वि. का. राजवाडे

राधामाधवविलासचंपूः

जयरामपिंड्येकृता

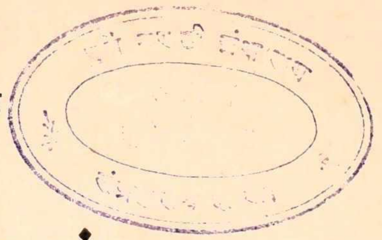
॥ यः क्षात्रधर्मस्य नवावतारः ॥

स. भा. भट्टः शिवराजप्रशस्ती

शक १८४४

किंमत २ रुपये

वि. का. राजवाडे

राघामाधवविलासचंपूः

जयरामपिंड्येकृता

॥ यः क्षात्रधर्मस्य नवावतारः ॥
गागाभट्टः शिवराजप्रशस्तौ

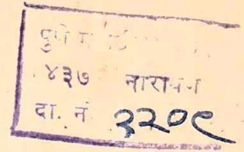
पुणें

चित्रशाळा छापखाना

शक १८४४

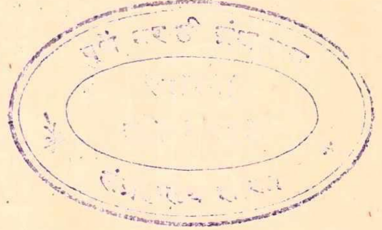
किंमत ३ रुपये

हें पुस्तक शंकर नरहर जोशी, यांनीं चित्रशाळा छापखान्यांत
(१०२६ सदाशिव पेठ, पुणें) छापून प्रकाशित केलें.

अनुक्रमणिका

रकाना

१ ग्रंथलब्धि

२ ग्रंथकारवर्णन

३ ग्रंथरचनाकाल

४ ग्रंथप्रामाण्य

५ ग्रंथविभाग

६ ग्रंथकाराचें शहाजीराजदर्शन

७ राजसभावर्णन

८ राजरीतिवर्णन

९ युवराजदर्शन

१० कोयाजीराजदर्शन

११ भोंसल्यांचें अनेकभाषाकोविदत्व

१२ शिवाजीचें साक्षरत्व

१३ शिवाजीजिजाईवर्णन

१४ शहाजीच्या दरबारांतील पस्तीस मुत्सद्दी

१५ आगंतुक पस्तीस कवी

१६ शहाजीची दिनचर्या

१७ शहाजीचें खरें नांव सिंह

१८ शहाजीचें कुल व वंश

१९ बाबाजी व मालोजी भोंसले

२० शहाजी शक १५४३ त निजामशाही मनसबदार बनतो

२१ तत्कालीन हिंदूसमाजवर्णन

२२ तत्कालीन मुसलमानसमाजवर्णन

२३ भोंवतालची राजकीय परिस्थिति

२४ निजामशाहींतील अंतस्थ राजकीय परिस्थिति

२५ शक १५४२ त बऱ्हाणपूरच्या स्वारींत शहाजीचा पराक्रम. भोसल्यांचें व यादवांचें वैर व युद्ध. शक १५४५ त लुकजी जाधव आदिलशहास मिळतो. शक १५४६ च्या कार्तिकांत भातवडीच्या घनघोर संग्रामांत शहाजी आदिलशाहाचा मोड करितो. शहाजी

व मलिकंबर याच्यांत तेढ पडते.

२६ शक १५४६ च्या पौषा पासून १५४७ च्या वैशाखा पर्यंत नवरसपूरची लढाई मारून शहाजी व मलिकंबर सोलापूर घेतात. शक १५४७ त शहाजी विमनस्क होऊन आदिलशाहींत जातो,

२७ व शहाजहान आपल्या बापा विरुद्ध बंड करून निजामशहाच्या आश्रयास येतो. लुकजी जाधव पुनः निजामशहास मिळतो. शहाजी जुन्नर प्रांत घेतो.

२८ शक १५४८ वैशाख मलिकंबराचा मत्यू. लुकजी शहाजीस शक १५४९ च्या चैत्रांत जुन्नर प्रांतांतून हांकून देतो. १५४९ च्या वैशाखांत शिवाजीचा शिवनेरीस जन्म.

२९ शक १५४९ च्या पौषांत कंदरीकजोरीच्या खडाजंगी युद्धांत शहाजी निजामशाही फतेखानाचा पुरा मोड करतो. शक १५५० त निजामशहा फतेखानास वजिरीवरून दूर करतो.

३० खान जहान लोदी शहाजहाना विरुद्ध बंड करून शहाजीचा आश्रय शक १५५० त करतो. शक १५५१ च्या श्रावणी पौर्णिमेस बुऱ्हाण निजामशहा लुकजी जाधवाचा खून करवितो. शहाजी पुणें व संगमनेर प्रांत काबीज करून तेथें स्वतंत्र राजाप्रमाणें नांदू लागून स्वतंत्र स्वराज्यस्थापनेचा पहिला प्रयत्न करतो. शहाजहान व आदिलशहा शहाजी विरूद्ध कट करतात. शहाजी लोदीला हाकून देऊन नांवाचा पातशाही बनसबदार बनतो.

३१ शक १५५२ त महाराष्ट्रांत भयंकर. दुष्काळ तकरीबखानाची वजिरी काढून निजामशहा पुन्हां फत्तेखानास वजीर करतो व साबाजीला ठार मारतो. शक १५५३ च्या चैत्र वैशाखांत फत्तेखान मूर्तिजा बुऱ्हाणशहाचा प्राण घेतो व हुसेनशहास गादीवर बसवितो.

३२ शहाजहान विजापुरावर स्वारी करतो. शहाजी पातशाही मनसबेला लाथ मारून आदिलशहास मिळतो व विजापूरानजीक रंगाऱ्याच्या हौदावर मोंगली सरदार असदखान याचा पराभव शक १५५३ च्या अखेरीस करतो. मोंगल दौलताबादेपर्यंत मागें सरतो.

३३ शहाजी व आदिलशहा दौलताबादेवर शक १५५४ त चालून जातात. १५५४ च्या फाल्गुनांत दौलताबाद मोंगलांच्या कब्ज्यांत जाते. १५५४ च्या आषाढांत फत्तेखान हुसेन निजामशहास मोगलांच्या स्वाधीन करतो व स्वतः पातशाही आश्रित बनतो.

३४ १५५५ च्या श्रावणांत एका निजामशाही राजन्यकाला गादीवर बसवून शहाजी निजामशाही पुढें पूर्ववत् चालवितो.

३५ १५५५ च्या फाल्गुनांत शहाजी मोहबत व शहाशुजा यांची दाणादाण परांड्यास उडवितो. १५५५ च्या श्रावणापासून १५५५ च्या माघापर्यंत ३२ महिनें शहाजी प्रच्छन्न स्वराज्य जुनरास करतो.

३६ १५५७ च्या माघांत शहाजहान शहाजीवर चाल करून येतो.

३७ शक १५५८ च्या वैशाखांत आदिलशहा फुटून मोंगलांस मिळतो. १५५८ च्या श्रावणापासून कार्तिका पर्यंत माहुलीचा वेढा. कार्तिकांत किल्ला खाली करून देऊन, शहाजी ससैन्य पुणें प्रांतात आपल्या जहागिरींत जातो व त्याच्या प्रछन्न स्वराज्याचा अंत होतो.

३८ शक १५५९ त शहाजी आदिलशाही मनसबदार बनतो.

३९ पुणेंप्रांतीं शिवाजी व जिजाबाई यांची स्थापना

४० १५५९ त शहाजी कर्नाटकांत जातो व १५६० त रायगिरीच्या वीरभद्राकडून खंडणी घेतो. १५६१ त शहाजी बसवापट्टण काबीज करतो. १५६२ त शहाजीं कनकगिरिकराचें बंड मोडतो. १५६२ च्या वैशाखशुद्ध पंचमीस शिवाजीचें सईबाईशीं लग्न पुण्यास परस्पर होतें. त्याच वर्षी शिवाजीचें दुसरें लग्न पुतळाबाईशीं विजापुरास थाटानें होतें. १५६३, १५६४, १५६५, १५६६ व १५६७ ह्या पांच सालांत शहाजी लखमेश्वर, बंकापूर, हरिहर, ताळीखेडा, शिरें व मंगळूर हें प्रांत घेतो, आणि विधुपूर, श्रीरंगपट्टण, कोंगदेश, कावेरीपट्टण, तंजापूर, चंदी, मधुरा, वालीगंडापूर, आरिकाल, विद्यानगर, इसकूट, इत्यादि ठिकाणचे पाळेगार जिंकून कर्नाटकांत स्वस्थता उत्पन्न करतो. १५६८ त मुस्तफाखानाची नेमणूक कर्नाटकावर होते. येल्लूरची लढाई होऊन बेदनूरकरावरील मोहीम १५६९ त संपते.

४१ शक १५७० त शहाजी स्वतंत्रपणें वागतो असा मुस्तफाखान आदिलशहाला स्पष्ट रिपोर्ट करतो. १५७० च्या श्रावणांत शहाजीस मुस्तफाखा बाजी घोरपड्याकरवीं गिरफ्तार करतो.

४२ संभाजी बंगळुरास व शिवाजी पुणें प्रांतांत धुमाकूळ मांडतात. १५७० च्या मार्गशीर्षांत मुस्तफाखान मरतो. शहाजी बंधमुक्त होतो. कर्नाटकांत व पुणें प्रांतांत शांतता होते (१५७१). १५७१ च्या हिंवाळ्यांत शहाजी चित्रकलच्या भरम्याला गती देतो.

४३ १५७१ पासून १५७४ पर्यंत शहाजी विजापुरास रहातो. १५७५
४४ त शहाजी मीर जुमल्याला नेस्तनाबूद करतो.
४५ १५७५ कार्तिक, प्रेनकोंड्याची स्वारी. १५७६ त गोवा, तेलीचेरी वगैरे फिरंग्याच्या प्रांतावर स्वारी. १५७७ त संभाजी कनकगिरीस अफजलखानाच्या हस्तें मरण पावतो. १५७८ त महमद आदिलशहा मरतो. अली आदिलशाही मसनदीवर बसतो.
४६ १५७९ त औरंगझेब बेदर व कल्याणी घेतो. शिवाजी जुन्नर व अहमदनगर लुटतो. शहाजी कर्नाटकांत बहुतेक स्वतंत्र राज्य करूं लागतो.
४७ १५८० श्रीशैलमाल्लिकार्जुनप्रांतीं एकोजीराजाची स्वारी. १५८१, १५८२, १५८३ शहाजी स्वस्थपणें बंगळूर प्रांताची व्यवस्था करण्यांत घालवितो. शिवाजी व अली आदिलशहा ह्यांच्या मध्यें शहाजी तह घडवून आणितो. शहाजी व शिवाजी ह्यांची जेजुरीस भेट होते.
४८ शहाजीची बिदनूरावर स्वारी (१५८४)
१५८५ त बसवापट्टणप्रांतीं स्वारींत असतां शहाजी घोड्या वरून पडून अपघातानें दिवंगत होतो.
४९ स्वतंत्र स्वराज्य, प्रछन्न स्वराज्य, मांडलिकी स्वराज्य व निर्भेळ स्वतंत्र स्वराज्य स्थापिण्याचें शहाजीचें धोरण
५० शहाजीचा पक्ष, फौज व हत्यार
५१ शहाजीचा निर्धार व दम
५२ महाराष्ट्रांतील शास्त्रसिद्धशस्त्रनिर्माणाभव
५३ शहाजीची परमनोधारणशक्ति
५४ रामदासाचें कार्य
५५ शहाजीची धरसोडीची वागणूक व तज्जन्य सार्वत्रिक संशय
५६ शहाजी हिंदुसंस्कृतीचा वाली
५७ इस्लामचा पडितकाळ
५८ शिवाजी व जदुनाथ
५९ शहाजीचें व्यावहारिक धोरण
६० शक शब्दाचा अर्थ
६१ शहाजीकालीन सर्वसामान्य मराठ्यांत स्वराज्यकर्तृत्वबुद्धि जागृत झाली नव्हती.
६२ शहाजीकालीन मराठा संस्थानिकांचें शैथिल्य

६३ शहाजीकाली मराठ्यांचें अधमत्व. मराठे कोण आहेत ?
६४ मराठ्यांच्या इतिहासाला पाणिनिकालानंतर प्रारंभ
६५ पाणिनिकालीन ब्राह्मण
६६ पाणिनिकालीन क्षत्रिय
६७ पाणिनिकालीन वैश्य
६८ पाणिनिकालीन शूद्र
६९ पाणिनिकालीन स्त्री
७० पाणिनि संकरजातींचा उल्लेख करीत नाहीं.
७१ पाणिनि प्राकृत भाषांचा उल्लेख करीत नाहीं.
७२ पाणिनि व कात्यायनपतंजलि ह्यांच्या दरम्यानच्या काळांतील स्त्रिया,
७३ शूद्र, क्षत्रिय, वैश्य व असूयक ह्यांशीं त्रैवर्णिकांचें तिरस्काराचें वर्तन
७४, ७५ } ह्या तिरस्कारवृत्तीचें कारण
७६ एकवर्ण्य, द्वैवर्ण्य, त्रैवर्ण्य व चातुर्वर्ण्य ह्यांची क्रमवार उत्पत्ति
७६ उत्तरकुरूंत चातुर्वर्ण्याची उत्पत्ति. पुरुषसूक्ताचा वाच्यार्थ. विराट् व वैराज्य म्हणजे काय ?
७८ चातुर्वर्ण्यपद्धतीचा यशस्वीपणा. शूद्राला समाजांत कायदेशीर नियत स्थान
७९ त्रैवर्णिकाचा शूद्रस्त्रियांशीं कायदेशीर शरीरसंबंध. पितृसावर्ण्य. त्रैवर्णिकांत शुक्ल व कृष्ण वर्णांचीं माणसें दिसूं लागलीं.
८० तज्जन्य भयंकर बौद्ध समाजक्रांति. त्रैवर्णिक स्त्रियांचा अपकर्ष
८१ मातृसावर्ण्याचा कायदा. जातिसंस्थेचा उदय
८२ चातुर्वर्णिकांचा व जातिसंस्थेचा बौद्धजैनाशीं शकपूर्व सहाशें पासून शकोत्तर चारशें पर्यंत एक हजार वर्षे झगडा
८३ ह्या एक हजार वर्षांतील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, स्त्रिया व संकरजाती ह्यांची हालहवाल
८४ बौद्धक्रांतिला कंटाळून माहाराष्ट्रिकादि आयुधजीवि संघ दक्षिणारण्यांत वसाहती करण्यास निघाले.
८५ माहाराष्ट्रिक लोक कोण व कोठचे ?
८६ राष्ट्रिक लोक माहाराष्ट्रिकांहून निराळे
८७, ८८ वैराष्ट्रिक लोक. त्रिमहाराष्ट्र
८९ राष्ट्रिक, वैराष्ट्रिक व माहाराष्ट्रिक उत्तरेकडून आले ह्या विधानाला भाषेचा पुरावा

९० ह्या विधानाला वेदशाखांचा पुरावा. महाराष्ट्रदेश मुख्यतः यजुर्वेद्यांचा याज्ञवल्क्यस्मत्यनुसारी आहे.
९१ भोज, पेतेनिक, सतियपुत, केरलपुत, पांड्य व चोल
९२ गाणिक्य व गणराज्यसंस्था. माहाराष्ट्रिकांची सामाजिक, राजकीय व भाषिक स्थिति
९३ माहाराष्ट्रिकांहून आंध्रभृत्य निराळे
९४ माहाराष्ट्रिकांवर चालुक्य, राष्ट्रकूट, चालुक्य व यादव ह्या उत्तरदेशीय उच्च क्षत्रियांचें साम्राज्य
९५ महाराष्ट्रकांचें मुख्य काम वसाहती करणें व उत्तरदेशीय अल्पसंख्याक उच्च क्षत्रियांचें काम त्यांच्यावर साम्राज्य करणें
९६ माहाराष्ट्रिकांचें अधमसंस्कृतित्व
९७ नाग व माहाराष्ट्रिक यांच्या मिश्रणापासून मराठे झाले.
९८ मराठ्यांच्या नागमहाराष्ट्रिकोत्पन्नत्वाला भाषिक प्रमाण
९९ महाराष्ट्रक्षत्रिय म्हणजे कोण ?
१०० मराठ्यांची महाराष्ट्रांत व्याप्ति
१०१ नाग क्षत्रिय, नाग शूद्र व नाग अतिशूद्र
१०२ यजुर्वेदी ब्राह्मण
१०३ मराठ्यांची सुधारणा उत्तरदेशीय क्षत्रिय व ब्राह्मण करतात.
१०४ मुसलमानांचा महाराष्ट्रावर व मऱ्हाठ्यांवर अंमल. उत्तरदेशीय भोज-क्षत्रिय जो शहाजी तो मुसलमानांच्या मगरमिठींतून मराठ्यांना सोडवितो
१०५ महाराष्ट्र क्षत्रिय व मराठे ह्यांचें एकीकरण
१०६ स्मरणी
पृष्ठें २०३—२७९—राधामाधवविलासचंपू

प्रस्तावना

१ प्रस्तुत ग्रंथ चिंचवड येथें विष्णुपंत खडे यांच्या घरीं तिसऱ्या मजल्या वरील पोथ्यांच्या व कागदपत्रांच्या अस्ताव्यस्त गळाठ्यांत कुजत पडलेला आढळला. सहा महिन्यां पूर्वीं खड्यांच्या घरीं गेलों असतां, शेकडों संस्कृत व मराठी पोथ्या तिसऱ्या मजल्या वरील कौलारू छपरा खालीं भिजून भाकरी प्रमाणें घट्ट झालेल्या व उंदरांच्या लेंड्यांनीं भरलेल्या पाहून, त्यांतून पांचपन्नास लहान मोटे ग्रंथ निवडून व झाडूनपुसून एकीकडे काढिले, त्यांत ही राधामाधवविलासचंपूची पोथी होती. मूलतः पोथीचीं एकंदर पानें ५६ होतीं. पैकीं ७ वें पान गहाळ होऊन, सध्यां ५५ पानें शाबूत आहेत. पहिल्या, दुसऱ्या, व अठ्ठाविसाव्या पानांवर छिद्रें पडून कांहीं अक्षरें फाटून गेलीं आहेत. बाकी ग्रंथ एथून तेथून सुरक्षिताक्षर आहे. पोथीचा कागद जुना जुनरी असून तिची लांबी ९½ इंच व रुंदी ४ इंच भरेल. दर पृष्ठा वर नऊ पासून बारा पर्यंत ओळी असून प्रत्येक ओळींत चाळीस पासून पंचेचाळीस पर्यंत अक्षरें आहेत. अक्षर अडीचशें वर्षांचें मराठी वळणाचें बाळबोध आहे. पोथी सबंद एका हातानें, एका शाईनें व निदान तीन लहानमोठ्या टांकांच्या लेखण्यांनीं लिहिलेली आहे. फक्त शेवटल्या पानां वरील समाप्तीच्या पांच श्रियां नंतर “ इदं पुस्तकं लक्ष्मणसूनोर्मनोहराख्यपौराणिकस्य ” ह्या वाक्याची शाई, वळण व टांक अशीं तिन्हीं निराळीं आहेत. मनोहर लक्ष्मण पुराणिक यानें हें वाक्य स्वतः लिहिलेलें आहे व तें शेवटल्या पानाच्या खालीं समासा वर कोठें तरी एका बाजूस लिहिलें आहे. पोथी मूळ लिहिली गेली त्याच वेळीं हें वाक्य लिहिलें गेलें असतें तर शेवटल्या ओळी नंतर ओळीला जोडून ओळींच्या संचाला विद्रूपता जेणें करून न येईल अशा तऱ्हेनें सहज लिहिलें गेलें असतें. परंतु, ज्या अर्थी संचाला विद्रूपता आली आहे व ज्या अर्थी हें स्वामित्व दर्शविणारें वाक्य ओळ सोडून कोठें तरी तिरकें लिहिलें आहे, त्या अर्थी उघड च होतें कीं मनोहर पुराणिकाच्या ताब्यांत ही पोथी कालान्तरानें जेव्हां आली तेव्हां त्यानें हें वाक्य आपल्या हातानें लिहून ठेविलें. दुसऱ्या कोणी तरी लिहिलेली मूळ पोथी कोणत्या तरी कारणानें मनोहर पुराणिकाच्या ताब्यांत आली, हें दर्शविणारा दुसरा एक पुरावा आहे. पोथीच्या पहिल्या पानाला जेथें छिद्र पडून अक्षरें गहाळ झालीं आहेत, तेथें मनोहर पुराणिकानें मुडाच्या चौकोनी चकतीचें पानाच्या पाठीमागून काळजीपूर्वक ठिगळ चिकटविलें आहे व पोथी

जास्त न फाटेल अशी तरतूद केली आहे. अर्थात् मनोहर पुराणिकाच्या हातांत ही पोथी जेव्हां आली तेव्हां च ती जीर्ण होऊन छिद्रं पडलेली अशी आली हें स्पष्ट आहे. मनोहर पुराणिक हा साक्षेपी गृहस्थ होता, सबब हातीं आलेल्या जीर्ण पोथीची डागडुजी करून व ती वर आपली दखल घालून त्यानें ती आपल्या संग्रहास ठेवून दिली. कालान्तरानें पोथी पुराणिकाच्या वरून खड्यांच्या घरांत जाऊन सध्यां ती प्रस्तुत संपादकाच्या आश्रयास प्रकाशनार्थ आली. मनोहर पुराणिकाच्या दखलेंतील अक्षरांचें वळण त्यानें स्वतः लिहिलेल्या इतर ग्रंथांतील वळणाशीं जुळतें.

२ मनोहर लक्ष्मण पुराणिक हा गृहस्थ मूळचा भीमेच्या कांटच्या खेड ह्या गांवचा रहाणारा. खेडाहून चिंचवडास पहिले बाजीराव बल्लाळ यांच्या कारकीर्दीच्या सुमारास ह्यानें स्थलांतर केलें. हा यजुर्वेदी माध्यंदिन ब्राह्मण बरा च व्युत्पन्न असून ह्याला प्राकृत व संस्कृत कविता करण्याचा चांगला च नाद असे. खड्यांच्या घरांत जो ग्रंथसमूह मला सांपडला त्या पैकीं बहुतेक सर्व पोथ्या मनोहर पुराणिकाच्या आहेत. ह्या ग्रंथसमूहांत वेद, इतिहास, पुराण, व्याकरण, न्याय, वेदान्त, काव्य, नीति, इत्यादिविषयक संस्कृत ग्रंथ असून, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामन, कृष्णयाज्ञवल्कि, वगैरे प्राकृत ग्रंथ आहेत. शिवाय, ह्यानें स्वतः रचिलेली कांहीं प्राकृत-अभंग, श्लोक, वगैरे-मराठी ग्रंथरचना आहे. हा आपल्याला मनकवि, मनोहरकवि, असें अभंगांच्या किंवा श्लोकप्रबंधांच्या समाप्तीस वारंवार म्हणतो. कित्येक स्थलीं यानें आपलें गांव, नांव, मातापितरें, गुरु, शक, महिना, मित्ती, इत्यादि त्रोटक तपशील हि दिला आहे. त्या वरून दिसतें कीं हा व्युत्पन्न कवि बाजीराव बल्लाळ व बाळाजी बाजीराव या दोन पेशव्यांच्या कारकीर्दीत चिंचावटग्रामीं वास्तव्य करून होता. ह्याच्या संग्रहास असलेली राधामाधवविलासचंपूची प्रस्तुत पोथी, अर्थात्, शक १६५० च्या पूर्वीची आहे. किती पूर्वीची असावी ह्या बाबीचा अंदाज पोथीच्या जीर्णत्वा वरून व अक्षराच्या वळणा वरून अदमासानें ताडतां येतो. इ, क, ज, य, भ, वगैरे अक्षरांची मोडणी शिवकालीन दिसते. सबब, पोथी बहुशः शक १६०० च्या सुमारची असावी. मूळ पोथींतील अक्षरें न लागल्या मुळें कोठें कोठें जागा रिकामी सोडिली आहे व कोठें कोठें श्लोकांचे सबंद चरणच्या चरण खाले आहेत किंवा अर्थ न लागल्यामुळें अंदाजानें कांहीं तरी अक्षरें एका पुढें एक लिहून वेळ मारून नेलेली आहे. त्या वरून असें हि म्हणतां येतें कीं ही शिवकालीन पोथी तीहून जुन्या अशा एका पोथी वरून नकललेली आहे. सगळ्यांत अत्यंत जुनाट पहिली पोथी शहाजीराजे भोसले यांची पहिली राजधानी जें बंगळूर शहर तेथें लिहिली गेली व ती वरून किंवा तिच्या प्रतीच्या प्रती वरून

मध्यांची ही पोथी शिवकालीं नकलली गेली. अर्थात् ह्या चंपूच्या आणिक प्रती म्हैसूर, मद्रास व तंजावर या प्रांतांत असण्याचा संभव आहे. त्या धुंडाळून मिळविणें ही बहुत कालान्तराची बाब होणार. सबब ह्या एकाच पोथी-वरून, प्रस्तुत प्रकाशन इतिहासज्ञानमात्रलब्ध्यर्थ आरंभिलें आहे.

३ शहाजीराजे भोसले यांची मूळ राजधानी जें बंगळूर शहर तेथें ह्या राधामाधवविलासचंपूग्रंथाची मूळ पहिली प्रत लिहिली गेली या विधानाचा अर्थ असा होतो कीं, हा राधामाधवविलासचंपूग्रंथ प्रथम बंगळूरप्रांतीं उदयास आला. स्वतः ग्रंथकारच म्हणतो कीं, शहाजी महाराजांनीं हें काव्य श्रवण केलें.

॥ द्वादशभाषाललित शाहनरेश्वरानें आकर्णिलें ॥

कोठें श्रवण केलें ? तर बंगळूरप्रांतीं श्रवण केलें. इतर तैलंगणादि-प्रांतांत कशावरून श्रवण केलें नाहीं ? तर कवि स्वतः दोन तीन ठिकाणीं महाराष्ट्रदेशाहून शहाजीमहाराजां सन्निध आल्याचा उल्लेख करतो.

॥ महाराष्ट्रदेशादागत्य प्राह ॥

॥ महाराष्ट्रदेशादागतो जयरामो नाम कवीश्वरः ॥

महाराष्ट्रदेशाहून शहाजीमहाराजासन्निध येणें म्हणजे बंगळूरप्रांतीं येणें हें सांगावयाला नको. कारण कर्नाटकांत बंगळूरप्रांता खेरीज इतरत्र शहाजी महाराजांचें वास्तव्य शेवटचीं पंधरा वर्षें नव्हतें. ह्या विधाना वरून हें हि उघड झालें कीं, प्रस्तुत काव्य शहाजी महाराजांच्या शेवटल्या पंधरा वर्षांच्या अवधींत केव्हां तरी निर्माण झालें. नक्की केव्हां निर्माण झालें तें हि स्थूलमानानें अनुमानण्यास प्रस्तुत ग्रंथांत पुरावा आहे. काव्यांत खालील पद्य आलें आहे.

जगदीश विरंचिकु पुछत है कहो शिष्टि रची रखे कोन कहां ।
कर जोरि कही जयराम विरंच्ये तिरिलोक जहां के तहां ॥
ससि वो रवि पूरब पश्चिम लों तुम सोय रहो सिरसिंधु महा ॥
अरु उत्तर दछन रछन को इत साहजु है उत साहिजहां ॥ १ ॥

परमेश्वर ब्रह्मदेवाला विचारतात कीं, तूं सृष्टि रचिलीस तींत राखण कोण कोठें ठेविलेंस तें सांग. तेव्हां ब्रह्मदेव सांगतो कीं, पूर्वेचा रक्षक रवि व पश्चिमेचा रक्षक चंद्र केला आहे; तसें च, उत्तरदिशेचा लोकपाल शहाजहान पातशाहा केला आहे व दक्षिणदेशाचा रक्षक शाहजीमहाराज केले आहेत. पद्यांतील शहाजहानाच्या उल्लेखा वरून उघड आहे कीं, शहाजहानाची राज्यच्युति होण्या पूर्वीं म्हणजे शक १५८० पूर्वीं ह्या काव्याची रचना झाली असली पाहिजे. तसें च ह्या पद्यांत शहाजी महाराजांना दक्षिणदेशाचा लोकपाल म्हणून

गौरविलें आहे. हा गौरव सार्थ व्हावयाचा म्हणजे तो शक १५७५ नंतर विजापुराहून शहाजीची सुटका होऊन कर्नाटकांत त्याचा अंमल ठाकठीक झाल्या नंतरच्या काळांत सार्थ होणें शक्य आहे. सबब, निश्चयानें म्हणतां येतें कीं प्रस्तुत चंपूकाव्याची रचना शक १५७५ च्या नंतर व शक १५८० च्या पूर्वी जीं तीन चार वर्षें गेलीं त्या अवधींत झाली आहे. कवीची व शहाजीमहाराजाची प्रथम भेट झाल्या पासून दोघांच्या ज्या अनेक बैठकी झाल्या व इतर दरबाऱ्यां बरोबर ज्या अनेक मुलाखती झाल्या त्या बैठकींत व मुलाखतींत जे जे उद्गार प्रस्तुत कवीच्या व इतर कवींच्या मुखांतून निघाले त्यांचा संग्रह एकत्र करून कवीनें हें काव्य गुंफिलेलें आहे. हें काव्यगुंफन शक १५७५ त सुरू होऊन शक १५८० च्या सुमारास संपूर्ण झालें असावें असें विधान, विशेष शंका न बाळगितां, करतां येण्या सारखें दिसतें.

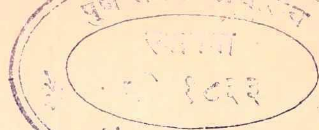
४ काव्याच्या कर्त्याचें नांव जयराम, आडनांव पिंड्ये, गोत्र जामदग्निवत्स. प्रस्तुत चंपूंत कवि स्वतः ही माहिती सांगतो.

॥ जामदग्नि वत्सगोत्रसंभवः पिंड्योपनामको जयरामो नाम कविः ॥

सप्तशृंगीच्या समोरील मार्कंड्याच्या डोंगरा खालीं ह्या कवीचें गांव होतें. गांवाचें नांव कवीनें दिलें नाहीं. कवीच्या आईचें नांव गंगाबा व बापाचें नांव गंभीरराव. मार्कंडेयपर्वता पासून अहिवंतपर्वता पर्यंत जे सात किल्ले आहेत त्यांचें अध्यक्षत्व म्हणजे किल्लेदारी या गंभीररावा कडे होती. अहमदनगरच्या बाहिरीनिजाम-शाहाच्या राज्याचें पुनरुज्जीवन शहाजी आपल्या पूर्ववयांत करीत असतां ह्या गंभीररावाशीं त्याचा सहज च परिचय झालेला होता.

॥ मार्कंडेयाहिवंतादिसप्तपर्वताध्यक्षतां अविरतं वितन्यमानो
गंभरराय इत्यभिधाप्रसिद्धः स्वामिभि र्नयनपथं नीतः भविष्यति ॥
॥ चंडीपर्वतपुरतो मार्कंडेयोस्ति पर्वतो विपुलः ।
तत्रोद्भवेन जयरामेण ॥

नाशिकप्रांतांतील हें पिंड्यांचें घराणें भोंसल्यांच्या ऐकून माहितीचें व परिचयाचें असल्या मुळें, शहाजीराजांनीं कर्नाटकांत बेंगळूरप्रांतीं राज्यस्थापना केल्या वर आश्रयार्थ हा मार्कंडेयपर्वतनिवासी जयरामकवि त्या प्रांतीं गेला. कर्नाटकांतून भाट लोक रजपुतस्थानांत जाण्यास परतत, त्यांच्या मुखांतून शहाजीचें औदार्य ऐकून जयरामाच्या हृदयांत शहाजीराजांच्या दर्शनाची लालसा उत्पन्न झाली. नाना देशचे शेकडो पंडित व कवि शहाजीच्या दर्शनास जातात व परिपूर्णमनोरथ होऊन स्वदेशीं सुखानें आयुःक्रमण करतात, अशी कीर्ति सर्वत्र भरतखंड-

मर महाराजांची पसरली होती. त्या कीर्तीची प्रतीति पाहण्याची उत्कंठा ह्या सरस्वतीपुत्राच्या मनांत अंकुरित होऊन, श्रींची आराधना करण्याचा संकल्प त्यानें केला. जयरामकवि जातीचा बुद्धिमान् होता. तशांत, त्याला सिद्धि प्राप्त झाली होती असें हितो म्हणतो ज्योतिष्मती ऊर्फ कांगोणी म्हणून एक वनस्पती सह्याद्रींत सडकून सांपडते. तिचा तैलकल्प सेवन केला असतां, विशेषतः सूर्यपर्वीं केला असतां, ब्रह्मांडभ्रमणाचा आवाज ऐकूं येऊं लागतो, असें महान् महान् भिषग्वर्यांचें सांगणें आहे. पृथ्वी व इतर गोल अवकाशांत भिंगऱ्यांप्रमाणें परिभ्रमण करीत असतां जो महान ध्वनि उत्पन्न होत असतो तो सामान्य जनांच्या कानांस गोचर होत नाहीं. तो ध्वनि ज्योतिष्मतीकल्पसेवनानें ऐकूं येऊं लागतो. हा कल्प इतका तीव्र आहे कीं कोट्यवधि मनुष्यांतून एखाद्याला च हा सहन होतो. अशा अपवादक व्यक्तीच्या पंक्तीस बसण्याचा हक्क सांगणारा जयराम केवळ संस्कृत किंवा केवळ मराठी अश्या एकाद्या भाषेंत च रचना करणारा तुटपुंजा भाषाकोविद नव्हता, तर भरतखंडांतलि मुख्य मुख्य दोन चार नव्हत तर तब्बल बारा भाषांचा परामर्श घेणारा अनेकभाषाधुरंधर होता. त्यानें हें प्रस्तुत चंपूकाव्य शहाजीमहाराजांच्या सांगण्या वरून त्यांच्या मनोरंजना करितां व कीर्तीचा पवाडा करण्या करितां रचिलें. नायकसमकालीनत्वा मुळें पुराव्याच्या दृष्टीनें प्रस्तुत काव्याचें महत्व सहज च विशेष समजलें पाहिजे. कोणत्या हि ऐतिहासिक व्यक्ती संबंधानें तत्समकालीन वर्णनपर लेख अनेक प्रकारचे असूं शकतात; (१) ऐतिहासिक व्यक्तीच्या ओळखीच्या मनुष्यानें त्या व्यक्ती विषयीं त्याच्या संमती शिवाय लिहिलेले लेख, (२) ऐतिहासिक व्यक्तीच्या ओळखीच्या व विश्वासाच्या मनुष्यानें त्या व्यक्ती विषयीं त्याच्या आज्ञेनें व संमतीनें लिहिलेले लेख, व (३) ऐतिहासिक व्यक्तींशीं प्रत्यक्ष ओळख बिलकुल नसणाऱ्या मनुष्यानें अर्थात् त्याच्या संमतीशिवाय लिहिलेले लेख. लेखक लेख लिहिण्यास सर्वथैव पात्र आहे अशी कल्पना केल्यास, वरील तीन प्रकारच्या लेखां पैकी, पहिल्या प्रकारचे लेख विशेष निस्पृह निपजण्याचा संभव असतो, दुसऱ्या प्रकारचे लेख आश्रयदात्याच्या बरेच स्तुतिपर असण्याचा संभव असतो, व तिसऱ्या प्रकारचे लेख केवळ ऐकीव व कमजास्त अविश्वसनीय उतरण्याचा संभव असतो. तशांत मालका कडून द्रव्यादि मिळावण्याची इच्छा करणारा जर लेखक असेल, तर मिंधेपणा मुळें त्याचे लेख स्तुतिपरते कडे सहज झुकून सत्येतिहासाची हानि करणारे असतात. तसें च मानसन्मान किंवा द्रव्यद्रविण इत्यादींची अपेक्षा करणारा नसून हि जर लेखक धन्याच्या, पुढाऱ्याच्या किंवा वीराच्या तेजानें दिपून गेलेला असेल तर त्याचे लेख प्रशंसैकपर होतात. उलट, वस्तुनायकाचा कोणत्या हि कारणानें द्वेष, तिर-

स्कार किंवा अपमान करणारा लेखक असेल तर त्याच्या मनोविकारांची छटा त्याच्या लेखांत उतरल्या शिवाय राहात नाहीं. ह्या दृष्टीनीं पाहातां प्रस्तुत कवि द्रव्यादींच्या अपेक्षेनें आश्रयदात्याच्या इच्छे वरून त्याचें स्तुतिस्तोत्र गाण्यास मुद्दाम सज्ज होणाऱ्या भाडोत्री लेखकांच्या वर्गांत पडतो, असें म्हटल्या शिवाय गत्यंतर नाहीं. तथापि अश्या भाडोत्री हि लेखकांच्या लेखांतून ऐतिहासिक सत्य निवडून काढण्याच्या पद्धती आहेत. वर्ण्य व्यक्ती राष्ट्रीयदृष्ट्या अतीच अती मोठी असेल व शौर्यौदार्यादिगुणगणमंडित असेल, तर द्रव्यार्थी भाडोत्री लेखकानें हि केलेली निरर्गलशी दिसणारी प्रशंसा सुद्धां मूळ गुणांची सर्वथैव मापक होण्याचा संभव असतो. प्रस्तुत कवीनें केलेली शहाजी महाराजांची वर्णना किंचित् व क्वचित् ह्या शवटल्या मासल्याची भासण्याचा संभव आहे. शहाजी हा शिवाजीची पूर्वावृत्ति आहे आणि मोगलाई, निजामशाही, आदिलशाही व कुतुबशाही अशा पांचचार शाह्यांच्या वावटळींतून सनातनधर्माचें व स्वराज्याचें कर्नाटकांत पुनरुज्जीवन करणारा वीराग्रणी व धोरणाग्रणी आहे. अशा असामान्य व्यक्तीचें वर्णन कोणी किती हि मिंधा असला किंवा निस्पृह असला तत्रापि प्रशंसेतर कसा करूं शकेल ? फार तर प्रशंसेंत कमी अधिक रागरंग चढेल किंवा घटेल इतकें च. जयराम हा बोलूनचालून कवि आहे, नीरस इतिहासकार नाहीं. तेव्हां उत्प्रेक्षा, उपमा, इत्यादि अलंकारांनीं त्याची वाणी नटली असल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. परंतु अलंकार घालावयाचे ते हि कवीनें बातांबेतानें च घातले आहेत. जयरामाची मुख्य दृष्टि अलंकार करण्या कडे असून हि त्यानें नायकाचे पराक्रम-वर्णन थोडेंबहुत केलें आहे. आणि येथें च इतिहासाभ्यासकांना खाद्य मिळण्या सारखें आहे; व अलंकारांचें अवगुंठन एकीकडे सारून ऐतिहासिक सत्य सांपडण्याची खात्री आहे. हा इतिहासभाग निवडून काढण्याच्या आशेनें प्रस्तुत काव्याचें प्रथम रूपवर्णन करतों आणि नंतर त्यांत शहाजी राजे भोसले यांच्या संबंधानें जीं जीं ऐतिहातिक विधानें केलीं असतील त्या सर्वांचें यथाक्रम अवतरण व परीक्षण करतों.

५ दहा उल्लास आणि शेवटीं एक परिशिष्ट मिळून प्रस्तुत चंपूचे एकंदर अकरा भाग आहेत. पैकीं पहिल्या पांच उल्लासांत राधाकृष्णाच्या विलासाचें संस्कृतभाषेंत रीतसर वर्णन आहे. (१) जलक्रीडा; (२) पुष्पशय्यारिरंसा, (३) नखशिखा, (४) षड्तु व (५) चंद्रोदयसूर्यास्तमय. ह्या अन्वर्थक नांवा वरून पहिल्या पांच उल्लासांचें रूप काय असेल तें समजण्या सारखें आहे. ह्या पांच उल्लासांत कवीनें आपली ओजोमाधुर्यादिकाव्यपरिपोषणशक्ति दाखविण्याचा प्रयत्न केलला आहे आणि तो एकंदरींत बरा साधला आहे. ग्रंथारंभीं शेषपुत्र रंग या नांवांच्या आलंकारिकानें एक लहानसा उपोघ्दात ऊर्फ प्रस्तावना लिहिली आहे व अलंकारशास्त्रग्रंथ पढून कवित्वशक्ति येत नसून मूळची च

प्रतिभा कवीच्या ठायीं ईश्वरानुग्रहप्राप्त असावी लागते असे विवेचन केलें आहे, त्यांत काव्यप्रकाश, चंद्रालोक, काव्यकल्पलता, काव्यादर्श इत्यादि अलंकारग्रंथांचा उल्लेख केला आहे. ह्या पांच उल्लासांत संभोग, विप्रलंभ, स्त्रियांचें नखशिखांत वर्णन इत्यादि मनोन्मादक, बालिश व चावट वर्णनें कवीनें अपूर्ववर्णित रीतीनें दिलीं आहेत. त्यांत इतिहासभाग असला च तर तो इतका च आहे कीं शहाजीकालीन समाजांत कवित्व कशाला म्हणत तें समजण्यास एक साधन उत्पन्न होतें. काव्यांतील खरा इतिहासभाग सहाव्या उल्लासा पासून लागतो. सहाव्या उल्लासा पासून ग्रंथसमाप्ति पर्यंतच्या सबंध भागांत म्हणजे ग्रंथाच्या दोनतृतीयांश भागांत राधाकृष्णांचें नांव हि नाहीं, इतकेंच नव्हे तर अस्पष्ट उल्लेख सुद्धां नाहीं. या दोनतृतीयांश भागांत येथून तेथून शहाजीमहाराजांची प्रशंसा भरली आहे. तत्रापि, ह्या भागांची गणना कवि राधामाधवविलासचंपूंत करतो. असें करण्यांत कवीचा मतलब कदाचित असा असावा कीं, प्रामुख्यानें ग्रंथ मनुष्यस्तुतिपर समजला न जातां ईशस्तुतिपर समजला जावा, व मनुष्यस्तुतिपर जो दोनतृतीयांश भाग आहे तो हि शाहनृपातिरूप कृष्णाच्याच स्तुतिपर आहे असा समज व्हावा. नाविष्णुः पृथिवीपतिः अशी ग्रंथकाराची परंपरागत श्रद्धा होती. तेव्हां राधाकृष्णविलासाला व शहानरेशप्रशंसेला एकाच ग्रंथांत कवीनें संवलित केलें हें हि त्याच्या मतें योग्य च झालें. साहाव्या उल्लासाचें राजदर्शनसमस्यापूरण असें नांव असून, सातव्याचें राजसभावर्णन, आठव्याचें राजरीतिवर्णन, नवव्याचें युवराज्यावाप्ति व दहाव्याचें राजनीतिवर्णन, अशीं नांवें आहेत. सहाव्या पासून दहाव्या उल्लासा पर्यंतचा सर्व ग्रंथ संस्कृत भाषेंत आहे. परंतु शहाजी महाराजांच्या समोर व इतर राजपुरुषांच्या समोर जयराम कवीनें व इतर भाषाकवींनीं प्रसंगोपात्त संस्कृत व्यतिरिक्त इतर अकरा भाषांत जें कवित्व व समस्यापूरण केलें तें संस्कृतसंदर्भांत अंतर्भाविणें सुयुक्त नव्हे अशा बुद्धीनें स्वतंत्र परिशिष्टांत संग्रहणें ग्रंथकर्त्यास इष्ट वाटलें. हें परिशिष्टखंड सर्व ग्रंथाचा एकतृतीयांश भाग आहे. म्हणजे राधाकृष्णवर्णनाचा एकतृतीयांश संस्कृत भाग, शहाजी राजवर्णनाचा एकतृतीयांश संस्कृत भाग आणि एकतृतीयांश प्राकृत भाग, असा एकंदर ग्रंथाचा विभाग आहे.

६ बंगळूरच्या शहाजी महाराज भोसल्यांच्या कर्णोपमदातृत्वा वर देशोदेशींच्या अनेक विद्वानांचा योगक्षेम चालतो अशी वदंता चारणांच्या तोंडून ऐकून नाशिकप्रांतीय जयरामकवीच्या मनांत महाराजांची भेट घेण्याचा संकल्प आला. तदनुरूप तुळजाभवानीचें व पांडुरंगाचें ध्यान करून कवी महाराष्ट्रदेशांतून कर्नाटकांत शाहराजाच्या राजधानीस येऊन ब्रह्मविद्यानिष्णात शिवराय गोस्वामी नांवाच्या दरबारांतील विद्वानास भेटला व महाराजांची भेट घेण्याचा

आपला मनोदय त्यास निवेदन करतां झाला. शिवरायानें तावडतोब ती गोष्ट राजाच्या काना वर घातली. राजानें मान्यता दर्शवून शिवराय वेदान्ती यांना व कथाकल्पक वीरेश्वर वैद्य यांना कवीस सामोरें जाऊन दरबारांत घेऊन येण्यास आज्ञा केली. स्वस्तिकार करून कवीनें बारा नारळ राजापुढें ठेविले. बारा नारळ आमच्या पुढें कां ठेविलेत म्हणून राजानें कौतुकानें विचारिलें असतां कवीनें उत्तर दिलें कीं, संस्कृत, प्राकृत, गोपाचलीय उर्फ ग्वालेरी ऊर्फ व्रज (ग्वालेरच्या किल्याला गोपाचल, गोपालगिरि पूर्वी म्हणत असत) गुर्जर, वक्तर, ढुंढार, पंजाब, हिंदुस्थान, बागुल, यावनी, दाक्षिणात्ययावनी व कर्नाटक, अशा बारा भाषांत काव्यरचना करीत असतों, हें दर्शविण्याकरितां बारा नारळ ठेविले. यावर राजानें आज्ञा केली कीं, तुमची काव्य रीति कशी काय आहे त्याचा मासला म्हणून कांहीं काव्य रचिलें असल्यास पढा. तेव्हां हा राधामाधवविलासचंपू कवीनें चतुर गायका कडून राजा पुढें सुस्वर गावविला. त्यानें राजा सुप्रसन्न झाला. आणि म्हणाला कीं, हें काव्य तर ठीक आहे, परंतु कवीच्या कवित्वशक्तीची परीक्षा समस्यापूरणांत होत असते, सबब, पंडित हो! कवीला आपण सर्वजण एकेक समस्या घालूं व तो तिची पूर्ति कशी काय करतो तें पाहूं. असें म्हणून शहाजीराजे यांनीं "शतचंद्रं नभस्तलं" हा संस्कृत चरण समस्यार्थ पढला. महाराजांच्या समस्येचें पूरण झाल्यावर (१) मल्हारभट पुरोहित, (२) नारोपंत दीक्षित, (३) नरहरि कवीश्वर (४) विष्णु ज्योतिषी, (५) रघुनाथभट्ट चाऊरकर, (६) विश्वनाथभट्ट ढोकेकर, (७) नीळकंठभट्ट पुराणिक, (८) प्रल्हाद सरस्वती, (९) वीरेश्वरभट्ट चतुर (१०) अक्कय्याशास्त्री पल्लकचेरीकर, (११) तुकदेव पाठक, (१२) शेष पंडित, (१३) अनंत पंडित शेषे, (१४) संभाजी राजे भोसले युवराज, (१५) यलोजी महाले घंटाघोष, ह्या पंधरा गृहस्थांनीं हि संस्कृत समस्या घातल्या. त्या च प्रमाणें दरबारांतील अनेक प्राकृत भाषाकवींनीं हि समस्या घातल्या. त्या सर्वांचें समीचीन पूरण झालेलें पाहून राजा फार खुष झाला व त्यानें उद्गार काढिले कीं, आपली कीर्ति गाण्याला हा कवि योग्य आहे, सबब याला आश्रय देऊन आपल्या दरबारीं ठेवावा. नंतर रघुनाथपंत हणमंते यांना राजानें आज्ञा केली कीं कविवराची यथायोग्य बरदास्त राखावी. पुढें कचेरी बरखास्त होऊन सायंतनविधिसमाप्तीनंतर कवीचें नांव, गांव वगैरे बारीक विचारपूस राजानें केली. तेव्हां दरबारांतील मुत्सद्दी रघुनाथपंत, व लक्ष्मणपंत व सखोपंत यांनीं सांगितलें कीं, हा गंभीरराव सप्तशृंगीकर यांचा मुलगा असून दत्तो नागनाथ यांचें व कवीचें गणगोत आहे. तें ऐकून राजा म्हणाला कीं, हा कोणी दूरचा नाहीं, आपलाच आहे. असें म्हणून राजानें

कवीस निरोप दिला. ही हकीकत साहाव्या उल्लासांत दिली आहे.

७ पहिल्या दिवशींची हकीकत देतांना कोणत्या शहरीं, कोणत्या वर्षी, महिन्यांत, पक्षांत किंवा तिथीस, ही मुलाखत झाली, वगैरे कालस्थलनिर्देश कवीनें केला नाहीं. कांहीं अपवाद वर्ज्य केले असतां, एथूनतेथून सबंध काव्यांत कालस्थलांचा निर्देश बिलकुल नाहीं, हा दिक्कालानवछिन्न कवि आहे, इतिहासकार नाहीं, हें लक्ष्यांत घेतलें म्हणजे दोष देण्याला जागा रहात नाहीं. तत्रापि अंदाज आहे कीं महाराजांची मुलाखत कवीनें वसंततूंत म्हणजे कोणत्या तरी वर्षाच्या चैत्रवैशाखांत घेतली असावी. असो, दिली आहे तेवढी च माहिती अपूर्व मानून समाधान करून घेणें भाग आहे. दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं कवि राजदर्शनास गेला. तेव्हां विश्वनाथभट्ट ढोकेकर प्रातःस्मरण करीत होते. तें करीत असतांना अष्टोत्तरशें मंगलें राजाच्या दर्शनार्थ आणिलेलीं सिद्ध होतीं. प्रातःस्मरण ऐकून राजानें मंगलांचें दर्शन, स्पर्शन व कीर्तन अनुभविलें. नंतर एका ब्राह्मणानें तेलानें व तुपानें भरलेल्या सोन्यारुप्याच्या पराता आणिल्या. त्यांत राजानें आपलें मुखबिंब अवलोकन केलें व सभामंडपांत प्रवेश केला. सभामंडपाला नवगजी असें नांव होतें. ह्या नवगजींत उजेडाचा लखलखाट असून वरील छत नेत्रांना थंडावा देणारें होतें. मासे व कासवें यांचीं चित्रें ज्यावर काढिली आहेत असा रुजामा नवगजींत आंथरलेला असून त्यावर सर्व सेवकसमुदाय आधीं च येऊन राजाची मार्गप्रतीक्षा करीत होता. अनेक मराठा क्षत्रियांच्या संमर्दानें ती नवगजी गजबजून गेली होती. अशा त्या नवगजींत, ज्याच्या मस्तकावर आब्दागिऱ्यांनीं चांदव्याची अब्दागिरी धरिली आहे व ज्याच्या भोंवतीं चवरीवाले चवऱ्या ढाळीत आहेत असा शहाजी महाराज हातांत तरवारीची मूट लटकावीत धीरोदात्त गतीनें प्रवेश करून, कवि, पंडित व सेनापति यांचे मुजरे घेत घेत, सिंहाकृति स्तंभांवर बसविलेल्या सिंहासनावर, सर्वांना आश्वासन देत, विराजमान झाला. तों च, राजगुरु प्रभाकरभट्ट यांनीं आपल्या पायांचें तीर्थ महाराजांच्या अंगावर शिंपडलें. तेव्हां राजानें उठून प्रभाकरभट्टांना आपल्या जवळ आणून सर्व पुरोहित कर्म त्यांच्या हस्तें करवून घेतलें. हा समारंभ इकडे चालला असतां, त्रिचनापल्लीच्या मल्लिनाथपंडितांचे वंशज राजाच्या स्वारीबरोबर छावण्यांतून राजदर्शनार्थ महिनाभर हिंडून कंटाळून गेलेले जयराम कवीला भेटले व जेणेंकरून प्रभाकरभट्ट संतुष्ट होऊन राजदर्शन करवील असें एक पद्य रचून देण्याची त्यांनीं कवीला विनंति केली. त्यांच्या इच्छे प्रमाणें कवीनें त्यांचें कार्य ताबडतोब करून दिलें. येथें सातवा उल्लास संपला.

८ पुढें एके दिवशीं कोण्या खिजमतगारानें तेल लाविलेली नागवी तरवार

अवलोकनार्थ राजापुढें आणिली तिचें वर्णन कवीनें मोटें हृदयंगम केलें. तसेंच, राजाच्या घोड्याचें हि वर्णन कवीनें असें च बहारीचें केलें. तेव्हां खुष होऊन राजानें कवीस तो घोडा बक्षीस दिला व हुकूम केला कीं, तुम्हीं या घोड्या वर बसून आमचे बरोबर स्वारीशिकारीस येत जावें. त्याप्रमाणें एक दिवस राजा स्वारीस निघाला. तेव्हां कवीनें सैन्याचें वर्णन केलें. इतक्यांत शत्रू पश्चिमपर्वताच्या पलीकडे दूर पळून गेले अशी बातमी आली. मग लढाईचें कूच बंद करून राजानें शिकारींत व कवीच्या काव्यालापांत कांहीं काळ घालविला. इतक्यांत श्रावणी पौर्णिमा आली व छावणींत रक्षाबंधनोत्सव मोठ्या थाटानें झाला. उत्सवाच्या गौरवार्थ कवीनें कांहीं पद्यें म्हटलीं. त्यांत एका पद्यांत असें वर्णन केलें कीं, राजा, मागें निजामशाहा व त्याचे भाऊबंद यांना आपण हातीं धरलेंत, त्या निजामशाहाचें छत्र राखडीच्या रूपानें आपल्या मनगटावर झळकत आहे. एकदां मलयाचलाच्या खोऱ्यांतील पुंडपाळेगारांनीं सैन्याचा रस्ता आडविला असें कळल्या वरून त्यांच्या वर शहाजीनें फौज पाठविली. मारिलेल्या पुंडांचीं हजारों मुंडकीं शिपायांनीं शहाजी पुढें आणून रचिलीं. तीं गांवोगांव झाडांना टांगण्याचा राजानें हुकूम केला. त्या वर कवीनें पद्य केलें त्याचा मतलब असा कीं, राजा, तुझ्या ह्या कृतीनें ह्या प्रांतांतील सर्व च झाडें नारळाचीं झाडें झालीं! येथें शहाजीराजानें तैमूरलंगाचा कित्ता उचलला व स्तुतिपाठक कवीनें बीभत्स व हास्य रसांचा प्रांत कधीं कधीं किती सन्निकट असतो हें दाखविण्यांत शेक्सपीयर वर ताण केली, असें कोण म्हणणार नाहीं? कांहीं महिन्यांनीं दक्षिण कर्नाटकांतील पुरंदर किल्ला सर केल्याची बातमी आली. तेव्हां कवीनें पुरंदराच्या माथ्यावर आपले गडकरी स्थापणाऱ्या शहाजीची श्रेष्ठता पुरंदरपद प्राप्त करून घेऊं इच्छिणाऱ्या धर्मराजाहून वरचढ सहज च वर्णिली. या नंतर कांहींका दिवसांनीं विद्यानगर ऊर्फ विजयानगर ऊर्फ हंपी व कनकगिरि घेतल्याची खबर आली. त्या वरून कवीला जी काव्यस्फूर्ति झाली ती प्रस्तुत चंपूत नमूद आहे. एकदा शहाजीराजांच्या समोर आखाड्यांत दोन मल्ल खड्गयुद्ध करतां करतां तरवारी फेंकून देऊन आवेशाच्या भरांत त्वेषानें एकमेकांना ठोसे लगावूं लागले. त्याच सुमारास दुसऱ्या बाजूस सभेंत चर्चा करतां करतां क्रोध चढून दोन पंडित एकमेकांना शिव्या देऊं लागले. हा चमत्कार पाहून राजाला हसूं आलें. त्या वर जयरामकवीनें विदूषका कडून अशी उक्ति काढविली कीं, परस्परांस झोंबणारे भट व परस्परांस शिव्या देणारे भट्ट यांतून श्रेष्ठ कोण हें पाहूं जातां निःसंशय भट्टाहून भट उच्चारांत ऱ्हस्व असून हि शहाणपणांत अधिक दीर्घ आहेत यांत संशय नाहीं. शहाजीराजांना गोवर्धनाचार्यकृत सुप्रसिद्ध आर्या फार आवडत. तेव्हां राजाच्या

सांगण्या वरून हुबेहुब गोवर्धनाच्या आर्ये सारख्या आर्या जयरामकवीनें रचून दाखविल्या व शाबासकी मिळविली. एकदां चंद्रावर कविता बनवा म्हणून राजानें कविवर्याला सांगितलें असतां त्यानें अशी उत्प्रेक्षा केली कीं एका च लक्षणानें लक्षित असा जो चंद्र त्याची लोक निंदा करतात तें योग्य च आहे, परंतु बत्तीस लक्षणांनीं युक्त जे आपण त्यांची लोक स्तुति करतात, हें विचित्र नव्हे काय ! येणेंप्रमाणें काव्यशास्त्रविनोदानें श्रीमान् शाहाजी महाराजाचा फुरसुतीचा काळ कसा जात असे तें कवीनें आठव्या उल्लासांत वर्णिलें आहे.

९ अशा तऱ्हेनें राजानुग्रहातपांत सुखोष्मा अनुभवीत असतां, कवीची कीर्ति शिवराय गोस्वामी यांच्या द्वारा गंगाधरपंत या नामें करून युवराजाला नवीन अमात्य करून दिला होता त्याच्या कानावर गेली. तव्हां कवीस आपल्याकडे घेऊन येण्यास अमात्यांनीं गोसावी यांस विनंति केली. भेटीच्या वेळीं कवीनें अमात्यां वर जो श्लोक केला त्यानें अमात्य इतके खुष झाले कीं, त्यांनीं तो श्लोक आपल्या मुद्रेच्या आसना वर कोरविला. पुढें कांहींकां दिवसांनीं युवराज जे संभाजीराजे त्यांचा शेवट झाल्या नंतर युवराजपद एकोजीराजांना मिळालें. एकोजीराजाला संभाजीराजा-प्रमाणें च संस्कृतप्राकृत कवींचा परामर्श घेण्यांत हर्ष वाटे. ह्या एकोजीराजांनीं मुद्दाम पाचारण करून कविमुखानें राधामाधवविलासचंपू ऐकिला व कवीचें चातुर्य पाहून एकोजनार्दना प्रमाणें म्हणजे एकनाथस्वामी प्रमाणें पूर्णब्रह्मसाक्षा-त्कार झालेच्या जनार्दनपंडित नामक कोशाधिकाऱ्याला कवीस एक हजार वराया प्रतिवर्षीं देण्या विषयीं आज्ञा केली आणि यशवंतराव नामक मुत्सद्याला कवीची सर्वतो प्रकारें बरदास्त ठेविण्यास सांगितलें. एवढा कथाभाग नवव्या उल्लासांत कवीनें आणिला आहे.

१० ह्या एकोजीराजाला लोक सवाईमहाराज म्हणून प्रेमानें ओळखीत असत. सवाईमहाराजा बरोबर कवी श्रीशैलमल्लिकार्जुनाच्या यात्रेस किंवा मोहिमेस गेला होता. श्रीशैलपर्वताचें वर्णन कवीनें मोठें बहारीचें केलें आहे. तदनंतर शहाजीमहाराजाच्या राखेचा पुत्र कोयाजीराजा याचा व कवीचा परि-चय झाला. हा कोयाजीराजा नृत्य, गायन, संस्कृतप्राकृत, इत्यादि सर्व कांहीं जाणणारा असून घोड्या वर बसणें, भालाबर्ची खेळणें, कुस्तीकवायत करणें इत्यादि कलांत निपुण होता. कोयाजीनें संस्कृतप्राकृतांचा अभ्यास विश्वनाथ ज्योतिष्यांजवळ केला असून, तो मल्लविद्या नरपटकसा नांवच्या प्रख्यात जेठी पाशीं शिकत होता. काव्य, नाटक, आख्यायिका, इतिहास, संगीत, नाना देशभाषा, इत्यादींच्या परिज्ञानांत यानें अत्यंत कौशल्य संपादिलें होतें. ह्या कोयाजीराजाला नायकीण नांवाची एक मुलगी होती; तिला गायननर्तनाची तालीम कांहीं कवीश्वर देत असत. कर्नाटकांत गायननर्तन, हावभाव, इत्यादि

शिकविणारे कलावंत ब्राह्मण पूर्वी हि प्रख्यात असत व सध्यां हि कोठें कोठें पाहाण्यांत येतात. ह्या कवीश्वरांची व जयरामकवींची गांठ पडली असतां, त्यांच्या कर्मासंबंधानें कवीनें अशी स्तुति केली कीं, तुमचें हें काम साक्षात् ब्रह्मदेवाच्या हि हातून होणार नाहीं, तुम्हीं लांकडाच्या बाहुल्यांना हि नाचवूं शकता, तेव्हां बोलत्याचालत्या स्त्रियांना उत्तम नर्तकी बनवाल यांत आश्चर्य आहे? एकदा कांहीं प्राकृत कवींशीं जयरामकवींची गांठ पडली असतां, त्यांना उद्देशून तिरस्कारानें कवीनें खालील उद्गार काढिले. गहनारण्यांत संस्कृतसिंहाची गर्जना ऐकून, प्राकृतमर्कटें भाषावृक्षांच्या क्षुद्रशाखांत लपून बसलीं. ही निर्भर्त्सना ऐकून प्राकृत कवींना फार राग आला व त्यांच्या पैकीं रघुनाथ व्यास वगैरे नामांकित कवींशीं जयरामकवींचे अनेक सवालजवाब झाले, त्या सवालजवाबांत जीं बारा भाषांत प्राकृत पद्यें कवीनें रचिलीं तीं त्रिमल्ल व वेंकट ह्या तात्कालीन प्रख्यात गायकांनीं कोयाजीला गाऊन दाखविलीं. इतका कथाभाग नवव्या व दहाव्या अशा दोन उल्लासांत आला आहे.

११ त्रिमल्लवेंकटनायकांनीं जीं जयरामकृत प्राकृत पद्यें गायिलीं तीं सर्व जयरामानें परिशिष्टखंडांत एका ठिकाणीं दिलीं आहेत. त्यांची एकंदर संख्या २०१ आहे. ज्या प्राकृत कवींनीं जयरामकवीला समस्या घातल्या किंवा ज्या विद्वानांचा जयराम कवीनें उल्लेख केला किंवा ज्यांनीं राजापुढें पद्यें गायिलीं त्यां पैकीं प्रमुखांची नांवनिशी अशी:—

(१) रघुनाथ व्यास, (२) रघुनंदन, (३) ठाकूर चतुरद, (४) लछिराम, (५) श्याम गुसाई, (६) ठाकूर शिवदास, (७) केहरिदास, (८) नारायणभट्ट गुरू, (९) गयंदकवि, (१०) द्वारकादास, (११) देव काशीकर, (१२) शेष व्यास काशीकर, (१३) बलभद्र कवि, (१४) सुखलाल, (१५) अल्लीखान, (१६) बालकवि, (१७) रघुनंद रामानुज, (१८) जदुराय, (१९) दुर्ग ठाकूर, (२०) सुबुद्धिराव, (२१) ढुंढरी कवी, (२२) अकब्बरपूरचा कवि, (२३) अनामक पंजाबी कवि, (२४) हिंदुस्थानी अनामक कवि, (२५) फारसी कवि, (२६) गुजराथी कवि, (२७) मोरिरूना भाट, (२८) वर्गी कवि, (२९) मोदलराय, (३०) कोड्डा पोवराय, (३१) लालमनि, (३२) घनशाम, (३३) विश्वंभर भाट, (३४) बलेदेव नरायन, (३५) अनंत नरायन. अशा पसतीस भाषाकवींचा व आगंतुक विद्वानांचा उल्लेख जयरामानें केला आहे. कोणी कोठचा हि कवी आश्रयार्थ आला म्हणजे शहाजीराजा त्याला त्याच्या इच्छे प्रमाणें आपल्या जवळ आदरानें ठेऊन घेत असे आणि तो जें ईश्वरविषयक किंवा राजविषयक किंवा मनोरंजनविषयक कवित्त त्याच्या जन्म-

भाषेंत करी तें ऐकण्यांत फावला वेळ घालवून आपलें मन रिझवीत असे. अकबर पातशहाला, विज्यापूरच्या आदिलशहां पैकीं कित्येकांना, विजयानगरच्या बुक्कादि राजांना, भोजविक्रमादि मध्ययुगीन हिंदू राजांना, व भरतखंडांतील सामान्य संस्थानिकांना, इतकेच नव्हे तर मुरारपंता सारख्या मुत्सद्यांना व खेडे-गांवांतील देशमुखदेशपांडे व पाटीलकुलकरणी यांना देखील शाहीर कवि वगैरे गुणी जनांचा व विद्वानांचा परामर्ष घेण्याचा नाद असलेले संस्कृत प्राकृत ग्रंथां-तून व तवारिखांतून नमूद आहे. आदिलशाहांच्या दरबारांत फारसी व उर्दू कवी प्रायः मुसलमान असतः एखादुसरें हिंदूचें नांव सांपडतें; परंतु, भाषा सान्या कवींची फारसी किंवा उर्दू असे. मुसुलमानी दरबारांत मुसुलमानांची चहा व्हावी यांत वावगें असें कांहीं च नाहीं. त्याच प्रमाणें शहाजी महारा-जांच्या दरबारांत प्रायः हिंदु कवींचा बहुतेक भरणा असावा हें साहजिक आहे; अपवादाला अल्लीखान हें एक तेवढें नांव मुसुलमान कवीचें दिसतें; परंतु भाषा केवळ संस्कृत किंवा केवळ मराठी नसून, फारसी, उर्दु, ब्रज, गुजराथी, बाग-लाणी, पंजाबी, व कर्नाटकी अशा हिंदुस्थानांतील बहुतेक प्रमुख भाषा आहेत; पश्चिमेकडील सिंधी, पूर्वेकडील बंगला, व दक्षिणेकडील तेलगू, तामिल व मलया-लम् या पांच भाषा तेवढ्या नाहींत तथापि, मुल्लेरी नडनेरी, तिरुमुरु, रंठिमुरु नोद्र, नीव्हैल, गुंड, इत्यादि तेलगू किंवा तामिल शब्द या चंपूत आले आहेत, त्या वरून अस्पष्ट अनुमान होतें कीं तेलगू, तामील व मल्यालम् विद्वान् व कवि शहाजीच्या दर्शनार्थ येत नसतील असें म्हणणें संकटप्राय होईल. सिंध व बंगाल हे प्रांत त्या काली फार मागसलेले असावेत व तेथील भाषा व लोक प्रौढत्वाप्रत पोहोंचलेले नसावेत, सबब शहाजीच्या दरबारांतील जयराम कवीच्या कक्षेंत ह्या भाषा आल्या नाहींत. नाहीं तर जयरामा सारख्या अनेकभाषाको-विदाच्या झपाट्यांत त्या आल्या शिवाय रहात्या ना. जयरामाला आपल्या अने-कभाषाज्ञातृत्वाचा इतका कांहीं जबर अभिमान होता कीं त्याला सिंधी, बंगला मलयालम, वगैरे भाषांचें ज्ञान जर असतें तर त्यानें ह्या चंपूत खचित प्रगट केलें च असतें. कदाचित् श्रोत्यांच्या हि ग्राहकशक्तीनें जयरामाच्या अनेकभा-षाज्ञानाचा संकोच झाला असण्याचा संभव आहे. श्रोत्यांना सहज परिचित अशाच तेवढ्या भाषा जयरामानें योजिल्या असण्याचा संभव विशेष दिसतो. सध्यां जशी इंग्रजी भाषा उच्च व मध्यम वर्गांतील बहुतेक इसमांना कळतें त्या च प्रमाणें शहाजीच्या अमदानींत फारसी व उर्दू या भाषा यवनांच्या राशियतीं-त कळत. करतां जयरामानें फारसी व उर्दू उर्फ दाक्षिणात्य यावनी भाषा योजिल्या तें रास्त च आहे. कानडी देशावर राज्य कारणाऱ्या शहाजीच्या दरबारांत कानडी भाषा बहुतेक सर्वांनाच अवगत असे. गुजराथी वाण्यांचा

व्याप त्या हि कालीं सार्वत्रिक पडल्या मुळें, त्यांची उपेक्षा जयरामाला करणें शक्य नव्हतें. बागलाण त्या कालीं महत्वाच्या देशांत मोडत असे व तेथें बहुतेक स्वतंत्र हिंदु राजे राज्य करीत असत, करतां बागलाणी भाषेला जयरामानें मान दिला, ढुंढार, बख्तर, ब्रज, पंजाबी, ह्या भाषा बोलणारे हजारो लोक शहाजीच्या सैन्यांत नोकरी वर असत, तेव्हां त्याहि आर्य भाषा दरबारांतील लोकांस व शहाजीराजास कळत. तात्पर्य, संस्कृत, प्राकृत म्हणजे मराठी, गोपाचलीय म्हणजे ब्रज, गुर्जर, बख्तर, ढुंढार, पंजाबी, हिंदुस्थानी, बागलाणी, उर्दू, फारसी व कानडी या भाषा शहाजीच्या दरबारांतील उच्च व मध्यम वर्गांतील लोकांना उमगण्यास प्रयास पडत नसत. ह्याचा अर्थ असा कीं, शिवाजीच्या व शहाजीच्या राजवटींत भरतखंडाच्या मध्यवर्ती असा जो महाराष्ट्रदेश त्या देशांतील महाराष्ट्र ब्राह्मणांना व क्षत्रियांना देशपरिस्थिती मुळें अनेकभाषांचें ज्ञान सहज होत असे. तत्कालीन जीं क्षुल्लक व ग्राम्य अशीं हजारों सनदापत्रें फारसी व फारसीमय मराठी भाषेंत लिहिलेलीं उपलब्ध आहेत. तीं क्षुद्र ग्रामलेखकांना व पाटलांना समजतात या बुद्धीनें च लिहिलीं गेलीं असलीं पाहिजेत, या बाबी संबंधानें आतां आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. वस्तुस्थिती च तशी होती. हा अनेकभाषाज्ञातृत्वाचा बाणा फार प्राचीन आहे. ज्ञानेश्वराला संस्कृत मराठी व बागलाणी; दासोपंताला संस्कृत, मराठी, फारसी, व उर्दू ; एकनाथाला संस्कृत, मराठी हिंदुस्थानी, ब्रज व उर्दू ; रामदासाला संस्कृत, महाराष्ट्री, मराठी, फारसी ब्रज व उर्दू ; तुकारामाला संस्कृत, मराठी व ब्रज, विठ्ठलाला मराठी व कानडी, अशा अनेक भाषा येत असत. राजकारणाशीं ज्यांनीं फारकत करून घेतली त्या भक्तशिरोमणींची जर ही कथा, तर राजकारणांत सदैव पोहणाऱ्या दरबारी गृहस्थांची गोष्ट काय विचारावी ! त्यांना अनेकभाषाकोविद होण्या वांचून गत्यंतर च नव्हतें. हा प्रकार इतर देशांत हि घडलेला आहे व सध्या घडत आहे, इंग्रज कवि मिल्टन याला जुनी इंग्रजी, इंग्रजी, ल्याटिन, ग्रिक, व इटालियन आणि कदाचित् फ्रेंच इतक्या भाषा अवगत होत्या. बेकनला इंग्रजी, ग्रीक व ल्याटिन या भाषा येत असत. आणि सध्यां तर हजारों इंग्रजांना ग्रिक, ल्याटिन, फ्रेंच व जर्मन या भाषा व्यवहारसौकर्यार्थ शिकाव्या लागतात. हा च प्रघात फ्रान्स व जर्मनी या देशांत आहे. आणि हाच प्रघात शहाजीकालीन महाराष्ट्रीय दरबारी लोकांत जारीनें चालू होता व तो सध्यांच्या युरोपांतल्याहून हि जास्त प्रमाणावर चालू होता असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईलसें दिसत नाहीं. महाराष्ट्रांतील लोकांचें हें अनेकभाषाकोविदत्व सध्यां हि दिसून येतें. उच्च इंग्रजी शिक्षण ज्यांना मिळालें आहे त्यांपैकीं बहुतेकांना मराठी, संस्कृत व

इंग्रजी या तीन भाषा तर येतात च येतात, परंतु वैदिक, महाराष्ट्री, मागधी, शौर-सेनी, पिशाच, पाली, व्रज, पंजाबी, सिंधी, बंगाली, उर्दू, बागलाणी, कोंकणी, फ्रेंच, व जर्मन, इत्यादि आणीक भाषा जाणणारे हि एकेकटे लोक महाराष्ट्रांत थोडे सांपडतील असे नाहीं. सांगण्याचा मुद्दा एवढाच कीं, देशास्थिती मुळें व राज्यस्थिती मुळें महाराष्ट्रांतील उच्च लोक अनेकभाषाविद सध्यां बनलेले आहेत व पूर्वीं बनलेले होते याचें प्रत्यंतर बारा भाषांत लिहिणाऱ्या जयरामानें व तें लिहिणें समजणाऱ्या दरबाऱ्यां समवेत शहाजी राजे भोसले यांनीं दिलेलें लोकांच्या प्रत्ययास आणून देण्याचें काम प्रस्तुत लेखक करीत आहे.

१२ शहाजीराजांनीं जयरामकवीला "शतचंद्रं नभस्तलं" ही समस्या स्वतः घातली, राधामाधवविलास हा संस्कृत चंपू सहृदयतेनें ऐकिला व बारा भाषांत लिहिलेलीं पद्यें सरसतेनें श्रवण केलीं. तो च प्रकार शहाजीचा पुत्र व शिवाजीचा वडील भाऊ जो संभाजीराजा त्यानें केला. तो च कित्ता शिवाजीराजाचा धाकटा भाऊ जो एकोजीराजा त्यानें गिरविला. आणि ह्या तिघांचें अनुकरण शहाजीचा रक्षापुत्र जो कोयाजीराजा त्यानें हि संपादिलें. तेव्हां प्रश्न असा उभा रहातो कीं, शहाजीचा पुत्र, संभाजीचा धाकटा भाऊ, आणि एकोजी व कोयाजी यांचा ज्येष्ठ बंधु जो प्रतिभासंपन्न शिवाजीराजा तो च तेवढा अक्षरशत्रु कसा निपजावा व डफसरकारादि लेखकांनीं काय म्हणून अपगाथिला जावा? सर्व बखरी लिहितात कीं, शिवाजीराजा उच्चशिक्षित होता तें अप्रमाण धरून व शिवाजीचे जे शत्रु त्यांची साक्ष प्रमाण मानून सत्येतिहासाचें काम भागणार नाहीं. बखरकार शिवसमकालीन नव्हत म्हणून व शत्रुपक्षीय साक्षी कलुषित म्हणून त्यांचा पुरावा सध्यां आपण बाजूस ठेवूं आणि जयरामा सारखा द्वादशभाषाप्रवीण शिवकालीन कवि काय म्हणतो तें पाहूं. जयराम शिवाजीसंबंधानें खालील उद्गार काढितोः—

> " श्रीशाहराजात्मजतिलकस्य कलियुगसकलप्रबलयवन-
> बलवनविदलनकरकलितकरवालोदितप्रतापदिनकरस्य
> स्फुरद्गुणगणयुतपंडितमंडलीमंडितकविवरविरचितप्रबंध-
> सिंधुसमुद्भूतशाश्वतनिष्कलंककीर्तिशीतकरस्य प्र-
> चंडक्ष्मापतिमंडलविजयसमासादितवसुवसुंधरादिकप्रदानप्र-
> मुदितयाचकजनस्तुतिवचनानंदिताष्टदिग्जननिवहस्य
> श्रीशिवराजस्य "

ह्या उद्गारांतील स्फुरद्गुण इत्यादि पद लक्ष्य आहे. ह्या पदांत जयराम स्पष्ट सांगतो कीं शिवराजाच्या ठायीं अनेक गुणांचें वास्तव्य होतें, त्याचा दरबार

अनेक पंडितांनीं सुशोभिलेला असे आणि त्याची निष्कलंक कीर्ति कविवरांनीं वर्णिलेली होती. प्रस्तुत चंपू शक १५७५ पासून शक १५८० पर्यंतच्या कालांत क्रमाक्रमानें रचिला जात होता. ह्या सुमारास शिवाजीचें वय तिशीच्या घरांत येत चाललें होतें आणि त्यानें अवरंगझेब, अदिलशाहा, बेरीदशाहा व कुतुबशाहा इत्यादि प्रबल दुर्बल यवनांच्या ताब्यांतील कांहीं मुलूख काबीज केला होता किंवा लुटला होता. तसेंच अनेक मराठा सरदारांस त्यानें वठणीस आणिलें होतें. बापा प्रमाणें व आपल्या भावां प्रमाणें तो आपल्या दरबारांत संस्कृत विद्वान् व प्राकृत कविवर बाळगीत असे व त्यांनीं रचिलेले स्वतःच्या कीर्तीचे संस्कृतप्राकृत पवाडे तो सहृदयतेनें ऐकत असे, म्हणजे त्यांनीं रचिलेल्या संस्कृतप्राकृत पद्यांचा अर्थ कळण्याची पात्रता त्याच्या आंगीं असे. जयरामानें केलेल्या शिवाजीच्या ह्या वर्णना वरून स्पष्ट च झालें कीं शिवाजीला त्याच्या बापा प्रमाणें व भावा प्रमाणें संस्कृतप्राकृत भाषा येत होत्या. तेव्हां शिवाजीच्या संस्कृतप्राकृतज्ञाना संबंधानें बखरींतून जीं वर्णनें उपलब्ध आहेत तीं समकालीन पुराव्यानें समर्थित झाल्या मुळें विश्वसनीय धरणें भाग आहे. ह्या वर अशी शंका आणितां येईल कीं, शिवाजीला संस्कृतप्राकृतभाषाज्ञान असूं शकेल, परंतु हें ज्ञान अक्षरओळख असल्या वांचून हि असूं शकण्याचा संभव आहे. ह्या शंकेचा अर्थ असा होतो कीं, शिवाजी विद्यासंपन्न होता, फक्त ती विद्या त्यानें तैलबुद्धीच्या एखाद्या जन्मांधाप्रमाणें कर्णोपकर्णीं मिळविलेली होती, स्वतः लिहून व वाचून ती त्यानें कमाविलेली नव्हती. तात्पर्य, शंका संकुचित होतां होतां आतां इतकी संकुचित झाली कीं, शिवाजीला बावन मातृका काढतां व वाचतां येत होत्या कीं नव्हत्या एवढा च प्रश्न काय तो प्रत्यक्षपुराव्यानें सिद्ध करावयाचा राहिला. हा प्रत्यक्षपुरावा पुढें येई तों पर्यंत शंकाखोर आपला संशय सोडणार नाहींत. परंतु हा शंकाखोरपणा शंकाखोरांना फार जाचक होण्याचा संभव आहे. शिवाजीचें साक्षात् हस्ताक्षर स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहिल्या शिवाय शिवाजीला लिहितांवाचतां येत होतें असें म्हणण्यास संशयखोर तयार नाहींत. परंतु ही अपूर्व शंका काढणाऱ्यांना आम्ही असा सवाल करतों कीं, शहाजी, संभाजी, एकोजी व कोयाजी यांची तरी हस्ताक्षरें शंकाकारांनीं प्रत्यक्ष पाहिलीं आहेत काय? ही भोसलेमंडळी सोडून द्या. भास्कराचार्य, जगन्नाथपंडित, गागाभट्ट, एकनाथ, मुक्तेश्वर, इत्यादि पंडितवरांची तरी हस्ताक्षरें शंकाकारांनीं पाहिलीं आहेत काय? हे महाराष्ट्रपंडित हि बाजूस ठेवूं. सीझर, आलेक्झांडर, आदिलशाहा, आरिस्टॉटल, चॉसर, ह्यांचीं तरी हस्ताक्षरें शंकाकारांनीं पाहिलीं आहेत काय? ह्या पैकीं कोणाचीं हि हस्ताक्षरें उपलब्ध नसतां, ह्यांच्या साक्षरते संबंधानें शंकाखोरांना संशय नाहीं. मग फक्त शिवाजीमहाराजा वर च त्यांची एवढी करडी नजर

काय म्हणून ? ह्या शंकाखोरपणांतील इंगित असें आहे कीं ह्या शंकेखोरांचीं मनें फार ढिलीं आहेत. कोणी धूर्तानें वाटेल ती कंडी पिकविली कीं ह्यांना संशय पडला च. जें जें म्हणून खरेंखोटें, बरेंबुरें ह्यांच्या काना वर जाईल तें तें ह्यांच्या मनावर पारख न होतां गाफीलपणानें तात्काल बिंबतें. इंग्रजांचें राज्य पुढील वर्षी जाईल, स्वराज्य येत्या पावसाळ्यांत सुरू होईल, आपण आर्य नसून खरे आर्य युरोपीयन लोक आहेत, वगैरे शेंकडों अफवा हे लोक बिनपारख ग्रहण करतात. त्यांतली च शिवाजीच्या साक्षरते संबंधाची भिकार अफवा आहे. पिकल्या शिवाय विकत नाहीं, संशय ज्या अर्थी आला त्या अर्थी एथें कांहीं तरी पार्णी मुरत असणार, इत्यादि लौकिक म्हणींचा पगडा ढिल्या मना वर फार बसतो. तो पगडा जयरामा सारख्या समकालीन कवीच्या प्रत्यक्ष पुराव्या वर विश्वास ठेवून त्यांनीं आतां झुगारून द्यावा व शिवाजी विद्यासंपन्न होता इतकें च नव्हे तर त्या तैलबुद्धीच्या पुरुषाला बावन्न मातृकांचें यःकश्चित् ज्ञान होतें हें हि बिनसंशय मान्य करावें. कुळांतील बाकीच्या सर्व पुरुषांना अक्षरज्ञान होतें आणि शिवाजीला च एकट्याला तेवढें नव्हतें, हा प्रवाद च मुळीं बाष्कळ आहे. मूळ कंडी पिकविणाऱ्यांचा असा कुत्सित हेतू होता कीं, शिवाजीला अक्षरज्ञान नव्हतें असा प्रवाद फैलाविला म्हणजे पुढें त्याला संस्कृत-प्राकृतज्ञान नव्हतें, प्रगल्भ विद्या नव्हती, इत्यादि दोष या थोर पुरुषा वर सहज च लागू पडतील. परंतु जयरामकवीच्या समकालीन लेखानें ह्या कुत्सित कंड्यांना आतां कायमची मूठमाती मिळाली आहे. सबब, ह्या वादाला रजा देऊन, एतदनुषंगिक दुसऱ्या एका प्रश्नाला जातां जातां सहज स्पर्श करूं. साक्षरते संबंधानें व विद्यासंपन्नत्वा संबंधानें आतां कांहीं एक शंका राहिली नसल्या मुळें सध्यां अत्यंत साधा व सीधा असा एक प्रश्न संशोधकां पुढें आहे कीं, शिवाजीचें हस्ताक्षर, अद्याप इतकीं तपें संशोधन करून, कसें सांपडलें नाहीं ? ह्या प्रश्नाला उत्तर असें आहे कीं, शिवाजीचीं शंभर सवाशें देखील अस्सल पत्रें अद्याप सांपडलेलीं नाहींत. सांपडलीं आहेत त्यां पैकीं बहुतेक मामूल इनामा संबंधांचीं वगैरे दरबारी कारकुनांनीं लिहिलेलीं आहेत. शिवाजीनें स्वतः विनंति, आज्ञा, वगैरे निशाणी केलेलें पत्र सांपडावयाचें म्हणजे शहाजी, संभाजी, एकोजी, जिजाबाई, रामदास, तुकाराम, इत्यादि जिवलगांना लिलिलेल्या पत्रां खेरीज किंवा सामराज नीळकंठ, पिंगळे, मालुसरे, पालकर, वगैरे प्रेमांतल्या व विश्वासांतल्या दरबाऱ्यांना स्वतः खासगी लिलिलेल्या पत्रां खेरीज सांपडणार नाहीं. त्यांतल्या त्यांत एक पत्र धुळें येथें रा. देव यांच्या संग्रहास आहे. त्याच्या समासीस शिवाजीनें आपली निशाणी घातली आहे असें मला व रा. देव यांना वाटत आहे. त्या पत्राचा देवांनीं गाजावाजा मुद्दाम केला नाहीं. अश्या हेतूनें

कीं, तें पत्र व निशाणी यांचें दर्शन घ्यावयाला कोणी हरीचा लाल येतो किंवा नाहीं व त्याच्या विश्वास्यता किंवा अविश्वास्यता या संबधानें कोणी चिकित्सा करतो किंवा नाहीं. त्या पत्राचा फोटो देणें कांहीं अवघड नव्हतें. परंतु वरील कारणा करितां तो मुद्दाम दिला नाहीं. खात्री आहे कीं, जसजसा शिवाजी-चा खुद्द स्वतःचा पत्रव्यवहार मुबलक सांपडत जाईल तसतशीं शिवाजीच्या खुद्द निशाणीचीं पत्रें हटकून सांपडतील. बाकी शिवाजीं बरोबर शहाजी, एकोजी, संभाजी, राजाराम, इत्यादींचीं हस्ताक्षरें अद्याप सांपडावयाचीं च आहेत. शहाजी, एकोजी, संभाजी व राजाराम यांच्या पत्रव्यवहाराच्या संशोधना संबंधानें एक बाब एथें पुन्हां सुचवून ठेवितों. ह्या राजांच्या कालच्या पत्रव्यवहा-ची खाण पेशवाई पत्रव्यवहाराच्या खाणी खालीं बुजून गेलेली आहे. म्हणजे तत्कालीन मुत्सद्यांची व लढवय्यांची घराणीं पेशवाई मुत्सद्यांच्या व लढवय्यांच्या घराण्या पुढें फिकी व निस्तेज होऊन धुळीस मिळालीं किंवा कोनाकोपऱ्यांत दबलीं आहेत. त्यांना उजेडांत आणण्याला पेशवाई दफ्तरें शोधून काढण्यास जो खर्च लागला त्याहून किती तरी पटीनें जास्त खर्च लागेल.

१३ शहाजी, एकोजी, व संभाजी ह्यांनीं घातलेल्या समस्यांचें वर्णन जय-रामानें जसें केलें तसें शिवाजीनें घातलेल्या समस्यांचें वर्णन त्यानें कां केलें नाहीं अशी शंका काढिल्यास तिचें स्वल्पांत परिहरण असें कीं, शक १५७५ पासून शक १५८० पर्यंतच्या कालांत शिवाजी शहाजीच्या दरबारांत कधीं च नव्हता. शिवाजी संबंधानें जयरामानें केलेला दुसरा उल्लेख असा आहे:—

टिकेचा धणी लेंक ज्याचा शिवाजी। करी तो चहूं पातशाहासि वाजी ॥
तयाला रणा माजि हें एक माने। अरी जैं गला घालुनी ये कमानें ॥१३३॥

कवी म्हणतो कीं, शहाजीचा लेंक व वारस जो शिवाजी तो शहाजीच्या हयाती नंतर राजत्वदर्शक जो तिलक ऊर्फ टिक्का त्याचा प्रथम हक्कदार आहे, शिवाजीनें चारी पातशहांस लढाईच्या रंगणां वर फिरवून घोड्या सारखें जेर केलें आहे, व शत्रुराजांच्या गळ्यांत कमाना अडकवून त्यानें त्यांस नरम आणिलें आहे. ह्या खेरीज तिसरा उल्लेख सबंद काव्यांत शिवाजी संबधानें नाहीं. वरील श्लोक शहाजीनें ऐकिलेला होता, त्या वरून उघड च झालें कीं, शहाजीच्या कर्नाटकांतील राज्याचा भूरितम भाग टिक्याचा धणी जो शिवाजी त्याला मिळावा अशी शहाजीची इच्छा होती. जयरामानें केलेलें शिववर्णन यथार्थ होतें, व तें शहाजीस मान्य होतें हें सांगावयाला नको च. शिवाजी व संभाजी यांची आई जी जिजाई तिजसंबंधानें जयराम लिहितो कीं,

जशी चंपकेशीं खुले फुल्ल जाई। भली शोभली ज्यास जाया जिजाई ॥
जिचे कीर्तिचा चंबु जंबुद्विपाला। करी साउली माउलीसी मुलाला ॥१३१॥

जिजाई ही शहाजी सारख्या धीर, उदार व पराक्रमी पुरुषाला चांगली च साजण्या सारखी बायको होती, आणि ती केवळ नवऱ्याच्या कीर्ती वर विकत नसून, स्वतःच्या धीर, उदार व गंभीर वृत्तीनें तिची कीर्ति त्या कालीं सर्व भरतखंडभर पसरली होती, इतकेंच नव्हे तर तिच्या कीर्तीच्या चंबू खालीं म्हणजे घुमटा खालीं म्हणजे घुमटाच्या सांवली खालीं सर्व जंबुद्वीप म्हणजे जंबुद्वीपांतील सज्जन लोक यवनांच्या जुलमाला कंटाळून आश्रयार्थ येत असत, असें जयराम लिहितो. जिजाई ही कोणत्या तोलाची बाई होती ह्याचा अंधुक तर्क जयरामाच्या ह्या तत्समकालीन उक्ती वरून करतां येतो. पुणें व सुपें प्रांताची व्यवस्था पहाणाऱ्या, शिवाजीच्या शिक्षणा कडे लक्ष्य देणाऱ्या स्वतः गोरगरीबांचा समाचार घेणाऱ्या व गुणी सज्जनांना आश्रय देणाऱ्या ह्या बाईच्या कर्तबगारीचें तपशीलवार वर्णन न देतां केवळ एक त्रोटक श्लोक करून कवि गप्प बसला हें पाहून कवी वर संशोधकांचा राग झाल्यास तो अयथार्थ होणार नाहीं.

१४ दरबारांतील ज्या मुत्सद्यांचीं व कवींचीं नांवें जयरामानें उल्लेखिलीं आहेत त्यांच्या पैकीं आपल्या पूर्वओळखीचीं नांवें कोणतीं व नवीन च प्रथम ओळख प्रस्तुत चंपूच्या द्वारा ज्यांची झाली तीं नांवें कोणती तें क्रमवार पाहूं.

(१) शिवराय गोस्वामी:— गोस्वामी म्हणजे गोसावी. गोसावी हें देशस्थ ब्राह्मणांत आडनांव आहे. ह्या शिवराय किंवा शिवराव गोसाव्या संबंधानें पूर्वमाहिती कांहीं नाहीं. हा शहाजीच्या दरबारीं आल्यागेल्याची धन्याला वर्दी व गांठ घालून देणारा दरबारी होता. तंजावरप्रांतीं गोसावी आडनांवांचें एक घराणें मीं पाहिलें होतें. ह्यानें समस्या वगैरे कांहीं प्रश्न केला नाहीं. त्या वरून दिसतें कीं, हा केवळ वरिष्ठ दर्ज्याचा सभ्य मुत्सद्दी असावा.

(२) वीरेश्वर वैद्यः—वैद्य हें देशस्थ ब्राह्मण आडनांव. चंपूत वैद्यैः असा असा अनेकवचनी प्रयोग शहाजीच्या तोंडीं कवीनें घातला आहे. त्या वरून दिसतें कीं शहाजीमहाराज आपल्या मुत्सद्यांशीं आदरानें बहुवचनी बोलत असे. वरिश्वर वैद्य हें हि नांव नवीनपरिचियाचें आहे. हा शहाजीमहाराजांचा भिषग्वर असावा.

(३) मल्लारि भट्ट पुरोहितः—मल्हारभट पुरोहितानें समस्या घातली होती. हा महाराजांचा पुरोहित ऊर्फ राजोपाध्या. हा परमबुद्धिवान् होता असें कवि लिहितो. हें नांव राजोपाध्यांच्या पत्रव्यवहारांत आलें आहे.

(४) नारो पंडित दीक्षितः—पंडित म्हणजे पंत. पंडित=पंडत=पंत. नारोपंत दीक्षित हें नांव सभासदी बखरींत आलें आहे. सबंद नांव नारो त्रिमळ हणमंते, ऊर्फ नारायण त्र्यंबक हणमंते. यांनीं किंवा यांच्या पूर्वजांनीं

यज्ञ केला होता म्हणून यांना दीक्षित हें नांव मिळालें, हें उघड आहे. हा शहाजीराजा जवळ कर्नाटकांत कारभारी ऊर्फ मुत्सद्दी होता. याजकडे मुजुमदारी होती. लग्नोत्तर जिजाबाईच्या पाठराखणीस हणमंते जाधवरायां कडून शहाजीकडे आले. हणमंते हें आडनांव गांवावरून पडलें आहे. हें नांव पूर्वपरिचित आहे. ह्याला श्रीसचिवधुरंधर म्हणून जयरामानें विशेषण दिलें आहे. समस्या करतांना ह्यानें मोठी जांभई देऊन आंग हालविलें, असें कवि लिहितो. हणमंत्यांचें घराणें गंगाप्रांतीय नगर, औरंगाबाद इकडील आहे.

(५) नरहरि कवीश्वरः—कवीश्वर हें देशस्थांत आडनांव आहे. हें नांव पूर्वपरिचित नाहीं. हा महाराजाचा कवि असावा.

(६) विष्णु ज्योतिर्विदः—म्हणजे विष्णु जोशी. ज्योतिषी=जोइसी=जोशी. हा राजाचा ज्योतिषी. हें नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(७) रघुनाथ भट्ट चाऊरकरः—चाऊरकर ऊर्फ चावरे हें देशस्थ आडनांव आहे. चावऱ्यांचें कुळ सध्यां नरिथडीला प्रसिद्ध आहे. नांव पूर्वपरिचित नाहीं. हे राजाचे पंडित.

(८) विश्वनाथ भट्ट ढोकेकरः—देशस्थ ब्राह्मण. राजाच्या मर्जी प्रमाणें चालण्यांत चतुर म्हणून जयराम याचें वर्णन करतो. नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(९) नीळकंठ भट्ट श्रोत्रियः—श्रोत्रिय म्हणजे श्रोत्री हें देशस्थ आडनांव पुणें, सातारा, नगर, या प्रांतांत आढळतें. हा राजाचा श्रोत्रिय, राजा पुढें भारतादि पुराण वाची. नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(१०) प्रल्हाद सरस्वतीः—सरस्वती हें देशस्थ आडनांव. हा दरबारी कवि होता. पूर्वपरिचित नाहीं.

(११) वीरेश्वर भट्ट चतुरः—हा राजाच्या पदरचा गायक. चतुर हें देशस्थ आडनांव. चतुर साबाजी या मुत्सद्याच्या जोड नावांत हें आडनांव आढळतें. साबाजीपंत ह्या निजामशाही मुत्सद्याचें आडनांव चतुर. साबाजीपंत हा देशस्थ ब्राह्मण; कायस्थ नव्हे. हें पंत या विशेषणा वरून स्पष्ट आहे. हें नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(१२) अक्कय्य शास्त्री पल्लकचेरीकरः—हा तत्कालीन प्रसिद्ध शास्त्री. पूर्वपरिचित नाहीं. कर्नाटक ब्राह्मण.

(१३) शुकदेवः—शुकदेव हें देशस्थांत आडनांव आहे. हा पुराण सांगण्यांत मोठा पटाईत असे. शुकदेवांचें घराणें वाई प्रांतांतील आहे.

(१४) शेषपंडितः—शेषपंडित म्हणजे शेषोपंत. शेष हें व्यक्तिनाम ब्राह्मणांत व ब्राह्मणेतरांत आढळतें. शेखोजी आंग्रे म्हणजे मूळ शेषोजी आंग्रे शेषोपंताचें आडनांव कवीनें दिलें नाहीं. नांव पूर्वपरिचित नाहीं. हा सर्व

शास्त्रज्ञ होता म्हणून जयराम म्हणतो. जगन्नाथ हें शेषोपंताचें आडनांव असावें. शिवाय हें पद श्लिष्ट हि आहे. शहाजहानकालीन जगन्नाथपंडिताची हि स्मृति हें पद करून देतें. जगन्नाथ जसा शहाजहानाच्या दरबारीं तसा शेष शहाजीच्या दरबारीं.

(१५) अनंत शेष पंडितः—हा काशींतील शेष उपनांवाचा विद्वान पंडित पुणतांब्याहून शालिवाहनाच्या तेराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत जेव्हां सर्वत्र यावनी माजली तेव्हां श्रीक्षेत्र पुण्यस्तंभ येथील पांच पट्टीच्या विद्वानांची घराणीं आपलीं हजारों पोथ्यापुस्तकें घेऊन श्रीक्षेत्र वाराणसी येथें देशत्याग करून गेलीं. त्यांतलें हें शेषांचें घराणें. ह्या शेष घराण्यांतील वीरेश्वर शेषा पाशीं प्रसिद्ध कविवर जगन्नाथ पंडितानें पातंजलभाष्याचा अभ्यास केला असें जगन्नाथानें आपल्या रसगंगाधरांत लिहिलें आहेः—

'शेषांकप्राप्तशेषामलभाणिति रभूत् सर्वविद्याधरो यः' जगन्नाथ शहाजहान व शहाजी यांचा समकालीन होता, हें सर्वसिद्ध आहे. शहाजिराजांच्या आश्रयास आलेला अनंत शेष हा अलंकारशास्त्रज्ञ होता. हें नांव परिचितां पैकीं आहे.

(१६) संभाजी राजे भोसलेः—हा शहाजी व जिजाई यांचा वडील पुत्र व शिवाजीचा ज्येष्ठ बंधू. नांव परिचित आहे. याचा विधियुक्त यौवराज्याभिषेक झाला होता, असें जयराम लिहितो.

(१७) यलोजी महाले घंटाघोषः—यलोजीला दोन आडनांवें होतीं, महाले व घंटाघोष. हा देशस्थ ब्राह्मण. योग, न्याय, मीमांसा, काव्य, नाटक, अलंकार, इत्यादि शास्त्रांत व कलांत निष्णात असा हा विद्वान् पंडित युवराज संभाजी राजे भोसले यांचा परमस्नेही होता, असें जयराम लिहितो. हें नांव पूर्वपरिचित नाहीं. ह्याच्या वर्णनांत जयराम भानुविरचित रसमंजरीचा उल्लेख करतो. नायकभूषण म्हणून विशेषण यलोजीला कवी लावतो, त्या वरून कदाचित् पिढीजाद धंद्यानें हा सराफ असावा.

(१८) रघुनाथ पंडितः—रघुनाथ नारायण हणमंते, नारोपंत हणमंत्याचा पुत्र. हा वयानें तरुण, परंतु बुद्धीनें पोक्त होता. काळ्या लोखंडी बोरूची लेखणी काना वर ठेवून हा राजा पुढें आला. हा हर हुन्नरकला जाणणारा होता. राजाच्या सांगण्या वरून जयरामाचा आदर यानें केला. नांव पूर्वपरिचित आहे.

(१९) सखो पंडितः—आडनांव दिलें नाहीं. भांडागार, बागा, थट्टी, कलावंत, यांच्या वरील अधिकारी असे. सेवकांना पगार वांटण्याचें काम याजकडे असे. सर्व लोकांशीं मित्रत्वानें वागण्यांत व मिठें बोलण्यांत हा प्रवीण असे. राजाचा हा केवळ बहिश्चर प्राण असे. नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(२०–२१) रघुनाथपंत व लक्ष्मणपंतः—दोन दरबारी मुत्सद्दी. यांना लोलिंबकर्मकरौ लंबौ असें विशेषण कवीनें लाविलें आहे. लोलिंबकर्म म्हणजे नर्मकर्म संपादण्यांत राजाचे हे साह्यकारी होते. राणीवशाची व्यवस्थ पाहण्याचें काम यांजकडे असावें. नांवें पूर्वपरिचित नाहींत.

(२२) दत्तो नागनाथः—हा शहाजीराजाच्या दरबारचा कोणी सुप्रसिद्ध मुत्सद्दी असावा. ह्याचा व जयरामकवीचा कांहीं शरीरसंबंध होता. नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(२३) विश्वनाथ भट्ट मंगल पाटकः—याजकडेस प्रातःस्मरण उच्च व मधुर स्वरानें पढून राजाला उठविण्याचें काम असे. नांव पूर्वपरिचित नाहीं. विश्वनाथभट्ट ढोकेकरा हून हा इसम निराळा असावा.

(२४) प्रभाकरभट्ट राजगुरुः—हा राजाचा वंशपुरोहित व राजगुरु. ह्याचें चरणतीर्थ राजा ग्रहण करीत असे. नांव पूर्वपरीचित नाहीं.

(२५) मल्लीनाथवंशजः—रघुवंशादि महाकाव्यां वर टीका करणारा मल्लीनाथ त्रिचनापल्लीचा राहाणारा. त्याचे तीन चार वंशज आश्रयार्थ राजाकडे आले असतां, त्यांची व राजाची गांठ प्रभाकरभट्ट राजगुरु यांच्या द्वारा जयरामानें घालून दिली. नांवें कवीनें दिलीं नाहींत.

(२६) भीमरायः—भीमराव हा जासुदांचा मुख्य असे. नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(२७) अभेद गंगाधरः—एकोजी राजा संभाजी राजाच्या मरणोत्तर युवराज झाला, त्याचा आमात्य. ह्याचें आडनांव अभेद. अभेद म्हणजे अभयद. अभयद म्हणजे अभयंकर, अभ्यंकर. हें आडनांव चितपावन दिसतें. हा वेदव्युत्पन्न असून अग्निहोत्री असे. मनाचा दयालु असून पापभीरु असे. ह्याची जयरामा वर कृपादृष्टि असे.

(२८) एकोजी राजे भोसलेः—शहाजी व तुकाई यांचा पुत्र, संभाजी व शिवाजी यांचा कनिष्ठ सापत्न बंधू. संभाजी नंतर, खरें पहातां, शिवाजीला युवराजपद मिळावयाचें. परंतु, शिवाजीनें त्या कालीं स्वतंत्र राज्य च कमाविण्याचा उपक्रम केल्या मुळें व दूरवर्तित्वा मुळें युवराजपद शहाजीनें समीपवर्ती एकोजीराजास दिलें. नांव एकोजी, एकराज, असें दिलें आहे, व्यंकोजी असें दिलें नाहीं. खरें मूळचें नांव एकोजी, एकराज कीं, व्यंकोजी, व्यंकटेश? कर्नाटकांत हें व्यंकटेश दैवत मोठें प्रख्यात आहे. त्या प्रांतांत पुत्र झाला म्हणून व्यंकटेश व्यंकोजी हें नांव शहाजीनें आपल्या मुलास ठेविलें असण्याचा संभव आहे. मूळ व्यंकटेश हा अपभ्रंश विकंकटेश ह्या संस्कृत शद्वाचा आहे. व्यंकटेश ह्या अपभ्रष्ट शब्दाचा अपभ्रंश वेंकट, वेंकु, एकु, एकोजी. उलटपक्षीं, एक हें हि शहाजीच्या मुलाचें पाळण्यांतील नांव असू

शकेल. एक शद्वापासून एकू, एकोजी. एकोजी व एंकोजी ह्या दोन शद्वांचा उच्चार बहुतेक सारखा असल्या मुळें कोठें कोणी एकोजी असा उच्चार करीत व कोणी एंकोजी उच्चार करित. एंकोजी उच्चार करणारे मूळ नांव व्यंकोजी समजत व एकोजी उच्चार करणारे एक समजत. ह्यांतून खरें मूळ पाळ-ण्यांतील नांव कोणतें त्याचा निर्णय मूळ पत्रिका वगैरे सांपडल्या शिवाय करतां येणें मुष्कील आहे. तत्रापि समकालीन जयराम ज्या अर्थी एकराज, एकोजी, हें नांव देतो त्या अर्थी तें च मूळचें नांव असावें असा तात्पुरता निर्णय करणें वावगें नाहीं. सोमवंशीय पुरूरव्याच्या रयनामक पुत्राच्या पुत्राचें नांव एक असें होतें. सिंह, शरभ, हीं जशीं पुरातन भारतीय नांवें तसेंच एक हि पुराण भारतीय व्यक्तिनाम आहे.

(२९) कृष्णभट्ट विदूषक :—हा एकोजीराजाच्या पदरचा विदूषक ऊर्फ खुषमस्कऱ्या. विदूषक ऊर्फ खुषमस्कऱ्ये बाळगण्याचा परिपाठ आपल्या ह्या देशांत फार प्राचीन आहे. पेशवे व पेशव्यांचे सरदार यांजवळ खुषमस्करे असत. दक्षिणेंतील कांहीं सरदारांच्या येथील कांहीं खुषमस्कऱ्ये मी पाहिलेले आहेत. खुषमस्कऱ्या म्हटला म्हणजे तो वाकडया तिकडया आंगाचा व अवयवांचा, ठेंगू औपरोधिक थट्टा करण्यांत— परंतु खरा अर्थ धन्याच्या मनांत भरवून देण्यांत— निष्णात असा असे. एकोजीचा कृष्णंभट ह्या च वर्गांतलि दिसतो. नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(३०) बघेल कवि :—नांव दिलेलें नाहीं.

(३१) जनार्दन पंडित :— जनार्दन नारायण हणमंते. नारायण-संभवं म्हणून जयरामकवीनें स्पष्ट म्हटलें च आहे. ह्याची चालचलणूक रुबाबदार असून, हा शिव व विष्णु ह्या दोन्ही दैवतांचा उपासक होता. कर्नाटकांत शैव व वैष्णव यांचें बंड व द्वैत फार. सबब, दोघांचा हि मिलाफ एकमेव अद्वितीय ब्रह्मांत म्हणजे भागवतधर्मांत करणारा हा मुत्सद्दी तरुण युवराज जो एकोजी त्याच्या दरबारास साजेसा च होता. हें पूर्वपरिचित नांव आहे.

(३२) कमलाकर :— हा यशवंतराव श्रीकरणाधीश याचा आश्रयदाता· ह्याचे उपकार यशवंतरावानें योग्यतेस चढल्यावर फेडिले. हें नांव आहे कीं आडनांव आहे न कळे.

(३३) यशवंतराव :— हा एकोजीचा श्रीकरणाधीश. हा राज्यांतील करवसुलीचा अधिकारी व विद्वान् ब्राह्मणांचा कैवारी होता. नांव अपरिचित.

(३४) कोयाजी राजे भोसले :— हा शहाजीचा रक्षापुत्र. याच्यावर एकोजीराजाची फार कृपादृष्टि असे. नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(३५) त्रिमल्लवेंकट नाईक :— हे दोघे शहाजीच्या दरबारचे प्रख्यात कानडे गवयी. नांवें पूर्वपरिचित नाहींत.

हीं पसतीस नांवें शहाजी महाराजाच्या खास दरबारांतील कारभाऱ्यांचीं, पंडितांचीं व कवींचीं झालीं. ह्यां पैकीं बहुतेक सर्व संस्कृत व प्राकृत भाषा जाणणारे असून, कित्येक तर पट्टीचे शास्त्रज्ञ व कलाज्ञ होते. शहाजी महाराजानें एकोजी राजाला जेव्हां युवराजपद दिलें त्या वेळीं त्यानें त्याला कारभारी हि पिढीजाद मंडळींतून निवडून दिले. बखरींतून लिहिलेलें असतें कीं बेंगळूराहून शिवाजीराजाची पुणें प्रांतीं रवानगी झाली तेव्हां त्याजबरोबर अमात्य वगैरे कारभारी नेमून दिले होते. त्या लिहिण्यांत किती तथ्य आहे तें वरील प्रघाता वरून स्पष्ट दिसतें. राजपुत्रांना फार लहान वया पासून कारभारी नेमून देऊन, त्यांच्या करवीं त्यांना राजकीय व्यवहार शिक्षण भोसले मंडळी देत असत. एकोजी राजाला युवराज हा किताब असून, शिवाय सवाई महाराज असा हि अलकाब त्याच्या नांवा पुढें जोडीत. तेव्हां शिवाजी महाराजांना महाराज हें पद फार लहान वयांत लावण्यांत आलेलें कागदो पत्रीं आढळल्यास त्याचें आश्चर्य वाटावयाला नको. महाराज ह्या किताबा खेरीज छत्रपति हा लौकिक किताब शिवाजी महाराजांना जनते कडून फार लहानपणीं मिळालेला आहे. शिवाजी हा दरिद्री, टाकून दिलेला, दरवडेखोर पोर होता, तेव्हां त्याला राजा, महाराजा व छत्रपति हे किताब अल्पवयांत मिळणें अशक्य होतें अशी कित्येक तुटपुंज्या माहितीच्या लेखकांची समजूत कशी झाली असावी तें हि आतां समजून येण्यास मार्ग होतो. राजा हा तर किताब सर्व अस्सल दक्षिणी मराठ्यांना वंशपरंपरेनें हजारों वर्षें लागत आलेला आहे.

१५ संस्कृतज्ञ व शास्त्रज्ञ अश्या दरबारी मंडळीच्या यादी नंतर आतां प्राकृत आगंतुक कवींची नांवनिशी तपासूं. ह्या नांवनिशींत अकरा प्राकृत भाषाकवींचा उल्लेख आहे. मराठी पद्यें स्वतः जयरामानें केलीं असल्या मुळें तत्कर्तृत्वा संबंधानें तपासाचें कारण च रहात नाहीं. बाकी राहिलेले ब्रज, गुजराथी, बख्तर, ढुंढार, पंजाबी, हिंदुस्थानी, बागलाणी, फारसी, उर्दू व कानडी अश्या दहा भाषांतील जे कवि शहाजीच्या आश्रयास आले त्यां पैकीं दोन नांवां खेरीज बाकींच्या नांवांचा मला पूर्वपरिचय नाहीं. शक १५७५ त हयात असणाऱ्या गुजराथी, बख्तर, ढुंढार, पंजाबी, बागलाणी, फारसी, व कानडी कवींच्या नांवांतून प्रस्तुत चंपूंत आलेलीं नांवें धुंडाळून काढावयाला त्या त्या भाषांतील कविचरित्रें तपशीलवार उपलब्ध झालीं पाहिजेत. तीं तशीं उपलब्ध नाहींत. सबब त्यांच्या संबंधानें अपरिचितत्वाचा पाढा वाचण्याचा प्रसंग येणार हें उघड आहे. ब्रज, हिंदुस्थानी व उर्दू ह्या तीन भाषांतील शक

१५७५ त हयात असलेल्या कवींची हि तपशीलवार बारीक माहिती छापलेली माझ्या पहाण्यांत नाहीं. तेव्हां ह्या कवींची पूर्वमाहिती कांहीं एक नाहीं असें म्हणून स्वस्थ बसणें भाग आहे. आपल्या मराठींत कवि व काव्यें यांच्या बारीकसारीक सूक्ष्म नांवनिशा जशा आपण प्रसिद्ध केल्या आहेत तशा नांवनिशा इतर भाषांतील कवि व काव्यें ह्यांच्या तत्त प्रांतीय शोधकांनीं प्रसिद्ध केलेल्या नाहींत. कालान्तरानें त्या जेव्हां केव्हां प्रसिद्ध होतील तेव्हां त्यांतून प्रस्तुत चंपूंतील नांवें पटवून घेतां येतील किंवा त्यांत हीं नांवें नवीन म्हणून कदाचित् घालतां येतील.

(३६) रघुनाथ व्यास :— माहिती नाहीं. बैरनके वधू फिरे बेरन-के वनमे, अशी समस्या रघुनाथ व्यासानें जयरामाला घातली. तिचें पूरण करतांना, शहाजीचा रणदुंदुभि वाजला असतां शहाजहानाच्या हृदयांत धडकी भरली, असें विधान केलें आहे.

(३७) रघुनंदन :— हा ब्रजभाखाकवि. याच्या समस्येच्या उत्तरांत जयरामानें बालकृष्णवर्णन केलें आहे, शहाजीचा उल्लेख नाहीं.

(३८) ठाकूर चतुरद :— यानें शहाजीच्या वर्णनपर यमकबद्ध सवायी करण्यास जयरामास सांगितलें. शहाजीनें हातीं फिरंग धरली कीं, फिरंग्यांचा चेहऱ्याचा रंग उतरतो, असें जयरामानें तींत वर्णन केलें आहे.

(३९) लछिराम :— लछिराम म्हणजे लक्ष्मीराम. याच्या समस्येच्या पूर्तींत शहाजीच्या कीर्तीचें काव्यमय वर्णन कवीनें केलें आहे, ऐतिहासिक भाग तींत नाहीं.

(४०) श्याम गुसाईं :—याच्या समस्येच्या समाधानांत शहाजीच्या शत्रू वर व त्यांच्या बायकां वर जयरामानें कांहीं काव्यकोटया केल्या आहेत, ऐतिहासिक भाग नाहीं.

(४१) ठाकूर शिवदास :— याच्या समस्येच्या पूर्तींत जयराम म्हणतो कीं, हे मालोजीच्या पुत्रा, शाहाजीराजा, तुझ्या शत्रूंच्या स्त्रिया रानांत वानरां-च्या हातीं सांपडल्या. त्या स्त्रियांचीं थनें वानरांना ताडफळें वाटलीं, त्यांचे ओंठ पिकलेलीं तोंडलीं भासलीं व दांत डाळिंबाचे दाणे दिसले. ऐतिहासिक भाग नाहीं.

(४२) केहरि :—केहरि म्हणजे केसरी. याच्या समस्येच्या उत्तरांत शहाजी-च्या कीर्तीचें काव्यमय वर्णन जयरामानें केलें आहे. ऐतिहासिक भाग नाहीं.

अश्या नाना प्रकारच्या समस्या व त्यांचीं जयरामकृत उत्तरें ऐकून शहाजी राजा कवी वर बहुत खुष झाला. त्या मुळें जयरामाचें नांव दाही दिशांत दुमदुमूं लागलें. तेव्हां जयरामानें प्रतिप्रसन्न होऊन राजा वर जें कवित्व केलें त्यांत

म्हटलें आहे कीं, हे राजा, तूं जे जे देश जिंकलेस किंवा पाहिलेस त्या त्या देशाची भाषा मी शिकलों आहें व तुझ्या आश्रयाला आलों आहें. संस्कृत एक, व मराठी गोपाचलीय, गुर्जर, बक्तर, ढुंढार, पंजाबी, हिंदुस्थानी, बागलाणी, फारशी, उर्दू व कानडी, अशा अकरा मिळून बारा भाषा कवीला येत होत्या. ह्या बारा भाषा जेथें बोलत होत्या ते देश शहाजीनें जिंकिले किंवा पाहिले, असें जयराम म्हणतो. पैकीं, कानडी व मराठी ह्या दोन भाषा ज्या कर्नाटक व महाराष्ट्र देशांत बोलत ते देश शहाजीनें साक्षात् जिंकले व पाहिले होते. संस्कृत पंडितांची भाषा, फारसी यवनांच्या दरबारची भाषा व उर्दू लष्करांतील भाषा शहाजीच्या नित्याच्या परिचयाच्या होत्या. तेव्हां त्या संबंधानें जयरामाच्या विधानाला हरकत घेण्याचें कारण नाहीं. अहमदनगरच्या बहिरी-निजामशाहीची गादी मोंगलांच्या तडाक्यांतून बचावीत असतां, बागलाणी व गुजराथी भाषा जेथें बोलतात त्या बागलाण व गुजराथ प्रांतांत शहाजीला शिरावें लागलें हें सुप्रसिद्ध आहे. एकूण सात भाषांचा हिशेब लागला. बाकी राहिल्या ब्रज, बख्तर, ढुंढार, पंजाबी व हिंदुस्थानी ह्या पांच भाषा व देश. हे देश शहाजीनें कधीं जिंकलें किंवा निदान पाहिले ? मलिकंबराचीं पातशाहा जहांगीर आणि शहाजादा शहाजहान याशीं १५४० च्या सुमारास जीं युद्धें झालीं त्या युद्धांत तरुण शहाजी वृद्ध मलिकंबरा बरोबर मांडवगडा पर्यंत गेला होता. मांडवगडच्या स्वारींत ब्रज, हिंदुस्थानी, बख्तर व ढुंढार या भाषा जेथें बोलतात त्या मध्यहिंदुस्थानांत शहाजी गेलेला होता. ह्या स्वारींत नेमाडी, रजपुतानी व मारवाडी ह्या भाषा शहाजीच्या कर्णपथावरून गेल्या असल्या पाहिजेत. आतां राहिली फक्त पंजाबी. पंजाबांत म्हणजे दिल्लीच्या पश्चिमेस व खुद्द दिल्लीस शहाजी केव्हां गेला असावा ? जयरामाच्या लिहिण्या वर जर विश्वास ठेविला तर गृहीत धरावें लागतें कीं, जेथें पंजाबी भाषा बोलतात त्या पंजाबांत शहाजी गेला होता. मांडवगडच्या स्वारींत माळव्यांत गेला असतां, बाघेलखंड, मथुरा, दिल्ली, लाहोर व काशी, हीं स्थानें तरुण व उमद्या शहाजीनें सरकारी तह, सल्ला, कुमक वगैरे कामांनिमित्त पाहिलीं असावींत असें म्हणावें लागतें, त्या शिवाय जयराम इतक्या निश्चयानें खुद्द शहाजीच्या तोंडासमोर असें विधान करणार नाहीं. निजामशाहाच्या व शहाजीच्या लष्करांत पंजाबापासून लखनौ पर्यंतच्या व हरद्वारापासून इटावीपर्यंतच्या मुलखांतील हजारो उनाड हिंदू व मुसलमान लढवय्ये शिपाइगिरी करून असत. त्यांच्या पंजाबी, बख्तर, ढुंढाइ, उर्दू, हिंदुस्थानी, इत्यादि भाषांशी शहाजीचा परिचय झाला असेल या बाबी संबंधानें वाद नाहीं. स्वतःच्या लष्करांत शहाजी ह्या भाषा सदोदित ऐकत होता. परंतु ह्या भाषा ज्या प्रांतांत बोलल्या जात होत्या त्या प्रांतांत शहाजी कधीं गेला असेल, हा वादाचा

व संशयाचा प्रश्न आहे व शहाजी मलिकंबराच्या नर्मदे पलीकडील मांडवगडच्या स्वारीच्या काळीं त्या प्रांतांतून जाऊन आला असावा, अशी संशयनिवृत्ति होण्या सारखी आहे. मांडवगडाच्या स्वारीच्या वेळीं शहाजी ऐन पंचविशीच्या भरांत होता, आणि शारीरिक व मानसिक गुणांनीं संपन्न असून, दहा पांच हजार लष्कराचा कप्तान होता. अश्या पराक्रमी सरदाराच्या अवलोकनांत जयराम म्हणतो ते देश त्या कालीं आले असण्याचा संभव आहे.

(४३) नारायणभट्ट गुरु:—शहाजी जर आपल्या बाजूस मिळेल तर आपल्याला फार जोर येईल असें शहाजहान म्हणाला, या बाबी वर कवित्व करण्यास नारायणभट्टानें जयरामास सांगितलें. तेव्हां जयरामानें खालील कोटी केली. भगवान् शेषशायी नारायणानें ब्रह्मदेवाला पृच्छा केली कीं, ब्रह्मदेवा! त्रिभुवन सुखी आहे ना? तेव्हां ब्रह्मदेवानें उत्तर केलें कीं, नारायणा! त्रिभुवन पूर्ण सुखी आहे, आपण क्षीरसिंधूंत खुशाल पडून असावें. कारण त्रिभुवन च्यारी दिशांनीं सुरक्षित आहे. पूर्वेस सूर्य व पश्चिमेस चंद्र खडा पहारा करीत आहेत; आणि उत्तरेस शहाजहान व दक्षिणेस शहाजी जय्यत राखण करीत आहेत. शक १५५० च्या सुमारास शहाजीचें प्रस्थ केवढें वाढलें होतें तें वरील उक्ती वरून स्पष्ट होतें. इत शहाजू है, उत शाहजहां, इकडे शहाजी व तिकडे शहाजहान, अशी म्हण त्या कालीं सर्व भरतखंडभर सर्वतोमुखी झाली होती, तीच जयरामानें काव्यांत गोवून दिली. शक १५५६ च्या सुमारास शहाजीची चाळिशी उलटली, असें वर्णन जयराम पुढें एका कवित्तांत करतो. एका लढाईत शहाजीनें आपल्या तरवारेनें समोर चालून आलेल्या हत्तीची सोंड उतरल्याचें वर्णन हि जयरामानें दुसऱ्या कवित्तांत केलें आहे.

(४४) गयंद कवि:—नांव पूर्वपरिचित नाहीं.

(४५) द्वारकादास:—याला शहाजीनें एक खास घोडा बक्षीस दिला. हा जातीचा वैश्य होता.

(४६) देव काशीकर:—याला शहाजी कडून वर्षासन असे.

(४७) शेष व्यास काशीकर:—याला हि शहाजी कडून वर्षासन असे. देव व शेष व्यास, वगैरे काशीकर विद्वानांचा व भोंसल्यांचा संबंध केवळ शिवाजीच्या वेळीं नव्यानें घडून आला असें नव्हे. तर शहाजी महाराजां पासून च काशीकर विद्वानांचा वडेजाव भोंसल्यांच्या दरबारीं होत आला आहे. स्वदेशी व परदेशी हजारों विद्वानांना शहाजी कडून वर्षासनें पोहोंचत असत असें जयराम लिहितो. काशीकरांच्या वर्षासनांसंबंधीं लिहितांना जयरामानें शहाजीची तुलना धर्म, शिबि, हरिश्चंद्र, पुरु, जनक, यांशीं केली आहे.

(४८) बलिभद्र कवि:—याला शहाजीनें हत्ती दान दिला. याच्या

समस्येस उत्तर देतांना शहाजीच्या मीरजुमल्यावरील स्वारीचा विस्तृत उल्लेख जयरामानें केला आहे. मीर जुमला हा इराणी जवाहिऱ्या अबदुल्ला हुसेन कुतुबशहा याचा वजीर. संपत्ती बद्दल व मुत्सद्देगिरी बद्दल हा त्या काळीं सर्व हिंदुस्थानांत मशहूर होता. शक १५७४ त यानें दक्षिण कर्नाटकावर तैलंगणांतून म्हणजे गोवळकोंड्यांहून स्वारी केली. कर्नाटक जिंकण्याची आदिलशहा प्रमाणेंच कुतुबशहांना हि जरूरी व लगत्याचा मुलूख म्हणून सोय होती. आदिलशहाच्या वतीनें म्हणून शहाजी कर्नाटकांत गेला. मीर जुमला कर्नाटकांत उतरल्यावर त्याच्याशीं शहाजीचें खडाजंगी युद्ध झालें. त्यांत मीर जुमल्याचा पराकाष्ठेची दुर्दशा शहाजीनें उडवून दिली. कवि म्हणतो, जुमला लढे हि ना, आडकाटी हि करी ना, खडा राहून भांडे हि ना, असा अगदीं जेरीस आला. पळतां भुई त्याला थोडी झाली. शेवटीं शहाजीनें त्याला गुत्तीच्या किल्ल्यांत वेढा देऊन कोंडिलें. भयानें बरोबरचें सर्व सैन्य सोडून देऊन, गुत्तीच्या उंच किल्ल्या वर जुमला लपून बसला व नामोहरम होऊन अखेरीस तहास आला. मीर जुमल्या वरील ह्या स्वारी मुळें शहाजीचें नांव रूमशामपर्यंत प्रख्यात झालें. शहाजीच्या या बड्या स्वारीचें वर्णन मुसुलमान तवारिखकार देत नाहींत, इतकें च नव्हे तर उल्लेख मुद्दां करीत नाहींत. आदिलशाहाच्या किंवा निजामशाहाच्या अमुक अमुक मुसुलमान सरदारानें अमक्या तारखेस अमुक केलें, असा मजकुर लिहून, शहाजीचें नांव दुय्यम किंवा सिय्यम म्हणून हे तवारीखकार अधूनमधून क्वचित् काढतात व शहाजी प्रबळ झाला म्हणून हि लगेच तक्रार करितात. ह्या लिहिण्याचा अर्थ उघड आहे. मुसुलमानी पातशाहींत मराठा सरदार प्रबळ होऊन, लढाया जिंकून, डोईजड झाल्याची हकीकत सहज च विकारवश होऊन हे तवारिखकार लिहीत नाहींत. कुतुबशाहा कडील सरदार मीर जुमला याशीं शहाजीचें जें युद्ध झालें तें शक १५७४ त शहाजी विजापूरच्या कचाट्यांतून स्वतंत्र झाल्या वर च असल्या मुळें मुसुलमान तवारीखकार त्याचा उल्लेख आदिलशाही तवारिखेंत करीत नाहींत, हें हि एक अनुल्लेखाचें कारण आहे. आदिलशाही बंधन ढिलें करून शहाजी स्वतंत्रपणें कर्नाटकांत राज्य कशीं करूं लागला त्याचें विवेचन पुढें येणार आहे. मीर जुमल्या वरील स्वारीचें वर्णन हिंदी व मराठीं अशा दोन्ही भाषांत प्रस्तुत चंपूंत आलें आहे. मीर जुमला जवाहिऱ्या अत्यंत श्रीमान् असून पराकाष्ठेचा कवडीचुंबक होता, असें खालील पद्या वरून दिसतें:—

गडांत मिर जूमला सकलिकीं जहीं कोंडिला ।
उदंड रण मांडिला परि रुका न त्याणं दिला ॥

शहाजीनें जुमल्याला गडांत कोंडून सडकून चोपला, पण त्यानें कवडी हि दिली नाहीं. शेवटीं लाचार होऊन व भीतीनें गांगरून जाऊन तो शहाजीला शरण आला. त्याला दिल्लीश्वराचा पुत्र जो अवरंगझेब त्याचें पाटबळ होतें. परंतु, शहाजी पुढें त्याला मान वांकवावी लागली. पातशाहाजादा अवरंगझेब याच्या सारख्याचें पाटबळ असलेल्या कुबेरतुल्य मीर जुमल्याचा पराभव करून, शहाजीनें दिगंत कीर्ति मिळविली आणि आदिलशाहांना लघुल्वा प्रत पोहोंचीवलें.

(४९) सुखलाल:—मीर जुमल्या वरील गुत्तीच्या स्वारी नंतर कवीनें म्हणजे सुखलालानें विजयानगरच्या रायलू वरील स्वारीचा उल्लेख केला आहे. ह्या स्वारींत शहाजीनें जंतकलची लढाई मारिली व रायलूची सर्व फौज धुळीस मिळविली. तेव्हां विजया नगरच्या राजानें क्षत्रियत्वाची लाज सोडून पलायन केलें. ही वार्ता ऐकून, कवि म्हणतो, शहाजीची ख्याती सर्व राजांहून श्रेष्ठ झाली आणि शहाजीच्या कथा भरतखंडांत सर्वतोमुखी झाल्या. गुणि जनांना तर शहाजी कर्ण किंवा भोज यांचा अवतार भासला व त्यांनीं त्याला शिसोद्यांच्या कुळाचा अवतंस ही पदवी दिली. शिवाजीला पुढें क्षत्रियकुलावतंस म्हणजे भरतखंडांतील सर्व क्षत्रियकुळांचा अवतंस ही पदवी विद्वानांनीं दिली, तिच्या फार पूर्वी शहाजीला शिसोदेकुलावतंस ही पदवी कवींनीं दिलेली लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. ह्या कालीं, कवि म्हणतो कीं, शहाजीची छाप गोवळकोंडा व श्रीरंगपट्टण या प्रांतांवर बेमालूम बसली व कर्नूळ वगैरे कर्नाटकांतील बहुतेक प्रांत शहाजीच्या हातीं आले. ह्या कालीं महंमद आदिलशाहाची सर्व भिस्त शहाजी महाराजा वर होती. शहाजी जवळ ह्या कालीं साठ सत्तर हजार फौज असून, अफजलखान महम्मदशाही हा आदिलशाही सरदार व शहाजहान हे त्याला वचकून असत. मोंगलाला सरहद्दी पलीकडे हाकून देऊन, सर्व दुष्मनांना जमीनदोस्त करून, व कर्नाटकांतील सर्व जमीदार वटणीस आणून, शहाजीनें महम्मदशाहाचें इतकें प्रेम संपादिलें कीं, तो सांवतराय ह्या मुत्सद्या पाशीं वारंवार म्हणे कीं, मेरी बादशाही शहाजीनें राखी है!!! सांवतरावाच्या द्वारा शाहाजी महमदशहाशीं पत्रव्यवहार करीत असे. तसें च, कोणाच्या हातून झालें नाहीं तें कर्नाटक जिंतण्याचें काम शहाजीनें केलें, असे उद्गार महंमदशहानें काढिले. येणें प्रमाणें सेतुबंधरामेश्वरा पासून रूमशाम पर्यंत शहाजीच्या पराक्रमाची राय पसरून गेली. या नंतर कवीनें शहाजीच्या पिन्गोंडा ऊर्फ पेनूकोंडा प्रांता वरील स्वारीचा उल्लेख केला आहे. त्यांत तो म्हणतो कीं, पिन्गोंडा शहाजीमहाराजांनीं खलास केला आणि त्याचें श्रेय दरबारीं म्हणजे आदिलशाहाच्या दरबारीं यखलासखानास मिळालें! किती हि पराक्रमी पुरुष असो, तो जो पर्यंत दुसऱ्याचा नोकर म्हणून मिरवतो, तों पर्यंत त्याच्या परा-

क्रमाचें सर्व श्रेय त्या दुसऱ्याच्या नांवाला जातें. बापाची ही मानहानिकारक गुलामगिरी पाहून, शाहाजीचा मुलगा जो शिवाजी तो प्रथम पासून च कोणाची ताबेदारी न करतां स्वतंत्र बाण्यानें वागूं लागला. तालीकोटच्या लढाई नंतर विजयानगरचे राजे पिन्गोंड्याच्या किल्यांत रहात असत. हा किल्ला कर्नाटकांतील दुर्भेद्यांतील दुर्भेद्य असा त्या कालीं मानला गेला होता. पिन्गोंड्याच्या स्वारी नंतर तेलीचेरी प्रांतां वर शहाजीनें स्वारी केली म्हणून कवि वर्णन करतो.

(५०) अलीखानः-- ह्या कवीच्या समस्येस उत्तर देतांना जयरामानें शहाजीच्या अलंगगडच्या स्वारी वर कवित्त मोठ्या बहारीचें केलें आहे. तें मूळांत च वाचण्या ची शिफारस केल्या वांचून राहवत नाहीं.

(५१) बा ल क विः---नांव दिलें नाहीं.

(५२) र घु नं द रा मा नु जः---नांवाचा पूर्वपरिचय नाहीं.

(५३) ज दु रा यः---हा कवि शहाजी संबंधानें विनोदानें म्हणतो कीं, राजा ! तुझ्या सारख्याची पारख कोणाला नाहीं. तुझ्या हातीं चामड्याचे दाम लाल होतात ! येथें च शहाजी महाराजाचा उजवा नव्हे, डावा नव्हे तर, केवळ हात च असा जो संताजी राजा त्याचें वर्णन कवीनें केलें आहे. संताजी राजा हा शहाजीला नरसाबाईच्या पोटीं झालेला पुत्र होय. नरसाबाई ही शहाजीची गौण स्त्री. सबब कवीनें हिचें नांव जिजाई व तुकाई यांचीं नांवें देतांना दिलें नाहीं. याच अनुषंगानें जयरामानें दरबारांतील फाल्गुन मासच्या वसंतलीलेचें वर्णन केलें आहे.

(५४) दु र्ग ठा कू रः---दुर्ग ठाकूर हा शहाजीच्या सलगींतला कवि दिसतो. राजा ह्याला दर महिना एक होन पगार देत असे. एकदा राजानें ह्याला एक घोडा व पालखी बक्षीस दिली. ह्याच्या सांगण्या वरून राजानें जयरामाला सत्तावीस मराठी पद्यरत्नें गुंफण्याची आज्ञा केली व ती जयरामानें आनंदानें मान्य केली. ह्या मराठी पद्यांत (१) तरवारीच्या एका कचक्यानें शाहाजीनें पर्वतप्राय हत्तींचें शीर कसें तोडलें, (२) रणांत भाल्यानें शत्रूंची बख्तरें शहाजी कशीं फोडी, (३) शत्रूंच्या स्त्रिया तुंगभद्रेच्या तीरीं पर्णकुटी करून भिलडींचीं रकटीं नेसून कशा लपत, (४) शहाजीनें यवन जमीनदोस्त केले म्हणून कर्नाटकांतील ब्राह्मण त्याला धन्यवाद कसा देत, (५) वैदिकविद्येचें संगोपन शहाजीच्या हस्तें कसे झालें, (६) शहाशी व शाहजहान यांनीं हिंदुस्थानची व दक्षिणेची वांटणी कशी केली, (७) शहाजीनें जयरामास सुलक्षणी घोडा बक्षीस कसा दिला, (८) कवि जदुराज व एक मुलगा ह्यांच्यांत गमतीचा हास्यकारक संवाद कसा झाला, (९) युधिष्ठिर व शालिवाहन हे

रेवा उल्लंघूं शकलें नाहींत, परंतु शहाजीनें ती नदी कशी ओलांडली, (१०) लहान लहान बालकवी शहाजी पुढें पद्यें कशीं म्हणत व शहाजी त्यांना कसा नांवाजी, वगैरे वर्णन आलें असून, जयरामानें नंतर बारा भाषांत पद्यें करून तीं राजाला समर्पण केलीं. त्यांतील मराठी पद्यांचा सारांश असाः—तुझ्या दरबारांत मोठमोठ्या कवींस आश्रय मिळतो, तेथें माझ्या सारख्या क्षुद्र कवीचें पोट भरल्यास त्यांत अश्चर्य कसलें ? असा प्रस्ताव करून जयराम खालील तपशील देतो. दक्षिणभूमि ही शहाजीची नवरी आहे. वलीपास नांवाचा शिसोद्यांच्या कुळांत एक राणा झाला. त्याच्या वंशांत मालोजीराजे भोंसले जन्मले. मालोजीनें शंभुमहादेवावर तळें बांधून देव संतुष्ट केला. मालोजीची राणी उमाई इचे पोटी राजा शहाजी जन्मला. शहाजीनें आसमुद्र पृथ्वीचें पालन केलें आहे. शहाजीच्या सैन्याचा तळ दीडदीड गांव लांबरुंद पडे. शहाजी सदा युद्धकर्मांत गुंतलेला असे. क्वचित् रिकामा वेळ सांपडल्यास त्यांत तो पंडितांशीं ब्रह्मचर्चा करी, कवींना समस्या घाली व भाटांचीं कवनें आइके किंवा शाहिरांचे मराठी पवाडे श्रवण करी, कधीं शुकसारिकांच्या आलापानें मन रिझवी, कधीं नांचबैठक पाही, कधीं यज्ञयाग करवी, कधीं कारभाऱ्यांशीं खलबत करी, कधीं साधुसंतादि महानुभावांस म्हणजे योग्यांस दरबारी भेटीस आणी, कधीं सत्पात्रीं दानधर्म करी व कधीं आंधळ्या दुबळ्यांचा समाचार घेई. भरतखंडांत जीं बारा ज्योतिर्लिंगें आहेत त्यांची त्रिकाळ पूजा शहाजीच्या खर्चानें चाले. त्याला सर्वतो प्रकारें शोभणारी अशी जिजाई नामें स्त्री आहे. तिची कीर्ति सर्व भरतखंडभर लोक गातात. राजाची दुसरी स्त्री आहे, ती रोज नित्यदानें देत असते. शहाजीचा पुत्र शिवाजी तर असा विंडा निपजला आहे कीं, मोंगलादि चारी पातशहांना त्यानें सतावून जेरीस आणिलें आहे. शिवाजीचा धाकटा भाऊ जो एकोजीराजा तो इंद्राला जसा उपेंद्र तसा शिवाजीला शोभतो. असा शहाजी महाराजा हा केवळ जगन्नाथ आहे. लोक शहाजीचें दर्शन घेण्यास टपलेले असतात. शहाजीची बरोबरी राजा जनकाला हि करतां येणार नाहीं. देशोदेशींच्या बायका आपल्या नवऱ्यांना शहाजीची भेट घेण्यास जा आणि शहाजी राजा आपल्या मनांत धरून घरीं आपणास दाखवावयास आणा म्हणून नवऱ्यांना बजावतात. शहाजीराजाची नजर परधन व परस्त्री यांचा अपहार करण्या कडे नाहीं.

(५५) सुबुद्धिरावः—ह्याला शहाजीनें कांहीं दिवस आपल्या जवळ ठेवून घेतलें होतें. हा उत्तरदेशांतील घाटमपूरचा रहाणारा. ह्यानें उत्तरदेशी भाषेंत शहाजी राजे शिसोदे यांचें वर्णन असें केलें आहे कीं, शहाजी महाराजाच्या दानशूरत्वापुढें इतर राजे लज्जायमान झाले. हा कवि म्हणतो कीं, शहाजी

मुळें सर्व हिंदूंची बूज राहिली' व जसें श्रीकृष्णानें गोवर्धन पर्वत उचलून धरून गोपांचें संरक्षण केलें तसें शहाजीनें आपल्या छत्रसिंहासनधारणानें सर्व हिंदूंचें रक्षण केलें. ह्या कवीच्या शब्दांचा वाच्यार्थ असा होतो कीं, शहाजी सिंहासनाधीश्वर व छत्रपति नांवानें झाला नसला तरी कृतीनें झाला होता.

(५६) ढुंढरी कविः—ह्यानें ढुंढारभाषेंत कवित्व केलें. त्यांतील मतलब असा. शाहा जीच्या फौजेचें कुच झालेलें पाहून कोणी विचारिलें कीं, फौज कोठें चालली? तेव्हां भाटानें उत्तर दिलें कीं, राजगड चितोड च्या दिशेनें फौज जाणार, राजा शहाजी हा चितोडच्या राण्याचा भाऊबंद आहे, तरी भिऊं नका. पण भय न समावून अंबेरच्या राजानें शहाजीला अगोदर च निरोप पाठविला कीं, मी दासदाणा देण्यास तयार आहे. याचा अर्थ एवढा च कीं, उत्तरे-कडील रजपूतची दक्षिणेकडील भोसल्यांना सहानुभूति दाखविण्यास तयार होते, व भोसल्यांना ते आपले भाईबंद समजत असत.

(५७) अकब्बरपूरचा कविः—यानें पूर्वी भाषेंत शहाजीचें स्तवन केलें आहे.

(५८) अनामक पंजाबी कविः—यानें पंजाबी भाषेंत कवन केलें आहे.

(५९) हिंदुस्थानी अनामककविः—यानें हिंदुस्थानी भाषेंत स्तुति गायली आहे. हा म्हणतोः—वर्गी, बक्सर, ठट्टा, भक्कर, बागलाण, काबूल या देशां-तील सरदार शहाजीच्या दरबारांत सेवा बजावीत असतात. कोणी हात जोडून उभे आहेत, कोणी पुढें धांवत आहेत, कोणी पैजार झाडीत आहेत कोणी पिकदाणी धरीत आहेत, कोणी राजाच्या डोक्यावर छत्र धरीत आहेत, कोणी पेचकश संभाळीत आहेत, कोणी शहाजीचें स्तुतिस्तोत्र गात आहेत, आणि कोणी नुसते च उगे आहेत. कवीचा सांगण्याचा मनोदय असा आहे कीं शहाजीच्या दरबारांत व सैन्यांत काबूल, पंजाब, हिंदुस्थान, बागलाण, ठट्टा, भक्कर, वगैरे प्रांतांतील राजा हें उपपद धारण करणारे लोक नोकरीस असत व नाना प्रकारचीं पडतील तीं कामें करण्यास राजी असत.

(६०) फारसी कविः—यानें फारसींत कवन केलें आहे.

(६१) गुजराथी कविः—यानें गुजराथींत स्तुति केली आहे.

(६२) मोरिर्नाभाटः—यानें बागलाणींत स्तुति केली आहे. त्यांत तो म्हणतो कीं, शहाजी ज्याच्या पासून चाकरी घेतो त्याला नौबत देतो आणि ज्याची चाकरी घेत नाहीं त्याला नागवा करून सोडून देतो. तसें च कवि आणीक लिहितो कीं, शहाजीच्या सैन्याच्या कुचाच्या कर्ण्यांचा धुधुःकार ऐकून

बागलाणच्या राणीला काय करावें तें सुचेनासें झालें, आणि ती आपल्या दादल्याला म्हणाली कीं, तूं आपल्या दाढीमिश्या बोडून व डोळ्यांत काजळ घालून बायकोचा वेश घे आणि शहाजीच्या गोटांत बटकी सारखा डोई वर मडकें घेऊन पाणी भर !

(६३) बर्गी कविः—नांव पूर्वपरिचित नाहीं. आदिलशाहींत एकटा शहाजी तेवढा मर्द गाजी आहे, अशी ह्या कवीनें उक्ति काढिली आहे. मोंगलांना भय पडलें, रूमशामवाले शिपाई डरले, आणि प्राण घेऊन जो बचला त्यावर खुदाची मर्जी म्हणून च शहाजीच्या हातून तुटला, असे हि उद्गार कवीनें काढिले आहेत.

(६४-६५) मोदलराय व कोइापोबरायः—नांवें अपरिचित.

(६६-६७) लालमनि व घनशामः—अपचित.

(६८) विश्वंभर भाटः— अपरिचित. कर्नाटक, कलिंग व तेलंगण येथलि राजांच्या पराभवाचा उल्लेख हा कवि करतो.

(६९–७०) बलदेव नरायन व अनंत नरायनः—अपरिचित.

येथे प्राकृतकवींची नामावळी संपली. प्रत्येक कवि जयरामाला समस्या घाली व जयराय त्या त्या कवीच्या भाषेंत समस्येची पूर्ति करी. पूर्तींत शहाजीचा कोणता तरी वास्तविक गुण किंवा पराक्रम काव्यभाषेनें गायिलेला आहे. म्हणजे ह्या परिशिष्ट खंडांतील सुमारें दोनशें पद्यें शहाजीच्या स्तुतिपर आहेत. शेवटीं चंपूच्या समाप्तीस वर्णन आहे कीं, जयरामानें आपल्या मातापितरांस काशीवास घडावा म्हणून राजा पाशीं द्रव्य मागितलें व तें शहाजीनें त्यास खुष होऊन दिलें. अखेरीस, राजांच्या समोर अशीं सुंदर पद्यें गाऊन माझ्या सारखें पालखीपदस्थ व्हावें म्हणून इतर कवींना उपदेश करून जयरामानें परिशिष्टखंडाची व चंपूची परिसमाप्ति केली आहे.

१६ पसतीस दरबारी मंडळी व पसतीत आगंतुक मंडळी मिळून एकंदर सुमारें सत्तर इसमांचीं नांवें चंपूत दाखल आहेत. बालकवि वगैरे दोन चार क्षुल्लकांचा समावेश ह्या सत्तरांत अनुपयोगी म्हणून केला नाहीं. नाहीं तर ही संख्या पाऊणशें पर्यंत सहज वाढती. इतकी गुणीमंडळी ज्याच्या दरबारीं शक १५७५ पासून शक १५८० पर्यंतच्या पांच वर्षांत जयरामानें प्रत्यक्ष पाहिली त्या शहाजी महाराजाचें ऐश्वर्य कोणत्या प्रतीचें होतें त्याचा अंदाज कोणाला हि करतां येण्या सारखा आहे. प्रातरुत्थान, राजसभा व सैन्ययात्रा यांचीं जीं वर्णनें जयरामानें केलीं आहेत त्या वरून अंदाजानें नव्हे तर प्रत्यक्ष पुराव्यानें सिद्ध करतां येतें कीं, त्या कालीं एखाद्या स्वतंत्र राजा प्रमाणें शहाजीचा सर्व थाट असे. शहाजीची दिनचर्या येणें प्रमाणें

असे. पहाटेस शेजघरा जवळ बाळसंतोष, कुडबुड्ये जोशी व शाहीरलोक भूपाळ्या वगैरेंचे मधुरालाप काढून राजाला सुखशय्ये वरून उठवीत. इतक्यांत विश्वनाथभट्ट उच्चस्वरानें प्रातःस्मरण संस्कृत भाषेंत करीत. कित्येक ब्राह्मण पुण्याहवाचनाचे म्हणजे राजाला सुखाचा दिवस जावो अश्या अर्थाचे मंत्र म्हणत, कित्येक विप्र ॐकारपूर्वक वेदपठन करीत, कित्येक स्वस्तिसाम्राज्यादि मंत्रांनीं आशीर्वाद देत, व कित्येक अग्निहोत्री वषट्कारार्पणांत गुंतत. मंत्रपठनाच्या, भूपाळ्यांच्या व प्रातःस्मरणांच्या ह्या धांदलींत राजा शेजे वरून उठून अंगणांत येऊन आकाशा कडे पाहून अरुंधति, शची, देवसेना, व आकाशगंगा इत्यादि तारांगणां वर नजर फेंकून आणि शिव, विष्णु, स्कंद ऊर्फ खंडोबा, ब्रह्मदेव, लोकपाल, इंद्रादि देव, होमशालेंतील अग्नि, इत्यादींचें दर्शन घेऊन दिशावलोकन करी. ह्या च सुमारास जंगम शंख फुंकीत, गुरव शिंग वाजवीत व घडशी चौघडा सुरू करीत. ह्या मंगलध्वनींच्या निनादांत तुफान ऐरावत, सवत्स गाय, पुत्रिणी ब्राह्मणी, वर्धमान मानुष म्हणजे विदूषक, ठेंगू ब्राह्मण, व पाण्यांतून नुकता च बाहेर निघालेला डुक्कर हे शुभचिन्हक प्राणी राजा पुढून जात. नंतर वाड्याच्या समोरील पटांगणांत हजार पांचशे घोडेस्वार किंवा पाईक कवाईत करीत त्यांची परेड देहलीदरवाज्याच्या बाहेर येऊन पाहून, रथ, पालख्या, शिबिका वगैरे वाहनांचें अवलोकन राजा करी. इतक्यांत दरवेशी एखाददुसरा सिंहाचा बच्चा व थट्टीकामदार एखादा माजलेला पोळ राजा पुढें नाचत बागडत आणीत. नंतर हंस, चाष, मत्स्य, यांचे शुभशकुन घेत घेत व दरवाजा वरील तोरणा कडे पहात पहात वाड्या पाठीं मागील अश्वत्थ, औदुंबर, वगैरे शुभवृक्ष व पारिजातकादि पुष्पवृक्ष यांच्या छाये खालून राजा जाई. शेवटीं दक्षिणावर्तशंखांतल्या तीर्थाचा नेत्रांना स्पर्श करून व वेळूच्या लंबायमान दांड्याच्या अग्रा वर लटकत व फडफडत असलेल्या जरीपटक्या कडे सकौतुक दृष्टिक्षेप चढवून, राजा नाडीपरीक्षणार्थ आपला हात राजवैद्या पुढें करी. सवेंच एक ब्राह्मण एका हातांत तेलानें भरलेली रुप्याची परात व एका हातांत तुपानें भरलेली सोन्याची परात राजा पुढें आणी. त्यांत मुखाचें प्रतिबिंब पाहून व अष्टोदशें मंगलांचा शुभशकुन घेऊन राजा स्नानोपहारादि सेवन केल्या वर सभामंडपांत प्रवेश करी. सभामंडपाला ऊर्फ दरबाराला नवगजी असें नांव असे. त्या नवगजींत राजे, उपराजे, संस्थानिक परराष्ट्रीय वकील व सरदार आधीं च येऊन हजर असत. पंडित, कवि, शास्त्री, वैदिक, इत्यादि सरस्वतीपुत्रांचा हि समुदाय राजदर्शनाची उत्कंठेनें वाट पहात असे. नंतर भालदारांच्या ललकाऱ्यांत व जनसंमर्दांतून वाट काढीत येणाऱ्या चोपदारांच्या ठणकाऱ्यांत महाराज हातांतील तरवारीचें अग्र जमीनीला टेंकीत टेंकीत (कारण, शहाजी

महाराजाचें वय ह्या काळीं साठीच्या पुढें गेलें होतें) सभास्थानांत गंभीर रुबाबानें प्रवेश करून सिंहासनारूढ होत. हा प्रातःकालीन कार्यक्रम झाला. भोजनोत्तर दोन प्रहारा नंतर हि कधींकधीं स्वारीशिकार नसल्यास पंडित व कारभारी यांच्या सभेंत बसून सायंकाल पावे तों काजकारण, ब्रह्मचर्चा, काव्य-विनोद, दानधर्म, पंगुपरामर्श, न्यायमनसुबी, जेठीमल्लयुद्धें, इत्यादि लघु किंवा जड व्यवहारांत महाराज गुंतलेले असत. सायंकर्म आटोपल्या वर उपहारोत्तर खलबतखान्यांत शेलक्या मुत्सद्यांच्या समवेत गुप्त कारवाई चाले. अशी ही शाहाजी--महाराजाची दिनचर्या जयरामानें केवळ शब्दचित्रानें रंगविलेली येथें वाक्यपटावर खुली करून दाखविली आहे. तीवरून शहाजीच्या ऐश्वर्याची कल्पना थोडीबहुत वाचकांना करून घेतां येईल. शौर्यानें पृथापुत्र जो अर्जुन त्या सारखा, दातृत्वानें विक्रमादित्या सारखा व ज्ञातृत्वानें भोजराजा सारखा शहाजी आपणास दिसतो, असें जयराम जें लिहितो त्यांत किती तथ्य आहे तें शहाजीच्या आश्रित कविमंडळी-च्या यादी वरून, देवशेषादि विद्वानांस त्यानें करून दिलेल्या वर्षासनां वरून व शक १५७५ पासून १५८० पर्यंतच्या पांच वर्षांतील मीर जुमलादिकां वरील त्याच्यां स्वाऱ्या वरून अंशतः समजून येण्या सारखें आहे. शक १५७५ त शहाजींचें वय साठीच्या घरांत आलेलें होतें. साठ पासून पासष्ट पर्यंतच्या पांच वर्षांतील च तेवढी प्रत्यक्ष पाहिलेली हकीकत जयरामानें दिली आहे. पूर्वील साठ वर्षांची म्हणजे शक १५१६ पासून शक १५७५ पर्यंतची व पुढील शक १५८० पासून शक १५८५ पर्यंतची हकीकत त्यानें दिलेली नाहीं. ह्या हकीकत न दिलेल्या काळांतील शहाजीच्या कर्तबगारीचा, शौर्याचा, औदार्याचा व ज्ञातृत्वाचा तपशील दुसरे कोणी कवि किंवा बखरकार जेव्हां आपणास संशोधनांतीं उपलब्ध होतील तेव्हां कळेल. शहाजीच्या आश्रयाला नाना देशचे संस्कृत व प्राकृत कवि, पंडित, शास्त्री, मराठी शाहीर, इत्यादि मंडळी असे म्हणून जयराम सांगतो. त्या वरून आशा उद्भवते कीं, शक १५१६ पासून शक १५७५ पर्यंतच्या हि हकीकती पुढेंमागें उपलब्ध व्हाव्या. जयरामानें आपल्या मनांत शहाजीच्या वर्णनाचे एकंदर तीन भाग केले. पाहिला भाग ज्ञातृत्वाचा, दुसरा भाग दातृत्वाचा व तिसरा भाग शौर्याचा. पैकीं ज्ञातृत्वाचा व दातृत्वाचा तपशील येथपर्यंत-च्या कविसमागमाच्या वर्णनांत दिला आहे. कवींच्या समस्यांना उत्तरें देतांना शहाजीच्या शक १५७५ पासून १५८० पर्यंतच्या पांच वर्षांतील युद्धांचे उल्लेख जयरामानें आपल्या उत्तरांत गोंवून दिलेले आहेत. चंपूकाव्यांतील हे पांच वर्षांचे युद्धोल्लेख व पूर्वीच्या साठ वर्षांतील व पश्चात्च्या पांच

वर्षांतील राजकीय व यौद्धिक हकीतकी क्रमवार मांडल्यानें या थोर पराक्रमी व राज्याक्रामक पुरुषाच्या सत्तर वर्षांतील कर्तबगारीचा अहवाल एका ठिकाणीं जुळल्या सारखा होईल व व शिवाजीचा पूर्वावतार जो शहाजी त्याच्या कर्तबगारी वर शहाजीचा पश्चादवतार जो शिवाजी त्यानें आपल्या कर्तबगारीची इमारत कशी उठवून दिली तें कळण्यास मार्ग होईल. हा अहवाल जुळवितांना इतर अनुषंगिक बाबींचा हि परामर्श घेणें सुयुक्त व विषयपोषक दिसल्यास त्याचा हि समावेश केला जाईल.

१७ प्रथम ह्या पराक्रमी पुरुषाचें खरें नांव काय त्या बाबीची विचक्षणा करूं. प्रस्तुत चंपूत शाह, षाह, साहे, साहिजू साहजू, शाहे, शाहजी, साह, साहजी, साहज, शाहबा, शाहाजी, शहाराज, शहाजी, साहजी, शा, साहि, इतके उच्चार ह्या पुरुषाच्या नांवाचे आले ओहत. बखरींतून शहाजी, शाहाजी, शाहजी व तवारिखांतून शहाजी, शाहाजी, व क्वचित् इतरत्र स्याहाजी असा हि उच्चार आढळतो. पैकीं मूळ खरा उच्चार कोणता ? ह्या पुरुषाचें मूळ नांव सिंह असावें. सिंह शब्दाला जित् शब्द जुडून सिंहजित् सिंहजित् शब्दाचा अपभ्रंश सिंहजी, सिंहाजी. सिंह उच्चाराचा अपभ्रंश सीँह. त्यावरून सीँहाजी. सीँह असा अपभ्रष्ट उच्चार जुन्या मराठींत होतो. सीहँजी चा अपभ्रंश स्याजी, स्याहाजी, श्याहाजी, शाहाजी. शहाजी, शाहाजी, साहाजी, इ. इ. साहाजी चा ब्रज, उर्दु, वगैरे अपभ्रंश साहजू, षाह, शाह इत्यादि. मूळ नांव सिंह असावें ह्याला प्रमाण ह्या पुरुषाच्या धाकट्या भावाचें नांव. धाकट्या भावाचें नांव शरभोजी. शरभ हें नांव तंजावरांतील भोंसल्यांच्या नांवांत महशूर आहे. शरभजित् = शरभोजी = सरफोजी. एका भावाचें नांव सिंह व दुसऱ्या भावाचें नांव शरभ. सिंहक आणि शरभक हीं मनुष्यनामें संस्कृत वाङ्मयांत प्रसिद्ध आहेत. जातिनाम्नः कन् (५–३–८१) या सूत्रांत पाणिनि सिंहकः शरभकः हीं नांवें सांगतो. तात्पर्य, मूळ नांवें सिंहक शरभक अशीं संस्कृत होतीं. नगरच्या शहासरीफ या फकिराच्या नांवा वरून शहाजी व सरफोजी हीं नांवें नवसा करितां दिली ही मखलाशी नंतरची आहे. सिंह व शरभ या संस्कृत नांवांच्या जवळजवळ शाह व सरिफ ही फारसी किंवा अरबी नांवें उच्चारांत असल्या मुळें मखलाशीला सौकर्य आलें, इतकें च. अहमदनगरच्या निजामशाही दरबारांत वावरावयाचें असल्यामुळें, आपलीं नांवें मुसुलमान पीराच्या नांवा वरून पडलीं, असा बहाणा हि एतन्नामधारकां कडून पातशाही मर्जी संपादण्या करितां केला गेला असण्याचा संभव आहे. परंतु मूळ नांवें संस्कृत होतीं हें बृहदीश्वराच्या देवालयांतील शिलालेखांतल्या शरभ या उच्चारा वरून ताडतां येतें.

१८ नांवाची विचक्षणा झाल्यावर कुलाची व वंशाची विचक्षणा विचारांत

सहज च ध्यावी लागते. जयराम शहाजींचें अडनांव ऊर्फ कुलनाम भोसले असें देऊन, वंशनाम शिसोदिया असें देतो. तेव्हां शिवाजीच्या राज्यारोहणकालीं सार्वभौम राजाला शोभेल अशी वंशावळ व कुळगोत मुद्दाम बनावट तयार केलीं गेलीं हा आक्षेप जयरामाच्या प्रत्यक्ष पुराव्या वरून लंगडा पडतो. शिवाजीच्या वेळीं च नव्हे तर शहाजीच्या वेळीं उत्तर हिंदुस्थानांतील अनेक कवि व जयराम हा महाराष्ट्रकवि खुद्द शहाजी महाराजाच्या व पुरोहित, राजगुरु, वगैरे अनेक संभावित पिढीजाद मुत्सद्यांच्या पुढें भोसल्यांचा संबंध शिसोद्यांच्या वंशाशीं लावतात, या वरून निर्विवाद मान्य करणें भाग पडतें कीं भोसले हे शिसोदिया रजपुतांच्या वंशांतील होत अशी परंपरागत कहाणी शहाजी राजाच्या दरबारीं सर्वसंमत होती. ही कहाणी शहाजीच्या किंवा शिवाजीच्या दरबारीं च तेवढी प्रचलित होती असें नव्हें, तर उत्तरे कडील रजपुतांना हि मान्य होती. सभासदी बखरीच्या तेहतिसाव्या पृष्ठा वर जयसिंगाच्या तोंडचे शब्द सभासदानें दिले आहेत ते असे, " तुम्हीं शिसोदे रजपूत, आम्हीं तुम्हीं एकाचे एक च आहों. " म्हणजे भोंसल्यांचें रजपूतत्व म्हणजे क्षत्रियत्व व शिसोदियावंशत्व त्या काळीं म्हणजे शहाजीच्या काळीं दक्षिणेंतील व उत्तरेंतील विद्वानांना व रजपुतांना मान्य होतें असें झालें. हा शहाजीकालीन पुरावा अकृत्रिम असल्यामुळें विश्वसनीय धरणें प्राप्त आहे. जयराम भोंसल्यांच्या मूळपुरुषाचें नांव वलीपास असें देतो. हें नांव व ह्याच्या सारखें च दिलीप हें नांव एका वंशावळींत आलें आहे. हर्यश्व, कृशाश्व, युवनाश्व, इत्यादि अश्वान्त शद्बांच्या जोडीचा जो अवनीपाश्व शद्ब त्यांतील प्रारंभींचा अ चा लोप होऊन, न चा ल होऊन व श्व चा स होऊन

अवनीपाश्व = वनीपाश्व = वलीपास

असा अपभ्रंश झालेला उघड दिसत आहे. अवनीपाश्व म्हणजे पृथ्वीपतींत श्रेष्ठ. ह्या अवनीपाश्व उर्फ वलीपास राजाच्या वंशांत मालोजी झाला, व मालोजी पासून शहाजी झाला, असें जयराम सांगता. भोंसल्यांच्या कुळाची जमरामाला ही अशी वंशावळ माहीत होती व ती त्यानें शहाजी पुढें व दरबाऱ्यां पुढें गायिली असल्या मुळें त्या सर्वांना मान्य होती असें म्हणावें लागते. तात्पर्य, शहाजीचें उपनांव भोंसले, वंश शिसोदे, वर्ण क्षत्रिय ऊर्फ रजपूत, गोत्र कुशिक, मूळपुरुष वलीपास, अशी ग्वाही शहाजीसमकालीन प्रत्यक्ष साक्षीदार जो जयराम तो देतो. शिसोदे हें अडनांव मराठ्यांत सर्‍यां आहे. ह्या मूळ शिसोदे कुळांतील उपकुळ भोंसले. भोसले हा शद्ब भोज या शद्बाला स्वार्थक ल प्रत्यय लागून जो भोजल शद्ब झाला त्याचा अपभ्रंश आहे. भोजला = भोसला. भोसल असा शद्ब जयराम योजितो. दोन चार हजार वर्षां पूर्वीं दक्षिण पश्चिमेकडील

राजांना भोज अशी संज्ञा असे. ह्या भोज नामक राजांच्या राज्याला भोज्यं म्हणून म्हणत. साम्राज्यं भोज्यं इत्यादि मंत्रांत भोज्यं हा शद्ब ह्याच अर्थानें योजिलेला आहे. पाणिनिच्या कौड्यादिगणांत भोजः क्षत्रिये असा शद्ब येतो. ह्या भोजसंज्ञक राजांचे जे वंशज ते भोसले या नांवानें पुढें महाराष्ट्रांत प्रसिद्धीस आले. हें भोज ऊर्फ भोसले उपकुळ महाराष्ट्रांत वसाहतकालीं आलेलें आहे. याला पुरावा असा कीं न्हावी, महार, वगैरे शूद्रातिशूद्रांत भोसले हें आडनांव आढळते व तें नागपुरापासून तंजावर प्रांतां पर्यंतच्या टापूंत सर्व महाराष्ट्रांत आढळतें. शिवाजी व शहाजी ज्या भोंसले उपकुळांत जन्मले तें भोसले उपकुळ ऊर्फ उपनाम न्हावी, महार, इत्यादि शूद्रातिशूद्रांनीं स्वीकारावयाचें म्हणजे तें दोन कालांतून कोणत्या तरी एका कालांत स्वीकारलें गेलें असलें पाहिजे. (१) शक १३०० च्या सुमारास बखरी म्हणतात त्या प्रमाणें भोसले उदेपुराहून दक्षिणेंत येऊन पाटस प्रांतांत पाटीलक्या करूं लागल्या नंतर त्यांचें उपनांव शूद्रांतिशूद्रांत सर्व महाराष्ट्रभर पसरलें, हा एक पक्ष. आणि (२) वसाहत कालीं तीन हजार किंवा अडीच हजार वर्षां पूर्वीं भोज ऊर्फ भोसले कुल इतर उत्तरदेशीय कुलांबरोबर महाराष्ट्रांत उतरल्या वर त्यांचें उपनांव गायकवाड, काळे, इत्यादि इतर शेंकडों मराठ्यांच्या उपनांवांप्रमाणें शूद्रातिशूद्रांत पसरलें. हा दुसरा पक्ष. पैकीं शक १३०० नंतर भोसले महाराष्ट्रांत उतरले हा पहिला पक्ष मान्य धरल्यास, शूद्रातिशूद्रांत सर्व महाराष्ट्रांत त्यांचें उपनाम पसरण्याला अवकाश व संभव रहात नाहीं. कां कीं, शक १३०० त महाराष्ट्रांत शूद्रातिशूद्र अश्या सर्व अठरापगड जाती स्थिर व लखोटबंद बनून हजार पांचशें वर्षें लोटलीं होतीं. शूद्रातिशूद्र जाती लखोटबंद बनल्या वर त्यांच्यांत भोसल्याचें नवीन उपनांव शिरणें अशक्य होतें. सबब, दुसरा पक्ष जो भोसले वसाहतकालीं अडीच तीन हजार वर्षां पूर्वीं दंडकरण्यांत उतरल्याचा तो तेवढा नूतन उपनांवें शूद्रातिशूद्रांत शिरण्याला संभावक असल्यामुळें स्वीकार्य ठरतो. त्या पुरातन कालीं अनार्य जातींचा समावेश वर्णव्यवस्थेंत शरीरसंबंधोद्भवानें घडून येऊन, आर्यांचीं उपनामें शूद्रातिशूद्रांत सहज च स्वीकारलीं जात होतीं. करतां, भोसल्यांचें कुळ महाराष्ट्रांत वसाहत कालीं इतर कुळांबरोबर आलें व इतर कुळांप्रमाणें सर्व महाराष्ट्रभर पसरलें, हें विधान विश्वासकक्षेंत उतरण्यास योग्य ठरतें. शिवाय, भोज ह्या संस्कृत शद्बाचा भोसला हा मराठी अपभ्रंश होण्याला शक १३०० पासूनचा पुढील अल्प काळ अपुरा पडतो. शक १३०० पूर्वीं जर हें कुळ उत्तरेस होतें तर शक १३०० च्या सुमारास त्या उत्तरेंतील कुळाला भोसला हा मराठी शद्ब लागणें अशक्य आहे. केवळ भोज या नांवानें च तें कुळ त्या कालीं उत्तरेस मशहूर असलें पाहिजे. परंतु

रजपुतांत शक १३०० च्या सुमारास भोज ह्या उपनामाचें किंवा भोसले या उपनामाचें रजपुतांचें किंवा इतर कोणत्या हि जातीचें कुळ नव्हतें व सध्यां हि नाहीं. अर्थात्, एक च पक्ष स्वीकारावा लागतो. तो हा कीं भोसल्यांचें कुळ भोज या नांवानें वसाहत कालीं अडोच तीन हजार वर्षां पूर्वीं महाराष्ट्रांत उतरलें व दंडकारण्यांत उतरल्या वर भोज या नांवाचा अपभ्रंश भोसला हें नांव घडण्यांत आलें आणि तें नांव घडत असतां शूद्रातिशूद्रांत अनुलोमशरीर-संबंधानें पसरलें. शहाजीच्या मातुःश्रीचें म्हणजे मालोजीच्या बायकोचें नांव जयराम उमाई म्हणून देतो. बृहदीश्वर शिलालेखांत हि उमाई हें च नांव आलें आहे. दीपाबाई हें माहेरचें व उमाई हें ह्या बाईचें सासरचें नांव असावें. भोसल्यांचें गोत्र कुशिक असें जयराम लिहितो.

१९ नांव, आडनांव, कुल, गोत्र, वंश, वर्ण, व मातृपितृनामें यांची शहानिशा झाल्यावर, शहाजीच्या कर्तबगारीच्या रूपरेषेची आंखणी करण्यास लेखणी मोकळी होते. ही आंखणी (१) बृहदीश्वराच्या देवालयांतील शिलालेख, (२) शिवदिग्विजय, (३) शिवाजीप्रताप, (४) बसातिने सलातीन, व (५) सानेप्रकाशित शहाजी महाराजांची कैफीयत, ह्या सहा ग्रंथां वरून व इतर कांहीं टिपणां वरून व पत्रां वरून करतों. जो जो म्हणून प्रसंग शहाजीच्या चरित्राला उपकारक भासला त्या त्या प्रसंगाचा निर्देश जमल्यास शकवार, न जमल्यास मोघम, केला जाईल. वर दिलेल्या पांच साधनांतील शहाजी महाराजांची कैफीयत हें प्रकरण बव्हंशानें बसातिने सलातीनाचा संक्षेप असल्यामुळें स्वतंत्र साधन म्हणून त्यास यद्यपि फारशी किंमत नाहीं, तत्रापि शहाजी संबंधानें त्यांत इतरत्र न आढळणारी माहिती दिली आहे. बसातिनें सलातीन या फारशी ग्रंथाचा कर्ता शहाजीचें नांव कर्नाटकांतील मोहिमां संबंधानें तुरळक काढून तें हि प्रामुख्यानें न काढितां मुसुलमान सेनापतींच्या अनुषंगानें मदतनीस म्हणून गौणत्वानें काढतो. परंतु मध्यें च शहाजी फार शिरजोर झाला अशी तो तक्रार करतो. त्या वरून अनुमान करतां येतें कीं ह्या कर्नाटकांकील मोहिमांत शहाजीचें अंग प्रमुख होतें. शहाजीच्या वरचढ कर्तृत्वाचें दिग्दर्शन शिवदिग्विजय व शिवप्रताप या मराठी बखरीं वरून बरें च उठावदार घडतें, परंतु ह्या दिग्दर्शनांत व्यंग असें आहे कीं, शहाजीच्या चरित्रांतील प्रसंग विजयकार किंवा प्रतापकार कालानुक्रमानें, शिस्तवार व कसोशीनें न देतां मागचे पुढें व पुढचे मागें असे धरसोडीनें देतात आणि ते हि देण्यांत इतिहासलेखनकर्मानभिज्ञता स्थलोस्थलीं प्रकट करतात. बृहदीश्वरशिलालेख हि ह्या च बखरींच्या वर्गांत पडतो. हा शिलालेख मूलतः बखर च आहे, इतकें च कीं, ह्याला दगडावर कोरिला जाण्याचा मान मिळाला आहे. ह्या तिन्ही आधुनिक बखरींत

परंपरागत कर्णोपकर्णी ऐकलेली व कागदपत्रांवरून काढिलेली जी माहिती दिली आहे तिला प्रत्यंतर पुरावा दुसऱ्या कोणत्या हि मराठी बाह्य ग्रंथाचा नाहीं. परंतु लढाया वगैरे संबंधानें जी माहिती धरसोडीनें दिली आहे तिला बसातिने सलातीनांतील व इतर मुसलमानी तवारिखांतील पुराव्याचा पडताळा देऊन पारखितां येतें. साधनांची ऐतिहासिक किंमत हीं अशी आहे. त्यांतून विश्वसनीय भाग निवडून काढून तो कालानुक्रमानें शिस्तवार मांडण्याचा उद्योग येथें करावयाचा आहे. पुढें कालान्तरानें समकालीन कागदपत्रांचा अस्सल पुरावा जेव्हां बाहेर येईल तेव्हां प्रस्तुतच्या मांडणींत फेरबदल, वाढ किंवा छाट करणें सहज च भाग पडेल.

बाबाजी ऊर्फ बाबजी भोसले संभाजी भोसल्याचा मुलगा शक १४५५ त जन्मला. हिंगणी, बेरडी, देऊळगांव येथील पाटिलक्या कोण्या पुरुषानें मिळविल्या तें नमूद नाहीं. बरडजी, धापजी, संभाजी व बाबजी हीं नांवें मराठी दिसतात, रजपुती नाहींत. मुलाचा जन्मशक टिपणांत मांडून ठेवण्या इतकी ऐपत संभाजीला आली होती; इतकें च या शका वरून आनुमान होतें. बाबजी बहुशः पावसाळ्यांत पाटिलकी व बाकीच्या ऋतूंत शिपाइगिरी करून असावा.

मालोजी शक १४७२ त जन्मला. बाबजीचें वय त्या वेळीं सतरा वर्षांचें होतें. लग्न बालपणीं व्हावयाचें म्हणजे बापाची किंचित् घरची बरी स्थिति असावी. पाटस, फलटण, बारामती व सुपें हे प्रांत जवळजवळ असल्या मुळें बाबजी भोसल्यानें फलटणच्या निंबळकराशीं सोइरीक करावी, हें सहाजिक आहे. निंबाळकर मवाशी करून होते. तेव्हां त्यांच्याशीं बराबरीच्या नात्यानें सोईरीक करणारा बाबजी हि मवासपण करून असावा. नगरच्या व विजापूरच्या मुसुलमानी अंमलांत त्या कालीं बहुतेक मराठे देशा वर व कोंकणांत मवाशी करून असत. राज्ययंत्र असावें तितकें सुयंत्र मुसुलमानी अंमलांत तितपत च होतें. तत्कालीन मराठ्यांच्या कुळकटांत मारामाऱ्या व दंगेधोपे यांचीं च वर्णनें आढळतात. मालोजी वयांत आल्या वर मवासपणाची कवाइत बापापाशीं व सासऱ्यापाशीं सहज च शिकला. पुढें वयाच्या सत्ताविसाव्या वर्षी तो शिलेदार झाला (शक १४९९). ह्या वेळीं मूर्तिजा निजामशहा नगरास राज्य करीत होता. शक १४९९ पासून शक १५१० पर्यंतचीं अकरा वर्षे शिपाइगिरी व शिलेदारी करीत करीत शहाजी पांच चार हजार घोड्यांचा मालक बनला. शक १५१० सालीं महमद कुली कुतुबशहाची बहीण मलिकाजहान इजशीं इभ्राईम आदिलशहाचें लग्न होण्याचें ठरलें, त्याच्या आड मूर्तिजा निजामशहा आला. मूर्तिजा निजामशहा ह्या वेळीं राज्यकारभार वजिरा वर सोंपवून आवश्याचा किल्या वर

ईश्वर चिंतन करीत रहात असे. तैनातीस मालोजी राजे भोंसले यास ठेविलें होतें. मूर्तिजा निजामशहा इब्राईम आदिलशहाच्या लग्नाच्या आड गेला, सबब विजापूरचा सरदार दिलावरखान आवश्याच्या किल्या वर चाल करून आला. त्याला मालोजीराजानें मोठ्या सफाईनें हटवून मूर्तिजा निजामशहाचा बचाव केला. आवश्याच्या लढाईत मालोजीनें दाखविलेल्या ह्या कर्तबगारीचा उल्लेख बृहदीश्वरशिलालेखकर्त्यानें केला आहे. त्यांत आवश्याच्या लढाईचा उल्लेख करून, मालोजी राजे ह्यापूर्वी बहुत युद्धांत जय पावले होते, असें तो शिलालेखकार लिहितो. याचा अर्थ असा कीं, शक १४९९ पासून शक १५१० पर्यंतच्या काळांतील अकरा बारा वर्षांच्या अवधींत मालोजीनें निजामशहाच्या वतीनें अनेक मोहिमांत पराक्रम करून आवश्याच्या युद्धप्रसंगीं तर त्यानें निजामशहाचे प्राण वांचविले. आवश्याच्या लढाई नंतर मालोजीची साख इतकी वाढली कीं, पुढें शक १५१४ त इब्राईम आदिलशहाला सोडून नगरास आलेल्या दिलावरखानाच्या सल्या वरून बुऱ्हाण निजामशहानें जेव्हां मंगळवेढ्या पर्यंत आदिलशाही मुलूख जाळून पोळून उध्वस्त केला तेव्हां त्या हि मोहिमेंत मालोजीनें मोठा पराक्रम केला. ह्या पराक्रमाचा उल्लेख बृहदीश्वरशिलालेखकर्त्यानें केला आहे. नंतर शक १५१५ त इब्राइम आदिलशहाच्या इस्माएल नामक भावानें कोल्हापूर, बेळगांव, प्रांतीं बंड करून बुऱ्हाण निजामशाहाची मदत मागितली. त्या मदतीच्या सैन्यांत सामील होऊन मालोजी भोसल्यानें कोल्हापूर प्रांतीं आदिलशाही फौजेला बहुत त्रास दिला. ह्या च शक १५१५ सालीं मालोजीस भूमिगत द्रव्य सांपडलें. व जगदंबेचा साक्षात्कार होऊन राज्यप्राप्तीचा वर मिळाला. ऐतिहासिक दृष्ट्या या वराचा अर्थ असा दिसतो कीं, महाराष्ट्रराज्य स्थापन करावें, अशी महत्वाकांक्षा ह्या वेळीं मालोजीच्या मनांत अत्यन्त अंधुक अशी उद्भवली. शक १५१६ त मालोजीला वयाच्या चव्वेचाळीसाव्या वर्षी शहाजीनामें पुत्र झाला. शक १५२० त मोंगलाकडील म्हणजे अकब्बरा कडील शीर खवाजा या सरदाराचा बीडच्या लढाईत बेइज्जत पराभव निजामशाही सरदारांनीं केल्या वर त्या वर्षीच्या फाल्गुनांतील रंगपंचमीचा उत्सव जाधवराव, भोसले, वगैरे सरदारांनीं मोठ्या थाटानें साजरा केला. त्या उत्सवांत चार वर्षांच्या शहाजीस आपली तीन वर्षांची मुलगी जिजाऊ जाधवरावानें दिली असें विनोदानें वाक्य उच्चारिलें. त्या विनोदी भाषणाचा वाच्यार्थ घेऊन शहाजी जाधवरावांशीं शरीरसंबंधाच्या गोष्टी बोलूं लागला. तें म्हणणें अर्थात च जाधवरावानें मान्य केलें नाहीं. त्या सरशीं रागाच्या व अभिमानाच्या सपाट्यांत मालोजीनें शहाजीचें पहिलें लग्न मोहित्यांची कन्या उमाबाई इजशीं लाविलें (बृहदीश्वरशिलालेख). ईर्ष्या

धाहून भोसले व जाधव यांच्यांत द्वंद्वयुद्धें होऊं लागलीं. ह्या सुमारास निजामशहाचीं व मोंगलांचीं युद्धें नांदेड, बीड, वगैरे गंगथडप्रांतांत चालू असून, निजामशहाचें ठाणें अवश्यास जुन्नरास व पारिंड्यास हलतें होतें. मोंगलांशीं जीं हीं युद्धें होत होतीं त्यांत मालोजीनें पराक्रम करून अंतःकरणपूर्वक निजामशहाची व वरकरणी मलिकंबराची इतकी मेहेरनजर संपादिली कीं, शक १५२५ च्या चैत्रांत पंचहजारी मनसब मिळवून तो जाधवरावाच्या बरोबरीचा तोलदार सरदार बनला. नंतर शहाच्या खास मध्यस्तीनें शहाजीचा दुसरा विवाह जिजाबाईशीं शक १५२५ च्या वैशाखांत झाला. ह्या वेळीं मालोजीचें वय त्रेपन्न वर्षांचें असून, शहाजी नऊ वर्षांचा व जिजाबाई आठ वर्षांची होती. पुढें मलिकंबराच्या कारकीर्दीत शक १५४१ पर्यंत अनेक मुलुखगिऱ्या करीत असतां मालोजीला रणभूमीवर मृत्यूनें गांठिलें. मरणसमयीं मालोजीचें वय सत्तरीच्या जवळ जवळ आलें होतें. फौजेच्या खर्चा कारितां निजामशहानें मालोजीराजास जी जहागीर दिली ती बहुतेक निजामशाही, मोंगलाई व आदिलशाही यांच्या सरहद्दी वरील असून, कित्येक परगणें मोंगलांच्या राज्यांतील होते. सरहद्दी वरील परगणे देण्याचा हेतु स्पष्ट असा होता कीं, निजामशाहीची सरहद्द स्वहितार्थ तरी मालोजीनें शाबूद ठेवावी. आणि मोंगलांच्या प्रांतांतील परगणे जहागीर देण्यांत मतलब असा होता कीं, मालोजीनें ते प्रांत कायमचे जिंकून घेऊन निजामशाहीस जोडावे. शक १५२५ च्या पूर्वील कित्येक सालांत व शक १५२५ च्या नंतरच्या पुढील कित्येक सालांत मलिकंबराच्या देखरेखी खालीं मालोजीनें मोंगलांचे जे परगणे काबीज केले होते ते च परगणे त्याला शहानें जहागीर दिले. ह्या परगण्यांत माळव्यांतील कांहीं मुलूख होता. देणाऱ्याची दूरदृष्टि व घेणाऱ्याची हिम्मत सारखी च वाखाणण्या लायक आहे! मालोजीनें शिखरशिंगणापूरच्या निर्जल डोंगरावर विस्तीर्ण सरोवर बांधून व वेरूळच्या घृष्णेश्वराच्या देवालयाचा जीर्णोद्धार करून महाराष्ट्रांत सर्वतोमुखी कीर्ति संपादन केली. शिवाजीच्या आज्याचा असा हा त्रोटक इतिहास आहे. मालोजी संबंधानें अस्सल कागदपत्र देवगिरी, नगर, जुन्नर, इंदापूर, पारनेर, नाशिक, वगैरे त्याच्या जहागिरीच्या परगण्यांत धुंडाळले व उकरिले पाहिजेत. तसें च, त्याच्या मुत्सद्यांचीं घराणीं शोधून काढिलीं पाहिजेत. पुंडे व राजोपाध्ये ह्या घराण्या खेरीज इतर सबनीस, पेशवे, इत्यादि मालोजीच्या मुत्सद्यांचीं नांवें हि अद्याप प्रकाशांत आलीं नाहींत. बृहदीश्वर-शिलालेखकार आवश्याची लढाई, दिलावरखान व इस्माइल यांच्या बंडांतील मालोजीची कामागिरी, यांचा उल्लेख ज्या अर्थी करतो, त्या अर्थी सहज च अनुमान होतें कीं, त्याला मालोजीची एखादी बखर किंवा टिपण उपलब्ध असावें.

२० शक १५४१ त मालोजी युद्धांत मरण पावला त्यावेळीं शहाजीचें वय पंचवीस वर्षांचें असून मालोजी बरोबर शक १५२८ पासून त्यानें बऱ्या च मुलुखगिऱ्या पाहिल्या होत्या. मालोजीच्या मृत्यू नंतर मालोजीची सर्व जहागीर व सर्व सैन्य यांचें आधिपत्य दरबारी शिरस्त्या प्रमाणें वर्ष दीड वर्षानें शक १५४३ दुर्मतिसंवत्सरीं (बृहदीश्वरशिलालेख) शहाजीस प्राप्त झालें. तेथपासून शक १५८५ पर्यंतचीं जीं ४२ वर्षे त्यांचा इतिहास येथें कालानुक्रमानें शकवार नमूद करावयाचा आहे. ह्या इतिहासाचे मुख्य भाग चार पडतात. (१) शक १५४३ पासून शक १५५० त फतेखानाच्या कैदेपर्यंतचा पहिला भाग. ह्या सात वर्षांत मलिकंबराचा हस्तक म्हणून कांहीं काल व फतेखानाचा प्रतिस्पर्धी म्हणून कांहीं काल शहाजीचा गेला. (२) नंतर १५४८ त मलिकंबराचा मुलगा फतेखान निजामशाही कारभारी होऊन शक १५५० त कैद झाल्या पासून शक १५५८ त निजामशाहीचा अंत होई पर्यंतचा आठ वर्षांचा दुसरा भाग. ह्या अवधींत शहाजींचें प्राबल्य अतोनात वाढून त्याच्या च जोरावर निजामशाही कांहीं वर्षे टिकून राहिली. (३) शक १५५८ त शहाजी आदिलशाही सरदार झाल्या पासून शक १५७० त त्याला अटक होई पर्यंतच्या बारा वर्षांचा तिसरा भाग. ह्या कालांत शहाजीचा कर्नाटकांत बस बसतां बसतां तो बहुतेक स्वतंत्र व मुख्त्यार असा महाराजा बतन चालला. (४) शक १५७१ पासून शक १५८५ पर्यंतच्या पंधरा वर्षांचा चवथा भाग. ह्या अवकाशांत कर्नाटकांत स्थिरस्थावर करून शहाजी स्वतंत्र राजा प्रमाणें बहुतेक किंवा सर्वस्वीं राहूं लागला. व त्याचा सवाई व पराक्रमी पुत्र जो शिवाजी त्यानें सह्याद्रिखंडांतील आनंदवनभूवनांत स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. ह्या चार भागांना शक १५१६ पासून शक १५४१ पर्यंतच्या पंचवीस वर्षांच्या पहिल्या उमेदवारीच्या भागाचा जोड दिला म्हणजे शहाजीच्या आयुःपटाचे एकंदर पांच भाग पडतात. ह्या पांच भागांतील ठळक ठळक प्रसंगांचें टिपण दिलें म्हणजे शहाजीच्या चरित्राचा सांगाडा जुळला. पैकीं १५१६ पासून १५४१ पर्यंतच्या उमेदवारीचा त्रोटक उल्लेख मालोजीच्या कर्तबगारीच्या टिपणांत आला असल्या कारणानें, १५४१ च्या पुढील चरित्राचें टिपण भागशः खालीं देतों.

२१ नुसतें उघडेंबोडकें टिपण देण्या पूर्वी, तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचें स्थूल चित्र नजरे पुढें असणें जरूर आहे. अन्यथा शहाजीच्या तत्कालीन हालचालींचा सुव्यवस्थित अर्थ लक्ष्यांत येण्यांस अडचण पडून, मूर्तिजा, बडी साहेबीण, मीर मंजू, मलिकंबर,जाधवराव, फतेखान, महमद आदिलशाहा, चतुर साबाजी, मुरारपंत, रणदुल्लाखान, हमीदखान, खवासखान, मुस्तफाखान व

शहाजी ह्या व्यक्ति एखाद्या सूत्राच्या तंत्रानें रंगभूमी वर चालतात किंवा स्वैर-गतीनें कांहींतरी स्वतंत्र वर्तणूक करतात अशी विभाषा वाचकांच्या मनांत उत्पन्न होईल. करतां दक्षिणेंतील, विशेषतः महाराष्ट्रांतील, आणि त्यांतल्या त्यांत मुख्यतः निजामशाहींतील तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचें ज्ञान असणें अत्यवश्यक आहे. त्या कालीं सध्यांच्या प्रमाणें च महाराष्ट्रांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व अतिशूद्र असे पांच वर्ण असून, मुसुलमान व रानटी अनार्य असे दोन हिंदुबाह्य लोकसमूह असत. पैकीं, कातकरी, कोळी, ठाकूर, भिल्ल, इत्यादि संपूर्ण किंवा अर्धवट रानटी अनार्य बाह्यांना तत्कालीन राज्ययंत्राचा अर्थ कळण्याची ऐपत नसल्या मुळें, तत्कालीन राजकीय परिस्थितीच्या अवलोकनक्षेत्रांतून त्यांना वगळावें लागतें. हे रानटी अनार्य लोक शिपायागिरी हि करण्याच्या लायकीचे नव्हते, आणि मुत्सद्देगिरीची आकांक्षा तर त्यांच्या मनोभूमींत अंकुरित होण्याचा यत्किंचित् हि संभव नव्हता. रामरावणादींच्या पुरातनकाला पासून तों अद्याप पर्यंत हे वनचर वनचरास्थितींत आहेत. चांभार, धेड, महार, मांग इत्यादि अतिशूद्र यद्यपि वनचरस्थितींतून ग्रामचरस्थितींत आलेले होते, तत्रापि शिपायगिरी किंवा मुत्सद्देगिरी त्यांच्या स्वप्नसृष्टींत हि उदय पावलेली नव्हती. गांवांतील गलिच्छ व काबाडकष्टाचे विनमानगडीचे धंदे करून व चोऱ्यामाऱ्या करून पोटभर भाकर मिळविण्यांत ह्यांची सर्व रग जिरत असल्या कारणानें राज्ययंत्राचे अवयव होण्यास त्यांना अवकाश नव्हता. व्यापार व शेतकी ही जी मनुप्रणीत वैश्यवृत्ति ती ह्या काळीं दुभंग होऊन व्यापारी व शेतकरी या दोन वर्गांत वांटली गेली होती. निव्वळ व्यापारधंदा व शिल्पकला करणारे जे सोनार, शिंपी, तांबट, इत्यादि कारुकर्मे त्यांच्या अनेक जाति बनून ते आपापल्या धंद्यांत निमग्न असून, त्यांना राज्ययंत्रांत घालमेल करण्याची पिढीजाद संवय नव्हती व तसली नवीन संवय संपादन करण्याचा कल हि त्यांनीं अद्याप दाखविलेला नव्हता. वैश्यवृत्तीचा दुसरा भाग जो शेतकी तो वैश्यांनीं सोडून दिल्या मुळें शूद्रांच्या हातीं सर्वस्वी जाऊन, कुणबी म्हणून एक वर्ग अस्तित्वांत येऊन त्या कालीं शेकडों वर्षे लोटलीं होतीं. पाणिनिकालीन अनिरवसित शूद्र, प्रागार्यकालीन नागलोक, वैश्यवर्ण व क्षत्रियवर्ण ह्या चार लोकांचे पुरातनकालीं शरीरसंबंध होऊन, महाराष्ट्रांतील कुणबी ऊर्फ कुलपति हा वर्ग निर्माण झालेला होता. ह्या वर्गातील लोक कधीं मोलमजुरीचीं शूद्रकर्में करून, कधीं वाणिज्यादि वैश्यकर्म करून, व कधीं शिपायगिरीचें क्षात्रकर्म करून, प्रायः कृषिकर्मादि वैश्यधर्मात गढलेले असत. आपण यातीचे शूद्र आहों, वृत्तीनें वाणी आहों व आपल्या पूर्वजांनीं रामदेवराव जाधवाच्या अमदानींत लढायांत भाग घेतला होता, असें जें स्वतः तुकाराम

व त्याचा कुळकट म्हणतो, त्याची आणि वरील विधानाची एकवाक्यता येणें प्रमाणें इतिहाससिद्ध आहे. शहाजीकालीं सैन्यांतून सामान्य शिपायांचा जो हजारोंनीं भरणा होत असे तो ह्या सुप्रज व बहुप्रज कुणबी ऊर्फ कुलपती यांच्यातून होई. ह्या सामान्य शिपायांना मुत्सद्देगिरी, राजकारण, इत्यादि बडा व्यवहार करण्याची ऐपत नसे, परंतु मोसमांत शेतकाम करून, बाकीच्या काळांत शिपायगिरी वर पोट चालविण्याची धमक ह्या कुणबी लोकांत उद्भवली होती. जो जास्त पोटगी देईल त्याची शिपायगिरी करण्यास व त्याचा पाईक होण्यास हा वर्ग उत्सुक असे, मग तो धनी हिंदु असो कीं यवन असो, जुना असो कीं नवा असो, देव फोडणारा असो, कीं जोडणारा असो. शिपायगिरीची धामधूम करून लढाऊ राज्ययंत्राचा अंश होणारा असा हा कुणबी वर्ग त्या कालीं महाराष्ट्रांत होता. कशा करतां लढावयाचें व कदाचित् लढून मरावयाचें तर केवळ पोटा करितां, अशांतला हा वर्ग होता. ह्या वर्गाच्या वरचा वर्ण म्हणजे क्षत्रिय जे मराठे त्यांचा. मराठ्यांत दोन धंदे करणारे लोक होते. देशमुख्या, पाटिलक्या, चौगुलक्या, मोकदम्या, पटवाऱ्या, मोकाश्या, वगैरे करणारा वृत्तिवंत मराठ्यांचा पहिला वर्ग आणि केवळ शेतकीवर निर्वाह करणाऱ्या गरीब मराठ्यांचा दुसरा वर्ग. हा दुसरा वर्ग आपणाला मराठा कुणबी म्हणून म्हणवी. शूद्र कुणबी निराळा आणि मराठा कुणबी निराळा. शूद्र कुणबी फावल्या वेळांत सामान्य पाइकी करी आणि मराठा कुणबी, पाटील, देशमुख इत्यादि लोक हवालदार पासून सरलष्कर पर्यंतच्या लहानमोठ्या हुद्देदाऱ्या करी. शूद्रां प्रमाणें च ह्यांना हि मुसुलमान किंवा हिंदु असा वाटेल तो धनी चाले. एक भाऊ पातशाही नोकर व एक भाऊ शिवशाही नोकर असलीं उदाहरणें महाराष्ट्राच्या इतिहासांत शेकडों आहेत. तात्पर्य, शूद्रा प्रमाणें च ह्या मराठे लोकांत हि स्वराज्य व स्वराष्ट्र यांचा निःसीम अभिमान बाळगणारे लोक शहाजीकालीं फार विरळा असत. तात्पर्य एतत्कालीन मराठे केवळ आयुधोपजीवी गण बनले होते. व स्वराष्ट्रसंरक्षक क्षात्रियत्वाचें वारें त्यांच्यातून लुप्त झालें होतें. क्षत्रिय जे मराठे त्यांच्या प्रमाणें च ब्राह्मणाची हि दशा होती. मुसुलमान किंवा हिंदू अश्या वाटेल त्या धन्याची सेवा करण्यांत हे सारखे च राजी असत. मराठे व ब्राह्मण यांना यवनाची सेवा मना पासून आवडत असे, असा मात्र ह्या राजीपणाचा अर्थ केल्यास ती चूक होईल. अनन्यगतिक म्हणून हे लोक यवनसेवा पतकरीत. स्वतंत्र हिंदुराज्य स्थापण्याची शक्यता नसल्यामुळें, विजयानगरच्या राजघराण्याचा अस्त झाल्यावर, यवनसेवा केल्यावांचून ह्या लोकांना गत्यन्तर राहिलें नव्हतें. स्वतंत्र हिंदूराज्य स्थापण्याची शक्यता ह्या मराठा

किंवा ब्राह्मण लोकांत नसण्याचें कारण असें होतें कीं, मराठा क्षत्रिय व ब्राह्मण यांची लोकसंख्या शूद्र कुणब्यांच्या लोकसंख्येहून फार च फार कमी होती. सामान्यतः हजार पांचशें वस्तीच्या गांवांत एखादुसरें ब्राह्मणाचें घर व एखादुसरें पाटलाचें घर असे, म्हणजे दहा पांच ब्राह्मणाचीं व दहा पांच मराठ्यांचीं माणसें असत. कित्येक दहादाहा पांचपांच गांवाचे गट असे असत कीं त्यां साऱ्यांत मिळून एखादें ब्राह्मणाचें व दोन अडीच पाटलाचीं घरें असत. मिळून सर्व राष्ट्रांत एका ब्राह्मणास दोन मराठे व पंचवीस कुणबी असें सरासरी प्रमाण पडे. ब्राह्मणांत किंवा क्षत्रियांत जी स्वराज्यविषयक किंवा स्वधर्मविषयक ईर्ष्या, आकांक्षा व अभिमान संभाव्य असे ती शूद्रांत अद्याप जागृत हि झाला नव्हता. निरवसितत्वांतून अनिरवसितत्वांत येऊन म्हणजे अस्पृश्यत्वांतून स्पृश्यत्वांत येऊन व वनचरत्वांतून ग्रामचरत्वांत नांदून पोटा करितां कोणाची पाइकी करण्या इतकी च महत्वाकांक्षा शूद्रांत उद्भवली होती, हिंदुत्वा करितां, स्वधर्मा करितां व स्वराज्या करितां हिंदुपक्षाच्या वतीनें च तेवढा लढेन, असें स्पृहणीय पक्षपातित्व शूद्रवर्गात अद्याप जन्मलें नव्हतें. त्या मुळें स्वतंत्र राज्याच्या उभारणीला मनुष्यबलाचा जो आत्मयज्ञपूर्वक निःस्वार्थी पाठिंबा लागतो तो ब्राह्मणक्षत्रियांना नव्हता. ब्राह्मणक्षत्रियांना शूद्रांचें निःस्वार्थी मनुष्यबळ नव्हतें इतकें च नव्हें, तर स्वार्थी किंवा द्रव्यार्थी मनुष्यबळ हि पैदा करण्याचें सामर्थ्य तत्कालीन ब्राह्मणक्षत्रियां पाशीं नव्हतें. ब्राह्मण तर बोलून-चालून जातीचा च दरिद्री. तो द्रव्य देऊन मनुष्यबळ कसचा पैदा करणार ? मराठ्यांची हि मुसुलमानी अमलाच्या प्रथम प्रहरांत तीच दुर्दशा होती. दहा पांच हजार पाईक पोशील किंवा पांच चार हजार बारगीर बाळगील, अश्या तोलाचा मराठा क्षत्रिय शक तेराशें पासून शक १५०० पर्यंत एक हि नव्हता. म्हणजे ब्राह्मण क्षत्रियां पाशीं त्या कालीं मनुष्यबल हि नव्हतें व द्रव्य-बल हि नव्हतें. राहिलें ज्ञानबल. तें त्या कालीं निवृत्तीच्या पाठीमागें लागलें होतें. निवृत्तीच्या नदीवर गोव्याघ्र व हिंदूमुसुलमान यांना सारखी च तृषा भागवितां येत असे. तात्पर्य, स्वार्थी किंवा निःस्वार्थी मनुष्यबल, द्रव्यबल व ज्ञानबल, या तिन्ही बलांचा अभाव ब्राह्मणक्षत्रियांच्या ठायीं त्या कालीं उत्कटत्वानें जाणवत असून, ते स्वतः च करूं नये ती यवनाची सेवा पोटाची खाच भरण्या करितां पतकरीत असत. असल्या हतभाग्यांना कोठला स्वधर्म व कोठलें स्वराज्य ! इतकीं तीनशें वर्षे ते जींवत राहिले हें च नशीब !

२२ तत्कालीन हिंदूंची व रानटी अनार्यांची परीक्षा झाल्यावर, आतां मुसुलमानांची परीक्षा करूं. त्या कालीं महाराष्ट्रांत तीन प्रकारचे मुसुलमान असत. इराण, तुराण, अरबस्तान व अफगाणिस्तान यांतून येणाऱ्या

मुसुलमानांना अस्सल समजत. ह्या मुसुलमानांचा पहिला वर्ग. ह्या अस्सला पासून शुद्रातिशूद्र स्त्रियांच्या ठाई झालेल्या लेकवळ्या मुसुलमानांचा दुसरा वर्ग. आणि येथील च खाटीक, हलालखोर, तांबोळी, पटवेगार, मोमिन, रंगरेज, लोहार, बोहरी, इत्यादि बाटलेल्या जातींचा तिसरा वर्ग. वतनें राखण्या करितां कित्येक ब्राह्मण व मराठे जे बाटले ते हि या तिसऱ्या वर्गांत च पडतात. पैकीं, या तिसऱ्या वर्गातील लोकांचा पेशा उदम्यां पैकीं असल्या मुळें राजकीय विचारांत त्यांची गणती करण्याची जरूर नाहीं. मुसुलमानी रिवाजांत मूळच्या जाती नाहींत, तेव्हां येथील आर्यानार्य स्त्रियांच्या पोटून त्यांना जी संतती झाली ती ते लेकवळे किंवा यूरोपियन मानतात त्या प्रमाणें हाफक्यास्ट मानीत नाहींत, फुलक्यास्ट च मानतात. लेकवळा हा शब्द येथें मिश्रविवाहोत्पन्न संतती एवढ्या च दृष्टीनें योजिला आहे. हे लोक येथें स्थायिक होऊन कित्येक पिढ्या झालेल्या होत्या व ह्यांना दक्षिणी किंवा दख्खनी असें नामाभिधान पडलें होतें. इराण, तुराण, अरबस्थान, इकडून जे नवीन मुसुलमान येत त्यांना परदेशी ही संज्ञा असे. ह्या दक्षिणी व परदेशी मुसुलमानांतून निजामशाही व आदिलशाही राज्यांत मुत्सद्दी व लष्करी अंमलदार मिळत, आणि ह्यांच्या च कर्तबगारी वर राज्याची स्थिरस्थावरता अवलंबून असे. निजामशाही व आदिलशाही राशियतीच्या प्रारंभींच्या पन्नास शंभर वर्षांत दक्षिणी परदेशी असा भेद मुसुलमानांत उद्भवला नव्हता. सर्व च मुसुलमान परदेशी होते. पुढें जीं घराणीं ह्या पेशांत पिढ्यानपिढ्या कायम होऊन राहिलीं त्यांना दख्खनी किंवा दक्षिणी अशी संज्ञा पडली. ह्या दक्षिणी मुसुलमानांचे येथें कायमचे हितसंबंध निर्माण झाले आणि त्यांच्या हितसंबंधांची व पातशाही हितसंबंधांची तेढ पडूं लागली. ह्या तेढीला तोड म्हणून पातशाहा परदेशी नवीन मुसुलमानांना आपल्या दरबारी सदा बोलवीत, कारण नवीन परदेश्यांत हितसंबंध उद्भवले नसल्या मुळें पातशाही हितसंबंधांशीं परदेशी कायमचे दक्षिणी बनत तोपर्यंत कांहीं काल त्यांच्या तेढी हि उद्भवत नसत. दक्षिणी व परदेशी असे हे दोन पक्ष एकमेकां विरुद्ध चालवून शाहा आपल्या हाता खालील अंमलदारांना दावांत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत. मनुष्यांना वागविण्याची नाजुक करामत ज्या सुलतानाला साधे त्याच्या हातीं हा प्रयत्न फलप्रद होई. परंतु, एखादा सुलतान कमअक्कल किंवा दुर्बल किंवा पोरसवदा निपजला म्हणजे हे दोन्ही पक्ष उरमट होऊन सुलतानाच्या कह्यांत न वागतां त्याच्या वर च कुरघोडी करीत. अशा कालीं, एक च तोड शिल्लक राही. ती ही कीं नवीन तिसरा एक पक्ष उभा करून, पूर्वीच्या दोन पक्षांना दाबांत ठेवावयाचे.

शहाजी जेव्हां वडिलाच्या जहागिरीचा मालक होऊन निजामशाही दरबारांत शक १५४२ त वावरूं लागला त्या वेळीं त्या दरबारांत हें दक्षिणी व परदेशी बंड ऐन रंगांत येऊन अगदीं पिकून गेलें होतें. ह्या वेळीं निजामशाही तख्ता वर मूर्तिजा, मूर्तजा किंवा मूर्तुजा हा नरम, चैनी, ऐदी व नाकर्ता सुलतान होता. मीर राजूचा सासूरवास दुःसह झाला म्हणजे मलिकंबराची कास धरावी आणि मलिकंबराचा जाच असह्य झाला म्हणजे राजूची पायधरणी करवी, अशीं कांहीं वर्षें मूर्तिजानें काढल्या वर, त्यानें दक्षिणी व परदेशी यांच्या पीडेतून मुक्त होण्या करितां, तिसरा एक पक्ष निर्माण केला. तो पक्ष म्हणजे मराठ्यांचा पक्ष. अवश्यास व पारिंड्यास असतांना, मूर्तिजानें मालोजी भोंसले यास जवळ केलें होतें. मालोजीचा मुलगा शहाजी याचें लग्न जाधवरावा-च्या मुलीशीं जुळवून देण्यांत मूर्तिजाचें बरें च अंग होतें. ह्या कृत्यानें मालोजी उपकारबद्ध झाला व जाधवरावाच्या बरोबरीचा तोलदार सरदार हि बनला, आणि अशा तऱ्हेनें तिसरा पक्ष उभारण्याच्या लायकीचा ठरला. परंतु ह्या तृतीय पक्षाचें पुढारपण गाजवीत असतां मालोजी शक १५४१ त वारल्या वर, पक्षाध्यक्षत्व शिताफीनें गाजविण्यास नाना प्रकारानीं लायक असा आणीक एक पुरुष मूर्तिजाला लाभला. तो कर्ता पुरुष म्हणजे तरुण, महत्वाकांक्षी व कर्तबगार शहाजी भोसला हा होय. शहाजी राजाचें जें गुण-वर्णन जयरामकवीनें केलें आहे त्याचा अनुवाद शिवदिग्विजय व शिवप्रताप ह्या दोन्ही बखरींत सांपडतो. शूर, गुणज्ञ, परेंगितज्ञ, जातीनें मर्द, युद्धव्यूहकुशल, शहाची मर्जी संभाळून वागणारा परंतु स्वतःचा कुर्रा जाऊं न देणारा, असा गुणगणमंडित जो शहाजी भोसला त्याच्या द्वारा राज्यांत मराठ्यांचा तिसरा पक्ष उभारून दक्षिणी व परदेशी पक्षांना जरबेंत ठेविण्याची व्यवस्था मूर्तिजानें केली. दरबारीं एकान्तांत व लोकांतांत जाण्या येण्या ची शहाजीला सदर परवानगी असे. शहाच्या मर्जीचें एक मासलेइक उदाहरण बखरकार देतो. शक १५४५ त शहाजीला संभाजी हा प्रथम पुत्र झाला, तेव्हां शहानें स्वतः मोठा समारंभ करून, शहाजीस वस्त्रें, भूषणें, अलंकार, पर-गणे व किल्ला बक्षीस दिला (शिवाजीप्रताप). शहाच्या मर्जीचें दुसरें उदाहरण बखरकार देतो तें हि असें च मासलेवाइक आहे. मुर्तिजाचा जेव्हां अंत झाला तेव्हां त्यानें दक्षिणी व परदेशी मुसुलमानांवर विश्वास न ठेवितां मराठा जो शहाजीराजा त्याच्या वर आपल्या बायकापोरांना संभाळण्या-चें काम निरोपानें सोंपाविलें. मूर्तिजाच्या अंतकाळीं शहाजी निजमशाहींत नव्हता, ही बाब लक्ष्यांत घेतली म्हणजे शहाजीनें बुऱ्हाण शहाचा केवढा विश्वास संपादिला होता ह्या विधानाच्या सिध्यर्थ ह्या हून जास्त पुरावा देण्याची जरूर नाहीं.

२३ राजकीयदृष्ट्या देशांतील लोकस्थिति व दरबारांतील पक्षस्थिति वर्णिल्या नंतर, रियासतीच्या भोंवतालील राजकीय परिस्थिति सांगणें सोईस्कर होतें. शहाजीच्या उमेदवारींच्या काळीं, निजामशाहीच्या शेजाराला एकंदर चार शाह्या होत्या; उत्तरेस दिल्लीची प्रचंड व विस्तीर्ण मोंगलाई, व दक्षिणेस विजापूरची आदिलशाही, बेदरची बरीदशाही व गोवळकोंड्याची कुतुबशाही. पैकीं बेदरची बेरीदशाही मरणोन्मुख झाली असून कुतुबशाही हून आदिलशाही व आदिलशाही हून मोगलाई एका हून एक बलिष्ठ होत्या. सर्वांत मोंगलाई अत्यंत बलिष्ठ असून, तिचा रोख दक्षिणेंतील साऱ्या शाह्या खाऊन टाकण्याचा स्पष्ट व सर्वजनदृष्ट होता. दिल्लीच्या मोंगलांनीं निजामशाहीचे मोठमोठे लचके तोडिले असून राजू, मलिकंबर व मालोजी यांच्या कर्तबगारीनें ती शाही कांहीं काल जिवंत राहिली होती, आणि निजामशाही वारली तर बाकीच्या शाह्या निजामशाहीचें अनुकरण करतील असा रंग दिसत होता. तत्रापि, निजामशाही व आदिलशाही यांच्या आपसांत लढाया चालू च होत्या. भोंवतालची राजकीय परिस्थिति ही असल्या प्रकारची होती.

२४ खुद्द निजामशाहींतील अंतस्थ राजकीय स्थिती पाहीली तर ती ही वाखाणण्या सारखी नव्हती. मुख्य शहा जो मूर्तिजा ऊर्फ बुऱ्हाणशहा तो दुर्बल असून, मोंगलांनीं दिलेल्या पंचवीसवर्षांच्या मारानें त्याची व त्याच्या बरोबर रियासतीची इज्जत उतरून गेलेली होती. मूर्तीजाच्या पहिल्या अमदानींत राजू व अंबर ह्या दोघां दक्षिणी व परदेशी पुढाऱ्यांनीं राज्याचा पूर्व व पश्चिम भाग अनुक्रमें वांटून घेतला होता व मूर्तिजाला आवश्याच्या किल्ल्या भोंवतील कांही खेडीं निर्वाहार्थ लावून दिलीं होती ! मूर्तिजाच्या उत्तर अमदानींत मलिकनें राजूला जमीनदोस्त करून सर्व सत्ता आपल्या एकट्याच्या हातांत एकवटविली होती व शहाला तो कस्पटासमान लेखीत होता. शेवटीं राजूचा घरचा कांटा काढून टाकील्या वर, मोंगलाशीं व आदीलशाहाशीं झगडण्यात अंबर गुंतला होता. अश्या आणीबाणीच्या वेळीं शहाजीराजा भोंसला तत्कालीन राजकीय आखाड्यांत उमेदीनें व ताज्या दमानें अवतीर्ण झाला. शहाजी आपला वाली होईल व म्हाताऱ्या अंबराच्या प्राणघेण्या मगरमिठींतून आपणास सोडवील अश्या आशेनें मूर्तिजाचें होतें तेंवढें सर्व वजन शहाजीच्या पाठीला होतें. ह्या वजनाचा पूर्ण उपयोग करून घेऊन, निजामशाहीची मोडती इमारत शहाजीनें कांही काळ सांवरून धरिली आणि इतकें हि करून ती कायमची मोडल्या वर, स्वतःचें सामर्थ्य वाढवून आदिलशाही व मोंगलाई यांची हाडें खिळखिळीं करण्याचा मार्ग आपला प्रतापी मुलगा जो शिवाजी त्याला मोकळा करून दिला.

२५ शहाजी आपल्या बापाच्या जहागीरीचा व सैन्याचा धनी शक

१५४२ त झाला म्हणजे मालोजी १५४१ त वारल्या वर वर्षं दीडवर्षानें झाला. ह्या वर्षं दीडवर्षाच्या अवधींत म्हणजे शक १५४२ त जहांगीरानें घेतलेला सर्व निजामशाही प्रांत पुनः हस्तगत करण्याच्या इराद्यानें मलिकंबरानें मोंगलाई सुभेदाराचें मुख्य ठाणें जें ब्ऱ्हाणपूर त्यास वेढा दिला व गेलेला प्रांत पुनः परत मिळविला. ह्या ब्ऱ्हाण-पूरच्या स्वारींत शहाजीनें बहुत पराक्रम केला. खुद्द सुभ्याच्या ठाण्याला वेढा मलिकंबरानें दिलेला ऐकून, जहांगीर पातशाहा संतापानें आलस्यांतून व चैनबाजींतून खडबडून जागा झाला व त्यानें आपला कर्तृत्ववान् मुलगा जो शहाजहान त्याला मलिकंबरा वर पाठविलें. शहाजहान येणार ही बातमी मूर्तिजा निजामशहास कळतां च त्याशीं सामना करण्याची तयारी फर्माविण्याच्या इच्छेनें मूर्तिजानें व मलिकंबरानें रियासतींतील प्रमुख प्रमुख सरदारांस सदरेस बोलाविलें. त्या सरदारांत सिंधखेडचे जाधवराव, शहाजीराजे, शरीफजी-राजे, विठोजी राजाचे आठ हि लेक, जाधवरावाचे पुत्र दत्ताजीराजे, खंडा-गळे, इत्यादि मराठ मंडळी होती. भोसले मंडळी व जाधवमंडळी यांच्यांत कित्येक वर्षांचें वितुष्ट जगजाहीर होतें. दरबार खलास झाल्यावर सरदार मंडळी आपापल्या लवाजम्यानिशीं परत जाऊं लागली. त्या दाटणींत भोंसल्या कडील खंडागळे यांचा हत्ती बेफाम होऊन त्यानें जाधवां कडील कित्येक पाईक चिरडिले. तेव्हां लुखजी जाधवरावाचा मुलगा दत्ताजी हा कावून हात्तीला मारावयास धांवला. त्याच्या आड विठोजी भोंसल्याचे आठी जण मुलगे पडले. मध्यें लुडबुड-ण्याचें कारण नाहीं म्हणून दत्ताजी जाधव आरडला व त्यानें भोंसल्यां कडील बहुत लोक जखमी केले. त्या दंगलींत विठोजीचा लेक संभाजी याचा हात चालून दत्ताजीचें मुंडकें उडालें. ही बातमी लुखजी जाधवरावांस कळली. त्या सरशीं लुखजीनें संभाजी भोंसल्या वर चाल करून त्यास ठार केलें. तेव्हां संभाजीच्या मदतीला शहाजीराजे भोंसले धांवून आले. पट्याचा हात लागून शहाजीराजे हि जमीनी वर मूर्छित पडले. हें एकंदर वर्तमान मूर्तिजा निजा-मशहास कळलें. मूर्तिजाचें शहाजी वर पुत्रवत् प्रेम असे, सबब, त्यानें शहा-जीचा कैवार घेऊन लुखजी जाधवास चार शहाणपणाच्या गोष्टी सांगितल्या. जाधवमंडळी मोंगलां कडे फितूर असल्याची वदंता मूर्तिजास व अंबरास होती च. करतां, शहाजीचा पक्ष घेऊन जाधवांना उपदेश त्यांनीं केला तें ठीक च झालें. तत्रापि, ह्या पक्षाभिमानाचा व्हावा तो च परिणाम झाला. भोंस-ल्यांचें व जाधवांचें वैर दुणावलें. इतकें च नव्हे तर, भोसल्यांचे कैवारी जे निजामशहा त्यांच्या वर हि जाधवराव क्रोधाविष्ट झाले. ह्या च सुमारास म्हणजे शक १५४५ त जिजाबाईस चवथ्यानदा किंवा पांचव्यान्दा गर्भार राहून पुत्र

झाला, त्याचें नांव आपल्या द्वंद्वयुद्धांत मेलेल्या चुलतभावाच्या स्मरणार्थ शहाजीनें संभाजी म्हणून ठेविलें. बारश्याच्या दिवशीं खुद्द मूर्तिजा बुऱ्हाणशहा येऊन मोठ्या समारंभानें ह्या मुलाचा नामकरणविधि झाला. त्या वेळीं शहानें शहाजीस बढती खातर कांहीं जास्त जाहागीर हि दिली. शहानें केलेल्या ह्या आहेरानें व आदरानें, तर जाधवरावाच्या नाकाला मिरच्या च झोंबल्या सारख्या झाल्या व भोसले जाधवांच्या यादवीला केवळ ऊत आला. या यादवीची कुणकुण हेर व वकील यांच्या द्वारा विज्यापूर दरबारांत पोहोंचली. शक १५४५ त विज्यापुरीं इभ्राइम आदिलशहा राज्या वर होता. त्यानें व त्याच्या मुत्सद्यांनीं निजामशाहींतील ह्या यादवीचा फायदा घेतला. या जाधवरावाला त्यांनीं निजामशाहींतून फोडला. निजाम शाहींतील हें बडें घेंड आदिलशाहींत गेल्या वर, ह्यानें इभ्रामशहास अशी सल्ला दिली कीं, दिल्लीचा मोंगल निजामशहा वर चाल करून आयताच येतो आहे, तेव्हां त्याच्याशीं संगनमत करून शेफारलेल्या मलिकंबरास चिरडून टाकावा. ही सल्ला आदिलशाहाच्या पथ्यावर पडली; कारण, मोंगलांचा विध्वंस केल्या नंतर, मलिकंबरानें आदिलशहास तंबी देण्याचा उपक्रम आरंभिला होता. मोंगलांना हि आदिलशहा आपल्या बाजूस यावासा च होता. कां कीं मलिकंबर, शहाजी, लुखजी व इभ्रामशहा या चवकडीशीं एकदम सामना करण्याची त्यांची छाती नव्हती. ह्या चवकडीच्या एकवटलेल्या सामर्थ्याचा अनुभव शक १५४२ त बऱ्हाणपूरच्या वेढ्याच्या वेळीं मोंगलाला चांगला आलेला होता. तेव्हां, चौकडींतून आदिलशहा हि फुटलेला पाहून व निजामशाहींतून जाधवरावा सारखें घेंड हि फितरलेलें देखून, मलिकंबराला व शहाजीला हांहां म्हणतां जिंकूं अशा हावभरीनें मोंगल अहमदनगरा वर चाल करून आला. निजामशहा, आदिलशहा व मोंगल, ह्या तिन्हीं पातशहा कडील सरदारांचीं नांवें बृहदीश्वरशिलालेखांत दिलीं आहेत (पृष्ठ १०।११). निजामशहाच्या बाजूला शहाजीराजे, शरफोजीराजे, मृत संभाजीराजे वगळून विठोजीराजाचे खेळोजीराजे, मालोजीराजे, मंबाजीराजे, नागोजीराजे, परसोजीराजे, मकाजीराजे व त्र्यंबकजी राजे, असे सात लेक, भोंसलेमंडळी पैकीं असून, सीहमीरखान, मुधाखान, फलसखा हे काळ्या तोंडाचे हबशी शामळ सरदार होते. ह्या हबशी सरदारांस बृहदीश्वरशिला-लेखकार शामवक्त्र म्हणतो. ताम्रवक्त्र म्हणजे तांबड्या तोंडाचे तुरुक सरदार सारतखान, याकूतखान, पनसूरखान, सुरुपखान, जोहारखान, फत्तेखान व अहमदखान, हे होते. शिवाय, कर्नाटकांतील बल्लाळराजा व बेडरांचा नाईक सिंहराज हे हि निजामशाही सैन्यांत होते. ह्यां खेरीज विठोजी, नागोजी, दत्ताजी, नरसिंहराजे, जगदेवराजाचे पुत्र सुंदरराजे, इत्यादि दुसरे मराठे सरदार

निजामशहा कडे असून, ह्या सर्वांचें मुख्य सेनापत्य मलिकंबरा कडे होते. दिल्लीच्या जंगी मोंगली फौजेचें आधिपत्य लष्करखाना कडे होतें. आदिलशाही सैन्यांत लुखजी जाधवराव व उदारराम, विश्वनाथ, अचलोची, बहादूरजी, दादाजी, राघोजी व जसवंतजी असे त्याचे सात लेंक असून, जाधवरावाच्या तैनातींतील जलाखान, खजीरखान, खरमुल्लाखान, सुजाखान, जहानखान, शिकंदरखान, खलेलखान व हिसामदखान असें तुरुक सरदार हि होते. खुद्द आदिलशाहा कडील मुस्तफाखान, काहमदखान, दिलावरखान, याकूतखान, अंबारखान, मूशेखान, फरादखान, संर्जाखान, जोहरखान, अंकुशखान वगैरे सरदार हजर असून, घाटगेप्रभृति मराठे सरदार व धुंडिराजप्रभृति ब्राह्मण सरदार, तसें च रुस्तुमखान इत्यादि दुसरे हि सरदार आदिलशहाच्या परिवारांतले होते. आदिलशाही सैन्याचें अध्यक्षत्व मुल्ला महमदखान ऊर्फ मुल्ला महमद लारी सरलष्कर याजकडे होते. या मुल्ला महमदाला लोक प्रेमानें मुल्ला बाबा म्हणत. बृहदीश्वरशिलालेखांत दिलेल्या नांवां पैकीं बुसातिनेसलातीनांत अंकुशखान, फरादखान, अंबारखान, रुस्तुमराव, मुल्ला महंमद, हीं नांवें आलीं आहेत. त्यांवरून दिसतें कीं, बुसातीनेसलातीनकारा पेक्षां बृहदीश्वरशिलालेखकाराला ह्या लढाईतील सरदारांच्या नांवनिशीचा तपशील जास्त उपलब्ध होता. कारण उघड आहे. शहाजी महाराजांचा या लढाईशीं निकट संबंध असल्यामुळें, तंजावरच्या दप्तरखान्यांत शक १७२५ त हि ह्या लढाईची तपशिलवार टिपणें विद्यमान होतीं. हीं तिन्हीं सैन्यें शक १५४६ रक्ताक्षसंवत्सराच्या कार्तिकांत अहमदनगरा जवळील भातवडीच्या रानांत एकमेकांशीं भिडून मोठें तुंबल युद्ध झालें. त्यांत आदिलशाही व मोंगलाई सैन्याचा पुरा मोड झाला. ह्या लढाईत शहाजीराजे भोंसले यांनीं देवासुरयुद्धा परी युद्ध करून मोंगलाच्या सैन्याची दाणादाण करून दिली, असें शिलालेखकार लिहितो. मोंगलाचा सुभेदार लष्करखान व आदिलशाही मुल्ला महमद अशीं दोन्हीं कटकें मलिकंबरानें एके ठायीं बुडविलीं म्हणून जेधेशकावलीकार म्हणतो. आदिलशहा कडील व मोंगला कडील शेकडों सरदार शहाजीनें पाडाव करून धरून आणिले. पैकीं फरहादखान व रणदुल्लाखान हे आदिलशाही सरदार निजामशाहाच्या चाकरीस राहिले. तेव्हां पासून शहाजीराजे व रणदुल्लाखान यांचा जो स्नेह जडला तो मरणान्त अकृत्रिम राहिला. भातवडीचें हें घनघोर युद्ध संपल्या वर, आदिलशाही व मोंगली सैन्या पैकीं जें कांहीं सैन्य पळून जात होतें त्याला आदिलशाहा कडील जोहरखान नामक सरदारानें थोपून धरून पाठलाग करणाऱ्या निजामशाही सैन्याला परत तोंड दिलें. निजामशाही सैन्याचें पुढारपण शरफोजीराजा कडे होतें. ते ह्या पाठलागांत

वीरस्वर्ग पावले. ही बातमी शहाजीराजांस कळतां च, ते व खेळोजीराजे ह्या दोघांनीं आदिलशाही व मोंगलाई अवशिष्ट सैन्याचा फडशा उडविला. शक १५४२ च्या बऱ्हाणपूरच्या स्वारींत व शक १५४० तील नर्मदापारच्या मांडवगडाच्या स्वारींत शहाजीनें मलिकंबराच्या अध्यक्षत्वा खालीं बरी च बहाद्दरी केली होती परंतु शक १५४६ तील या भातवडीच्या घोर संग्रामांत शहाजीचे लढवय्येगिरीचे व पुढारपणाचे सर्व गुण ठळकपणें जगाच्या निदर्शनास आले. ह्या संग्रामांत वृद्ध मलिकंबर हा ऐंशीच्या घरांत गेलेला असून नांवाला मात्र सेनाध्यक्ष होता, बाकी लढाईची सर्व व्यूहरचना ऐन तिशींत असलेल्या तरुण शहाजीची होती. युद्धा नंतर मूर्तिजाशहाच्या म्हणजे बुऱ्हाणनिजामशहाच्या दर्शनाला मंडळी गेली, त्यांत शिरस्त्या प्रमाणें यद्यपि मलिकंबराला दरबारी शिलशिल्याला अनुसरून अग्रेसर केलें होतें, तत्रापि निजामशहानें विशेष मर्यादा, विशेष बहुमान व विशेष आदर कर्त्या व आवडत्या शहाजीराजाचा केला (बृहदीश्वरशिलालेख). त्या मुळें ह्या प्रसंगा नंतर वृद्ध मलिकंबर व तरूण शहाजी ह्यांच्यांत द्वेष, मत्सर व वैमनस्य यांचा प्रवेश झाला. गेलीं पंधरा वीस वर्षे जाधवरावांनीं मत्सर केला. आतां त्यांच्या जोडीला अंबर हि जाऊन बसला.

२६ कार्तिकमार्गशीर्षांत भातवडीच्या लढाईत नामोहरम झालेल्या आदिलशहाला जमीनदोस्त करण्याचा घाट मलिकंबरानें घातला. त्यानें आपलें विजयी सैन्य थेट विज्यापूरच्या इलाख्यांत नेउन, इब्राइम आदिशहानें वसविलेलें नवरसपूर जाळुनपोळून खाक केलें व जातांना वेढा घालून सोलापूरचा भुईकोट काबीज केला. ही मोहीम १५४७ च्या चैत्रवेशाखा पर्यंत चालून पावसाळ्यांत सैन्य स्वस्थळास आलें. सैन्या बरोबर शहाजी व खेळौजी वगैरे भोंसलेमंडळी हि राजधानीस परत आली. इकडे राजधानींत निराळी च मिसल बनून राहिली होती. मलिकंबरच्या बगलबच्यांनीं मूर्तिज्याच्या मनांत असें भरवून दिलें कीं, भातवडीची लढाई, नवरसपूरची जाळपोळ व सोलापूरचा वेढा विजयानें शेवटास नेण्यांत शहाजीचा पराक्रम विशेष नसून, मुख्य कर्तबगारी खेळोजी भोसल्याची आहे. अर्थात, च मूर्तिजानें शहाजीला न गौरवितां, खेळोजीचा आदर नवरसपूरच्या मोहिमे नंतर विशेष केला. खरी कामगिरी शहाजींची होती आणि तत्प्रीत्यर्थ दरबारीं त्याचा आदर झाला पाहिजे होता. परंतु, तसा कांहींएक प्रकार न होतां, इतरांचा च जयजयकार झालेला पाहून शहाजी विमनस्क, खिन्न व अजुर्दा झाला. शहाजीला असें दिसलें कीं, आज पंचवीस वर्षे ज्या मूर्तिजाची आपल्या वर मेहेरनजर असे व ज्याच्या कृपेच्या पाखरे खालीं पराक्रम करण्याची आपण ईर्ष्या बाळगिली तो मूर्तिजा आपल्या वर उलटला आहे. कर्त्या व

चढत्या शहाजीच्या शत्रू मंडळींत आंतां घरचे भाऊ खेळोजी व राज्याचा धनी मूर्तिजा यांची गणना होऊं लागली. सासरा जाधवराव, वजीर मलींकबर, धनी मूर्तिजा व चुलतभाऊ खेळोजी हे विरुद्ध झालेले पाहून शहाजीला सुरक्षिततेचा मार्ग धुंडाळणें भाग पडले. खिन्न होउन स्वस्थ बसता, तर शहाजी ह्या चौकडी पुढें नष्ट झाला असता. ज्या पराक्रमाचें तेज सहन न होऊन निजामशाहींतील प्रमुख सूत्रधार शहाजीच्या विरुद्ध झाले तो च पराक्रम आदिलशाहींतील मुख्य कर्णधारांना आदरणीय व स्वीकरणीय वाटला आणि त्यांनीं विज्यापुरीं येण्या बद्दल शहाजीशीं संविधान लाविलें. तें संविधान प्रशस्त भासून शक १५४७ च्या पावसाळ्या नंतर शहाजी आदिलशाहींला स्वसैन्या सह जाऊन मिळाला. तेथें पुढें शक १५४८ क्षयसंवत्सरीं शहाजीराजास त्याला साजेलशी मनसब व अक्कलकोट वगैरे जहागीर मिळाली (साने पत्रे यादीं वगैरे ४१०, शिव-दिग्विजय इत्यादि).

२७ शहाजी विमनस्क होऊन आदिलशाहींत जों जातो तों इकडे निजाम-शाहींत शक १५४७ त त्या च वेळीं जहांगीरचा मुलगा खुर्रम ऊर्फ शहाजहान आपल्या बापावर बंड करून मलिकंबराच्या आश्रयास आला. भातवडी, नव-रसपूर व सोलापूर येथील लढायां मुळें मलिकंबराची इभ्रत सर्व हिंदुस्थान भर इतकी वाढली कीं दिल्लीपतीच्या कर्तृत्ववान पुत्राला हि निजामशाही आश्रयणीय वाटली. खरा प्रकार शहाजहानाला माहीत नव्हता. निजामशाहीची इभ्रत व थोरवी मूर्तिजा किंवा मलिकंबर ह्या खुळ्या व म्हाताऱ्या इसमांवर अवलंबून नसून, ती पराक्रमी शहाजी वर अवलंबून आहे, हें त्या वेळीं जगजाहीर झालें नव्हतें, आदिलशाहींतील कांहीं थोड्या जाणत्या लोकांच्या मात्र लक्ष्यांत येऊन चुकलें होतें. अशी जरी वस्तुस्थिति होती तत्रापि शहाजहानासारखा अव्वल दर्जाचा शहाजादा आश्रयास आल्यानें, मलिकंबराचा बोलबाला अतिशय वाढला. जहांगिरा वर लढाईत जय मिळविल्याचें श्रेय मलिकंबरास फुकटाफुकट लाभलें. दिल्लीचा मोंगल व विजापूरचा आदिलशहा यांचा हा असा पाणउतारा झाल्यानें मलिकंबर केवळ वैभवाच्या शिखरास पोहोंचला. ह्या वेळीं त्याच्या वैभवांत एक मात्र वैगुण्य राहिलें. शहाजी भोंसला आदिलशहास मिळाला. शहाजीच्या जोरावर तर आदिलशहाचा पाणउतारा मलिकंबरानें केला. तत्रापि हें वैगुण्य शहाजहानाच्या आगमनानें थोडेंबहुत भरून निघेल असा अंबराचा अंदाज होता. शहाजी विजापूरकरांस मिळाल्या वर, विजापूरच्या दरबारानें त्यास आपल्या पुणें व जुन्नर इकडील जहागिरींत राहून मलिकंबराला शह देण्याच्या कामगिरी वर नेमिलें, आणि नवरसपूरच्या व भातवडीच्या लढाईतील अपमानाचा सूड उग-विण्याची तयारी केली. शक १५४७ च्या पावसाळ्या नंतर आदिलशहाशीं तह

करून, शहाजी आपल्या सैन्यासह आपल्या जहागिरीच्या जुन्नरप्रांतीं राहिला व तेथून त्यानें निजामशाही दरबारांत कारवाई सुरू केली. मूर्तिजा निजामशहा, मलिकंबर व खेळोजी भोसले, ह्या तिघांतून फुटण्यासारखा माणूस मूर्तिजा आहे, हें शहाजी जाणून होता. भातवडीच्या व नवरसपूरच्या प्रकरणानंतर शहाजीच्या हातीं सत्ता जावून, तो मलिकंबरा प्रमाणें किंवा राजू प्रमाणें आपल्या वर कुरघोडी करील, या भीतीनें मूर्तिजानें खेळोजीचा फाजील बहुमान करून शहाजीला दुखविलें होतें, हें हि शहाजी जाणून होता. तसें च, शहाजी विमनस्क होऊन राज्यांतून निघुन गेल्या वर, म्हाताऱ्या मलिकंबराच्या कचाटींत आपण बिनसूट सांपडलों, हा मूर्तिजाचा अनुभव शहाजीच्या लक्षांत होता. सबब, मूर्तिजाला त्रिकुटांतून फोडण्यास सोईचें पडेल, असा शहाजीनें कियास केला. मूर्तिजाची आई जी बेगमसाहेब तिची मर्जी अद्याप शहाजी वरून उठली नव्हती. तिचा शब्द मूर्तिजा कुराणा प्रमाणें मानी. इतकें च नव्हें, तर कधीं कधीं राजपत्रां वर तिची निशाणी मथळ्या वर लिहिवण्यांत तो भूषण मानी. ह्या बेगमेला मूर्तिजा व दरबारी लोक मासाहेब म्हणत. मूर्तिजाचें सबंद नांव मूर्तिजा बुऱ्हान शहा. कित्येक लेखक त्याला मूर्तिजा निजामशहा म्हणतात व कित्येक बखरकार व तवारीखकार त्याला बुऱ्हान निजामशहा म्हणतात. याचें एक पत्र पुण्याच्या इतिहास मंडळाच्या १८४० च्या संमेलनवृत्तांत पोतदारांनीं अशुद्ध छापिलें आहे. त्याच्या मथळ्या वर डाव्या बाजूस बुऱ्हान निजामशहा हीं अक्षरें आहेत व उजव्या बाजूस मासाहेब हीं अक्षरें आहेत. पत्र शक १५३६ तील म्हणजे शक १५४८ च्या बारा वर्षें पूर्वीचें आहे. १५३६ त बुऱ्हान शहा ऊर्फ मूर्तिजाशहा केवळ पोर होता. १५४८ त यद्यपि तो प्रौढ वयास पोहोंचला होता तत्रापि त्याची मनोरचना अर्भवटांतल्या पैकीं स्वभावानें व परिस्थितीनें जी एकदां बनली गेली ती मरे पर्यंत तशी च होती. मालोजी व शहाजी यांचा आश्रय करून आवसें, परिंडा, दौलताबाद व नगर इत्यादि स्थलीं त्यानें आज पर्यंत कालक्रमणा केली होती. फक्त भातवडीच्या लढाईनंतर धूर्तांच्या चिथावणी वरून शहाजी वरील त्याच्या भक्तींत कांहीं काल व्यत्यास आला होता. शहाजी दूर गेल्यावर तो व्यत्यास मावळून, मलिकंबरी जाचाचें उग्र राज्य तेवढें त्याच्या उपभोगाचें विषय झालें व त्या जाचांतून मुक्त होण्याची प्रबल इच्छा त्याच्या मनांत उद्भवली. हा असा प्रकार होणार हें परेंगितज्ञ शहाजीराजा जाणून होता. त्या प्रमाणें मासाहेबा कडे सूत्र बांधून, मूर्तिजाचें मन शहाजीनें आपल्या कडे पुनः वळवून घेतलें व जमल्यास निजामशाहींत परत येण्याचें एक द्वार खुलें करून ठेविलें.

२८ शहाजी विजापूरकरां कडे १५४७ त गेलेला पाहून आदिलशाहा व

मोंगल यांचा कास धरलेला जाधवराव त्या च सुमारास निजामशाहींत मलिकंबराच्या कारवाईनें पुनः परत आला. त्या कालीं एका राज्यांतून रुसून दुसऱ्या राज्यांत जाण्याचें व तेथून प्रसंग पाहून परत येण्याचें कृत्य अनीतीचें व कमीपणाचें मानीत नसत. स्वतः मलिकंबरानें वेळ पडेल त्या प्रमाणें आदिलशाही व मोंगलाई यांचा आश्रय कितीदां तरी केला होता. खुर्रम, लोदी, रणदुल्लाखान, शिवाजीचा पुत्र संभाजी, अवरंगजेबाचे पुत्र, अकबराचे पुत्र, इत्यादि अनेक इसमांच्या धरसोडीचीं उदाहरणें जगजाहीर आहेत. जाधवराव निजामशाहींत आल्यावर, मलिकंबरानें शहाजीराजाला वठणीस आणण्याची मनाजोगती कामगिरी त्याला सांगितली, आणि आपण स्वतः आदिलशहानें लुबाडलेला धारूर प्रांत काबीज करण्याच्या तयारीस लागला. आदिलशहा व शहाजी यांच्या वरील या दुतोंडी योजनेच्या विचारांत व तयारींत असतां, मलिकंबर शक १५४८ च्या वैशाखांत वारला. मलिकंबराचा जांवई जो विजापूरचा मुस्तफाखान त्याचें तर म्हणणें असें होतें कीं, आपल्या श्वशुराला मूर्तिजाशहानें करणी वगैरे करून मारिलें (सानें, पत्रें, यादि ४३८). आणि हें म्हणणें खरें नसेल च असें म्हणवत नाहीं. मलिकंबरानें मूर्तिजाला गेलीं सव्वीस वर्षे इतकें कांहीं छळलें होतें कीं, त्याचा त्यानें प्राण घेतला असल्यास तो देवाच्या घरीं अपराधी ठरण्यास बरी च अडचण पडली असेल. मलिकंबराच्या मरणानें धारूर वरील स्वारी लांबणीवर पडली. शहाजीवरची जाधवरावाची स्वारी १५४८ च्या पावसाळ्यानंतर सुरू होऊन, जाधवरावाच्या रेट्या पुढें शहाजी माहुली, जुन्नर, पारनेर, करकंब, मंगळवेढें, या रस्त्यानें आदिलशाहींत शक १५४९ च्या चैत्राच्या सुमारास रेटला गेला. ह्या बापआजांच्या रेटारेटीनंतर शिवाजीराजे भोसले यांचा जन्म शिवनेरीस १५४९ च्या वैशाखांत झाला, असें बहुतेक नव्याजुन्या इतिहासलेखकांचें म्हणणें आहे. जेधेशकावलि व बृहदीश्वर शिलालेख शिवाजीचा जन्मकाल शक १५५१ फाल्गुन वद्य ३ देतात. दोहोंतून खरें साल कोणतें तें ठरविण्याला निश्चित प्रमाण उपलब्ध आहे. त्या वरून शक १५४९ हें साल शिवजन्माचें धरणें योग्य दिसतें. कां कीं, शक १५५१ च्या चैत्रापासून आश्विनापर्यंत शहाजीवर जुन्नरमाहुली प्रांतांत कोणी हि स्वारी केली नाहीं व स्वारी करणारा म्हणून म्हटलेला जो लुखजी जाधवराव त्याचा खून मूर्तिजानें शक १५५१ च्या आश्विनी पूर्णिमेस केला होता.

२९ शहाजीराजे आदिलशाहींत निसटून गेल्या नंतर सहा महिन्यांनीं शक १५४९ च्या आश्विनांत इब्राइम आदिलशहा वारला व त्याचा पंधरा वर्षांचा महमदशहा हा मुलगा मसनदी वर बसला. मलिकंबराच्या मृत्यू नंतर, शक १५४८ पासून मलिकंबराचा पुत्र फत्तेखान याच्या हातीं निजामशाही दौलतीचीं

सुन्नें गेलीं. त्यानें आपल्या बापाची आदिलशाही वर स्वारी करण्याची मसलत पुढें चालवून, धारूर वर १५४९ च्या आश्विनांत चाल केली. धारूरचा निजामशाही किल्ला इब्राइम आदिलशहानें निजामशाहीच्या हलाखींत दाबला होता. तो सोडविणें भातवडीच्या व नवरसपूरच्या मोहिमे नंतर मलिकंबरास व त्याच्या मृत्यू नंतर फत्तेखानास इष्ट व सुलभ दिसलें. परंतु, फत्तेखानाचा हा अंदाज चुकला होता. ज्याच्या बळावर भातवडी व नवरसपूर येथलि युद्धांत निजामशहाला जय मिळाला तो सरदार म्हणजे शहाजी ह्या वेळीं आदिलशहाला मिळाला होता. तेव्हां पारडें फिरून धारूरची ही मोहीम निजामशहाच्या आंगावर आली. प्रथम प्रथम निजामशहाला थोडाबहुत जय मिळाला, परंतु कंदरीकजोरी येथील खडाजंगी युद्धांत निजामशहाकडील हमीदखान सरलष्कर ह्याचा शहाजीनें पुरापूर मोड केला आणि त्याला निजामशाही हद्दींत पिटाळून लाविलें (१५४९ मार्गशीर्ष-पौष). ह्या अपयशाचें खापर हमीदखानानें फत्तेखानाच्या डोक्या वर फोडिलें. फतेखान हा आपला मेव्हणा मुस्तफाखान याच्या द्वारा आदिलशहाला आंतून सामील आहे असें मूर्तिजा निजामशहाच्या मनांत हमीदखानानें भरविलें. त्या मुळें, संशयग्रस्त होऊन मूर्तिजानें फतेखानास कैद करून वजीरी वरून दूर केलें (शक १५५०). कंदरीकजोरीच्या लढाई नंतर निजामशहाचा परंडा प्रांत काबीज करून, शहाजी आदिलशहाच्या आश्रयानें त्या प्रांतांवर सैन्यासुद्धां अंमल करूं लागला. जाधवरावाच्या रेट्यामुळें जुन्नर, चाकण, पुणें, इत्यादि प्रांतांतून शहाजीचें पाश्चिम निजामशाहींतून उच्चाटण झालें खरें, परंतु त्याचा सवाई वचपा त्यानें दक्षिग निजामशाहींतील परंडा प्रांत घेऊन भरून काढिला. शक १५४३ त बापाच्या जहागिरीचें स्वामित्व मिळविल्या पासून शक १५५० त आदिलशहाच्या आश्रयानें परंडाप्रांतांत दाखल होईपर्यंत जीं सात वर्षे गेलीं त्यांत शहाजीचीं बरींच स्थित्यंतरें झालीं. प्रथम कांहीं वर्षे मूर्तिजाची त्याच्या वर बहाल मर्जी होती. नंतर मलिकंबराच्या मत्सरानें ती मर्जी खपा झाली. पुढें यागी होऊन तो जुन्नरमाहुली प्रांतांत स्वतंत्र राहून आदिलशहाशीं संबंध ठेवूं लागला. आणि शेवटीं निजामशाही जहागीर गमावून आदिलशाही सरदार म्हणून परंडा प्रांतांत अंमल करूं लागला. ह्या अवधींत श्वशुर जाधवराव व त्याचे मुलगे, चुलतभाऊ खेळोजी, वजीर मलिकंबर व फतेखान, धनी मूर्तिजा यां सर्वांशीं वांकडें पडून, जिवलग बायकोचा हि वियोग सहन करणें त्याच्या कपाळीं आलें. परंतु, एका वस्तूचा मात्र वियोग, किती हि संकटें आलीं तत्रापि त्यानें होऊं दिला नाहीं. ती वस्तू म्हणजे जन्माची प्राणप्रिया त्याची सेना. मनुष्यमात्र म्हटलें म्हणजे त्याला कांहीं तरी त्याच्या

दृष्टीनें सर्वोत्तम असें व्यसन असतें. कोणी दारूबाज, कोणी अफूबाज, कोणी इष्कबाज, कोणी गप्पाबाज, कोणी कविताबाज, कोणी ब्रह्मासक्त, कोणी कांहीं, कोणी कांहीं, असें प्रत्येक मनुष्याला कांहीं तरी जन्मसिद्ध व्यसन असतें. तसें शहाजीला सेनेचें व्यसन होतें. सर्व कांहीं गमावील, प्रसंगीं प्राण हि गमावील, पण सैन्य म्हणून कधीं हि हातचें जाऊन देणार नाहीं. शहाजी आपल्या सैन्याची व सैनिकांची इतकी पराकाष्टेची काळजी घेई कीं संकटसमयीं इतर सर्व उद्योगांना गौणत्व देऊन, सैन्याच्या जोपासनेला व मशागतीला तो अनन्य प्राधान्य देई. शहाजीचा जसा सैन्यावर लोभ त्या प्रमाणेंच सैनिकांचा सेनाध्यक्षांवर लोभ असे. एतत्संबंधानें बखरकार (शिवप्रताप पृष्ठ २४।२५) लिहितो कीं, अश्या सरदाराच्या सेवेंत देह गेला तरी बेहेत्तर अशी भावना सैनिकांची शहाजीविषयीं असे. हाताखालील माणसांना भुरळ कशी पाडावी, त्यांचीं अंतःकरणें कशीं आकर्षण करावीं, न होतें कार्य इरेनें त्यांच्या कडून कसें करून घ्यावें, ही कला शहाजीराजाच्या ठाई जन्मसिद्ध होती. त्यामुळें सारें जग उलटलें तरी त्याच्या सैनिकांनीं शहाजीला कधीं हि अंतर दिलें नाहीं. जय होवो, प्रसंगीं माघार घ्यावी लागो, सैन्याची श्रद्धा शहाजीराजाच्या ठाई अढळ असे. असें हें पांचसात हजार सैन्य घेऊन शहाजी परांडे प्रांतांत शक १५४९ च्या वैशाखापासून शक १५५१ च्या श्रावणापर्यंत सैन्याची मशागत करित व परिस्थितीचें अवलोकन करीत, हालचालीस योग्य अशा संधीची वाट पहात होता.

(३०) येथपर्यंत शहाजीच्या हालचालींचें जें वर्णन केलें त्यांत १५५१ पर्यंत शहाजीचा संबंध निजामशाहीशीं व आदिलशाहीशीं तेवढा आलेला आपल्यास दिसला. एथून पुढें शहाजीचा संबंध दिल्लीच्या मोंगलांशीं पडत चालला. शक १५४८ त शहाजहान मलिकंबराच्या आश्रयास आला. तो जहांगीर पातशहाचा १५४९ च्या कार्तिकांत मृत्यु होई तों पर्यंत महाबतखानासह दक्षिणेंत च माशा मारीत रिकामा बसला होता. १५४९ च्या पौषांत तो दिल्लीस गेला व माघांत राज्याभिषेक झाला. किंचित् स्थिरस्थावर झाल्यावर दक्षिणच्या बंदोबस्ताचा विचार शहाजहानाच्या मनांत येतो न येतो इतक्यांत त्याच्या विरुद्ध खान जहान लोदी यानें बंड पुकारलें व दक्षिणेचा रस्ता शक १५५० च्या हिवाळ्यांत धरला. लोदीनें दक्षिणचा आश्रय धरण्याचें कारण असें होतें कीं, जहांगीरच्या राशियतींत त्याची नोकरी दक्षिणेंत च विशेष झाली असून मलिकंबराशीं व आदिलशाहींतील कारभाऱ्यांशीं त्याचा स्नेह च नव्हे तर घरोबा जडला होता. दक्षिणेंत असतांना मोंगलाच्या कचाटींतून निजामशाही प्रांत सोडविण्याच्या कामीं मलिकंबराला त्यानें अंतस्थ मदत करून निजा-

मशाहींतील मुत्सद्यांना व लढवय्यांना ऋणी करून ठेविलें होतें. बंड करून दक्षिणेंत येण्यांत त्याचा मतलब असा होता कीं, दक्षिणेंतील निजामशहा, आदिलशहा, व शहाजी या सर्वांना शहाजहाना विरुद्ध उठवून खुद्द दिल्लीचें तख्त उलथून पाडावें. हा इरादा मनांत धरून लोदी दक्षिणेंत येतो तों दौलताबादेंत एक लहानशी क्रांति होत असलेली त्याच्या दृष्टीस आली. आदिलशाहाशी मिळून फतेखानानें धारूरची मोहीम हुकविली व मोंगलांशीं मिळून निजामशाही बुडविण्याचा फतेखानाचा विचार आहे, असा संशय हमीदखानाच्या कानगोष्टी वरून मूर्तिजा शहाच्या मनांत येऊन, फतेखान नजरकैदेंत पडलेला लोदीला दिसला. पुढें बऱ्हाणपुरच्या मोंगल सुभेदाराला फितूर होऊन लुखजी जाधवराव हि मिळणार असा संशय मूर्तिजाला आला व त्या संशयाच्या भरांत शक १५५१ च्या श्रावणी पूर्णिमेस लुखजींचा व त्याचा मुलगा अचलोजी याचा त्यानें खून करविला. ह्या मूर्ख कृत्याचा परिणाम असा झाला कीं, लुखजीचा भाऊ उघडपणें मोंगलास मिळाला. ह्याहून हि दुसरा अनिष्ट परिणाम असा झाला कीं, परंडाप्रांतांत रहाणारा लुखजीचा जांवई जो शहाजीराजा त्यानें निजामशहा वर स्वारी करून पुणें व संगमनेर हे निजामशाहींतील पश्चिमेकडील प्रांत जप्त केले व स्वतंत्र राजा प्रमाणें तो नांदूं लागला (शक १५५१ अश्विन). जाधवरावाचा व शहाजीचा यद्यपि बेबनाव होता, तत्रापि त्याचा खून झालेला शहाजीला व त्याची बायको जिजाबाई इला स्वस्थ बसून पहावे ना. सासऱ्याचा खून म्हणून शहाजीनें व बापाचा खून म्हणून जिजाबाईनें सूड उगविण्याच्या इराद्यानें निजामशहावर स्वारी केली. आदिलशाही दरबारा वर जाधवरावाच्या खुनाचा व शहाजीच्या स्वारीचा निराळा च परिणाम झाला. शहाजी निजामशाही गारत करून आपण च एखादें स्वतंत्र राज्य स्थापील, अशी भीति आदिलशाही मुत्सद्यांना पडली. सबब, वेळीं च कांटा काढून टाकण्याच्या हेतूनें त्यांनीं शहाजी वर मुरार जगदेव यास पाठविलें. अश्या ह्या दंगलींत कोणाचा आश्रय करावा, ह्या विवंचनेनें खानजाहान लोदी यास घेरलें. मूर्तिजा तर बोलून चालून अर्धवट, खुनी व दुर्बल आणि आदिलशहाचें सूत्र मोंगलाकडे लागलेलें तेव्हां शहाजीचा आश्रय करण्यावांचून अन्य गती लोदीस राहिली नाहीं. तो संगमनेरास शहाजीला येऊन मिळाला. शहाजीनें १५५१ च्या आश्विनापासून १५५२ च्या वैशाखा पर्यंत जुन्नर व संगमनेर पासून अहमदनगर व दौलताबाद पर्यंतचा सर्व मुलूख व बालेघाटा जवळील सर्व प्रांत काबीज करून, बहुतेक सर्व निजामशाही आटोपिली. फक्त राजधानी व पूर्वेकडील प्रांत तेवढा मूर्तिजाच्या हातीं राहिला. लोदीच्या साह्यानें शहाजीचा हा आक्रम पाहून अदिलशहाचें व शहाजानाचें धाबें दणाणलें. शहाजीनें बहुतेक सारी निजामशाही हाताखालीं

घातली इसकें च नव्हे, तर भीमगड म्हणून एक मोडकळीस आलेला जुनाट किल्ला होता तो दुरुस्त करून व त्याचें नांव आपल्या नांवा वरून शाहगड असें ठेवून, त्या गडा वर आपलें मुख्य ठाणें केलें. दक्षिणेंत एक नवीन स्वतंत्र राज्य स्थापिलें गेलें असा ह्या कृत्याचा अर्थ झाला. तेव्हां शहाजहान स्वतः शक १५५१ च्या शेवटीं बऱ्हाणपुरास आला, त्याचा व आदिलशहाचा लोदीला आश्रय न देण्याचा तह ठरला आणि आदिलशहानें लोदीला आश्रय देणाऱ्या शहाजीच्या पुणें प्रांता वर मुरार जगदेव यास पाठविलें. शहाजहानानें आल्याबरोबर पहिली मसलत अशी केली कीं, शहाजीला लोदी पक्षांतून फोडिलें. दिल्लीपतीशीं सामना करण्याची अद्याप आपली ऐपत नाहीं व शहागडास आपण उभारलेला डोलारा औट घटका हि टिकणार नाहीं, हें धूर्त शहाजी जाणून होता. करतां शहाजहानाचें बोलणें मान्य करून, शहाजीनें लोदीला निरोप दिला आणि आपण स्वतः दिल्लीश्वराचा मनसबदार बनून मिळविलेला प्रांत दाबून बसला. पातशाही मनसबदारी पतकरण्यांत शहाजीचा एक हेतू असा होता कीं, आदिलशाही मुत्सद्यांच्या हातून आपणास इजा होऊं नये, व दुसरा हेतू असा होता कीं, आपल्या जहागीरी वर निजामशहानें हक्क सांगू नये. पातशाही पंचहजारी सरदारी पतकरण्याचा अर्थ च असा होतो कीं, शहाजीच्या ताब्यांतील मुलूख मोंगलाईचा अंश झाला. लढाई केल्या वांचून निजामशाही प्रांत फुकटाफाकट मिळाला व एक उपद्व्यापी लढवय्या गप्प बसवितां आला, अशी फुशारकी शहाजाहानाला वाटली. पुढें मागें हा तह इष्ट वाटेल तेव्हां मोडतां येईल असा अंतस्थ मनोदय शहाजी व शहाजहान या दोघांचा हि होता. हा तह झाल्या वर आदिलशाही मुत्सद्दी शहाजीच्या वाटेस गेले नाहींत. मुरारपंतानें आपला मोर्चा शहाजी वरून काढून, निजामशहाच्या कोंकणप्रांतांकडे वळविला आणि दळवी व मोरे या सरदारांस कोंकणप्रांतांतील निजामशाही अंमलदारांस हुसकून देण्यास सांगितलें. शहाजी संगमनेरादि प्रांत दाबून बसला व आदिलशहानें कोंकणप्रांत गिळंकृत करण्याचा घाट घातला, तों इकडे शहाजहानानें धारूर पर्यंतचा निजामशाही प्रांत आक्रमिण्याचा विचार केला. असे तिन्ही बाजूंनीं महामूर्ख मूर्तिजाच्या आंगाचे तीन हिंस्र श्वापदांनीं तीन लचके तोडण्याची तयारी केली व कांहींनीं ती अंमलांत हि आणिली.

३१ दुर्बल मूर्तिजाच्या बोकांडीस ही मनुष्यकृत हानि शक १५५१ च्या अखेरीस बसल्या नंतर, शक १५५२ त दैवी हानीनें त्याला पालथें पाडिलें. शक १५५२ सालीं गोदातीरीं अवर्षणानें भयंकर दुष्काळ पडला. एका

हुनक्यास म्हणजे लहान होनास दोन शेर दाणे झाले. करवसुली शक्य नसल्या मुळें मूर्तिजाची आधीं च खंगावलेली तिजोरी पूर्णपणें शुष्क होऊन गेली. फौज परागंदा, कारभारी अजुर्दा व मुलूख उकीर्डा बनून, मूर्तिजा हलाखीच्या अगदीं शेवटच्या पाय्यरीस पोहोंचला. दुष्काळानें त्याचा एक मात्र फायदा झाला. शक १५५२ सालीं त्याच्या तिन्ही शत्रूंच्या हालचाली कांहीं काल स्तब्ध राहिल्या. पंचभूतांच्या प्रकोपा पुढें शत्रुमित्र अश्या साऱ्यांच्या च नाड्या आंखडल्या. शहाजहानाचें सबंद १५५२ साल दक्षिणेंत फुकट गेलें. आदिलशाही मुत्सदी निजामशाही मरूं द्यावी कीं, तरूं द्यावी हा विचार करीत बसले. शहाजी दुष्काळा नंतरच्या बनावाला तोंड देण्या करितां आपलें हत्यार पाजवीत राहिला. आणि तिघांचा भक्ष्य जो मूर्तिज्या तो दैवी व मानवी संकटांतून पार पाडण्याचा मार्ग शोधूं लागला. निजामशाहीची ही अशी हलाकी झालेली पाहून शहाजी व आदिलशाही मुत्सद्दी यांस दया आली. निजामशाही बुडाली असतां, मोंगलाच्या व आपल्या मधील पाचर नाहींशी होऊन मोंगलाशीं प्रत्यक्ष गांठ पडणें बरें नव्हे, हें आदिलशाही मुत्सद्दी जाणून होते. सबब मूर्तिजाशीं त्यानीं तह केला (शक १५५२ मार्गशीर्ष). मुरारपंतानें सोलापूर, परंडा व कोंकण हे निजामशाही प्रांत गेल्या दोन चार महिन्यांत जिंकिले होते ते निजामशाहानें आदिलशहास द्यावे, शहाजीनें जिंकिलेला प्रांत शहाजी कडे ठेवावा, आदिलशाहानें निजामशहास मोंगला विरुद्ध मदत करावी व फतेखानास बंधमुक्त करूं नये, इत्यादि करारमदार ह्या तहांत ठरले व निजामशाहीचें मरण किंचित् लांबणी वर ढकललें गेलें. इतक्यांत मोंगलाचें सैन्य आपल्या हद्दीवर आलें, अशी मूर्तिजास बातमी कळली. तिनें घाबरून जाऊन, कुमकेस येत असलेल्या आदिलशाहाच्या व शहाजीच्या सैन्याची वाट न पाहतां, मूर्तिजानें नुकत्या च केलेल्या तहाचीं कलमें मोडण्यास सुरवात केली. वेडसर मूर्तिजाच्या डोक्यांत अशी विचित्र कल्पना आली कीं, आपल्या वर ओढवलेल्या दैवी व मानवी आपत्ती आपला नवीन दिवाण जो तकरीबखान त्याच्या पायगुणा मुळें आल्या. अर्थात् त्याला काढून टाकिलें असतां, सर्व कांहीं पूर्ववत् सुरळीत चालेल, ह्या कल्पनेनें तकरीबखानास रजा देऊन, आपला जुना दिवाण जो फतेखान त्याला त्यानें बंधमुक्त केलें व शक १५५२ च्या पौष वद्य एकादशीस पुनः वजीरीवर स्थापन केलें. क्षणांत तह मोडण्याची मूर्तिजाची ही कसरत पाहून आदिलशाही मुत्सद्दी थक्क झाले. ह्याच सुमारास मूर्तिजानें चतुर साबाजी आपल्या राणीशीं लागू असावा अशा संशया वरून त्याचा वध केला (चांदोरकर—चतुर सांबाजी—भा. इ. सं. १८३४ वृत्त); फतेखानाचें व आदिलशाही मुत्सद्यांचें वांकडें होतें. सबब, प्रधानपदा वर

आल्या बरोबर, त्यानें शहाजहानाशीं सूत्र बांधिलें आणि त्या सूत्रान्वयें कारवाई आरंभिली. त्यानें वेडा म्हणून मूर्तिजास प्रतिबंधांत ठेविलें; मूर्तिजाच्या विश्वासांतील पंचवीस वजनदार सरदारांस एका दिवसांत ठार केलें; आणि साऱ्या वर कळस म्हणून दोनचार महिन्यांनीं म्हणजे शक १५५३ च्या (चैत्रवैशाखांत) खुद्द बुऱ्हाणशहाचा ऊर्फ मूर्तिजाचा प्राण घेतला (जेधेशकावालि). मूर्तिजाला दैवी व मानवी आपत्तींतून कायमचें मुक्त केल्या वर, त्याच्या सात वर्षांच्या हुसेन नामक अर्भकास फतेखानानें मसनदी वर बसविलें आणि नंतर स्थिरस्थावर झालीशी वाटून तो शहाजहानाशीं उरमटपणानें वागूं लागला. शहाजहानानें तात्काल सैन्य पाठवून त्याला तेव्हां च नरम केलें व आठ लाख रुपये नजर घेऊन व दरसाल खंडणी ठरवून निजामशहाला आपला मांडलिक बनविलें (१५५३ ज्येष्ठ आषाढ).

३२ निजामशाही शहाजहान या च वेळीं खालसा करता. परंतु, शहाजी व आदिलशहा यांचा मामला अद्याप विल्हेस लागला नव्हता. खानजहान लोदीच्या बंडाच्या वावटळींत शहाजहानानें शहाजीला अकराहजारी मनसबदारीचें दान करून कांहीं काल गप्प बसविलें आणि आदिलशाही मुत्सद्यांच्या तोंडाला निजामशाही मुलखाच्या वांटणीचे मधाचें बोट लावून लोदीला ती बाजू हि बंद केली. लोदीचें बंड निमाल्या वर, शहाजहानानें शेख मैजुद्दिन हा वकील निजामशाहीच्या वांटणीचें बोलणें करण्या करितां विजापूरास पाठविला. कांहीं महिने भवतिनभवति होऊन, आदिलशाही मुत्सद्दी शहाजहानाच्या मसलतीस राजी झाले, व संमतिपत्र देऊन मैजुद्दिनाची त्यांनीं बहुमानपुरःसर शहाजहाना कडे रवानगी केली. दरम्यान मूर्तिज्याचा खून व फतेखानाची नेमणी, वगैरे प्रकार होऊन, निजामशाही शहाजहानाच्या अंकित झाली. तेव्हां आदिलशाही मुत्सद्यांची पायरणी करून निजामशाही दौलतीची वांटणी करून वासलात लावण्याचें शहाजहानाच्या दृष्टीनें कांहीं कारण च राहिलें नाहीं. उलट, निजामशहाचा धारूर प्रांत आदिलशहा दाबून बसला होता तो परत घेण्या करितां शहाजहानानें अबदुल हसन व नसरतखान या सरदारांना कंदार व धारूर किल्ल्यांचा ताबा घेण्याच्या कामगिरी वर रवाना केलें. मैजुद्दिन वकील याची रवानगी होण्याला व धारूर वर मोंगली सैन्य चालून घेण्याला एक च गांठ पडली. शहाजहानाच्या या कृतीचा आदिलशाही मुत्सद्यांना मोठा आचंबा वाटला आणि मोगलानें आपली क्रिया सोडली एतदर्थ प्रत्याघात म्हणून मैजुद्दिन वकिलाला त्यांनीं अटकेंत ठेविलें. वकिलाच्या अटकेची वार्ता एकून शहाजहानानें पित्त खवळल्यचा बहाणा करून, आसदखानास खुद्द विज्यापुरा वर स्वारी करण्याचा हुकूम केला. निजामशाही अंकित झाल्या वर व शहाजी

मनसबदार बनल्या वर, एकट्या आदिलशाहीचा आपण तेव्हां च फडशा पाडूं, असा शहाजहानाचा मतलब होता. परंतु तो मतलब शहाजीनें फिसकटून टाकिला. मनसबे वर लाथ मारून व तह धाब्यावर बसवून शहाजी आदिलशाही मुत्सद्यांस मिळाला. शहाजीचा व मुरार जगदेव आणि रणदुल्लाखान यांचा अलीकडे बरीं च वर्षें भातवडीच्या लढाई पासून स्नेह जुडला होता. तेव्हां ह्या तिघांनीं विज्यापुरा जवळील रंगाऱ्याच्या हौदा वर आसदखानाचा पुरा मोड करून त्याला आदिलशाही हद्दीच्या पलीकडे हरणदवडीनें पिटाळून लाविलें. व सरहद्दी वरील परंड्याच्या किल्ल्यांत ठाणें दिलें. आसदखानाची नामोहरमी श्रवण करून, शहाजहानानें मोहबतखानाला दक्षिणचा सुभा देऊन विज्यापुरकराची खोड मोडण्याचा हुकूम केला (शक १५५४ चैत्र).

३३ इकडे दौलताबादेस फत्तेखान आपल्या मतानें आपली मजबुती शक १५५३ च्या जेष्ठापासून शक १५५४ च्या चैत्रापर्यंत करीत होता. फत्तेखान हा स्वभावानें मूर्तिजा सारखा च अर्धवट, संशयी, व महामूर्ख होता. त्याचे आपली मजबुती करण्याचे मार्ग विचित्र होते. दिलजमाईच्या ऐवजीं दिलफूट करण्यांत ह्याचा हात खंडा होता. शहाण्यांची मानखंडना करून व शूरांचीं मनें दुखवून, चतुर साबाजी, शिवाजीपंत व सखाराम मोकाशी यांच्या सारखे कदीम मुत्सद्दी आणि सिद्दी रैहान व याकूतखान यांच्या सारखे लढवय्ये फत्तेखानानें दूर केले. ह्या पैकीं कित्येक केवळ अब्रू बचावण्याकरितां मोगलाच्या हद्दींत गेले व कित्येकांनीं आदिलशहाशीं संधान बांधलें. मुत्सद्दी व लढवय्ये ह्यांचा कांटा काढून टाकिल्यावर फत्तेखानाला आपण सुरक्षित व निर्भय झालों असें वाटलें. परंतु वस्तुस्थिति त्याला वाटत होती त्याहून अगदीं निराळी होती. राज्यांतून बाहेर गेलेले सर्व लोक त्याचा नाश चिंतीत होते व राज्यांत राहिलेल्या लोकांची हि मनःस्थिति ती च होती. कोणावर केव्हां कशी बेतेल या फिकीरींत जो तो होता. हें असें घर निष्कंटक केल्या वर, फत्तेखानानें राज्याबाहेर दृष्टि फेकिली. तों त्याला असें दिसलें कीं, उत्तरेकडून मोंगल व दक्षिणेकडून शहाजी व आदिलशहा एकमेकांना गांठण्याकरितां सज्ज झाले आहेत. मोंगलानें धारूर प्रांतावर बेशिस्त चाल केली म्हणून आदिलशहा क्रुद्ध झाला आणि वकिलाच्या पवित्र देहाला अटक केली म्हणून शहाजहान रागावला. परंतु हीं केवळ निमित्तकारणें होतीं. आपला अंकित जो निजामशहा त्याचा धारूर प्रांत सोडवून त्याला मदत करावी हा शहाजहानाचा हेतु होता व आपला शेजारी जो निजामशहा त्याला मोंगलानें गिळंकृत करूं नये म्हणून मोंगलाच्या विरुद्ध त्याला मदत करावी हा आदिलशहाचा हेतु होता. दोघे हि निजामशहाला मदत करण्याकरितां च भूतदयेनें तडफडत होते. परंतु लढाईचीं हीं समवायिकारणें झालीं. मुख्य उपादानकारण

निजामशाही कोणी दाबावी हें होतें. शहाजहान तर फत्तेखानाच्या द्वारा निजामशाही अंकित करून बसला होता. त्याच्या मांडीखालून ती सोडवून आपल्या पंजाखालीं तिला दाबावी एतदर्थ आदिलशाही मुत्सद्दी खटपट करीत होते व एकाएकीं चाल करून जाण्यास कचरत होते. ही कचर ओळखून, शहाजीराजानें आदिलशाही मुत्सद्यांना मोंगलावर चाल करून जाण्यास प्रोत्साहन दिलें व दौलताबाद गांठण्याची सल्ला दिली. नुसती सल्ला दिली इतकें च नव्हें तर आपण स्वतः फौजेसह साह्य करण्याला सिद्ध झाला. शहाजी सारख्या युद्धकुशल सरदाराचा पाठिंबा मिळतां च आदिलशाही मुत्सद्यांनीं मुरारपंत व रणदुल्लाखान यांची शहाजी बरोबर दौलताबादेकडे रवानगी केली. बऱ्हाणपुराहून जितकी दौलताबाद लांब तितकी च ती परंड्याहून हि आहे. तेव्हां दोन्ही सैन्यांचीं टक्कर देवगिरीच्या खडकावर अचुक होण्याचा रंग फत्तेखानास दिसला. नको होतें तें च संकट कपाळीं आलें. ह्या वेळीं कोणता पक्ष धरावा, याचा निश्चय संशयग्रस्त फत्तेखानाला झाला नाहीं. तो एक वेळ मोहबतखानाकडे मुरारपंत व शहाजी यांच्या कचाटींतून आपणांस सोडवा म्हणून दीनवाणी पत्रें धाडी व एक वेळ किल्ल्यांतील अन्न संपलें म्हणून मुरारपंताकडे धान्याची भिक्षा मागे. दौलताबादेच्या कोटांत फत्तेखान, त्याच्या शेजारीं बाहेर मुरारपंत, शहाजी व रणदुल्ला, आणि ह्या तिघांच्या पलीकडे मोहबतखान, अशी स्थिति होती. मध्यें मुरारपंत व शहाजी पडल्यामुळें, मोहबतखानाकडून फत्तेखानाला कांहीं च मदत होईना व मुरारपंत दाण्याचा एक कण हि त्याला देईना. मुरारपंतानें फत्तेखानाला अशी अट घातली कीं, फतेखानानें निमूटमणें किल्ला शहाजीच्या ताब्यांत द्यावा व शहाजीला पूर्ववत् प्रमाणें स्वस्थानापन्न करावें म्हणजे वाटेल तितकें अन्न आपण फतेखानास पोहोंचवूं. अन्नान्नदशेस पोहोंचलेल्या फतेखानास ही मसलत रुचून अटीचा पहिला हता म्हणून त्यानें मोहबतखानावर किल्ल्यांतून तोफांचा मारा केला. बाहेरून मुरारपंत व शहाजी मोहबतखाना वर तोफा डागीत च होते. ह्या मोक्यांत मोहबतखान जाया च व्हावयाचा परंतु ह्याच सुमारास आदिलशाही फौजेंत फूट उत्पन्न झाली. आदिलशाही अमीर लोकांनीं मत्सरानें मुरारपंताला साह्य करण्याचें तहकूब केलें. त्या मुळें मुरारपंत व शहाजी यांस दौलताबादेपासून सोळा मैल मागें हटावें लागलें. नंतर साहजिक च दौलताबादचा किल्ला मोहबतखानाच्या हातीं पडला (शक १५५४ फाल्गुन अखेर). ह्या प्रसंगाचा काळ निरनिराळ्या लेखकांनीं निरनिराळा दिला आहे. ग्रांट डफ शक १५५४ चा फाल्गुन देतो; जदुनाथ सरकार आपल्या औरंगझेबाच्या इतिहासाच्या पहिल्या खंडाचा पसतिसाव्या पानाच्या टीपेंत अबदुल हमीदच्या हवाल्यानें शक १५५५ चा आषाढ देतात; आणि जेधेशकावलीकार शक

१५५४ चा ज्येष्ठ देतो. पैकीं, जैधेशकावलीकारानें दिलेला काळ दौलताबादे वरील मोहिमेच्या प्रारंभाचा असून शेवटचा नाहीं. अबदुल हमीद यानें दिलेला काळ दौलताबाद पडल्याचा नसून, ती पडल्या नंतर हुसेनच्या कबजातीचा काळ आहे, खुद्द दौलताबाद घेतल्याचा काळ नाहीं. ग्रांट डफनें दिलेला काळ — १५५४ फाल्गुन, फेब्रुवारी १६३३ — ग्राह्य व बराबर दिसतो. दौलताबाद शक १५५४ च्या फाल्गुनांत घेतल्या नंतर त्या किल्ल्याच्या संरक्षणार्थ खान दौरान याजला ठेवून, आदिलशाही फौजेचा पाठलाग करण्यांत मोहबतखानानें दोन महिने घालविले आणि आदिलशाही फौजेला विशेष इजा न करतां, १५५५ च्या मृगाच्या सुमरास पावसाळा लागण्यापूर्वीं दौलताबादेस पुनरागमन केलें. तेथें अबदुल हमीद लिहितो त्या प्रमाणें १५५५ च्या आषाढांत फतेखानानें हुसेन निजामशाहाला मोंगलांच्या कबज्यांत दिलें व आपण स्वतः त्यांच्या स्वाधीन झाला. हुसेन निजामशहा व फतेखान यांस बराबर घेऊन मोहबतखान दौलताबादेहून बऱ्हाणपुरास जाण्यास निघाला. तेव्हां शहाजी व मुरारपंत यांनीं त्याला इतकें पछाडलें कीं, रोज दोन कोस हि मजल त्याच्यानें होईना. तेव्हां मोहबतखान यानें आदिलशाही फौजेला द्रव्य देऊन आपली व लष्करची कशी तरी मोकळीक केली व आपली सरहद्द एकदाची गांठली (साने– पत्रे, यादी वगैरे—लेखांक ४३८). ह्या वेळीं शहाजीनें मोहबतखानाला जी पिडा केली ती टळावी म्हणून मोहबतखानानें महालदारखानास वैजापुरास असलेला शहाजीचा कबिला पकडण्याच्या कामगिरी वर पाठविलें. त्या कामगिरींत महालदारखानानें जिजाबाईस शिवाजी सुद्धां पकडिलें असें कोणी म्हणतात व फक्त शहाजीच्या मुलीस पकडलें असें कोणी म्हणतात. जाधवरावाच्या मध्यस्तीनें शहाजीचा कबिला सिंहगडास सुरक्षित पोहोचता जहाला.

३४ हुसेनशाहा व फतेखान यांनीं यद्यपि दौलतीचा शहाजहानास राजीनामा लिहून दिला, तत्रापि तेवढ्यानें निजामशाहीचा कायमचा शेवट झाला नाहीं. हुसेनशहाची आजी व मुर्तिजा बुऱ्हाणशहाची आई जी मासाहेब ती व निजामशाही वंशांतील कांहीं राजन्यक अद्याप हयात होते. फतेखानाच्या हगाम्यांत ही मंडळी निसटून शहाजीच्या आश्रयानें कोंकणप्रांतीं गेली होती. ह्यांना हाताशीं धरून निजामशहीची वहिवाट पुढें चालू करण्याची मसलत शहाजी, मुरारपंत व इतर आदिलशाही मुत्सद्दी यांनीं केली. मोहबतखानाला बेदम सडकून सरहद्दीच्या बाहेर घालविल्या वर शहाजी, मुरारपंत व रणदुल्लाखान मोंगलाच्या कबज्यांतल्या निजामशाही प्रांतांतून अपरंपार लूट घेऊन दक्षिण दिशेस जाण्या करितां मागें फिरले. दौलताबादेच्या भोंवतालील मैदान

मुलूख मोंगलांच्या ताब्यांत पडल्या मुळें बागलाणांतून नाशिकत्र्यंबका वरून, ते भीमगडास गेले. तेथें कोंकणांतून दंडाराजपुरीहून मासाहेब व निजामशाही वंशांतील दोन अल्पवयस्क शहाजादे आणून, त्यां पैकीं मूर्तिजा नांवाच्या मुलाला त्यांनीं मसनदी वर बसविलें आणि निजामशाही दौलत चालू केली. ह्या कृत्याला आदिलशहाची मान्यता होती च. नंतर मुरारपंत जुन्नर, खेड व पाबळ या रस्त्यानें भीमे पार होण्या करितां तुळापुरास शक १५५५ च्या भाद्रपदांत आला. त्याला पोहोंचाविण्या करितां शहाजी हि तुळापुरा पर्यंत त्याच्याशीं पुढील मनसब्याचा खल करीत करीत आला. तेथें ज्या महापर्वणीचें मराठी बखरकार वर्णन करण्याची संधि बहुशः दवडीत नाहींत ती सूर्यग्रहणपर्वणी त्यांना आमावास्येस सोमवारीं सकाळीं अकरा घटकेस पडली. ह्या पर्वणीस मुरारपंतानें सांग व साभरण गजदान, अश्वदान व गोशतदान केलें आणि सुवर्णरजतादि चोवीस तुळादानें दिलीं. शिवाय सबंद तुळापूर गांव सोळा ब्राह्मणांना अग्रहार समर्पिला. अग्रहार देण्याची अशी अट आहे कीं, दात्यानें घेयांना सालंकृत घरें बांधून देऊन खेरीज झालीं नसतील त्यांचीं लग्नें करून द्यावीं. त्या प्रमाणें गौडनामक कारागिरा कडून ब्राह्मणांना त्यानें सोळा घरें बांधून दिलीं. या व्यतिरिक्त, कालिदास नांवाच्या कवीला, वररुचि नांवाच्या विद्वानाला, त्रिमलभट नांवाच्या स्वपुरोहिताला व रायाराय आडनांवाच्या ब्राह्मणाला भूमिदानें दिलीं. हा सर्व कारभार आटोपण्याला तब्बल महिना पंधरा दिवस लागले. या सावकाशपणाचा व स्वस्थपणाचा अर्थ असा होतो कीं, शत्रू कडून इजा पोहोचण्याची धास्ती शहाजीला किंवा मुरारपंताला बिलकुल राहिली नव्हती. इतका मोहबतखानाला त्यांनीं बेदम हबकला होता. मोहबतखानाची ही दुर्दशा शहाजहानाला कळून, त्यानें त्या नाकर्त्या व ढिल्या सरदारा वर शहाजादा सुलतान शुजा यास मुख्याधिकारी नेमिलें.

३५ तुळापुराहून मुरारपंत दौंडा वरून परिंड्या कडे गेला व शहाजी आपण उभारलेल्या नवीन निजामशहाच्या राज्याची डागडुजी करण्यास लागला. खिळखिळी झालेल्या निजामशाहीची डागडुजी शहाजीला चार प्रकारांना करणें जरूर पडलें. (१)गेलेला प्रांत पुनः शत्रूच्या हातून मिळविणें, (२)मिळविलेल्या प्रांताची आबादी करणें, (३) ठिकठिकाणीं ठाणी धरून राहिलेल्या निजामशाही अभिमानी सरदारांची मिळवणी करणें, आणि (४) आदिलशहा व शहाजहान यांच्याशीं सामदामादी व्यवहार सुरू करणें, ह्या चार कामगिऱ्या स्वतंत्र राज्याच्या पुनरुज्जीवनाचीं आंगें होतीं. पैकीं १५५५ च्या आश्विनापासून १५५६ ज्या ज्येष्ठा पर्यंतच्या नऊ महिन्यांत शहाजीनें निजामशाही तळकोंकण, जुन्नर, अहमदनगर, नाशिक, त्र्यंबक, पुणें, नीरथडी, इतका प्रांत म्हणजे दक्षिणेस नीरे पासून उत्तरेस चांदवडच्या डोंगरा पर्यंतचा प्रांत आणि पूर्वेस

अहमदनगरा पासून पश्चिमेस समुद्रा पर्यंतचा प्रांत आपल्या अंमला खालीं आणिला आणि प्रांतांतील सर्व किल्ले व लष्करी ठाणीं मराठे व ब्राह्मण अंमलदार नेमून फौजबंद केलीं. हें काम करीत असतां, शहाजीराजाच्या दौलतेची व शौर्याची आधिक्यता पाहून पश्चिम महाराष्ट्रांतील शहाण्णव कुळींचे अनेक मऱ्हाटे राजे व सरदार त्याला येऊन मिळाले (बृहदीश्वरशिलालेख). शिवकालीं मावळे मावळे म्हणून ज्यांची पुढें ख्याति झाली ते हे च कुलीन लोक होत, ओझीं वाहणारे सामान्य शूद्र कुणबी नव्हत. फतेखानाच्या अंमलाला कंटाळून परागंदा झालेले जाधव वगैरे कदीम मराठे हि शहाजीराजानें आपल्या दरबारीं बोलविले. ह्या च वेळीं शिवाजीपंत, सखाराम मोकाशी, चतुर इत्यादि निजामशाही कारकून व मुत्सद्दी ब्राह्मणमंडळीच्या करवीं व अत्रे, हणमंते, उपाध्ये वगैरे आपल्या मुत्सद्यांच्या द्वारा रयतेची आबादी करवून फौजेच्या व सरकारच्या खर्चाचे बंधनिर्बंध शहाजीनें घालून दिले. चतुर हा प्रसिद्ध चतुर साबाजींचा मुलगा. हा आपल्या बापा प्रमाणें च लेखनकलाकुशल असे. चतुर साबाजी म्हणजे सामान्य कारभारी नव्हे. अकब्बराचा जसा तोडरमल्ल तसा निजामशाही राज्यांतील हा प्रख्यात श्रीकरणाधिप होता. मलिकंबरी जमिनमोजणी जी म्हणतात ती ह्या चतुर साबाजीनें केली. मुख्य वजीर म्हणून ती पाहणी व मोजणी मलिकंबराच्या नांवा वर मोडतें इतकें च. फौजबंदी व जमीनमहसूल यांची व्यवस्था लावीत असतां, सिद्दी रैहान सोलापुरीं, श्रीनिवासराव जुन्नरास, सिद्दी साया सैफखान भिवंडीस, सिद्दी अंबर दंडाराजपुरीस, आणि असे च दुसरे किल्लेदार व जमीनदार आपापल्या परी पुंडाई करून त्या त्या जागा बळकाविण्याच्या उद्योगांत होते. पैकीं सिद्दी रैहान हा आदिलशाही नोकर बनल्या मुळें, त्याची ब्याध आयती च टळली. ह्या मनुष्यानें शहाजी वर एव्हां पासून जो दात धरला त्याचा अनुभव शहाजीस पुढें कर्नाटकांत आला. तत्रापि, प्रस्तुत प्रसंगीं शहाजीस त्याचा उपयोग झाला. त्यानें व मुरारपंतानें शहाजीस मिळून सुमारें शक १५५५ च्या फाल्गुनांत मोहबतखान व शुजा यांची परिंड्यास दाणादाण उडवून दिली व शहाजी वरील मोंगलाचा शह उडवून दिला. त्या मुळें निजामशाही अंमल बसविण्याचें काम शहाजीस निर्धास्तपणें साधितां आलें. भिवंडीच्या सैफखानास निजामशहास रुजू होण्याकरितां शहाजीनें बोलाविलें, परंतु तें बोलावणें अमान्य करून सैफखान परभारें आदिलशाहींत निघून जाऊं लागला. तेव्हां पाठलाग करून शहाजीनें त्याला बाभळगांवच्या चकमकींत कैद केलें व मुरारपंताच्या मध्यस्ती करितां सोडून दिले. हा मनुष्य पुढें आदिलशाही चाकर झाला. जुन्नरच्या श्रीनिवासरावाला नरम आणण्यास शहाजीनें निराळी च

युक्ति लढविली. श्रीनिवासराव हा जातीचा मराठा होता व स्वतंत्र संस्थानिक बनावें अशी त्याची आकांक्षा होती. आपण मोंगली सरदार आहों अशी वेळ पडल्यास तो बतावणी हि करी. त्याच्या कडे आपला मुलगा संभाजी याज करितां शहाजीनें त्याच्या मुलीची मागणी केली आणि बोलणें करतां करतां त्याला गिरफ्तार केलें. शिवाजीनें चंद्रराव मोऱ्याशीं आपल्या बापाची ही च युक्ति योजिली. श्रीनिवासराव दस्त झाल्यानें, जुन्नर, जीवधन वगैरे त्याच्या ताब्यांतील सर्व किल्ले शहाजीच्या हातीं पडले. तेव्हां त्यानें लहानग्या मूर्तिजा निजामशहास भीमगडाहून उचलून निजामशाहाची अगदीं जुनी राजधानी जें जुन्नर तेथें ठेविलें. दंडाराजपुरीच्या शिद्या कडे शहाजीनें कानाडोळा केला. तोफा वगैरे यूरोपियन लढाऊ सामान त्याच्या द्वारा शाहाजी व आदिलशहा यांना मिळण्याची सोय असे. खेरीज पाण्या वरती अंमल बसाविण्यास शहाजी जवळ आरमार हि नव्हतें. करतां, शिद्दी अंबर याला दुखविण्याच्या भरीस शहाजी पडला नाहीं. ह्या च वेळीं बागलाणच्या राजानें नाशिक चांदवड कडील कांहीं निजामशाही किल्ले बळकाविले होते ते त्यानें तंबी देऊन सोडाविले. येणें प्रमाणें पुंडांची वासलात लावून, शहाजीनें निजामशाहीचा जम पुनः बहुतेक पूर्ववत् बसवून दिला. दौलतींत खाशां पैकीं सर्वांत वृद्ध व अनुभवी जी मासोहब तिच्या सल्यानें सर्व कारभार चाले. मुत्सद्दी व सरदार यांचा रोज दरबार भरे. लहानग्या मूर्तिजाचें सर्व बालपण कोंकणांत अज्ञातवासांत गेल्या मुळें, त्याला दरबारचा रीतरिवाज माहीत नव्हता. बुड्ढे बुड्ढे ब्राह्मण मुत्सद्दी, अक्राळविक्राळ असे मिशाळ मराठे सरदार, काठीवाले भालदार व चौरीवाले चोपदार पाहून तो, नजर मेली नसल्या मुळें, बिचके व दरबारांत येण्याची टाळाटाळ करी. तेव्हां मासाहेबाच्या सल्लया वरून व आग्रहा वरून शहाजीराजे त्या मुलास घेऊन तख्तावर बसूं लागले. शहाजीच्या कर्तबगारीनें निजामशाहीचें हें असें पुनरुज्जीवित ऐश्वर्य विलोकन करून शहाजहान पातशहानें तोंडांत बोट घातलें आणि गेल्या दोन वर्षांतील मोहिमांचा उपद्याप व्यर्थ जाऊन दक्षिण जिंकण्याचा पुनः पहिला पाढा वाचावा लागणार म्हणून विषाद मानिला. पंचसहस्री, षट्सहस्री, बंडखोर, आदिलशाहीचा साथीदार, असा वाढत वाढत शहाजी निजामशाहीचा मुख्य वजीर च नव्हे तर मुख्य चालक बनला, कदाचित् असा च वाढूं दिल्यास तो, निजामशाहीं ढोंगाच्या ऐवजी, स्वतःचें च स्वतंत्र हिंदु राज्य स्थापील, असा तर्क शहाजहानानें केला आणि इरादतखानाच्या हस्तें शहाजीशीं सामनीति आरंभिली. शहाजीचा चुलतभाऊ मालोजी भोंसले पातशाही चाकर झाला होता. त्याजकडून इरादतखानानें स्नेहाचें बोलणें

शहाजी पाशीं काढिलें कीं, पातशहा आपणास थोरांतल्याथोर अशा केवळ राजपुत्रांस मिळणाऱ्या बेवीसहजारी मनसबेची अपूर्व देणगी देण्याचें चाहतात, फक्त आपण इतकें च करावें कीं, आदिलशाही जिंकण्यास पातशहास साह्य द्यावें आणि आदिलशाही जिंकिल्या वर तींतील निमेनिम वाटणी घ्यावी. ह्या गुळचट बोलण्यांतील रहस्य ओळखून शहाजीनें सर्व हकीकत विज्यापूरचा मुख्य वजीर खवासखान यास कळविली (साने, पत्रें यादी ४३८). एणें प्रमाणें शक १५५६ चें बहुतेक संबंद साल शहाजीचें शांततेचें व वैभवाचें गेलें. आपली सामनीति व भेदनीति फुकट गेलेली पाहून १५५६ च्या अखेरीस शहाजहानानें इरादतखाना कडून शहाजी वर दंडनीतीचा प्रयोग करून पाहिला. छप्पनसालाच्या अखेरीस इरादतखान शहाजी वर डोंगरी मुलखांत चालून आला. परंतु शहाजीच्या हुलकावण्या मागें धावतां धावतां हैराण होऊन, धापा टाकीत तो दौलताबादेस हिरमुसलेला परत गेला. इरादतखाना सारख्या लुंग्यासुंग्याना शहाजी दाद देत नाहीं हें पाहून, शहाजहान शक-१५५७ च्या माघ अखेर जंगी सामान व सैन्य घेऊन स्वतः दौलताबादेस आला. त्याच्या बरोबर अठ्ठावन्न हजार सैन्य असून, त्याच्या जोरावर आदिलशहा व कुतुबशहा यांना तो मार देणार होता व शहाजीचा फन्ना उडविणार होता.

३६ शहाजीनें नवीन निजामशाहीचा कारभार करून ह्या वेळीं शक १५५५ च्या श्रावणापासून शक १५५७ च्या माघा पर्यंत सुमारें ३२ महिनें म्हणजे दोन वर्षे आठ महिने झाले होते. ह्या अवधींत घोडेस्वार व पायदळ मिळून त्या जवळ दहा पंधरा हजार करोल फौज तयार होती, तिजोरी म्हणावी तशी भरलेली होती, आणि त्याचा व त्याच्या सैन्याचा उत्साह उमदा होता. परराष्ट्रांत त्याची मुख्य मदार आदिलशहाच्या मदतीवर होती; आणि दोघांनीं परस्परांस मदत करण्याचीं अभिवचनें हि दिलीं घेतलीं होतीं. मिळून शहाजहानाच्या प्रचंड शक्तीला तोंड देण्याची सामुग्री शहाजीनें बरीच चांगली जुळविली होती. हुलकावणीचे पेंच करून शहाजहानाला आपण हैराण केल्या शिवाय राहणार नाहीं अशी शहाजीची खात्री होती. फक्त आदिलशहानें शेवटपर्यंत टिकाव धरला पाहिजे अशी त्याची अपेक्षा होती. ह्या अपेक्षेंत एक व्यंग नुकतें च उद्भवलें होतें. शक १५५७ च्या मृगाच्या मुमारास खवासखान व मुरारपंत यांना महमद आदिलशहानें ठार करविलें होतें. हे दोघे हि शहाजीचे पुरस्कर्ते असून, त्यांतल्या त्यांत मुरारपंताचें शहाजी वर पुत्रवत् प्रेम व विश्वास होता. शहाजीला आज पर्यंत निजामशाही उभारण्याच्या कामीं मुरारपंताची मदत अंतःकरणपूर्वक झाली होती व तो जिवंत असता तर त्याहून हि जास्त होऊन

बहुशः शहाजहानाचा, त्याच्या इतर सरदारां प्रमाणें, पराभव झाला असता, निदान शहाजहानाला शह बसता, कदाचित् सर्व च गोष्टींना निराळा रंग चढता. मागील रकान्यांत सांगितलें च आहे कीं, शहाजहानानें शहाजीपाशीं इरादतखाना करून आदिलशाहीच्या वांटणी संबंधानें बोलणें चालविलें व तें सर्व शहाजीनें खवासखानास कळविलें. ह्या वेळीं तरुण महमद आदिलशहाची व वृद्ध खवासखानाची चित्तशुद्धि नव्हती. करतां, इरादतखानाच्या बोलण्यांतील भावार्थ लक्ष्यांत घेऊन, खवासखानानें व मुरारपंतानें शहाजहानास असें कळविलें कीं, आपण दक्षिणेंत येऊन विजापुरांतील अंदाधुंदी मोडून टाकण्याची इच्छा करीत असाल तर सबंद आदिलशाही च आपल्या स्वाधीन करतों. खवासखानाचा हा निरोप जातां च शहाजहानानें दक्षिणच्या मसलतीची सज्जता केली. हा सर्व प्रकार महमद आदिलशहाला कळून, त्यानें रणदुल्लाखानाच्या साह्यानें खवासखान व मुरारपंत यांस ठार केलें. हे पुरस्कर्ते गेल्यामुळें, आदिलशाही दरबारांत शहाजीला पाठिंबा देणारा कोणी राहिला नाहीं. हें व्यंग सोडिलें, तर शहाजीची शत्रूला तोंड देण्याची तयारी करोल होती. शहाजहान दक्षिणेंत शक १५५७ च्या माघांत उतरल्या बरोबर, शहाजीनें प्रथम मासाहेब व मूर्तिजाशहा ह्यांची रवानगी घाटा खालीं माहुलीच्या किल्ल्याव[र] केली, नंतर जाधवरावादि दुटप्पी मंडळीला इष्ट दिशेची वाट धरण्यास फुरसत दिली, आणि स्वतः सरहद्दीवर शत्रूला तोंड देण्यास तयार राहिला.

३७ शहाजहानानें आपल्या प्रचंड सेनासमुद्राचे चार भाग केले. पैकीं, एक भाग कुतुबशहाला अडविण्या करितां व एक भाग आदिलशहाच्या व शहाजीच्या मध्यें घालण्या करितां पाठवून, दोन भाग शहाजीला जमीनदोस्त करण्या कडे त्यानें योजिले. आड पडण्याच्या ऐवजीं कुतुबशहा तावडतोब शरण आला, कारण आदिलशहाच्या जुलमा पासून मुक्त करणारा कोणी तरी प्रबल वाली त्याला हवा च होता. तेव्हां त्याच्या वर पाठविलेलें सैन्य आदिलशहा वर धाडिलेल्या सैन्याच्या मदतीला गेलें. आदिलशहा वर जें सैन्य पाठविलें होतें त्याचा मुख्य रोंख आदिलशहाला चीत करण्याचा नसून, शहाजीला दक्षिणदिशेनें कोंडण्याचा होता. तात्पर्य, उत्तरे कडून, पूर्वे कडून व दक्षिणे कडून शहाजीचा कोंडमारा करण्याचा ह्या मोंगली सैन्याच्या चार हि तुकड्यांचा बेत होता. उघड च आहे, लढाईचा मुख्य विषय शहाजी होता. त्याला समूळ उखळून काढून, निजामशाहीचा सर्व मुलूख मोकळा करण्या करितां शहाजहानानें ही प्रचंड तयारी केली होती. शहाजहानाची अशी योजना होती कीं, होता होईल तों सर्व मोहीम फाल्गुना पासून ज्येष्ठा पर्यंत, म्हणजे बरसात लागण्याच्या पूर्वी, चार महिन्यांत खलास व्हावी. शहाजी हे दोन्ही डाव

ओळखून होता. विजापुरकरांना व आपल्याला शहाजहान विभक्त करणार व बरसातीच्या आंत सर्व मोहीम खलास करणार हें बीज ओळखून, शहाजीनें प्रथम लढाईचें तोंड आंगावर उत्तरेकडून नगर, चांभारगोंदे, बारामती, नीरथड या दिशेनें दक्षिणे कडे घेत घेत आदिलशाहीच्या कोल्हापूर, मिरज व रायबाग प्रांतां पर्यंत नेलें, आणि चांदवडच्या डोंगरा जवळील सरहद्दीवरील किल्ले एकेक सोडीत सोडीत ज्येष्ठ अखेर सुमारें पंचवीस किल्ले बरसात लागे तों पर्यंत आस्ते आस्ते विशेष हातघाई वर न येतां सोडून दिले. इकडे आदिलशाहानें शहापूरचें धरण फोडून, विजापुरा भोंवतीं वीसपंचवीस मैल पाणी च पाणी करून देऊन, शत्रूला कुंठित केलें. शहाजीचे अर्धे अधिक किल्ले व सबंद कोंकणप्रांत दोन अडीच महिने लढून हि शहाजहानाच्या हातीं लागले नाहींत व पुढील दीड महिन्यांत हातीं लागतील अशी खात्री हि पटेना. आदिलशाही प्रांताच्या आश्रयानें हुलकावण्या दाखवीत दाखवीत शहाजीनें शहाजहानाच्या सरदारांना दौड करावयाला लावून सडकून घुमाविलें व दमाविलें. तेव्हां शहाजहानानें तो सैतानी हुतूतू सोडून देऊन परत येण्यास आपल्या सरदारांस फर्मविले व आपल्या सैन्याची अब्रू कशी तरी त्या वेळे पुरती बचाविली, आणि शहाजीचा पाठराख्या जो आदिलशहा त्याला आपल्या बाजूला ओढून घेण्याच्या हेतूनें त्याच्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें. आदिलशाहाच्या घरांत सर्वत्र बजबजपुरी मातली असून, लढाईचें अवसान त्याच्या ठाईं बेताचें च होतें. शहाजीची पाठराखणी तो आपण होऊन बिलकूल करीत नव्हतां, सहजगत्या आदिलशाही प्रांताच्या बाजूनें शहाजी पाठ करून लढत होता, इतका च अर्थ. सबब, शहाजी जाणे आणि लढाई जाणे, आपण ह्या दंगलींतून सुरक्षित निसटून जावें, म्हणून आदिलशहानें शहाजहानाचें तहाचें बोलणें मान्य केलें. त्यांतून, विशेष कांहीं जखम न होतां, निजामशाही प्रांतांतील वांटणी आपल्याला शहाजहान देतो हें ऐकून, तर, आदिलशहाच्या मान्यतेला उत्सुकतेचे कोंब फुटले. दोन्ही शहां मध्यें शक १५५७ च्या वैशाखांत तह ठरला. त्यांत प्रस्तुत प्रकरणाला मुद्याचें असें एक च कलम होतें. तें हें कीं, शहाजी आपल्या ताब्यांतील सर्व प्रांत व किल्ले मोंगलाच्या हवालीं करी तो पर्यंत आदिलशहानें त्यास कोणत्या हि प्रकारची मदत करूं नये व आपल्या प्रांतांत येऊं देऊं नये. ह्या प्रकरणीं, दुर्बल आदिलशहाचें सामर्थ्य अजमाविण्यांत शहाजहानानें दाखविलेल्या मूर्खपणाची इयत्ता जास्त किंवा शहाजहानाची घाबरपट्टी न ओळखणाऱ्या बालिश आदिलशहाच्या मंदबुद्धीची इयत्ता जास्त, या बाबीचा निर्णय करीत बसण्यांत हांशील नाहीं. महमदशहा तह न करतां लढाई चालवून मोंगलाचें सैन्य गुंतवता, तर शहाजीनें मोंगलाच्या सैन्याला

पिंगा घालावयाला लावून धुळीस मिळविलें असतें आणि निजामशाही व आदिलशाही यांचा जवळ येत चाललेला मृत्यू टळला असता. ही दूरदृष्टि बालिश महमदशहाला व त्याच्या मुत्सद्यांना नसल्यामुळें, त्यांनीं तहाचीं फुकट फळें चाखण्यांत सौख्य मानिलें. आपल्या प्रांतांत या किंवा नका येऊं, हें शहाजीला सांगण्याची प्राज्ञा महमदशहाची नव्हती व मोंगली सैन्य तेथून परतल्यावर त्या प्रांतीं रहाण्याची शहाजीला हि आवश्यकता नव्हती; सबब तहा नंतर शहाजी उत्तरे कडे पुणें प्रांतीं, बरसांत येत चाललेली पाहून शक १५५८ च्या वैशाखांत निघून गेला व स्वतःच्या एकट्याच्या हिंमती वर मोगलाला हात दाखविण्याच्या तयारीस लागला. बरसातींत मावळांत, घाटमाथ्या वर व तळकोंकणांत लढणें प्रायः धोक्याचें असतें. परंतु, शहाजी सारखा शूर, युद्धकुशल, चलाख व मसलती माणूस बरसातीच्या चार नव्हे सहा महिन्यांत काय काय नवीन व्यूह रचील याची भीति पडून, शहाजहानानें आपल्या सरदारांस लढाई पावसाळ्यांत हि ज्यारीनें चालविण्याचा हुकूम केला आणि आपण स्वतः अग्र्यास शक १५५८ च्या आषाढांत मोहीम खलास करतां आली नाहीं म्हणून मनांतल्या मनांत विषाद मानीत चालता झाला. हुकमा प्रमाणें खानजमान १५५८ च्या ज्येष्ठांत नगराहून भर बरसातीच्या प्रारंभीं जुन्नरास गेला व किल्लयाला वेढा घालण्यास लोक ठेवून त्यानें स्वतः पुण्याचा रस्ता धरला. मध्यें घोड, भीमा, भामा, इंद्रायणी, इत्यादि पावसाळ्यांत पाण्यानें फुगणाऱ्या नद्या आहेत. पैकीं घोडनदीस पूर आल्या मुळें, तेथें त्याला महिनाभर चिखलांत मुक्काम करावा लागला. नंतर श्रावणांत लोहगांवास आल्या वर तेथें त्याला कळलें कीं, शहाजी सिंहगडा खालीं सुखानें मुक्काम करून आहे व त्याच्या आपल्या मध्यें अनेक नद्या व नाले श्रावणझडीनें तुडुंब भरून गेले आहेत. अश्या स्थितींत काय करावें हें त्याला सुचे ना. शहाजीच्या पाठी मागें धांवत जाणें शक्य नव्हतें व पावसांत स्वस्थ भिजत रहाणें सह्य नव्हतें. तेव्हां रणदुल्लाखान, आदिलशहा कडून त्याच्या मदतीस आलेला, काय करतो तें पाहाण्या कडे त्याचे डोळे लागले. रणदुल्लाच्या मध्यस्तीनें शहाजी शरण थोडा च येतो! किल्ले निमूटपणें जमान— (मराठे लोक न चा ल करून जमाल उच्चार करतात, बहुशः रात्रीं लावण्या म्हणून करमणूक करतांना हमाल या शब्दाशीं प्रास जुळविण्या करितां) च्या हवालीं करण्याचें सोडून, तो द्वाड मराठा सह्याद्रि उतरून कुंभ्याच्या घाटानें कोंकणांत उतरला. कोंकणांत उतरला अशी बातमी जमानास लागते व जमान कोंकणांत जाण्याला रस्ता सुधारतो तो दुसरी बातमी आली कीं, शहाजी पुनः वरघाटीं परत आला. बहुशः शहाजी कडील मुत्सद्यांनीं जमानला फसविण्या करितां उठविलेली

शहाजी गेल्याआल्याची ही केवळ हूल असावी. जमाननें ती खरी मानून आपल्या रिपोर्टांत पातशहाला कळविली व त्या रिपोर्टा वरून दरबारीं दफातकारांनीं ती नमूद करून ठेविली. दंडाराजपुरीस शहाजी आश्रय मागण्यास गेला होता, ही तर निव्वळ गप्प दिसते. तेथें आश्रय कोणा पाशीं मागावयाचा? पातशाही शिद्या पाशीं? शिवाय, दंडाराजपुरीस लपून राहून, माहुलींत बसलेल्या मासाहेबाची व मूर्तिजाची काय वाट? तेव्हां ह्या सर्व गप्पा होत. खेरीज, सह्याद्री भोंवतीं रंगण घालावयाला लावून, जमानला आपण दमवून धामाधूम करून टाकूं ही शहाजीला खात्री होती. सबब, लपण्याचें किंवा पळून जाण्याचें त्याला कोणतें च समर्पक प्रयोजन नव्हतें. जमानचा रोख कोणी कडे आहे, हें शहाजी जाणून होता. ज्याच्या नांवा वर व ज्याच्या जीवा वर शहाजीनें निजामशाहीचें छत्र पुनः उभारलें तो मूर्तिजा निजामशहा जमानच्या कोंकणांतील सफरीचा विषय होता. करतां, कुंभ्याच्या घाटानें कोंकणांत उतरून, जमान खोपवलीच्या रानांतून पुढें येतो न येतो तों त्याला उजव्या बाजूस टाकून, पाल, जांबूळपाडा, खालापूर, कल्याण, ह्या रस्त्यानें शहाजी मुरंजनास पोहोचला. शहाजी गोंधळला किंवा गडबडला बिलकुल नाहीं. उलट जमानचा डाव त्यानें शिताफीनें हुकविला. शहाजीच्या अगोदर जमान माहुलीला पोहोचता व मूर्तिजाला पकडता, तर शहाजीच्या सामर्थ्याची मुख्य अधिदेवता च शत्रूच्या हातीं पडती व त्याला चुकून हि कोणी न पुसतें. असली ढोबळ व अक्षम्य चुकी करणारा शहाजी नव्हता. जमानच्या दुप्पट वळण घेऊन, शहाजी जमानच्या नीमपट वेळांत माहुलीस जाऊन पोहोचला, यांत त्याचें व त्याच्या मावळी सैन्याचें गतिकौशल्य व्यक्त होतें. माहुलींत शिरल्या वर शहाजी जमानचा बाप होऊन बसला. जमाननें किल्याच्या वाटा बंद केल्या. कांहीं परिणाम होईना. उलट जमानला व जमानच्या लोकांना पावसांत, चिखलांत, व तापसराईंत खितपत मात्र पडावें लागलें. कोंकणांतली मुसळधार बरसात, त्यांत माहुलीच्या रानांतली किर्र झाडी, तींत उघड्यांत वेढा देऊन दुर्दैवी जमान बसला. पांखरांच्या पांखांवर पावसाळ्यांत जेथें शेवाळ उगवतें, तेथें देसोर माणसाच्या अंगांवर बुरशी चढल्यास नवल काय? जमानचे ह्या मोहिमेंत पराकाष्ठेचे हाल झाले. शहाजी मान वांकवील, असा रंग दिसे ना. गेल्या ज्येष्ठांत जुन्नरच्या किल्याला वेढा घातला आणि आश्विन उगवला तरी पांच महिन्यांत तो जमानच्या स्वाधीन झाला नाहीं. माहुलीच्या मानानें जुन्नरचा किल्ला म्हणजे केवळ मैदानी जागा. ती सर होण्याला जर अद्याप पत्ता नाहीं, तर माहुली चार वर्षांत हि सर होती तर दिल्लीच्या मोंगलाचें दैव फळफळलें असें च म्हणावें लागलें असतें. अश्या संकटांत जमान

पडून त्यानें मध्यस्तांच्या द्वारा शहाजीशीं बोलणें लावलें. महिना पंधरा दिवस लोटले, तत्रापि शहाजी त्याच्या कडे लक्ष्य च देई ना. शेवटीं जमाननें अखेरचा एक उपाय योजिला. त्यानें किल्यांतील म्हाताऱ्या बेगमेला चांचपडून पाहिलें. तों तें स्थळ नरम दिसलें. ती जमानला मिळण्याला राजी झाली. हें असलें राज्य हि नको व ही सुळावरची पोळी हि नको, असें तिला झालें होतें. दुसऱ्या एका जुनाट बखरींतील किंवा टिपणांतील कोठें तरी व कसा तरी उतारा देणारा गचाळ शिवदिग्विजयकार (पृष्ठ ४९) बेगमेचे ह्या वेळचे मुद्याचे उद्गार देतो ते येथें जसे चे तसे च उतरण्या सारखे आहेत. "माहुलीस षण्मास शहा बेगम सुद्धां राहिले. युद्ध करतां सहा मास गुदरले. शहाजी मुळें दौलतेचा बखेडा होतो. शहाजी आपला विचार पाहील. मी येतें." बेगमेच्या जीवा वरती तर शहाजीच्या साऱ्या उड्या. मूर्तिजा हें मूल तिच्या हातचें बाहुलें. ती गेल्या वर तो हि जाणार च. तेव्हां, तिला जमान कडे जाऊं न देतां, शहाजीनें जमानला सांगून पाठविलें कीं, आपण मूर्तिजाशहाला तुमच्या सुपूर्द करण्यास तयार आहों. हा निरोप ऐकून जमानला साक्षात् अल्ला पावला असें झालें; गेले सहा महिने सोसलेल्या हालांचें ओझें हलकें वाटलें; आणि शहाजीला कोणती हि शर्त किंवा अट न घालतां, त्याच्या इच्छेस येईल तिकडे जाऊं दिलें. निजामशहा जमानच्या हातांत गेल्या नंतर, निजामशाही हि त्याच्या बरोबर शहाजहानाच्या हातीं गेली. ती घ्यावयाला शहाजीची गरज च उरली नाहीं. जमाननें जर शहाजीला जिंकिलें असतें व किल्ला सर करून बेगमेला व मूर्तिजाला धरलें असतें, म्हणजे जमानचा जर वरपक्ष असता, तर शहाजीला बिनशर्त तो बिलकुल जाऊं न देता. आपली फौज मोडून टाकावी, मोंगली राज्यांत किंवा मोंगलांच्या अंकित किंवा मित्रत्वांत असलेल्या राज्यांत राहूं नये, आपले दोन मुलगे व कबिला ओलीस ठेवावा, वगैरे कलमें, मध्यमपक्ष असता तरी हि जमाननें शहाजी कडून चोपून कबूल करून घेतलीं असतीं. एणें प्रमाणें वरपक्ष हि नसल्या मुळें व मध्यमपक्ष हि नसल्या मुळें आणि अधमपक्ष असल्या मुळें तसें च, शहाजीचा पक्षपाती रणदुल्लाखान हा मध्यस्थ असल्या कारणानें शहाजीला जमाननें बिनशर्त जाऊं दिलें. शिवाय, बिनशर्त सोडण्याला दुसरें हि एक कारण होतें. शहाजीचें सैन्य लढाई सुरू झाल्या पासून साक्षात् युद्धांत बिलकुल जाया झालें नव्हतें, जसेंचें तसेंच शाबूत राहिलेलें होतें; अद्याप जुन्नर सुद्धां सात किल्ले मोंगलाला दाद न देतां शहाजीच्या सैन्याच्या ताब्यांत होते; आणि पावसाळ्यांत शेतावर गेलेले शिपाईगडी मोसमांत शहाजी बोलवील तेव्हां येणारे होते. खेरीज, दादाजी कोंडदेवां सारख्या कारभाऱ्यांच्या पाशीं फौजेच्या खर्चा करितां शहाजीनें मुबलक द्रव्य ठेविलेलें प्रसिद्ध होतें.

ह्या मुळें शहाजीची कोणत्या च प्रकारें इज्जत घेण्याची जमानला सोय नव्हती. उलट माहुलीच्या रानांत व माहुली पासून पंचवीस मैलांच्या आंत शहाजी जमानची च इज्जत तसें मनांत असतें तर वाटेल तशी घेता. Evidently he got good terms म्हणून जदुनाथ सरकार आश्चर्य करतात. खरा प्रकार काय होता याची जर विचक्षणा त्यांनीं केली असती तर, तर आपलें आश्चर्य अनाठायीं आहे, हें त्यांच्या लक्षांत येतें. The court-historian is discreetly silent about the details, असें दुसरें आश्चर्य जदुनाथ दर्शवितात. तें हि वर दिलेल्या विवेचनाच्या मननानें शमण्या सारखें आहे. Details मध्यें खालील एक कलम असावें. तें असें कीं, जुन्नर वगैरे सात किल्ल्यांतून व निजामशाही प्रांतांतील इतर ठिकाणांहून आपले सैनिक व आपली चीजवस्त व लढाऊ सरंजाम आपल्या सोईप्रमाणें शहाजीनें बिनहरकत काढून न्यावा व माहुलीचा किल्ला व इतर सहा किल्ले मोंगलाच्या स्वाधीन न करतां आदिलशाही सरदार रणदुल्लाखा याच्या स्वाधीन करावे. ही अट जमाननें मान्य केली नसती, तर शहाजी माहुलीचा किल्ला मुळीं च सोडता ना व जुन्नरादि किल्ले दोनचार वर्षे लढविल्या वांचून रहाता ना. किल्ला शहाजीनें आपखुषीनें आपण होऊन सोडिला आणि निजामशहाला शहाजीनें जमानच्या हवालीं आपण होऊन केला. शत्रूच्या सक्तीनें हें कृत्य शहाजीनें केले नाहीं. सबब, किल्ला सोडून देण्याच्या शहाजीच्या ह्या कृत्याला capitulation म्हणणें युक्त नसून केवळ evacuation म्हणणें रास्त आहे. capitulation म्हणजे अनन्यगतिक होऊन शरणांगत जाणें आणि evacuation म्हणजे केवळ आपखुशीनें सोडून देणें. शहाजी कांहीं शरणांगत गेलेला नव्हता. ह्याला दुसरा एक पुरावा मोगली इतिहासकारांच्या लिहिण्यांत च आहे. He was permitted to enter the Bijapur service, या कलमाचा अर्थ असा होता कीं शहाजी ससैन्य आदिलशहाचा मनसबदार बनला, म्हणजे शहाजीनें आपलें सैन्य आदिलशाहींत शिरतांना बरोबर नेलें. अन्यथा एकट्या शहाजीला आदिलशहाचसा काय, पण एखाद्या गावचा पाटील हि ओसरी वर जागा न देता. सशस्त्र सैन्य नेऊं देणें आणि त्या कृत्याला capitulation म्हणणें म्हणजे उजेडाला अंधार म्हणण्या सारखें आहे. तात्पर्य, जदुनाथ सरकारचें हें लिहिणें अवास्तव आहे. जदुनाथ सरकार यांना शहाजीच्या ह्या सबंद प्रकरणाचा अर्थ च कळला नाहीं. दरबारी खुशमस्कऱ्या मुसुलमान लेखकांनीं जें लिहून ठेविलें त्याचा तारतम्यानें उपयोग न करतां, सरकारनीं केवळ अनुकरण केलें असल्यामुळें, त्यांचें शहाजी संबंधानें लिहिणें टाकाऊ निपजले आहे. शहाजीनें

हुलकावण्या दाखवून जें जमानाला पावसापाण्यांतून वणवण करीत राबडत हिंड- विलें त्याला जदुनाथ hunting of Shahaji म्हणून म्हणतात. मोग- लाला बरसातींत लढावयाला लावून, शहाजनाच्या चार महिन्यांत मोहीम संपविण्याच्या योजनेचा शहाजीनें चुथडा करून सोडिला, ही बाब ध्यानांत न येतां, Shahajahan had nothing left to do म्हणून सरकार शेरा देतात तो तर केवळ हास्यास्पद दिसतो. हा शेरा लिहितांना, सर्व कामें व मोहिमा अर्धवट सोडून आग्र्यास आरामांत बसण्यास सवकल्या मुळें त्यांची सर्व कामें बिघडत, ही औरंगझेबी टीका, जदुनाथांच्या लक्ष्यांत राहिली नाहीं. जदुनाथ शहाजीला शहा म्हणत नाहींत ह्या बद्दल मात्र त्यांची आम्ही पाठ थोपटतो. नाहीं तर शिवाजीला शिवा व संभाजीला संभा म्हणण्यांत त्यांनीं जसें उरमट मुसुलमान लेखकांचें असभ्य अनुकरण केलें तसें शहाजीच्या नांवा संबंधानें हि त्यांस करतां आलें असतें. बहुशः मुसुलमान लेखक शहाजीला शाह या एकेरी नांवानें संबोधीत नसावेत. कारण, शाह या शब्दाचा फार- सींत अर्थ राजा असा बहुमानार्थी होतो, लघुत्वदर्शक होत नाहीं. अन्यथा शिवाजीच्या प्रमाणें च शहाजीची हि व्यवस्था ते लाविल्या शिवाय रहाते ना व सरकार त्यांचें गुलामी अनुकरण केल्या वांचून थांबते ना.

---

* शिवा व संभा अशीं ऱ्हस्व नांवें मुसलमान लेखक व पातशहा कुत्सित व हलकट बुद्धीनें देत नसून, सहज परमार्थानें प्रामाणिक बुद्धीनें देतात, अशी जदुनाथ सरकार यांची भोळी समजूत असलेली दिसते. परंतु ही त्यांची समजूत चुकीची आहे, हें कित्येक वर्षां पूर्वी टीकेच्या ओघांत आम्हीं त्यांच्या नजरेस आणिलें होतें. तथापि अद्याप ़ह ते आपला हट्ट अज्ञानानें सोडीत नाहींत. तेव्हां पुनः एकदा त्यांची कान- उघाडणीं करणें सत्येतिहासादरार्थ आम्हांस उचित दिसतें. थोर लोकांच्या नांवाचे संक्षेप व ईषद्भिन्न बदल करून व शिव्या देऊन त्याज संबंधानें आपली तुच्छबुद्धि दर्शविण्याची कांहीं मुसुलमान लेखकांना व शहांना खोड होती, या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ कर्नल विल्कस् यांच्या म्हैसूरच्या इतिहासाच्या प्रस्तावनेंतील खालील मजकूर पुनः वांचण्याची सरकार यांस आम्ही शिफारस करतों. टिपू सुलतान यानें झैनुल- बुद्दिन शुस्तरी याजकडून सुलतानु तवारीख ही बखर लिहविली व त्यांत स्वतः खालील कुत्सित संक्षेप घालण्यास लेखकास सांगितलें. सोहराबजंग नांवाचा निजामाचा मुत्सद्दी होता त्याचें नांव शोरीआब असें लिहिविलें. सोहराबजंग म्हणजे रणवीर आणि शोरि- आब म्हणजे खारट पाणी, मूत्र ! तोहवरजंग या शद्वाबद्दल तेहवरजंग शद्व लिहिला. तोहवरजग म्हणजे रणगाजी आणि तेहबरजंग म्हणजे रणपाजी ! उत्ते नाईक म्हणून

३८ माहुलीचा किल्ला शक १५५८ च्या कार्तिकांत रणदुल्लाखानाला खालीं करून दिल्या नंतर, शहाजी आपल्या जहागिरींच्या प्रिय अशा पुणें प्रांतांत गेला व तेथें आपलें दहापंधरा हजार सैन्य व लढाऊ सरंजाम आणून कांहीं काल राहिला. शहाजहानाची पातशाही मनसबदारी करण्याची शहाजीला बिलकुल सोय नव्हती. कारण असला महत्वाकांक्षी व मसलती चाकर शहाजहानाला मानवण्या सारखा व पचण्या सारखा नव्हता. फक्त मामुली वाहिवाट म्हणून व पातशाही मुत्सद्यांच्या कानाला गुदगुल्या व्हाव्यात म्हणून आपण पातशाही चाकर होण्यास खुषी आहोंत असें शहाजीनें माहुली खालीं करून देतांना बोलणें लाविलें होतें. परंतु, तें केवळ सामोपचारिक होतें. शहाजी पातशहा कडे जात नव्हता व पातशहाला हि शहाजी नको होता. असल्या नाका पेक्षां जड मोत्याची वेसण आपल्या नाकाला सुखासुखी कोण अडकवून घेतो ? स्वतंत्र संस्थान पुणें प्रांतीं उभारण्याला हा काल हि समीचीन नव्हता.

एक कानडी बेरडांचा सरदार होता. त्याची कुत्ते नाईक म्हणून टिपूनें पांचकळ थट्टा केली ! अप्पा बळवंत बद्दल अम्मा बळवंत लिहून पेशव्याच्या एका आप्ताचा उपमर्द केला. अम्मा बळवंत म्हणजे बळवंतबाई अथवा बाळूबाई ! मऱ्हाटा या शब्दाचा उच्चार टिप्पू मरवता करी. मरवता म्हणजें catamite असा Wilkes अर्थ देतो. मद्रासच्या इंग्रजांना टिप्पू hermaphrodites म्हणजें हिझडे म्हणे. जनरल म्याक् लिऑड यावर एक बीत रचून तींत त्या सेनापतीची तुलना टिपूनें भागूबाईशीं केली आहे ! ही शिव्या देण्याची व कुत्सित अपभ्रंश करण्याची खोड टिपूनें त्याच्या पूर्वीच्या अवरंगझेबादि मंडळी कडून घेतली असें दिसतें. अवरंगझेब शिवाजीला शिवा म्हणे. मतलब असा कीं, शिवा शब्द उच्चारिला म्हणजे त्याच्या निकटचा उच्चार चुवा लक्ष्यांत यावा. चुवा म्हणजे उंदीर हा अपशब्द तर अवरंगझेब शिवाजीला नित्याच्या बोलण्यांत लावीत असे. ही च संक्षेपानें तुच्छता दाखाविण्याची दुष्ट व हलकट खोड आदिलशाही तवारीखकारांत हि दिसून येत्ये. आदिलशाहीं तवारीखकार मुरारपंत या नांवाबद्दल मुरारी हें एकेरी नांव योजितात. मुरारपंत हा आदिलशाहींतील एक थोर कारभारी होता. त्याचा थोरपणा सहन न होऊन, हे मुसुलमान तवारीखकार त्याला मुरारी या तुच्छतादर्शक नांवानें संबोधितात. बंगाल्यांना व मुसुलमानांना आपल्या बायका म्हणून एका इंग्रज अधिकाऱ्यानें दहावीस वर्षा पूर्वी म्हटलेलें वाचकांस स्मरत असेल च. तें म्हणणें जितकें सभ्य व कानाला गोड, तितके च वरील अपभ्रंश सभ्य व गोड होत. करतां जदुनाथ सरकार यांनीं थोर इतिहासप्रसिद्ध मऱ्हाठ्यांच्या नांवाचे मुसुलमानांनीं चिडखोरपणानें केलेलें क्षुद्र संक्षेप आपल्या लिहिण्यांत आणून आपलें हंसें करून घेऊं नये हें उत्तम !

नाहीं तर अडीच वर्षे स्वतंत्र राज्य चालविलेल्या शहाजीनें तो उपक्रम अमलांत आणिल्याशिवाय ठेविला नसता. निजामशहाच्या नांवावर अडीच वर्षे स्वतंत्र राज्य शहाजीला जसें चालवितां आलें तसें आपल्या स्वतःच्या नांवावर तें तो चालवूं जाता तर शहाजान, आदिलशाहा व कुतुबशहा असे सर्व च मुसलमान त्याला विरोध करते. निजामशाहाचें नांव पुढें केल्यामुळें आदिलशाहा व कुतुबशहा त्याला थोडेफार अनुकूल होते. तत्रापि शहाजहान प्रतिकूल होता. दिल्लीच्या यवनाला सगळ्या च शाह्या खावयाच्या होत्या. तो नवीन स्थापिल्या जाणाऱ्या हिंदू शाहीला तर मुळी च टिकूं न देता. मोंगल, आदिलशाहा व कुतुबशहा या तिघांना धाब्या वर बडवून त्यांच्या नाकावर स्वतंत्र राज्य चालविण्याला देशांतील जाणत्या व कर्त्या मराठा व ब्राह्मण मंडळींचा जो निःस्वार्थ पाठिंबा व सहकारिता लागते तिची जाणीव महाराष्ट्रांत अद्याप व्हावी तितकी उत्पन्न झाली नव्हती. शहाजीच्या यत्नानें ती नुकती कोठें पैदा होऊं लागली होती. स्वतंत्र राज्य आपल्याला ही चालवितां येतें; ही जाणीव ब्राह्मणांना व मराठ्यांना शहाजीच्या नेतृत्वा खालीं जी अल्पस्वल्प आली ती पुढें उत्तरोत्तर वाढत जाऊन शिवाजीच्या उपयोगीं पडली, सध्यां शहाजीच्या उपयोगीं पडण्या जोगी नव्हती. तेव्हां हा हि विचार शहाजीला तूर्त बाजूस ठेवावा लागला. कोणतें हि हत्यार, आणि त्यांतल्या त्यांत सैन्या सारखें बोलतें चालतें जिवंत हत्यार, रिकामें ठेविलें असतां धन्याला इजा करतें आणि निकामीं राहूं दिलें तर गंजून निरुपयोगी होतें. करतां बाळगलेलें सैन्य कामगिरी मिळून जेथें गुंतलें जाईल असें स्थल शोधून काढण्याचा मार्ग तेवढा शहाजीला खुला राहिला. एतदर्थ त्यानें नारो त्रिमळ हणमंते मुजुमदार या आपल्या इतबारी मुत्सद्याला (शिवदिग्विजय पृष्ठ ५०) विजापुरास पाठविलें. महमद आदिलशाहाला शहाजी सारख्या सरदाराच्या मदतीचें अगत्य ह्या वेळीं विशेषच भासत होतें. आदिलशाही दरबार व लष्कर किती दुर्बल झालें होतें तें गेल्या लढाईत निदर्शनास आलें च होतें. स्वतःच्या प्रांताचे हि संरक्षण त्यांच्या हातून नीटपणें होणें कठिण पडत असे. त्यांत नवीन मिळालेल्या निजामशाही प्रांताची व्यवस्था लावण्याच्या ओझ्याची भर पडली. खेरीज कर्नाटकांतील पुंड पाळेगारांनीं दक्षिणेकडील आदिलशाही प्रांतांत कैक वर्षे दंगा चालविला होता. करतां आदिलशाहाला शहाजी सारख्या कर्त्या सरदाराची जरूर होती. प्रसंगीं शहाजानासारख्या सार्वभौमाला हि तोंड देण्यास उत्सुक असा सरदार आपल्या बाजूस असणें आदिलशहाला इष्ट होतें. अशा ह्या अनेक कारणांचा समवाय होऊन आदिलशाहानें शहाजीराजांस आपल्या दरबारीं येण्याचें आमंत्रण पाठविलें. बखरकार लिहितो कीं,

शहाजीचा आदिलशहानें बहुत गौरव केला, शहराबाहेरील एका बागेंत बैठक करून बराबरीचे इराद्यानें शहाजीची भेट घेतली, आणि पुणें वगैरे पूर्वीची निजामशाही जहागीर कायम करून, नवीन कनकीगिरी वगैरे प्रांत सैन्याच्या खर्चास लावून दिलें. विजापुरीं सरदारीचा बंदोबस्त प्रमाथी संवत्सरीं म्हणजे शक १५६१ त कायमचा कागदोपत्रीं झाला. शिवदिग्विजयकारानें शहाजी १५४८ त प्रथम विजापुरास गेल्याचा शकाचा आंकडा आणि ह्या दुसऱ्या खेपेस विज्यापुरास सरदारी कायम मिळाल्याचा संवत्सर यांची एका टिकाणीं गफलत केली आहे.

३९ शहाजीला ही आदिलशाही चाकरी मना पासून आवडत होती असें नाहीं. स्वतंत्र संस्थान पुनरुज्जीवित करून त्याची वजिरी मुखत्यारीनें ज्यानें नुकती च केली, वजिरी करतां करतां स्वतः च राज्याधिकार बळकावून स्वतः च हिंदू राज्य स्थापिण्याची ज्याची ईर्ष्या, लहानगा मूर्तिजा दरबाराला भितो ह्या मिषानें तख्तावर त्यास घेऊन बसण्याचा परिपाठ पाडून दरबाऱ्यांच्या नजरेला हिंदू राजा तख्ता वर बसलेला पहाण्याची संवय ज्यानें लाविली त्या मुत्सद्याला व सरदाराला दुसऱ्याच्या दरबारीं चाकरी करण्यांत भूषण वाटणें शक्य नव्हतें. केवळ अपरिहार्य प्रसंग म्हणून आदिलशाही चाकरी शहाजीनें पतकरिली. ज्या सैन्याच्या दराऱ्या वर माहुली हून शरीराला व अभिमानाला दुखापत न होतां, शहाजीला अब्रू कायम राखून निघतां आलें तें निवडक सैन्य घेऊन तो आदिलशाहींत गेला. जरूर नसल्या मुळें, पागा, हत्ती, उंट, तोफखाना वगैरे जंगी सरंजाम जागजागीं पुणें, चाकण, सुपें वगैरे आपल्या जहागिरींतील महालीं ठेवून, फक्त घोडे व स्वार शहाजीच्या बरोबर होते (शिवदिग्विजय १२३). शहाजीच्या ह्या सरंजामाचा पुढें शिवाजीनें उपयोग केला. बरोबर हणमंते, अत्रे, चतुर, उपाध्ये, पुरोहित, वगैरे कारकून म्हणजे कारभारी मंडळी हि नेली. जहागिरींत पुण्यास दादाजी कोंडदेव, विसापुरास बिलाल हबशी, चाकणास फिरंगोजी नरसाळा, सुप्यास संभाजी मोहिता व पुरंधरास नीळकंठराव, ह्या विश्वासांतील इसमां कडे तेथील सोंपणूक करून, पागा वगैरेंची जतणूक करण्यास सांगितलें. ही मंडळी आदिलशाही सरकारच्या देण्याचा वेळच्या वेळीं फडशा करून, जहागीरदाराचा पैसा दादाजीपंता कडे शिल्लक ठेवी. हें द्रव्य शिवाजीस पुढें उपयोगी पडलें. विज्यापुरास जातांना शहाजीनें आपल्या कबिल्याची व्यवस्था दादाजी कोंडदेवाच्या सल्ल्यानें एणें प्रमाणें केली. शहाजीच्या कुटुंबांतील खाशीं माणसें ह्या वेळीं म्हटलीं म्हणजे, वडील स्त्री जिजाबाई, धाकटी स्त्री तुकाबाई, रक्षास्त्री नरसाबाई व आणीक एक उपस्त्री, मिळून चार स्त्रिया; जिजाबाईचे पुत्र संभाजी शिवाजी व एक कन्या;

तुकाबाईचा पुत्र एकोजी; नरसाबाईचा पुत्र संतूजी किंवा संताजी आणि निर्नामक दुसऱ्या उपस्त्रीचा पुत्र कोयाजी अशीं कुटुंबातलीं एकंदर खाशी मंडळी दहा होती. पैकीं, वडील पुत्र संभाजी, धाकटा पुत्र एंकोजी व रक्षापुत्र संतूजी व कोयाजी व त्यांच्या तीन आया शहाजी बरोबर कायमच्या विजापुरास गेल्या. जिजाबाई व मधला मुलगा शिवाजी व त्याची बहीण, अशीं तिघें जणें कधीं विजापुरास व प्रायः पुण्यास जहागिरी वर दादाजी-पंताच्या सहवासांत जाऊन येऊन असत. जिजाबाईची त्या वेळीं सुमार चाळि-शीचो उमर असून, ह्या पुढें तिला संतति झाली नाहीं. संभाजी, शिवाजी व एक मुलगी अशीं तीन च अपत्यें तिचीं जगलीं होतीं. आणिक चार पांच अपत्यें तिला झालीं होतीं म्हणून बृहदीश्वरशिलालेखकार लिहितो. तीं सर्व लहानपणीं च निवर्तलीं. शक १५२५ त लग्न झाल्या पासून शक १५५८ त शहाजी विज्यापुरास जाई तों पर्यंतच्या तेहतीस वर्षांत शिंदखेड, दौलताबाद, अहमदनगर, परंडा, भिमगड, संगमनेर, त्र्यंबक, वैजापूर, जुन्नर, पुणें, कोंडाणा व शेवटीं माहुली, अश्या अनेक स्थलींचीं ऐश्वर्यें, संकटें, पळापळी, धराधरी, लढाया, खून, छापे, द्वंद्वयुद्धें, इत्यादि भारततुल्य प्रसंग पाहून व सोहाळे भोगून शहाजीच्या धोरणाचा तिला पूर्ण अभ्यास व अनुभव आला होता. एक लढ-ण्याची कला सोडून दिली, तर बाकीच्या बहुतेक सर्व राजकीय कला शहाजीच्या इतक्या च तिच्या आंगवळणीं पडल्या होत्या. अकब्बर, जहांगीर, शहाजहान, इभ्राइम आदिलशहा, महमद आदिलशहा, चांद बिबी, मलिकंबर, फतेखान, लोदी, मोहबतखान, नूरजहान, आसदखान, खवासखान, मुस्तफाखान, मूर्तिजा निजामशहा, मासाहेब, बडी साहेबीण, मुरारपंत, चतुर साबाजी, ह्या मोंगलाई, निजामशाही व आदिलशाही प्रसिद्ध व्यक्तींचे गुणदोष तिनें प्रत्यक्ष पाहिले असून मालोजी, शहाजी, विठोजी, खेळोजी, लुखजी, अचलोजी, इत्यादि सासर-माहेरच्या मंडळीच्या हि प्रकृत्या तिनें अनुभविलेल्या होत्या. नवरा मोहिमे वर असतांना त्याच्या बरोबर तिनें लढाया पाहिल्या होत्या व बरोबर नसल्या वेळीं प्रांताची न्यायमनसुबी केलेली होती. अश्या ह्या कर्त्या व पोक्त बाईच्या हवालीं पुण्या कडील जहागीर करून, दादाजी व सोनोपंत या वृद्ध मुत्सद्यांच्या सल्लयानें शिवाजीचें व जाहागीरीचें पालनपोषण करण्यास ह्या बाईस शहाजीनें आपला प्रतिनिधि नेमिलें व निर्धास्त अंतःकरणानें विज्यापुरचा रस्ता धरिला. शिवाजीचें वय ह्या वेळीं नऊ वर्षांचें असून, जिजाबाई व शहाजी यांच्या बरो-बर दौलताबादेपासून माहुली पर्यंतच्या स्थलीं त्या त्या कालीं तो होता.

४० शक १५५९ सालीं चैत्रवैशाखांत शहाजी विजापुरीं दाखल झाला. ५९ च्या पावसाळ्या नंतर त्याची रवानगी रणदुल्लाखाना बरोबर कर्नाटकांत म्हणजे

सध्यांच्या म्हैसूरप्रांतांत झाली. तेथील कित्येक पाळेगारांनीं व राजांनीं दक्षिणचा सुभा जो अठरा वर्षांचा औरंगझेब त्याच्याशीं संविधान बांधून आदिलशहाच्या दपटश्यांतून मुक्त होण्याची खटपट चालविली होती. त्यांना ताळ्या वर आणण्या करितां आदिलशहास त्या प्रांतीं सैन्य पाठविणें इष्ट दिसलें. रणदुल्लाखान हा वरिष्ठ सरदार, सबब लढण्याचा वगैरे सर्व भार शहाजी वर सहज च पडला. रायगिरि येथील राजा वीरभद्र याजकडून खंडणीचा पैसा थकला, करतां त्याचा समाचार ह्या वर्षी व १५६० च्या प्रारंभीं घेऊन रणदुल्ला व शहाजी विज्यापुरास परत आले. १५६१ प्रमाथी संवत्सरांतील दुसऱ्या वर्षीच्या मोहिमेंत शहाजीनें बसवापट्टण सर केलें. ह्या वर्षी मोहीम करून विश्रांतीस विज्यापुरास परत आल्या वर कनकागिरीच्या सनदा महमदशहानें खुष होऊन शहाजीस बहाल केल्या. १५६२ च्या सालीं शहाजीराजास नूतन अर्जानी झालेल्या कनकागिरीच्या जहागिरींतील गिराशांनीं बंड केलें. जवळच्या च एका तालुक्यांत शहाजी मोहिमे वर होता. तों इतक्यांत अफजलखान भटारी कनकगिरी प्रांतांतून जात असतां बंडखोर गिराश्यांची व अफजलखानाची गांठ पडली. बहुत कजाखीचें युद्ध झालें. त्यांत भटाऱ्याचा पराभव झाला. हें वृत्त कळतां च तावडतोब कनकगिरी वर चाल करून येऊन, शहाजीनें कनकगिरीकराचें पारिपत्य केलें. शहाजीच्या ह्या साह्याचें भूषण न मानितां, अफजलखान दूषण मानूं लागला आणि तेव्हां पासून शहाजीचा द्वेष करूं लागला. ह्या मोहिमेंत शहाजी असतां वैशाख शुद्ध पंचमीस शिवाजीचें पहिलें लग्न सईबाईशीं पुण्यास दादाजीपंतांनीं उरकून घेतलें. ही वार्ता विजापुरीं महमद आदिलशहास व बडे साहिबिणीस कळून, राजे मोहिमेहून परत आल्या वर, त्यांनीं गैरहजीरींत मुलाचें लग्न असें गुपचुप कां उरकून घेतलें असा प्रश्न केला आणि राजांस हुकूम केला कीं, मुलास आणून येथें च समारंभानें लग्न करावें. तेव्हां जिजाबाई व शिवाजी यांस विज्यापुरास आणून तेथें शिवाजीचें दुसरें लग्न पुतळाबाई ऊर्फ सोयराबाई इजशीं, आदिलशहा स्वतः हजर राहून, आषाढांत मोठ्या थाटानें लाविलें. ह्या वेळीं शक १५६२ त शिवाजीचें वय तेरा वर्षांचें होतें. मुजरा वगैरे न करण्याचा प्रकार जो झाला तो (शिवदिग्विजय १११ व ११२) ह्या वर्षाच्या पावसाळ्या नंतर दसऱ्याचा दरबार भरला असतां झाला. त्रेसष्ट, चौसष्ट व पासष्ट या सालीं हि लखमेश्वर वगैरे प्रांतां वर स्वाऱ्या करून, बंकापूर, हरिहर, बसवापट्टण, तालीखेडा, वगैरे तालुके शहाजीनें आस्ते आस्ते अंमला खालीं आणिले. पाऊसकाळीं शिरस्त्या प्रमाणें तो छावणीस विजापुरप्रांतीं येई. १५६६ सालीं शिरें व बंगळूर हे प्रांत घेऊन,

म्हैसूरचा पूर्वेकडील प्रांत आदिलशहाच्या हुकमतींत आला. अलीकडे कांहीं वर्षें रणदुल्लाखान प्रकृती नादुरुस्त म्हणून विजापुरीं राही व शहाजी एकटा च मोहिमेचें काम संभाळी. शेवटीं शके १५६५ त रणदुल्लाखान दुखण्यानें वारला. सदुसष्ट सालीं शहाजीनें वीरभद्रा कडून यल्लारी तालुका घेतला. अश्या तऱ्हेनें आठ वर्षांत शहाजीनें विधुपूरचा राजा वीरभद्र, श्रीरंगपट्टणचा राजा कंठीरव, कोंगदेशचा राजा कोंगनायक, कावेरीपट्टणचा राजा जगदेव, तंजापूरचा विजयराघव, चंदीचा वेंकटनायक, मधरेचा तिरुमल्ल नाईक, वालीगुंडापूरचा आरिकाल वेंकट नाईक, विजयानगरचा रंगशायी नायक, इंसकुटपूरचा तन्नोगोड नायक, इत्यादि लहान मोठे पाळेगार जिंकून त्यांजकडून खंडण्या घेतल्या (बृहदीश्वरशिलालेख). ह्या मुळें शहाजीराजांची कीर्ति व बोलबाला सर्वत्र विशेष झाला व कर्तबगारीच्या समांतर वास्तव्य करणारा जो मत्सर त्याचा पगडा आदिलशाही दरबारांत उद्भवला. मलिकंबराच्या कारकीर्दींत मत्सराचा उदय होऊन, शक १५५८ त निजामशाही शहाजीला सोडावी लागली आणि तो च विकार शहाजहानाच्या हृदयांत शिरून शहाजीला शक १५५८ त पुनरुज्जीवित निजामशाहीस कायमचें मुकावें लागलें. असला च प्रकार शक १५६८ सालीं व्हावयाचा प्रसंग येऊन शहाजी वर देखरेख करण्याकरितां कर्नाटकची सुभेदारी मुस्तफाखान यास झाली. दहा वर्षां पूर्वीं खवासखान व मुरारपंत यांचा शत्रु हा मुस्तफाखान होता. आणि खवासखान आणि मुरारपंत यांचा आणि शहाजीराजाचा तर अत्यंत स्नेह असे. तेव्हां पासून मुस्तफाखानाच्या मनांत शहाजीसंबंधानें जी अढी बसली ती अद्यापपर्यंत कायम होती. मुरारपंत व खवासखान यांचे खून करण्याच्या कामीं मुस्तफाखानाचें अंग होतें. खवासखानाचा निकाल लागल्या वर वजिरी महमदशहानें मुस्तफाखानाला दिली. रणदुल्लाखान शहाजीचा स्नेही, सबब त्याचा तो पक्षपाती आहे असें मुस्तफाखान, अफजलखान वगैरे लोकांनीं शहाच्या व बडेसाहेबिणीच्या मनांत भरविलें. सैन्य, तोफखाना, वगैरे सरंजाम शहाजी सदा उमद्या स्थितींत ठेवी, हें हि ह्या ऐदी आदिलशाही लोकांना पहावेना. शहाजी एखाद्या प्रसंगीं आपल्या वर उठेल, अशी हि भीति महमदशहाच्या डोक्यांत ह्या मत्सरी लोकांच्या चिथावणीनें उद्भवली. बड्या साहेबिणीनें तर मुलुखगिरी वरून शहाजी विजापुरास आला म्हणजे शहाजीच्या तोंडावर त्याची निर्भर्त्सना करण्याचा उद्योग आरंभिला. तेव्हां अलीकडील दोन चार वर्षांत शहाजीनें विजापुरीं बरसातींत छावणीस येण्याचें च टाळलें. तो कांहीं ना कांहीं तरी निमित्त काढून बंगळूरास बरसातींत राही. दोन तीनदां आदिलशहानें दरबारीं येण्या विषयीं शहाजीस निरोप पाठविले. परंतु ते ऐकिले न ऐकिले असा बहाणा शहाजी

करी व बडेसाहेबिणीच्या दुरुक्त्या टाळण्याचा यत्न करी (बृहदीश्वरशिलालेख), आणि स्त्रीनायकींत कोणता प्रसंग कोणत्या प्रसंगीं गुजरेल या संशयानें बंगळूरास च गुजराण करी (शिवदिग्विजय ७२). शहाजीच्या ह्या घरसोडीच्या गैरहजेरीचा प्रारंभ सुमार शक १५६४ त होऊन शक १५६८ त तत्संबंधानें दरबारांत विशेष चर्चा होऊं लागली. शहाजी विजापुरास न जाण्याला मुख्य कारण असें झालें कीं, शक १५६५ त रणदुल्लाखानानें मरणां पूर्वी शहाजीस असा इशारा दिला होता कीं, तुम्हांला दरबारीं शत्रू उत्पन्न झाले आहेत, तेव्हां या उपरि तुम्हीं विजापुरीं राहूं नये, जहागिरी वर बंगळूरास च राहणें करावें (शिवदिग्विजय १४७). ह्या सल्लया बरहुकूम शहाजी बहुशः बंगळूरास राही, कधीं कोलारास राही व कधीं बाळापुरास राही, परंतु विज्यापुरास छावणीस येईनासा झाला. दरबारीं चुगल्याचहाड्या व क्षुद्र वैमनस्यें यांची तिरस्कृति हें शहाजीच्या न येण्याचें एक कारण होतें. दुसरें कारण असें होतें कीं, पातशाही छाये खालीं खुरटत बसण्या पेक्षां, त्या छायेच्या बाहेर स्वतंत्र हवेंत फोंफावत जाणें शहाजीस मनापासून आवडे. शक १५६१ त बंगळूर काबिज करण्याच्या इराद्यानें तेथील चारपांच लक्ष होनांचें उत्पन्न खुष होऊन आदिलशहानें शहाजीस सैन्याच्या खर्चा करितां लावून दिलें होतें. शहाजीनें कर्नाटकांत जो मुलूख जिंकिला त्याच्या जमीनमहसुलाची व्यवस्था महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण कारकुनांच्या द्वारा त्यानें इतकी चोख ठेविली कीं, रयत आबादान होऊन कर आनंदानें देत व आपल्या वर अधिकारी असावा तर शहाजी असावा अशी इच्छा दर्शवीत. उत्पन्नांतील पातशाही वांटा शहाजी नियमानें विज्यापुरास पाठवी व तो वांटा शहाजीच्या अंमलांत इतका मोठा झाला कीं, त्याच्या जीवा वर आयत्या पिठा वर रेघा ओढणाऱ्या महमद आदिलशहाचे सर्व विलास चालत. त्या मुळें महमदशाहा शहाजीचा बरा च मिंधा झालेला होता. शिवाय, मुसलमान सरदार पाठवून जें कर्नाटक बहुत वर्षे सर झालें नाहीं, तें शहाजीनें पांच चार वर्षांत जिंकून दिलें, ही हि बाब महमदशहाला विसरतां येत नसे. तत्रापि शहाजी संबंधानें त्याचें वर्तन संशयी असे. कर्नाटकांत शहाजीला तो प्रायः एकटा पाठवीत नसे. कोणी तरी मुसुलमान सरदार त्याच्या जोडीला प्रत्येक मोहिमेंत असे. रणदुल्लाखान, आसदखान, रुस्तुमजमा, अहमदखान, मुस्तफाखान, असा कोणी तरी खान शहाजीच्या वर देखरेखीला सदा पाठविला जाई. महमद आदिलशहाला अलीकडे दुसरा असा एक संशय येत चालला होता कीं, कर्नाटकांतील पाळेगारांना व राजांना आपल्या विरुद्ध चिथवून देण्याचें काम शहाजी करतो. तिसरा असा हि एक संशय महमदशहाला अलीकडे येऊं

लागला कीं, पुणेंप्रांतीं आपल्या शिवाजीनामक मुलाच्या करवीं शहाजी बंडाळी उभारवितो. आणि हा संशय येण्याला थोडेंबहुत गेल्या पांच चार वर्षांत कारण हि घडलें होतें. शक १५६२ त पुणें प्रांतीं शिवाजी, जिजाबाई व दादाजी कोंडदेव गेल्या नंतर, शिवाजीनें पुण्या खालील बारा मावळें काबीज केलीं, राजगड किल्ला बांधिला व तोरणा हातीं घेतला. ह्या कृत्यांची बातमी महमदशहाच्या कानीं येत होती. या च सुमारास शहाजींचें हि विज्यापुरास येणें बंद झालें. तेव्हां रूबरू गांठ घेण्या करितां शहानें शहाजीस दोन चार वेळां बोलावणें पाठाविलें. तें ह्या नाहीं त्या सबबी वर शहाजीनें टाळलें. सामान्य हुजऱ्या प्रमाणें मुसक्या बांधून शहाजीला धरून आणण्याची शहाची प्राज्ञा नव्हती. शहाजी जवळ इतकें चांगलें जय्यत सैन्य असें कीं, त्याच्याशीं मगरूरी करणें बरें च धोक्याचें होतें. सबब, विजयानगरचा राजा रायल ऊर्फ श्रीरंगशायी नायक या पुंड संस्थानिका वर स्वारी करण्याच्या मिषानें महमदशहानें मुस्तफाखानाची रवानगी शक १५६८ त कर्नाटकांत केली व शहाजी वर नजर ठेविण्यास त्यास सांगितलें. शहाजी श्रीरंगशायी नायकास फूंस देतो कीं काय वगैरे माहिती काढण्याचें काम मुस्तफाखाना कडे होतें. मुस्तफाखानास मदत करण्याचा हुकूम शहानें शहाजीस व आसदखानास केला. शिद्दी रैहान गंडीकोटास वेढा घालून बसला होता त्यास हि मुस्तफाखानास जाऊन मिळण्यास महमदशहानें लिहिलें. एणें प्रमाणें मुस्तफाखान, शहाजी, आसदखान, व शिद्दी रैहान असे चौघे आदिलशाही सरदार श्रीरंगशायी नायका वर बेदनूरप्रांतीं चालून गेले. बेदनूर प्रांतीं चाल करून जाण्याचें कारण असें कीं, विजयानगरच्या श्रीरंगनायकास त्याचा मांडलिक जो बेदनूरचा शिवाप्पा नायक त्याची मदत होती. शिवाप्पाचा बेदनूर प्रांत डोंगराळ असून तेथून त्यानें व श्रीरंगशायी नायकानें आसमंतांतील प्रांतात मोठा धुमाकूळ मांडिला. त्यांनीं फौज हि इतकी भारी जमा केली होती कीं, शहाजी किंवा मुस्तफाखान यांची खातरजमा ते बाळगीत नव्हते. आदिलशाही फौजेच्या व बेदनूरकराच्या फौजेच्या कित्येक लहानमोठ्या चकमकी झाल्या, त्यांत बेदनूरकराची च फत्ते होत गेली. शेवटीं, दोन्ही सैन्यांची येल्लूर येथें गांठ पडून मोठें निकराचें युद्ध झालें. मुस्तफाखानाच्या उजव्या बाजूस शिद्दी रैहान आणि डावे बाजूस शहाजी व आसदखान होते. बेदनूरकरा कडील सरदार दामलवाड यानें चालून येऊन मध्यस्थानीं असलेल्या मुस्तफाखानाचें खास लष्कर फोडून भग्न केलें आणि शहाजी व असदखान यांच्या तुकडी वर हल्ला करून, आसदखानास जखमी केलें. हा सर्व चमत्कार मुस्तफाखान एका टेकाडा वरून पहात होता, त्याच्या वर दामलवाड नंतर चाल करून गेला. तेव्हां शिद्दी रैहानानें दामलवाडाच्या पिछाडी वर हल्ला करून

दामलवाडास ठार केलें. दामलवाड ठार होतां च बेदनूरकराच्या सैन्यानें पळ काढला आणि आदिलशाही फौजेचा जय झाला. प्रथम लढाईचा सर्व भार शहाजी व आसदखान यांच्या तुकडी वर पडून त्यांत आसदखान जखमी झाला खरा; परंतु दामलवाडाची सर्व शक्ति ह्या तुकडीशीं झुंजण्यांत खर्च झाल्या मुळें, सिद्दी रैहानला दामलवाडा वर जय मिळवितां आला. अशी स्थिती असल्या मुळें शहाजी व आसदखान यांच्या पक्षांतील लोक जय आपण मिळविला असें म्हणूं लागले व शिद्दी रैहान तो मान आपला आहे असें प्रतिपादूं लागला. कोणत्या हि एका पक्षाची तरफदारी मुस्तफाखानाला करणें अशक्य होऊन, अखेरीस दोन्ही पक्ष नाखुष झाले. शिद्दी रैहानाचें व मुस्तफाखानाचें त्या मुळें वांकडें पडलें. शहाजी व मुस्तफाखान यांच्यांत हि वैमनस्य पूर्वी होतें च तें जास्त दुणावलें. मुस्तफाखानाला असा संशय आला कीं, शहाजीनें ह्या एकंदर मोहिमेंत आंगचोरपणा केला व बेदनूरकराचा जितका पक्का बंदोबस्त करावा तितका केला नाहीं. ह्या संशयाचा परिणाम असा झाला कीं, शहाजी वर बारीक नजर ठेविण्यास मुस्तफाखानानें आपल्या हाता खालील सरदारांस सांगितलें. बेदनूरकरा वरील ही मोहिम शक १५६८ च्या आश्विनांत सुरू होऊन, संवद १५६९ साल भर चालली.

४१ बेदनूरच्या मोहिमे नंतर मुस्तफाखान शक १५७० च्या चैत्रांत चंदीकडे निघून गेला व शहाजी बंगळूरास आपल्या जहागिरींत जाऊन राहिला. दोघां मध्यें इतकें वैमनस्य वाढलें कीं, शहाजी तेव्हां पासून मुस्तफाखानाचे हुकूम मानीनासा होऊन मुखत्यारीनें वागूं लागला (बृहदीश्वरशिलालेख व साने, पत्रें यादी ४३८). शहाजी आपला म्हणजे अर्थात् आदिलशाहाचा हुकूम मानीत नाहीं अशी तक्रार मुस्तफाखानानें महमदशहा कडे केली. त्या मुळें महमदशहाचें हि मन दूषित झालें. शहाजी स्वतंत्र होऊन आपल्या वर उलटेल ही जी महमदशहाची फार दिवसांची भीति ती खरी झाली असें त्याला वाटूं लागलें. ह्या भीतीला पुण्यांत शिवाजीच्या अडुसष्ट व एकूणहत्तर सालांतील उद्योगानें पुष्टीकरण मिळालें. ह्या दोन सालांत शिवाजीनें चाकणापासून शिरवळ पर्यंतचा पुण्याच्या लगतचा दक्षिणोत्तर प्रांत आक्रमण केला व तेथील आदिलशाही कामदार हाकून दिले. शहाजीचा हत्ती, तोफा वगैरे जंगी सरंजाम पुणेंप्रांतीं पडून राहिला होता त्याची शिवाजीनें पुनः जुळवाजवळ करून पांच चार हजार मावळे सरदारांची फौज ठेविली व कांगोरी, तुंग, तिकोना, भोरप, कावरी, लोहगड, राजमाची, पुरंधर, सिंहगड, रायरेश्वराचा डोंगर इत्यादि घाटमाथ्यावरील किल्ले काबीज केले; इतकें च नव्हें तर कल्याणच्या मौलाना अहंमद यास लुटलें. ह्या उद्योगाची वार्ता महमदशहाला हाकून दिलेल्या कामदारांकडून मुखजबानीनें

कळली. तेव्हां तर शहाच्या मनाची शहाजीच्या कपटा बद्दल खात्री होऊन चुकली. बापलेकांनीं संगनमत करून आदिलशाही दडपण झुगारून देण्याचा इरादा खास धरिला, असा शहाच्या मनाचा निश्चय झाला. दोघां हि बापलेकांना सैन्य पाठवून चिरडून टाकण्याचें सामर्थ्य आदिलशहाच्या ताकतीच्या बाहेरचें होतें. जें कांहीं सैन्य होतें तें सर्व मुस्तफाखान व शिद्दी रैहान यांच्या हाताखालीं चंदी कडे गुंतलें होतें व शहाजींशीं सामना करण्याच्या तोलाचें नव्हतें. कांहीं सैन्य मोंगलाच्या हद्दी वर किल्लोकिल्लीं पसरलेलें होतें. तें तेथून हालविण्याची सोय नव्हती. करतां, शिवाजी वर पाठविण्या जोगें सैन्य महमदशहा जवळ नव्हतें. अशी दुर्बल स्थिती असल्यामुळें, महमदशहाला कपटयोजना करण्या खेरीज दुसरें गत्यंतर राहिलें नाहीं. पोरगा फार दूर सांदीकोपऱ्याचा आश्रय करून असल्या मुळें, त्याच्या कडे कांहीं काल दुर्लक्ष्य करून, बापाचा प्रथम निकाल लाविण्याचा महमदशहानें बेत केला व त्याप्रमाणें मुस्तफाखानास शहाजीला कपटानें पकडण्याचा हुकूम केला. शक १५७० च्या आगोटीस त्याचा मुक्काम चंदी प्रांतांत पडला. बरोबर दिलावरखान, फरीदखान, बाळाजी हैबतराव, मसूदखान, अज्जमखान, सर्जाखान, रघोजीराव, यादुहखान, बाजीराव घोरपडे, अंबारखान, वेदाजी भास्कर ब्राह्मण, जोहारखान, कन्नोळराजा, असे कर्नाटकांत ठिकठिकाणीं पसरलेले लहानमोठे हिंदुमुसुलमान सरदार शहाजीचा तमाशा पहाण्याकरितां व शक्तीनें नाहीं तर संख्येनें शहाजीला दरडविण्या करितां हजर होते. मुस्तफानें शहाजीला निरोप पाठविला कीं, पुढील सालच्या मोहिमेच्या कार्याची आंखणी व योजना ठरवावयाची आहे, तेव्हां आपल्या सारख्या धुरंधरांची सल्ला घेतल्या वांचून कोणती हि योजना मुक्रर करणें लायक नव्हे, सबब आपण सत्वर निघून आमच्या छावणींत यावें. या निरोपांतील कपट शहाजी जाणत होता. तत्रापि पातशाही बोलाविण्याला मान दिला नाहीं असा आक्षेप न यावा एतदर्थ, शहाजीनें मुस्तफाखानाचें आमंत्रण स्वीकारिलें. जातांना एक मात्र तजवीज करून ठेविली. ती ही कीं, बंगळूरचा किल्ला व तेथील फौज वडील पुत्र संभाजीराजा ह्याचा सुपुर्दीस देवून, कमजास्त कांहीं झाल्यास तयारीनें असण्यास त्याला बजाविलें. बरोबर खंडाजी, मानाजी माने, तानाजी, बंधूजी, भांडवलकर, दसोजी व मेघोजी हे सात इतबारी सरदार व तीन हजार घोडा घेऊन तो मुस्तफाच्या भेटसि गेला. मोठ्या आदबीनें भेट देऊन, मुस्तफानें शहाजीस अमूक तजवीज व्हावयाची आहे, तमूक पत्र पातशहा कडून यावयाचें आहे, इत्यादि सबबी वर दहा पंधरा दिवस ठेऊन घेतलें आणि एके दिवशीं म्हणजे १५७० च्या श्रावण वद्य प्रतिपदेस, हिजरी सन १०५८ च्या रज्जबच्या १५ तारखेस पहाटेस आपल्या तंबूंत शहाजी निजला असतां

आसदखान, यशवंतराव व बाजी घोरपडे यांनीं त्या तंबूला वेढा दिला. जागा होऊन, घोड्यावर बसून निसटून जाणार, इतक्यांत बाजी घोरपड्यानें पाय धरून शहाजीस गिरफदार केलें. मेजवानीला बोलावून पाय धरून शहाजीस बाजी घोरपड्यानें धरलें, असें हि बखरकार लिहितात. शहाजीच्या सरदारांची व घोरपडे वगैरेंची लढाई होऊन, बाजी घोरपड्यानें शहाजीस वार करून पकडलें, असें बृहदीश्वरशिलालेखकार म्हणतो. पैकीं खरा मजकूर कोणता तें निश्चित करण्याला विश्वसनीय साधन नाहीं. थोरामोठ्यांच्या चरित्रांतील प्रसंग कर्णोपकर्णी जाऊन कसकसें सजविलें जातात, हें मात्र ह्या हककतीच्या वैविध्या वरून उत्तम प्रकारें निदर्शनास येतें. धन्याची ही बिनतोड दुरवस्था जेव्हां बरोबर आणिलेल्या सरदारांना व तीन हजार स्वारांना कळली, तेव्हां त्यांचें व मुस्ताफाखानाच्या सैन्याचें भांडण झालें. त्यांत बरें च सामान मुस्तफाच्या हातीं लागलें. परंतु स्वार व सरदार बंगळूर कडे निसटून गेले. मुस्ताफाखानानें शहाजीची रवानगी विजापुरास केली आणि एका जुनाट शत्रूचा व यशस्वी वीराचा उच्छेद केला म्हणून•आनंद मानिला. विज्यापुरास शहाजी नजरकैदेंत होता.

४२ वडिलांचें हें वर्तमान बंगळुरास संभाजीराजास कळतां च, त्यानें आपला सर्व फौजफाटा व जंगी तोफखाना घेऊन मुस्तफाखानाच्या ताब्यांतील तालुक्यास व ठाण्यास उपद्रव देण्यास सुरवात केली. तो उपद्रव मुस्तफाखानास आटोपतां आटपेना. एवढ्यानें च मुस्तफाखानाच्या मागील पीडा संपली असें नाहीं. चित्रकलचा नायक बिच्चकती भरमा नांवाचा मोठा शूर संस्थानिक होता. त्याचा आणि आदिलशहाचा उभा दावा असे. त्यानें उठावणी करण्यास ही च संधी साधिली. तो तीन हजार घोडेस्वारांचा मालक असे. तो इतका संपत्तिमान् असे कीं, त्याच्या तरवारींचें म्यान सोन्याचें असें व त्याच्या स्वारांच्या तरवारींचीं म्यानें रुप्याचीं असत. ह्या तीन हजार स्वारां खेरीज त्याचे पायदळ हि जबरदस्त होतें. चित्रकलच्या प्याद्यांची साऱ्या कर्नाटकांत कजाख म्हणून ख्याती असे. भरम्यानें आदिलशहाचा मुलूख लुटीत लुटीत खुद्द विजापूरची पेठ लुटली. संभाजी व भरमा यांच्या बंडाळीनें कर्नाटकांत दंग्यांची व धोप्यांची इतकी गर्दी झाली कीं, शहाजीला पकडल्यानें गांधलिमाश्यांचे मोहोळ सुटल्याचा भास, नव्हे अनुभव, महमदशहास आला! म्हैसूर प्रांतांतलि आदिलशाही अंमल बहुतेक उठल्या सारखा झाला. संभाजी प्रमाणें च शिवाजीनें हि वडिलांच्या अपमानकारक बंधाची वार्ता ऐकतां च आदिलशाही मुलखावर चाल केली. तिचा प्रतिकार करण्या करितां, महमदशहानें बल्लाळ बेडर, फत्तेखान व मुसेखान हे तीन सरदार शिवाजी वर शक १५७० च्या आश्विनांत रवाना केले. शिवाजी पुरंधर किल्ल्याच्या आश्रयानें होता. त्या किल्ल्याचा जाबता घेण्याचें

काम फत्तेखान व मुसेखान यांनीं घेऊन त्यांनीं बल्लाळ बेडरा कडे शिरवळचा भुईकोट सर करण्याची कामगिरी दिली. त्या प्रमाणें बेडरानें येऊन शिरवळचें ठाणें काबीज केलें. शिवाजीचा सरदार भिवराव शिरवळच्या आसपास होता. त्यानें शिरवळच्या ठाण्याचें जसें रक्षण करावें तसें केलें नाहीं. तें न आवडून, भिवरावास आल्या पावलानें परतून शिरवळचें ठाणें परत घेण्याचा शिवाजीनें हुकूम केला. पुरंधराहून त्या च पावलीं दक्षिण दरवाज्यानें निघून, तीन कोस पलीकडे असलेलें शिरवळचें ठाणें भिवरावानें मोर्चे लावून परत काबीज केलें. त्या वेळीं जी खत्तल झाली तींत बल्लाळ बेडर मारिला गेला. इकडे फत्तेखान व मूसेखान यांनीं पुरंधरा वर हल्ला चढविला तो शिवाजीनें परतवून लाविला. तेव्हां इरेस चढून, फत्तेखान व मूसेखान हे पुनः संधी साधून किल्ल्याच्या दरवाजाला येऊन भिडले. ह्या ऐन बाणीच्या प्रसंगीं शिवाजी कांहीं निवडक लोकांसह किल्ल्याच्या बाहेर पडला व हल्ला करणाऱ्या शत्रूच्या लोकांस त्यानें स्वतः मारून कहाडून दिलें. त्या खणाखणींत मूसेखान प्राणास मुकला व फत्तेखान जीव घेऊन पळाला. फत्तेखान व मूसेखान यांच्या दुर्दशेची वार्ता ऐकून, महमद आदिलशहाचें धाबें च दणाणलें. संभाजी व भरमा यांनीं कर्नाटकांत दंगल उडवून दिली आणि शिवाजीनें पुणें प्रांतांत धुडकूस घातला; त्यामुळें महमदशहा अति च गांगरून गेला. इतक्यांत त्याला अशी बातमी लागली कीं, शिवाजीनें शहाजहानाशीं संधान बांधिलें आहे व त्याच्या साह्यानें तो आदिलशाही मुलखावर स्वारी करणार आहे. ह्या वार्तेनें तर महमदशहाच्या तोंडचें पाणी च पळालें. शहाजहानाला महमदशहा अती भिई. महमदशहा आपणा स्वतःला शहाजहानाचा मांडलिक म्हणवी. त्याच्याशीं दोन हात करण्याचें महमदशहाच्या स्वप्नीं हि नसे. कांहीं थोडेसें औद्धत्य मनांतल्या मनांत तो शहाजहाना विषयीं बाळगी, परंतु तें कर्नाटकांतील बलिष्ठ सरदार जो शहाजी त्याच्या जोरावर. त्या शहाजीला तर महमदशहा दुखवून बसला. त्या अपमानाचा सूड घेण्याकरितां शहाजीच्या दोघां पराक्रमी पुत्रांनीं दोन्ही कडून शस्त्रें उपशिलीं; इतक्यांत शक १५७० च्या मार्गशीर्षांत ज्याच्या बदसल्ल्यानें महमदशहानें मूर्खपणानें शहाजीची इज्जत घेतली तो कपटी व बेवकूफ मुस्तफाखान एकाएकीं मरण पावला. मरतां मरतां शहाजी वर चांगली नजर ठेवा, असें सांगून त्यानें प्राण सोडिला! मुस्ताफाखान मेल्यावर, आतां आपल्याला कोणी हि जबरदस्त वाली राहिला नाहीं हें पक्कें ध्यानांत उतरून व सर्व जग आपल्यावर उलटलें आहे हें लक्षांत घेऊन, महमदशहा शहाजीराजाशीं नरम गोष्टी करूं लागला. तुमच्या कडे कांहीं हि अपराध नाहीं, तुम्हांला धरण्याचा मी हुकूम दिला नव्हता, फक्त दरबारीं एकदां येऊन जा

म्हणून मुस्ताफाखानाला निरोप पोहोंचविण्यास सांगितलें होतें, त्यानें बेवकूफप-णानें तुम्हांला अटक केली, आतां दिल सफा करून तुम्हीं आपल्या दोघां पुत्रांना आंवरून धरा, आणि आपल्या जहागिरी वर सुखरूप अंमल करा, अशी गोड, मऊ व नरम भाषा महमदशहा वापरूं लागला. महमदशहानें शहाजीस शेवटीं अशी विनंति केली कीं, राजे हो, कृपा करून (१) संभाजी-ला थोपवून धरा, (२) शिवाजीनें जो आदिलशाही प्रांत घेतला असेल तो त्याज कडून आम्हाला परत आणून द्या आणि (३) चित्रकलच्या भरम्याला गप्प बसवा. पैकीं पहिलें व तिसरें कलम शहाजीनें मान्य केलें, दुसऱ्या कल-माचा, मात्र, जिम्मा घेण्याचें त्यानें पतकरिलें नाहीं. त्यानें पूर्वी अनेक वेळां जें सांगितलें होतें तें च ह्या हि वेळीं सांगितलें कीं, शिवाजी हा माझ्या कह्यांत नाहीं व तो आपलें ऐकेल किंवा न ऐकेल याची खात्री देतां येत नाहीं. तरी पण, महमदशहानें शहाजी वर शिवाजीला वळणा वर आणण्याची कामगिरी लाद-ली च. लवाजिमा देऊन, महमदशहानें शहाजीची सुटका शक १५७१ च्या ज्येष्ठ शुद्ध पूर्णिमेस कोंडाण्यास म्हणजे सिंहगडास आणून केली. विजापुरच्या विज्यापुरास सुटका न करितां, सिंहगडास आणून सुटका करण्यांत हेतू दोन होते. शहाजी सारख्या प्रबळ व डोईजड सरदाराला हि आपण शिक्षा कशी देऊं शकतों हें साऱ्या महाराष्ट्रदेशास कळावें हा एक हेतु आणि बापलेंकां-च्या भेटींत शिवाजीला शहाजाची आंतून फूस कितपत होती तें कळून यावें हा दुसरा हेतू. दोनी हेतू दुर्बल व खुळेपणाचे दर्शक होते हें सांगावयाला नको च. आदिलशाही सामर्थ्य किती आहे हें जाणते लोक जाणत च होते आणि बापलें-कांच्या प्रत्यक्ष भेटींत शहाजीचा अंतरात्मा उघड नजरेस येईल ही आशा व्यर्थ होती. शहाजी मुस्तफाखानाला न जुमानतां मुक्त्यारीनें वागूं लागला, शहाजीला बंधमुक्त केल्या वर त्याच्या दोन्ही पुत्रांनीं शस्त्रें उपशिलीं व शहाजहानाशीं संवि-धान बांधिलें, या उघडउघड कृत्यांनीं शहाजीची मनोरचना कोणत्या प्रका-रची आहे हें स्पष्ट कळण्या सारखें असून, त्या बद्दल वाटाघाट व शोध करीत बसण्याचें कारण च नव्हतें. शहाजी, संभाजी व शिवाजी यांना तेथल्या तेथें जमीनदोस्त करून टाकणें हा च राजकिय दृष्ट्या सीधा मार्ग होता. परंतु जमी-नदोस्त करण्याचें सामर्थ्य आदिलशहाच्या ठायीं बिलकूल नव्हतें. सबब, दुख-विलेल्या शहाजीला शिवाजीशीं शिष्टाई करण्यास महमदशहानें विनंति केली ! त्या विनंतीचा परिणाम जो व्हावयाचा तो च झाला. शहाजीनें शिवाजीशीं बोलण्यांत दोन भाषा वापरिल्या. चार लोकां समक्ष बोलतांना, आदिलशहाशीं चाकर या नात्यानें प्रामाणिकपणें वागावें म्हणून तो शिवाजीस उपदेश करी व एकांतांत आदिलशहा व मोंगल यांच्यांशीं वेळ पडल्यास कालदेशवर्तमान

पाहून दोन हात करण्यास चुकूं नये म्हणून स्वच्छ सल्ला देई (जेधेशकावली). ही असली शिष्टाई करून शहाजी विज्यापुरास शहाला बंगळूरप्रांतीं भेटून शक १५७१ च्या पावसाळ्यांत परत गेला.

४३ येथें शहाजीच्या चरित्राचा तिसरा भाग संपला. शक १५६८ त शहाजी आदिलशाही मनसबदार बनल्या पासून तों शक १५७१ त बंधमुक्त होऊन बंगळूरांत स्वस्थानापन्न होई तावत्काळ पर्यंतचीं जीं बारा वर्षे गेलीं त्यांत महमदशहाचा ढिलेपणा, आदिलशाहीचा कमकुवतपणा, मुरारपंताचा खून, बड्या साहेबिणीची स्त्रीनायकी, मुस्तफाखानाचा कपटी स्वभाव, इत्यादि चमत्कार पहात पहात, शहाजी शिरजोर बनून आदिलशहाला डोईजड झाला. ह्या वेळीं शहाजीचें वय सुमार पंचावन्न असून, त्याचे दोघे मुलगे कर्तेसवर्ते झाले होते. पूर्वी निजामशाहींत असतांना मलिकंबर, फतेखान व शहाजहान यांच्याशीं शहाजीला एकट्याला झुंजावें लागलें. आतां आदिलशहाशीं झगडतांना त्याला त्याच्या दोन कर्त्या पुत्रांचें अकृत्रिम साह्य मिळूं लागलें. त्या मुळें जो मामला त्याला निजामशाहींत साधितां आला नाहीं, तो त्याला आदिलशाहींत सिद्ध करतां आला. शहाजी एथून पुढें बंगळूर प्रांतांत बहुतेक स्वतंत्र राजा बनला आणि आदिलशहाची त्याज वरलि साहेबकी फक्त नाममात्र उरली. जयराम म्हणतो कीं, शहाजीराजा सारखें प्रस्थ कर्नाटकांत असल्या मुळें, आदिलशाही कांहीं काळ मोंगलांच्या तडाक्यांतून जिवंत राहिली. भीमेच्या दक्षिणेस ह्या कालीं शहाजीराजा एवढा वजनदार व सामर्थ्यवान असा दुसरा पुरुष तत्कालीन शहांत, राजांत किंवा मुत्सद्यांत कोणीं हि नव्हता. भीमेच्या उत्तरेस किंवा जयराम म्हणतो त्या प्रमाणें नर्मदेच्या उत्तरेस शहाजहान व दक्षिणेस शहाजी भरतखंडाची राजकीय शांतता रक्षण करीत होते. तात्पर्य, शहाजी म्हणेल ती पूर्व दिशा, असा मनू शक १५७१ त दक्षिणेंत प्रवर्तित झाला आणि तो शहाजीच्या मृत्यू पर्यंत म्हणजे शक १५८५ पर्यंत चालला. त्या पुढें शिवाजीचा जगप्रसिद्ध मनू दक्षिणेंत सुरू झाला.

४४ शक १५७१ त बंगळूरास गेल्या वर, महमदशहास दिलेल्या वचना प्रमाणें संभाजीला त्यानें थोपवून धरलें आणि चित्रकलच्या भरम्यावर स्वारी केली (१५७१). शहाजीराजा चित्रकलला जाऊन थडकला तेव्हां भरमा माशाची शिकार करीत होता. शहाजी आला ही वार्ता कळतां च तो स्वार झाला व आपल्या सैन्यानिशीं शहाजी वर धांवून गेला. त्या धडकींत शहाजीच्या हातून भरम्यास गती मिळाली. भरम्याचीं सर्व बिरुदें व बाडबिछायत शहाजीनें जप्त करून आदिलशहाकडे विज्यापूरास येऊन गुदरलीं. शहानें तीं सर्व शहाजीस बक्षीस दिलीं. तेव्हां पासून तंजावरचे भोसले तीं

बिरुदें वापरूं लागले. भरम्या वरील ही स्वारी संपल्या वर शहाजी राजाला महमदशाहानें विज्यापुरास च चार वर्षे मोठ्या इतमामानें ठेऊन घेतलें. अंतःस्थ हेतू असा कीं, कर्नाटकांत जाऊन सूड घेण्याच्या इराद्यानें त्यानें स्वतंत्र राज्याची स्थापना करूं नये व आपला बाप ओलीस असल्याची जाणीव जाग्रत राहून शिवाजीनें जास्त बंडाळी माजवूं नये. खुद्द विज्यापुरास च शहाजी राहिल्या मुळें, शिवाजीचा व शहाजीचा कोणता हि व्यवहार घडल्यास तो उमगून येण्यास सुलभ पडावें, हा हि एक हेतू होता च. शेवटीं ह्या चार वर्षांत महमदशहाची पक्की खात्री झाली कीं, शहाजी व शिवाजी यांचा पत्रोपत्रीं हि संबंध नसून, शिवाजी शहाजीच्या सल्ल्यानें बिलकुल वागत नाहीं. तत्रापि, शहाजी ओलीस पडल्या सारखा झाल्यानें, शिवाजीनें ह्या चार वर्षांत आदिल-शाही मुलखाला म्हणण्या सारखा स्पर्श केला नाहीं. येणें प्रमाणें शिवाजीचा थोडाबहुत बंदोबस्त झाला व पुण्या कडील पीडा शमल्या सारखी दिसली, तों शहाजीच्या गैरहजिरीचा फायदा घेऊन कर्नाटकांतील पाळेगारांनीं बंडाळी मांडल्याच्या खबरी वर खबरी येऊं लागल्या. लहानसान मुसुलमान सरदार ठिकठिकाणीं होते त्यांच्या आपआपसांतील वैमनस्यां मुळें ही बंडाळी आटोपांत येई ना. इतक्यांत कुतुबशहाचा मुख्य वजीर जो मीरजुमला तो आदिलशाही प्रांतांत शिरल्याची वार्ता आली. मीरजुमला म्हणजे त्या कालचें एक बडें प्रकरण होतें. हा जातीचा इराणी असून, शक १५५२ च्या सुमारास दाक्षिणेंत आला. जवाहिऱ्याच्या धंद्या वर यानें खूप संपत्ति मिळवितां मिळवितां युक्तिकौशल्यानें हा कुतुबशहाचा मुख्य वजीर झाला. ह्यानें कुतुबशाही हद्द गंडीकोट्टचा दुर्भेद्य किल्ला घेऊन अर्कोटा पर्यंत वाढविली. ह्याच्या तैनातीस पांच हजार घोडेस्वार व वीस हजार पायदळ असे. ह्या सैन्याच्या जोरावर ह्यानें पूर्वकर्नाटक जिंकिलें इतकें च नव्हे तर जिंकिलेल्या प्रांताचा हा बहुतेक स्वतंत्र नबाब झाला व आपला धनी जो कुतुबशहा त्याला धाब्या वर बसवूं लागला. तात्पर्य, आदिलशाही राज्यांत जी पदवी शहाजीराजानें कमविली होती ती च पदवी मीरजुमल्यानें कुतुबशाही राज्यांत साधिली. तीनशें मैल लांब व पन्नास मैल रुंद इतक्या विस्तीर्ण प्रदेशा वर ह्याचें राज्य पसरलेलें असून, त्याची हद्द शहाजीच्या बंगळूरच्या राज्याला येऊन भिडली. नंतर ती हद्द सरकत सरकत आदिलशाही प्रांतांत घुसली. अर्थात् भांडण उपस्थित झालें. त्याला तोंड देण्यास त्याच्या हून हि सवाई असा खंदा सरदार पाठविणें जरूर; करतां शहाजीराजाची रवानगी तिकडे झाली. आपल्या जहागिरीची तसनस होऊं नये, म्हणून शहाजीला ह्या मोहिमेची सरदारी पतकरणें इष्ट च होतें. शिवाय, कर्नाटकची हवालदारी कायमची

पतकरल्या सारखी स्थिती शहाजीची गेलीं दहा वर्षें झाली च होती. कर्नाटकांत कोणती हि मोहिम होवो; तींत प्रायः शहाजी शक १५५९ पासून असे च असे. शहाजीला पाठविण्यांत महमदशहाचा अंतःस्थ हेतू असा होता कीं, मीर जुमल्या सारख्या जबरदस्ताशीं सामना करण्यांत शहाजी प्राणसंकटीं पडला किंवा पराभूत झाला, तर आपल्या अस्तनींतील केवळ आग च विझली. शहाजी बंगळूरप्रांतांत जाऊन पाहतो तों त्याच्या नजरेस असें आलें कीं, बिदनूरच्या डोंगराळ मुलखांतील शिवाप्पा नाईक, पेनगोंड्याचा राजा रायल, तसा च अल्लमगडचा नायक, वगैरे पाळेगार उठले असून, उपद्रव्यापी व संपत्तीच्या मदानें धुंद झालेला मीर जुमला खुद्द बंगळूर प्रांताचा कांहीं भाग बळकावून बसला आहे. तेव्हां, सर्वांत विशेष प्रबळ असा जो मीर जुमला त्याचा समाचार शहाजीनें प्रथम घेतला. जयराम लिहितो कीं, शहाजीनें मीर जुमल्याची इतकी पराकाष्टेची दुर्दशा उडवून दिली कीं, थकून व रंजीस येऊन तो जवाहिऱ्या षड लढे हि ना, षड आडकाठी हि करी ना किंवा षड खडा राहून भिडे हि ना. एक पळण्याचा तेवढा षडा जुमला जेरीस येऊन गिरवीत बसला. शेवटीं दे माय धरणी ठाय अशी हबेलंडी होऊन, जुमला शहाजीचे रट्टे खात खात गुत्तीच्या किल्ल्यांत शिरला. तेव्हां शहाजीनें वेढा देऊन चोहों बाजूंनीं रस्ता बंद केला. शेवटीं दातीं तृण धरून जुमला एकदाचा शहाजी सांगेल तो तह मान्य करण्यास राजी झाला. ह्या युद्धांत हत्ती, घोडे, तोफा, वगैरे जुमल्याचा सर्व जंगी सरंजाम शहाजीच्या हातीं लागून शिवाय जडजवाहीर वगैरें हि शहाजीस बरें च मिळालें. जुमला शहाजीस पेषकस म्हणजे खंडणी व लढाईचा खर्च देण्यास राजी झाला. ह्या युद्धाचा असा परिणाम झाला कीं, कुतुबशहा किंवा त्याचा कोणी सरदार यांनीं पुनः कर्नाटकांत तोंड म्हणून दाखविलें नाहीं कीं पुनः पाऊल म्हणून घातलें नाहीं. पूर्वसमुद्रा पर्यंत सारें कर्नाटक शहाजीच्या चरणीं मिलिंदायमान झालें. मीर जुमला हिंदुस्थानांतील व हिंदुस्थाना बाहेरील सर्व मोठमोठ्या दरबारांत प्रसिद्ध असून, त्याचा धुव्वा शहाजीनें उडविला ही बातमी जेव्हां शहरो शहरीं व प्रांतो प्रांतीं पसरली तेव्हां शहाजीच्या सामर्थ्याची बडेजाव चोंहों कडे झाली. जयराम लिहितो, ह्या पराक्रमानें शहाजीचें नांव सेतुबंधरामेश्वरा पासून रूमशाम पर्यंत ज्याच्या त्याच्या तोंडीं निघूं लागलें. जुमल्या सारख्या तोलदार सरदाराची ही दुर्दशा उडलेली पाहून शहानशहा जो शहाजहान तो हि दचकला. महमद आदिलशहा तर मनांतल्या मनांत खजील होऊन गेला. मीर जुमल्या वर जय मिळून आदिलशाहीचा दबदबा राहिला, या विचारानें यद्यपि त्यास आनंद झाला, तत्रापि शहाजीचा बोलबाला अंदाजा बाहेर झालेला

पाहून तो अतिशय विषण्ण होऊन गेला. शहाजीनें विज्यापुरचें नांव राखिलें, शहाजीच्या पराक्रमानें आदिलशाहीचें रक्षण झालें, वगैरे गौरवाची भाषा तो वापरी, पण त्या भाषेंत तथ्य केवढें थोरलें भरलें आहे हें मनांत येऊन, त्याला शहाजीचें भय वाटे.

४५ शक १५७५ च्या कार्तिकमार्गशीर्षांत जुमल्याची वाताहत केल्या वर शहाजीनें कर्नाटकांतील चिल्हर संस्थानिकां कडे लक्ष्य दिलें. विजयानगरच्या रायलूनें रामराव नांवाचा वकील औरंगझेबा कडे मदती करितां पाठविला असून, त्यानें प्रांतांत स्वतः बहुत बंडाळी आरंभिली होती. त्याचा शहाजीनें जंतकल येथें पराभव केला (जयराम) आणि पेनकोंडा, कर्नूळ, वेल्लोर, कपली, वगैरे पूर्वेकडील प्रांत काबीज केले. पेनकोंड्याच्या स्वारींत नबाब इखलासखान शहाजीच्या बरोबर होता. परंतु, शहाजीच्या सूर्यप्रकाशा पुढें त्याच्या दिवटीचें तेज फारसें पडलें नाहीं. नंतर १५७६ च्या वैशाखज्येष्ठांत अल्लमगड काबीज करून शहाजीनें फिरंग्यांच्या गोवा प्रांतावर स्वारी केली आणि तेलीचेरी पर्यंत दौड करून बहुतेक सर्व कर्नाटक आपल्या अमला खालीं पूर्ववत् आणिलें. ह्या वेळीं त्याच्या जवळ साठसत्तर हजार फौज होती, असें जयराम लिहितो. एणें प्रमाणें कर्नाटक मोकळें केल्या वर शहाजी बहुतेक स्वतंत्र राजा प्रमाणें राहूं लागला. त्याच्या दरबारच्या थाटाचें वर्णन जयरामानें केलेलें मागें दिलें च आहे. शहाजीचें प्रस्थ इतकें बेसुमार वाढलेलें पहाण्यास ह्या पुढें महमद आदिलशहा फार वर्षें जगला नाहीं. अलीकडील दोन वर्षांत तो दुखण्यानें आंथरुणा वर पडून च होता. शक १५७७ त शिवाजीनें चंद्रराव मोऱ्याला मारून जावली घेतळी, प्रतापगडचा किल्ला बांधिला व पूर्वेकडील आदिलशाही प्रांतावर तो चालून येणार, अश्या बातम्या उठल्या. ह्या खबरा येऊन थोडा काळ जातो न जातो तों शक १५७८ त शिवाजीनें रायगड व सुपें काबीज केल्याचें वृत्त येऊन थडकलें. इकडे कर्नाटकांत शहाजीचा पुत्र संभाजी कनकगिरीच्या संस्थानिकाची बंडाळी मोडण्यास शक १५७७ त गेला. त्या च कामगिरी वर अफजलखान हि जात होता. अफजलखानाचें व शहाजी-संभाजीचें फार दिवसांचें वांकडें होतें. त्यानें उचल खाऊन संभाजीचें व अफजलखानाचें कनकगिरीस भांडण झालें. त्यांत गोळा लागून संभाजी मरण पावला. त्या मुळें सहज च शहाजीचा राग अफजलखाना वर झाला. एणें प्रमाणें पुण्या कडील व बंगळूर कडील काळजी उत्पन्न करणाऱ्या बातम्या एका पाठी मागून एक ऐकून आधीं च खंगून गेलेला महमदशहा ज्यास्त थकून शक १५७८ च्या मार्गशीर्षांत मरण पावला व इहलोकच्या शारीरिक व राजकीय यातनांचा वारसा आपल्या एकोणीस वर्षांच्या मुलास देता झाला.

महमद आदिलशहाच्या कारकीर्दीत, आदिलशाही राज्याचा विस्तार पूर्वीच्या इतर शहांच्या कारकीर्दीतल्या हून दिसण्यांत जास्त झालेला दिसतो. उत्तरेस भिमानदी पासून दक्षिणेस त्रावणकोर संस्थाना पर्यंत आणि पूर्वेस पूर्वसमुद्रा पासून पश्चिमेस पश्चिमसमुद्रा पर्यंत जेवढा म्हणून मुलूख आहे तेवढा सर्व आदिलशाही अंमलाच्या नांवा खालीं शक १५७८ त होता. त्या मुळें वरवर पहाणाऱ्या लेखकांना ही कारकीर्द, विस्तार, शक्ति व ऐश्वर्य, या तीन बाबतींत अत्युच्च कोटी प्रत गेलेली भासते (जदुनाथकृत औरंगझेबाचा इतिहास). परंतु हा केवळ भास आहे. वस्तुस्थिति अगदीं निराळी होती. कारण, तुंगभद्रेच्या दक्षिणे कडील सर्व म्हैसूरप्रांत व कर्नाटक प्रांत शहाजीच्या अंमलाखालीं बहुतेक स्वतंत्र झाला होता, आणि कृष्णेच्या व भीमेच्या पश्चिमोत्तरीय सर्व प्रांत शिवाजीनें सर्वस्वीं आक्रमिलेला होता. हे दोन भाग वगळले—आणि ते वगळणें इतिहासदृष्टीनें अवश्य आहे—तर बाकी जो प्रांत रहातो त्याचा विस्तार महमदशहाच्या पूर्वीच्या कारर्दीतील राज्यविस्ताराहून कमी होता, हें कबूल करणें भाग आहे. हा विस्तार कमी कां झाला ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर कठिण नाहीं. शक्ति व सामर्थ्य कमी झालें म्हणून विस्तार हि संकोच पावला. थडगीं, मशिदी, घुमज व रंगमहाल यांत सर्व पैसा चूर होऊन, विज्यापूरशहरांत थोडेसें ऐश्वर्य दिसे. परंतु तें त्या शहारा पुरतें च होतें. शहरा बाहेर सर्व मराठा देश कंगाल व कलाहीन बनून गेला होता. तात्पर्य, महमदशहाच्या कारकीर्दीत आदिलशाहीचा विस्तार, सामर्थ्य व ऐश्वर्य हीं उत्तरोत्तर संकोच पावत होतीं.

४६ अशी उतरती कळा आदिलशाहीला लागली असतां, अल्ली हें भाबडें पोर मसनदी वर आलें. त्याला खाऊन टाकण्याला चार नक्र टपून बसले होते. पाहिला नक्र शिवाजी, दुसरा नक्र शहाजी, तिसरा नक्र औरंगझेब व चौथा नक्र त्याचे अमीरउमराव. ह्या चार नक्रांतून, पाहिली कुरापत औरंगझेबानें काढिली. ही औलाद महमदशहाची नव्हे, असा आरोप बिचाऱ्या अल्ली वर औरंगनें आणिला. अल्लीशहा औलाद असो, अफलाद असो कीं नक्कल असो, त्याच्या मुळें औरंगचें कोणतें गोत्र बिघडत होतें तें देव जाणें! हा आरोप अल्लीच्या कारभाऱ्यांनीं साहजिक च नाकबूल केला. एवढें कारण लढाई पुकारण्याला औरंगझेबा सारख्या बीलझिबबला बस झालें. दुसरें सैतान शिवाजी. त्या कज्जेदलालाला हें भांडण निघालेलें पाहून केवळ हर्षवायू झाला. नवरा मरो, नवरी चुलींत जावो, दोहीं कडून अवदान मारण्यास सवकलेल्या ह्या बुभुक्षितानें दोन्हीं कडून आपला डाव साधण्याचा बेत केला. अल्लीशहाला हि मदत करण्याचें अभिवचन दिलें व औरंगशहाचा हि पक्ष

उचलला. खबरदारी मात्र अशी ठेविली कीं, एकाची बातमी दुसऱ्यास न कळे. तिसरे बुड्ढे मिया शहाजी. ह्या वृद्ध कपींनीं, आपण कशांत च नाहीं म्हणून काना वर हात ठेविले. आपलें बंगळूर बरें कीं आपण बरे. शहाजी म्हणजे आज साठसत्तर हजार प्याद्याचा व घोड्याचा मालक. तो जर अल्लीशहास मिळता, तर औरंगझेबा सारख्या टारग्याची बिचाऱ्या अल्ली-शहाला बडविण्याची काय माय व्याली होती ? पण ह्या वेळीं कर्नाटक सुर-क्षित टेविलें पाहिजे व तेथून आपल्याला हलतां येत नाहीं, असा बहाणा ह्या म्हाताऱ्यानें केला. आणि तें हि खरें च. औरंगझेबानें कर्नाटकांतील संस्थानि-कांना चिथवून त्यांच्या कडून बंडाळी खरी च माजविली होती. चौथीं भुतें अल्लीशहाचे अमीरउमराव. ह्यांची तर सर्वां वर कडी. खाल्लया घरचे वांसे जाळणारे हे शहाणे आपल्या धन्याशीं हरामपणा करून, बाहेरच्या चोराला जाऊन मिळाले. अशी सारी वेताळसभा भांबड्या अल्लीशहाच्या भोंवतीं कोलितें घेऊन नाचूं लागलीं असतां, औरंगझेबानें बेदर शक १५७९ च्या आषाढ शुद्ध तृतीयेस एका खटक्या सरसें हांटलें. नंतर कल्याणी हि झपाटली. औरंगझेबानें ही बडी शिकार मारिली, तर शिवाजीनें तर त्याच्या हि वर ताण केली. औरंगझेबाला दिलेल्या वचनाला जागून, औरंगझेबानें बेदर घेण्याच्या अगोदर एक महिना म्हणजे १५७९ च्या वैशाखांत आदिलशहाचें जुन्नर लुटून शिवाजी पहिला पंत झाला, आणि एवढ्यानें औरंगझेब कदाचित् खुष होणार नाहीं म्हणून त्या च वर्षाच्या आश्विन वद्य द्वादशीस कल्याणभिंवडी हवकून आदिलशहाचा कोंकणांतील राज्यभार त्यानें हलका केला. औरंगझेबाला दिलेलें अभिवचन अक्षरशः पाळीत असतां, अल्लीशहाशीं केलेला करार शिवाजी विसरला नाहीं. अल्ली आदिलशहाच्या मर्जीखातर शिवाजीनें औरंगझेबाच्या अहमदनगर प्रांतांतील गांवें व खेडीं लुटून, खुद्द अहमदनगरास नसीरीखानाशीं ऊर्फ नौसिरखानाशीं दोन हात करून तें शहर लुटिलें. येणें प्रमाणें दोन्हीं पक्षांना रिझविण्याच्या कामगिरींत शिवाजी गुंतला असतांना, शहाजीनें हि ह्या नाटकाला रंग आणिला. जदुनाथ सरकार देखील म्हणतात, Shahaji Bhonsla disobeyed his new master and set up for himself. अल्ली आदिलशहा औरंगझेबानें व शिवाजीनें असा नागविलेला पाहून, शहाजीनें हि त्याच्या नाकाडा वर ठोसा चढवून दिला आणि कर्नाटकां-तील त्याच्या इस्टेटीचा ताबा घेतला. नाटक असें च कांहीं वर्षें रंगत रहावें व त्यांत आपल्याला मनाजोगतीं सोंगें घेतां यावीं, अशी शहाजी व शिवाजी यांची इच्छा होती. परंतु, दाराशुकोहची माशी शिंकून लढाई एकदम बंद झाली व तह झाला. त्यानें शहाजी व शिवाजी यांना आपल्या बेतांना निराळें

स्वरूप द्यावें लागलें. तहानें बेदर, कल्याणी, परंडा, निजामशाही कोंकण व वांगी महाल, इतक्या प्रांताला आदिलशाही मुकली. पैकीं निजामशाही कोंकण शिवाजी दाबून बसला च होता. आतां विजापूर प्रांता पासून म्हैसूरच्या उत्तरेकडील तुंगभद्रे पर्यंतचा प्रांत तेवढा आदिलशहाच्या ताब्यांत मोंगलांचा मांडलिक म्हणून राहिला. तुंगभद्रेच्या दक्षिणे कडील प्रांत शहाजीनें कायमचा बळकाविला होता च. महम्मदशहा मेल्या नंतर फक्त एका वर्षांत, त्याच्या दिखाऊ ऐश्वर्याचें भांडवल फूटून, आदिलशाही दौर्बल्य अगदीं उघडकीस आलें.

४७ तह झाल्यावर औरंगझेब मसनद मिळविण्या करितां जो एकदा नर्मदेच्या उत्तरेस गेला तो वीस पंचवीस वर्षें तिकडे च गुंतला. तहा नंतर परिस्थीति बदलली म्हणून शिवाजीनें आदिलशाहीचे लचके तोडण्याचा आपला नित्याचा उद्योग तसा च चालू ठेविला.· आणि शहाजी सुखासमाधानानें कर्नाटकांत राज्याराम करूं लागला. शक १५८० त श्रीशैलमल्लिकार्जुनप्रांतीं शहाजीनें एकोजीराजास मोहिमे वर पाठविलें. एकोजीच्या आंगीं संभाजीचें पाणी नव्हतें. तो स्वभावानें किंचित् मृदु असून, बरा च संथ असे. त्यानें बापाच्या दराऱ्या वर तो प्रांत काबीज केला. जयरामकवि ह्या मोहिमेंत एकोजी बरोबर होता. ह्या वेळचें शहाजीचें वर्णन करतांना जयराम लिहितो कीं, कधीं डोंगराळ प्रांतांतील संस्थानिका वर लहानसहान मोहिमा करण्यांत, कधीं अरण्यांत शिकार खेळण्यांत व कधीं विद्वान लोकांशीं व विश्वासांतील मुत्सद्यांशीं सुखसंकथा करण्यांत त्याचा वेळ जाई. १५८० त शहाजीची उमर साठीच्या पलीकडे गेली असून, त्याच्या आयुष्याची इतिकर्तव्यता बहुतेक संपल्या सारखी झाली होती, स्वतंत्र राज्य करण्याचा फार दिवसांचा त्याचा हेतू बहुतेक सफल झाला होता, आणि हरिहरि म्हणत ईश्वरचिंतनांत राहिलेलें आयुष्य घालविण्याची सोय त्यानें कमवून ठेविली होती. गेल्या साठ वर्षांतील आपल्या वर आलेले प्रसंग, आपण केलेल्या स्वाऱ्या व मोहिमा, आपण लढविलेल्या युक्तया व डांवपेंच, तत्तत्कालीन राजपुरुष, मुत्सद्दी व योद्धे इत्यादींच्या कर्तबगाऱ्या व गुणदोष वगैरेंचीं इत्थंभूत वर्णनें करण्यांत त्याला सौख्य वाटे. तत्रापि राज्यकारभारा कडे त्याचें दुर्लक्ष्य नसे. स्वारीशिकारीचा प्रसंग आल्यास, त्या वर तो स्वतः जाई.· जन्मल्या पासून गेल्या साठ बासष्ट वर्षांत त्याला फुरसत व विश्रांति अशी फक्त दोनदां सांपडली. १५७१ त महमदशहानें विज्यापुरास ओलीस ठेवून घेतलें तेव्हां बळजबरीची आणि आतां येणारी ही आपखुषीची. शक १५८०, १५८१, व १५८२ हीं तीन सालें त्याची प्रायः स्वस्थतेची व आरामाचीं गेलीं. ह्या अवधींत शिवाजीनें जे अद्भुत चमत्कार केले ते लक्ष्य लावून पहाण्यांत तो गुंग असे. प्रसंगीं सल्ला द्यावीशी वाटल्यास तो

शिवाजी कडे आपल्या दरबारांतील मुत्सद्दी हि पाठवी. शक १५७५ त मोरो त्रिमळ पिंगळे यास त्या वर्षीच्या घडामोडींत कोणतें धोरण ठेवावें तें सांगून त्यानें पाठविलें होतें. असा च एक प्रसंग शक १५८३ त उद्भवला. त्या सालीं चैत्रांत शहाजी आरणी, पोर्टो नोव्हो, वगैरे प्रांतां वरील स्वारींत गुंतला होता. त्या वेळीं त्याला अशी बातमी लागली कीं, औरंगझेब गृहकलहांतून नुकता च मोकळा झाला आहे व बंगालच्या सुभेदारी वर असलेला उपद्व्यापी मीर जुमला आदिलशाही व कुतुबशाही खालसा करण्याचा आग्रह त्याला करीत आहे. शक १५७९ त हीं दोन राज्यें औरंगझेबाला खालसा करतां आलीं नव्हतीं. त्याचें वरकरणी कारण मुसुलमान इतिहासकार असें देतात कीं, शहाजहान व दारा शुकोह औरंगझेबाच्या आड आले. परंतु खरें कारण असें होतें कीं, आदिलशाहीला विशेष प्राणघातक धक्का बसण्याचा रंग दिसल्यास, साठ सत्तर हजार फौजेचा स्वस्थ बसलेला मालक जो शहाजी तो स्वसंरक्षणार्थ जागा होऊन त्याच्याशीं झुंझ पडेल, ही भीति वृद्ध व अनुभवी शहाजहानास होती. ती भीति व तो संशय तरुण व सापेक्षतेनें अल्पानुभवी औरंगझेबाला नसल्यामुळें, औरंगझेब विज्यापूर व गोवळकोंडा खालसा करण्याच्या गोष्टी त्या वेळीं बोलत होता. आतां, चार पांच वर्षें लोटल्या नंतर, शहाजहान व दारा शुकोह यांचा अडथळा हि नाहींसा झाल्या मुळें व शहाजी हि औरंगझेब व मीर जुमला यांच्या मतें वयातीत होऊन स्वास्थ्यप्रवण बनल्या मुळें, हीं दोन संस्थानें गिळंकृत करण्याला फारशी अडचण पडूं नये, अशी औरंग व जुमला यांची समजूत होण्याचा संभव होता. औरंगझेबा संबंधानें १५८३ त आलेल्या ह्या संशयाचा इशारा अल्ली आदिलशहाला शहाजीनें दिला व त्याला असें हि कळविलें कीं, शिवाजीशीं हि आपला स्नेह करून देतां येईल. अल्लीशहाला ही पोक्त सल्ला पसंत पडून शिवाजी व आदिलशहा यांच्या मध्यें ह्या सालीं गुप्त तह झाला. शिवाजीनें ह्या पांच वर्षांत, अफजल मारिला, रुस्तुमजमा व फाजलखान यांस कोल्हापुरच्या युद्धांत पराजित केले, पन्हाळा घेतला, शिद्दी जोहार खाकेंत घातला, गदगलक्ष्मेश्वरापर्यंत खंडण्या वसूल केल्या, वासोटा पाडला, निजामपूर लुटलें, दाभोळ व प्रभावळी कबजांत आणिलीं, शृंगारपूर नागविलें व औरंगझेबाचा मामा जो शास्ताखान त्याचा हात तोडिला. असे हे चमत्कारा वर चमत्कार करणाऱ्या वीरशिरोमणीचें साहाय्य औरंगझेब व मीर जुमला यांच्या स्वारीच्या भयास्तव अल्ली आदिलशहाला हवें च होतें. तें शहाजीनें मोठ्या युक्तीनें मिळवून दिल्या बद्दल अल्ली आदिलशहानें शहाजीचे आभार मानिले. शिवाजीला हि ह्या वेळीं आदिलशहाशीं वैर करणें सोईचें नव्हतें. औरंगझेबानें करतलबखान, जामदारखान, नसीरीखान, हुषदा-

रखान, अबदुल मुनीम व शेवटीं शाहिस्तेखान, अश्या अनेक खानांचे भुंगे शिवाजी वर सोडिले होते. त्यांचा परामर्श घेऊन शिवाय आदिलशाही सरदारांशीं झगडत बसणें शिवाजीला जरा जड होऊन गेलें होतें. तेव्हां तो हि ह्या तहाला राजी झाला व आपल्या वडिलांच्या उपकाराचे धन्यवाद गाऊं लागला. ह्या तहांत विशेष लक्ष्यांत ठेवण्या सारखी बाब अशी कीं, अली आदिलशहानें शिवाजी कडे चाकरीचा दाया मागण्याचें सोंग बिलकूल न करतां बराबरीचा स्वतंत्र राजा या नात्यानें परस्पर कुमकेचा करार केला (शिवदिग्विजय २००). इमानभाष्य व उभयतांच्या जामिनी खातरजमापूर्वक झाल्या. दरसाल सात लक्ष होन रोकड आदिलशहानें शिवाजीस पेषकष द्यावी असें हि ठरलें. शिवाजीचा वकील शामजी नाईक पुंडे विजापुरदरबारीं दोन्हीकडील कामांची विल्हेवाट लावूं लागला. विजापूरकरांचा वकील शिवाजीच्या दरबारीं नसावा, अशी हि अट अलीशहानें मान्य केली. अलीशहा व शिवाजी या दोघांना त्यांच्या मर्जी प्रमाणें तह करून दिल्या नंतर, शहाजीला शिवाजीच्या राज्यांत उघड माथ्यानें जाण्यास सुलभ झालें. शक १५५९ त पुणें प्रांताला रामराम ठोकून कर्नाटकांत आल्याला शहाजीला १५८३ त चोवीस वर्षें म्हणजे तब्बल दोन तपें होऊन गेलीं होतीं. त्याच्या मनांत आपल्या जहागिरीचें व जिजाबाईचें व आपल्या नुकत्या च जन्मलेल्या नातवाचें व इष्टमित्रांचें व कुलस्वामी जो शिखरशिंगणापुरचा शंभुमहादेव त्याचें व कुळस्वामिणी जी तुळजापुरची भवानी तिचें दर्शन घ्यावें असा फारा दिवसांचा हेतू होता. तो सफल होण्याला हा समय उत्तम आहे असें जाणून, आदिलशहाच्या अनुमतीनें शहाजी पुणें प्रांता कडे जाण्यास निघाला. प्रथम तुळजापुरच्या भवानीचें दर्शन घेऊन, तसि वर्षापूर्वी ज्या प्रदेशांत त्याचा कांहीं काल गेला त्या बेदर, आवसें, धारूर, बीड, परंडा, वगैरे प्रांतांवर तुळजापुरच्या टेंकाडा वरून नजर फेकून, तो पंढरपुरा वरून शिखरशिंगणापुरास गेला. शिखर उतरून आपले संबंधी जे फलटणचे निंबाळकर त्यांना दर्शन देऊन, शहाजी शिवाजीच्या राज्यांत शिरला. जेजुरीस भेटीचा बेत ठरला. शिवाजीस घटके घटकेची बातमी होती च. त्यानें शक १५७५ त शहाजी कडून शिवराजाच्या दरबारीं आलेल्या मोरो त्रिमळ पिंगळे यास पुढें पाठविलें व वडिलांस अत्यंत समारंभानें वाजतगाजत खंडोबाच्या देवालयांत आणून उतरिलें. पितापुत्रांच्या भेटीस बारा आणि बारा चोवीस वर्षें होऊन गेलेलीं, सबब शास्त्रविधीनें भेट घेणें प्राप्त झालें. शिवाजीराजे व सौभाग्यादिसंपन्न वज्रचूडेमंडित जिजाई आऊसाहेब व सईबाई व पुतळाबाई आदिकरून खाशी मंडळी बाल संभाजी राजा सह आधीं च मंदिरांत जाऊन शहाजी महाराजांची मार्गप्रतीक्षा

करीत बसली होती. महाराज येतां च राजोपाध्ये यांणीं श्रीची पूजा यथासांग करवून, सघृत अश्या काश्याच्या ताटांत स्त्री, पुत्र, स्नुषा व पौत्र यांचीं मुखें शहाजी महाराजां करवीं एकावच्छेदें करून पहाविलीं. नंतर भेटी झाल्या. शेकडों लढायांत हजारों जीवांचा संहार करण्यानें ज्यांचीं अंतःकरणें वज्राहून हि कठोर झालेलीं, त्या पितापुत्रांचीं मनें मोहानें जिंकलीं जाऊन मेणाहून हि मऊ होऊन गेलीं. दोघांना हि एकमेकांच्या गतचरित्राची आठवण होऊन, परस्परां विषयीं आदरबुद्धि वाटलीं. नंतर नूतन संपादित राज्यांतील राजगड, तोरणा, सिंहगड, पुरंधर, प्रतापगड, विशाळगड, पन्हाळा, रांगणा, इत्यादि गड पहात पहात दोन महिन्यांनीं पितापुत्र राजधानी जी रायगड तेथें गेले. रायगडास राजधानी करण्याची सल्ला शिवाजीस शहाजीराजानीं च कर्नाटकांतून मोरोपंत पिंगळ्याच्या मुखें सांगून पाठविली होती. ती कुबल जागा तपासून, शहाजी परत पुण्यास आला. तेथील आपण बांधिलेल्या इमारती वगैरे जागांचें अवलोकन करून, तो पुनः जेजुरीस खंडोबाचें दर्शन घेऊन कर्नाटकांत जाण्यास सिद्ध झाला. शिवाजीचे किल्ले, कोट, ठाणीं, जागा, राजधानी, अठरा कारखाने, शिबंदी, फौज, हत्ती, घोडे, तोफा, वगैरे जंगी सामान पाहून राजे परम संतुष्ट झाले आणि आपली तुळजा नांवाची प्रासादिक तरवार त्यांनीं शिवाजीस बहाल केली. शहाजी एकंदर सहा महिने शिवाजीच्या राज्यांत राहून शक १५८३ च्या अखेर कर्नाटकप्रांतांत जाण्यास निघाला. शिवाजी व जिजाबाई शहाजीस पोहोंचविण्यास वारणे पर्यंत गेलीं. निरोप देतांना शहाजीनें शिवाजीची मनःपूर्वक स्तुति केली. आमच्या वंशांत जन्म घेऊन तुम्हीं बेचाळीस पिढ्या उद्धरिल्या, धर्मस्थापना करून वर्णाश्रम पुनरुज्जीवित केले, यवनाक्रांत पृथ्वीचे क्लेश निवारण करून जगदंबेचा वर आमच्या प्रत्ययास आणून दिला, वगैरे कर्णमधुर शब्द उच्चारून, शहाजीनें शिवाजीस शेवटचा आशिर्वाद दिला, आणि आदिलशहा, औरंगजेब, इत्यादि यवनांशीं ह्या पुढें कसें वर्तन ठेवावें त्याची वाटाघाट करून कर्नाटकचा रस्ता धरिला.

४८ ह्या दोन महापुरुषांच्या भेटींत कांहीं तरी व्यूह रचिला जात असावा असा संशय औरंगझेबास आला. साठ सत्तर हजार फौजेचा धनी जो कावेबाज शहाजी व बापाहून कांकणभर जास्त पटाईत शिवाजी संगनमत करून कोणती घोरपड उभी करतील व कोणती खेंकटी नाचवितील, त्याचा अंदाज आपल्या मनाशीं करून, औरंगझेबानें शाहिस्तेखान व जयसिंग यांना शिवाजी वर धाडिलें आणि कर्नाटकांत बिदनूरच्या नाइकाची उठावणी करून शहाजी दक्षणचा रस्ता जेणें करून धरील अशी योजना केली. शहाजी कर्नाटकांत शक

१५८३ च्या फाल्गुनांत पोंहोंचला. नंतर १५८४ च्या चैत्रांत तो व अल्लीशहा मिळून बिदनूर वर चाल करून गेले. गदग, लक्ष्मेश्वर, सोंधा या बाजूनें अल्लीशहा बिदनूरवर उतरला आणि दक्षिणेकडून शहाजीनें चाल केली. बिदनूरकराच्या एका प्याद्यास शहाजीचे दहा प्यादे (शिवदिग्विजय २०६) असा विजोड पडल्यामुळें, बिदनूरकर दातीं तृण धरून दोन अडीच महिन्यांत शरण आला. ही स्वारी १५८४ च्या ज्येष्ठ अखेर संपून त्या वर्षाचा व पुढील वर्षाचा असे दोन पावसाळे शहाजीनें बंगळूरास काढिले. १५८५ च्या आश्विनांत बसवापट्टणा कडील कांहीं पाळेगारांनीं बखेडा मांडिला होता, तो मोडण्याकरितां शहाजी त्या प्रांतीं गेला आणि बंदोबस्त करीत करीत होदीगिरें या गांवच्या रानांत त्यानें तळ दिला. तेथें हरणाची शिकार करीत असतां घोड्याचा पाय भंडोळींत अडकून घोडा व राजे एकावच्छेदें पडले. त्यांत डोक्याच्या कवटीस जखम होऊन, शहाजी राजे शक १५८५ च्या माघ शुद्ध षष्ठीस शनिवारीं परलोकास गेले. शिवाजीनें सुरत लुटिल्याची खबर त्यांनीं नुकती च ऐकिली होती. दुखण्याबहाण्यानें कुजत न पडतां, वीराला उचित असा मृत्यू ह्या पुरुषाला आला. कर्तव्य करीत असतांना मृत्यू येणें ही ईश्वरी कृपा होय. मरण समयीं शहाजीची उमर सत्तरीला पोंहोंचली होती. एकोजी जवळ नव्हता, सबब भडाग्नि दिला. डांकेनें आल्यावर एकोजीनें उत्तरक्रिया केली. तिकडें शिवाजी राजांस निधनवार्ता पोंहोचल्या वर त्यांनीं हि प्रीतिश्राद्धादि विधि यथासांग करून लक्ष भोजनें घातलीं. होदीगिरे येथें राजांचे एक छोटेखानी वृंदावन एकोजीनें बांधिलें व शिवाजीनें एक मोठी डौलदार छत्री शिखरशिंगणापुरास उभारली. शिखरशिंगणापुरास छत्रीची पूजाअर्चा भोसल्यांचे कर्म्ये तेथें अद्याप करतात. शिखरशिंगणा पुरा वर भोंसल्यांची फार भक्ति असे आणि भक्ति बसण्यासारखें च तें स्थान आहे. तेथून पूर्वेस नगरा पासून सोलापुरा पर्यंतचा सर्व बालेघाट दिसतो, दक्षिणेस मिरजेपर्यंतचा टापू नेत्रकक्षेंत येतो, पश्चिमेस पन्हाळ्या पासून रायरी सिंहगड पर्यंतचा डोंगराळ प्रदेश कनीनिकेवर प्रतिबिंबित होतो आणि उत्तरेस फलटण, बारामती, पाटस, खेड व जुन्नर ह्या तालुक्यांची मखमल पृथ्वी वर हंतरलेली दृष्टिपथांत भरते. असें हें महाराष्ट्राच्या मध्यवर्ती ठिकाण राष्ट्राच्या पितरांचे शेवटचें विश्रांति स्थान होण्यास सर्वथैव लायक आहे.

४९ ह्या थोर पुरुषाचें एकंदर साद्यन्त राजकीय चरित्र थोडक्यांत हें असें आहे. त्या वरून शहाजीचें मुख्य धोरण काय होतें व इतिकर्तव्यता कोणती होती तें स्पष्ट होतें. जयराम म्हणतो त्याप्रमाणें स्वराज्य स्थापून स्वधर्म व स्वदेश व स्वभाषा व स्वजन यांचे पालन, लालन व संरक्षण करावें,

ह्यांत तो आपल्या जीविताचें साफल्य मानी. आज पर्यंत अशी समजूत होती कीं, स्वराज्य स्वधर्म स्वभाषादि संरक्षण करण्याच्या कल्पनेचा प्रथमोदय शिवकालीं झाला. आज पर्यंत अशी समजूत होती कीं, पाच्छाही नोकरी व चाकरी करून भाकरी मिळविण्या पलीकडे शहाजीची उडी गेली नव्हती. आज पर्यंत अशी समजूत होती कीं, संस्कृतप्राकृत भाषांना प्रथमाश्रय शिवाजीनें दिला. आज पर्यंत अशी हि समजूत होती कीं, मराठे लोकांच्या अंगी माणूसकी प्रथम शिवाजीनें आणिली. परंतु ह्या कल्पना जयरामाच्या प्रत्यक्ष साक्षीपुढें व वरील कालानुक्रमिक राजकीय चरित्रापुढें ह्या पुढें टिकणें शक्य नाहीं. स्वराज्य-स्थापनेच्या कल्पना शहाजीच्या वेळीं च अत्यंत अंधुकपणें व अल्पांशानें कां होईना पण उदय पावत होत्या. शहाजीचा प्रकटपणें स्वतंत्र स्वराज्यस्थापण्याचा पहिला उद्योग शक १५५१ त लोदीच्या बंडाच्या वेळीं झाला. परंतु, शहाजहानाच्या व आदिलशहाच्या जोड प्रतिरोधा पुढें तो उद्योग फार काळ टिकला नाहीं. नंतर स्वराज्यस्थापनेचा दुसरा उद्योग शक १५५५ त निजामशाही पुनरुज्जीवित करून तिची पेशवाई करतां करतां व विशेष वैपरीत्य भासूं न देतां राजकीय प्रसंगांच्या सहज ओघांत राज्यासन स्वतः आक्रमिण्याचा होता. तो हि शहाजहानाच्या प्रबल विरोधा मुळें व महमदशहाच्या नरमपणा मुळें साधला नाहीं. नाहीं तर, त्या च वेळीं प्रछन्न स्वराज्यस्थापनेचा योग बहुतेक जुळून आला होता. राज्यस्थापनेचा हा दुसरा प्रछन्न बार हुकल्या वर, शहाजीनें पुनः दहा वर्षे खटपट व जुळवाजुळव करून स्वराज्याची कर्नाटकांत पुनः तिसऱ्यांदा रचना केली व ती त्या वेळीं साधली. कारण त्या कामीं शहाजहाना सारख्या प्रबल शत्रूचा प्रतिबंध हि नव्हता आणि शिवाजी व संभाजी यांच्या शस्त्रप्रहारानें आदिलशहा हतप्रभ हि झाला होता. परंतु ह्या कर्नाटकांतल्या स्वराज्यांत व भीमगडच्या स्वराज्यांत महदन्तर होतें. कर्नाटकांतलें शहाजीचें स्वराज्य म्हणजे परक्या कानडी लोकां वरचें परक्या मराठ्यांचें राज्य आणि भीमगडचें स्वराज्य म्हणजे मराठ्यां लोकां वरचें म्हणजे स्वजनां वरचें मराठ्यांचें राज्य. असें हें कर्नाटकांतल्या स्वराज्यांत व्यंग होतें. परंतु परिस्थिती पुढें त्याला कांहीं उपाय नव्हता. शहाजीच्या ह्या कानडी स्वराज्यांत दुसरी एक अशी गोम होती कीं, आदिलशाही पासून शहाजीचें स्वराज्य धक्काबुक्की होऊन तुटून विभक्त झालेलें नव्हतें; म्हटलें तर स्वतंत्र, म्हटलें तर परतंत्र अश्या लिबलिबीत स्थितींत होतें. परंतु, शहाजीला ज्या परिस्थितींतून रस्ता काढावयाचा होता त्या परिस्थितींतून ह्या हून श्रेष्ठ फल तत्काल मिळण्या सारखें नव्हतें, आस्ते-आस्ते कालान्तरानें अलगज हातांत आपण होऊन पडण्या पैकीं होतें. आणि तो प्रकार पुढें झाला हि. परंतु राज्याक्रमणाचे हे दोन्ही

प्रकार यद्यपि स्वल्पिष्ट घर्षणाचे असले तत्रापि परिणामीं कर्त्याला गौणत्व आणून कधींकधीं अडचण उत्पन्न करणारे असतात. दुर्बल राजाची पेशवाई किंवा सरलष्करकी करतां करतां, त्याला हळूं च ढकलून देणाऱ्या स्वराज्यस्थापका वर कृतघ्नतेचा व स्वामिद्रोहाचा आरोप प्रतिपक्षी आणूं शकतात व ते आरोप निमूटपणें ऐकून घ्यावे लागतात. मूळ धन्याचें मांडलिकत्व पतकरितां पतकरितां तें प्रसंगीं झुगारून स्वराज्य स्थापण्याचा प्रकार हि असा च स्वामिद्रोहाच्या आरोपास पात्र होतो. कर्नाटकांतील स्वराज्यस्थापनेंतील हें गौणत्व शहाजी जाणून होता. करतां, मिंधेपणाचा गंध हि ज्या स्थापनेंत आढळून येणार नाहीं, असें स्वराज्य दादाजी कोंडदेव, जिजाबाई व शिवाजी यांच्या द्वारा शहाजीनें चौथ्यान्दा स्थापिण्याचा उद्योग बंगळूराहून पुणें प्रांतीं करविला. आदिलशाहीशीं व मोंगलाईशीं फटकून वागून, हा उद्योग मुद्दाम जाणूनसवरून करण्यांत आला. अश्या करतां कीं, ह्या उद्योगावर स्वामिद्रोहाचा किंवा कपटकूटाचा आरोप प्रतिपक्षांना आणण्याची बिलकुल सोय राहूं नये. पुणें प्रांतांतील हें स्वराज्य स्वजनांचें स्वजनां वर असल्या मुळें तें टिकाऊ, भरींव व चिरंजीवी होऊन, मनमोहक व आदरणीय झालें. महाराष्ट्रांतील ह्या चौथ्या स्वराज्यस्थापनेचें सर्व श्रेय शिवाजीच्या पदरांत पडलें हें खरें. परंतु, मूळ कल्पना व योजना शहाजीची असल्या मुळें, शहाजीला हि ह्या श्रेयाचा वांटेकरी करणें इतिहासास प्राप्त आहे. पिंगळें, अत्रे, दादाजी, पानसंबळ, रोझेकर, जेधे, बांदल, हे सर्व मुत्सद्दी व सरदार शहाजीचे, जहागीर शहाजीची, तोफा हत्ती घोडे वगैरे किल्लोकिल्लीं व ठाणोठाणीं सांठविलेला जंगी सरंजाम शहाजीचा. त्यांच्या जोरा वर शिवाजीनें आपली इमारत मूळ रचिली. आकाशांतून पडला आणि धांवायला लागला, आशांतला कांहीं प्रकार शिवाजीचा नव्हता. बापाच्या खांद्या वर उभा राहून शिवाजी पहिल्यान्दा उच्चासनस्थ झाला. निंबाळकर, मोहिते, जाधव, महाडीक, गायकवाड, इत्यादि थोर मराठा कुळांशीं शहाजीचा पिढीजात शरीरसंबंध असल्या मुळें, शहाण्णव कुळींतील नामांकित मराठ्यांचें सहाय्य शिवाजीस मिळालें. तात्पर्य, दरबारी मुत्सद्दी, लष्करी सरदार, लढाऊ सामान, शहाण्णव कुळींच्या जेधे आदिकरून मराठ्यांचें साहाय्य व शहाजीच्या नांवाचा दरारा व दिमाख, ह्या देणग्या शहाजी कडून शिवाजीस मिळाल्या. शिवाय, अडचणीच्या प्रसंगीं वेळोवेळ शहाजीची मदत शिवाजीस पोहोंचत असे ती निराळी च. शक १५८३ तील शिवाजीचा आदिलशाहाशीं तह शहाजीनें आपण होऊन घडवून आणिला. ह्या सगळ्याचा मथितार्थ एवढा च कीं, स्वराज्यस्थापनेचा धागा शहाजीच्या अथपासून इतिपर्यंतच्या संबंद्ध चरित्रांत शक १५५१ पासून शक १५८३

पर्यंत अनुस्यूत झालेला आढळतो. पहिला १५५१ तला स्वराज्यस्थापनेचा प्रगट प्रयत्न चार सहा महिन्यांत आटोपला. शक १५५५ तील दुसरा प्रछन्न प्रयत्न शहाजहानानें हाणून पाडिला. शक १५७० तील कर्नाटकांतील मांडलिकी राज्यस्थापनेचा तिसरा प्रयत्न बरा च सफल झाला. परंतु शिवाजीच्या द्वारा सुरू केलेला शक १५६२ तील पुण्या कडील पूर्णपणें स्वतंत्र स्वराज्यस्थापनेचा चौथा प्रयत्न मात्र अंदाजा बाहेर फलद्रूप झाला.

५० धोरण व इतिकर्तव्यता ह्यांचा खुलासा झाल्या नंतर, ज्या साधनांच्या चाकां वर धोरण व इतिकर्तव्यता यांचा गाडा चालवणें शक्य होते व ज्या साधनांच्या अभावीं मनांतले थोर राजकीय विचार जागच्या जागीं शुष्क होऊन जातात त्या साधनांची निर्मिति व जोपासना शहाजीनें कशी केली तें हि शोधिणें क्रमप्राप्त होतें. एवढें मोठें हजारोंनें मोजतां येण्या सारखें प्रबल सैन्य शहाजीनें कोठून आणिलें आणि त्याला रोजमुरा कोठून दिला हा साधनसंबंधक पहिला प्रश्न. आणि दोनतीन वेळां स्वराज्यसाधनिकेंत फसला असतां खचून न जातां उत्तरोत्तर ज्या नव्या दमानें शहाजी कामास लागलेला दिसतो तो दम त्याला कोठून पैदा झाला हा दुसरा प्रश्न. हे प्रश्न सोडवितांना प्रथम लक्ष्यांत धरिलें पाहिजें कीं, शहाजी हा प्राधान्यें करून व्यवहारचतुर मुत्सद्दी होता, केवळ कल्पनातरंगा वर वाहवत जाणारा शेखमहंमद नव्हता. त्याच्या आधीं व त्याच्या कालीं राष्ट्र सुधारण्याचे प्रयत्न करणारे शेखमहंमद थोडेथोडके झाले नव्हते. कली मातला, सबब समाजाला दैन्य आलें व तें भोगिल्या खेरीज गत्यंतर नाहीं, असें रडगाणें गाऊन स्वस्थ बसणारे ऐदी किती तरी होते. विठोब्या सर्व कांहीं योग्य वेळीं नीट करील, त्याला जनतेची काळजी आहे, असें समाधान करून घेणारे भक्तिमार्गी तर असंख्य होते. मुसुलमानी पेहराव, मुसुलमानी चालीरीति, मुसुलमानी भाषा व मुसुलमानी धर्म स्वीकारून समाजाच्या यातना बंद करूं पहाणारे किती तरी हिंदू प्रांतोप्रांतीं पीर होऊन बसले होते. यवनां वर रुसून त्यांच्याशीं व्यवहार बंद करून त्यांचें मुखावलोकन न करणारी दासोपंतादि मंडळी हि आपल्या कडून यवनांच्या पारिपत्याचें प्रयत्न करीत च होतीं. यवनसेवा करून जनतेचा परामर्ष घेऊं पहाणारे दामाजीपंत हि अनेक होऊन गेले. यवनां विरुद्ध बंड करून स्वराज्य मिळविणार हि कांहीं वेडे निपजले. मंत्रतंत्रांनीं यवनांना स्तंभित करण्याचा कित्येकांचा खटाटोप होता. यज्ञयागांचा व देवदेवालयांचा जीर्णोद्धार करून धर्मसंरक्षण करण्यांत कित्येकांनीं सर्वस्व खर्चिलें. गोरक्षण करून प्रजेंत जोम उत्पन्न करूं पहाणारे गोरखनाथी हि देशांत वावरत होते. कथाकीर्तनें व रामायणभारतें देशभाषेंत बनवून देशांतील लोकांच्या आंगीं स्फुरण चढवूं पहाणारे

कीर्तनकार व ग्रंथकार तर त्या कालीं शेंकडोनें :मोजावे: लागत. असे नाना प्रकारचे बरेबुरे उपाय जो तो आपापल्या परी करीत च होता. परंतु असले हे सर्व उपाय तीनशें वर्षे करून हि यवनांचें काडीमात्र कोणी नुकसान करूं शकलें नाहीं. तेव्हां जो तो समाधान असें करून घेई कीं, बीं रुजत घातलें आहे, तें योग्य वेळीं रुजून त्याला फळें आल्या शिवाय रहाणार नाहींत. ही भविष्यवादी विचारसरणी निरुत्तर करणारी असल्या मुळें, भविष्यकाळीं तिची साफल्यता अनुभवास यावयाची असल्या मुळें, व भविष्यकाळाला अंत नसल्या मुळें, ह्या आशेची निराशा तीनशें वर्षे निघून गेलीं तरी हि कधीं च झाली नाहीं. अशांतला आशावादी शहाजी नव्हता. तो पक्कें जाणत होता कीं, यवनांचें राज्य हें विधर्मी परदेशी अल्पसंख्याकांचें राज्य आहे, तें हिंदूंच्या हत्यारां हून श्रेष्ठतर हत्यारांच्या जोरा वर व जरबे वर चाललें आहे, आणि ह्या परदेशी अल्पसंख्याक राज्यकर्त्यांत आपसांतील यादवी मुळें किंवा ऐषआरामोत्पन्न आलस्या मुळें दौर्बल्य निर्माण झाल्यास हि त्यांच्या हून श्रेष्ठतर, निदान त्यांच्या बरोबरीचीं हत्यारें, जित लोकांनीं पैदा केल्या शिवाय, त्यांचा पाडाव होणें अशक्य आहे. तो हें हि आणीक स्वानुभावानें जाणत होता कीं, हिंदुस्थानांत व महाराष्ट्रांत अश्या किती तरी लढाऊ जाती आहेत कीं, ज्या वाटेल त्या स्वधर्मी किंवा परधर्मी धन्याची लष्करी नोकरी करून केवळ भाकरी करितां हि स्वतः चा प्राण देण्यास व दुसऱ्याचा घेण्यास एका पाया वर तयार आहेत. तो हें हि पहात होता कीं, महाराष्ट्रांतील एका च गांवांतल्या व एका च कुळांतल्या व गोतांतल्या भाऊबंदां पैकीं कांहीं लोक मराठ्या सरदारांच्या लष्करी तैनातींत आहेत व कांहीं मुसुलमान सरदारांच्या व बादशहांच्या लष्करी तैनातींत आहेत, आणि त्यां पैकीं कोणी हि धन्याच्या देशाची, राष्ट्राची, धर्माची, हेतूची किंवा कशाची च विचारपूस, इष्टानिष्टता, आवडनिवड किंवा श्रेष्ठकनिष्ठता पहात नाहीं. स्वतःचें भोंसले कूळ पहावें तर, तो व त्याचा बाप हे निजामशाही नोकर होते, त्याचे चुलतभाऊ मोंगलाई नोकर होते व त्याचे कुळभाऊ आदिलशाही व बेरीदशाही सैन्यांत होते. अश्या स्थितींत स्वतःचा स्वतंत्र पक्ष, स्वतःची स्वतंत्र फौज व स्वतःचीं श्रेष्ठतर हत्यारें कशीं निर्माण करावीं ह्या तीन बाबींचा त्यानें खल केला. पक्ष निर्माण करणें म्हणजे ज्यांचा पक्ष निर्माण करावयाचा त्यांच्यांत कोणती तरी सामान्य आकांक्षा अस्तित्वात असली पाहिजे. धर्म, जाति, देव, देश हीं चार स्थानें उत्तम पुरुषांच्या ठाईं समान आकांक्षेचे विषय होऊं शकतात. परंतु त्या कालीं मराठ्यांच्या मनोरचनेंत ह्या स्थानांना, बिलकुल म्हटलें तरी चालेल, अवकाश नव्हता. अश्या द्विपाद पशुतुल्य अधम लोकांत समानबंधनत्व फक्त एक च सांपडण्या जोगें होतें.

तें हें च कीं, ह्या द्विपादांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था करून, त्यांना आपल्या हुकमतींत बैलां प्रमाणें किंवा गाढवां प्रमाणें राबविणें आणि मनाजोगी कामगिरी करून घेतल्या वर दोन ममतेचे शब्द बोलून पाठ थोपटणें. तात्पर्य, पोटाला भाकर देणारा धनी हा ह्या अधमसंस्कृतीच्या लोकांचा समानबंधनत्वाचा विषय होता. तो पाठी वर असला म्हणजे हे लढावयाचे, तो मेला किंवा पळाला तर पोटाच्या भीतीनें हे पळावयाचे. लढाईत धनी मेला कीं हिंदुस्थानांतील शिपुर्डी पळ कां काढितात, याचें खरें बिंग न कळल्या मुळें, अनेक परकीय इतिहासकार या पळकुत्यांना भेकड म्हणतात. परंतु हें म्हणणें अवास्तव आहे. हिंदुस्थानांतील शिपायांना मरणाचें भय इतकें वाटत नाहीं. त्या पशूंना मुख्य भय पोटाचें. धनी मेल्या वर, पोटाला घालणारा मेला, म्हणून हे लोक पोटाला घालणारा दुसरा धनी पहाण्या करितां जिव बचावून पळतात. अशी ही ह्यांच्या पलणाची मीमांसा आहे. शहाजी हें सर्व जाणून होता. शहाजीस ह्या लोकांना पदरीं बाळगण्याची म्हणजे आपल्या फौजेंत त्यांची भरती मनसबदार ह्या नात्यानें राजरोस करण्याची मुभा होती. हें सैन्य जमवून स्वपक्ष निर्माण करण्याच्या कामीं मनसबदारी त्याच्या आयती पथ्या वर च पडली. तो मनसबदार नसता व आपल्या पाटिलकीच्या गांवीं पाटील किंवा देशमुख म्हणून असता व फौज जमविण्याचा उद्योग करता, तर त्याची गणना बंडखोर पुंडांत झाली असती व त्याचें शासन तावडतोब झालें असतें. जुलमी परकीय राजांचा नाश करावयाचा म्हटला म्हणजे त्यांची नोकरी करून व विश्वास संपादून योग्य समईं त्यास गचांडी देण्याचा मार्ग जित लोकांना सदा श्रेयस्कर, सुरक्षित व न्याय्य गणलेला आहे. तो मार्ग शहाजीच्या बापानें चोखाळून आपल्या मुलाला साफ करून ठेविला होता. तात्पर्य, निजामशाही मनसबदार असल्या मुळें त्याला फौज बिनबोभाट जमवितां येणें सहज झालें होतें. आणि ही फौज म्हणजे च शहाजीचा पक्ष बनला होता. साधनां पैकीं पक्ष आणि फौज बापाच्या मृत्यू नंतर त्याच्या हुकमतींत आल्या वर, शहाजीनें आपल्या गोड वागणुकीनें फौजेला आपली इतकी कांहीं ममता लाविली कीं बखरकार लिहितो, फौजेंतील शिपायाला व अंमलदारांना असें वाटे कीं नोकरी करावी तर ती राजा शहाजीची करावी, शहाजी केवळ आपला मायबाप आहे. मायेनें असा आपलेपणा फौजेंत उत्पन्न केल्या वर शहाजीनें पाहिलें कीं केवळ मायेनें च सर्व काम भागत नाहीं व माया पोटभर दाखविली म्हणजे शिपाई जास्त कर्तबगार होतो अशांतला हि अर्थ नव्हे. मायेनें फार तर शिपाई इमानी बनेल. परंतु इमाना इतकी च कर्तबगारीची किंमत असल्या मुळें, आपल्या फौजेची कर्तबगारी व कार्यक्षमता जेणें करून वृद्धिंगत होतील तें साधन

शहाजींनें पैदा करण्याच्या योजना केल्या. तें तिसरें साधन म्हणजे श्रेष्ठतर हत्यारें.

५१ हत्यार चोख पाहिजे आणि तें प्रतिपक्ष्याच्यां हत्याराहून श्रेष्ठतर पाहिजे, ह्या बाबीची जाणीव शहाजीच्या ठाईं स्वकालीन अनुभवानें अत्युत्कट बाणलेली होती. पूर्वेतिहास हि त्याला तें च शिकवीत होता. कोणत्या हि राष्ट्राच्या संस्कृतीचा श्रेष्ठकनिष्ठपणा त्या राष्ट्राच्या हत्याराच्या स्वरूपा वरून ओळखतां येतो. फार काय सांगावें, हत्यार हें राष्ट्राच्या एकंदर संस्कृतीचें मापक आहे. जशी ज्या राष्ट्राची संस्कृति तसें त्या राष्ट्राचें हत्यार. पशुपक्ष्यांचीं हत्यारें म्हणजे नांग्या, दांत, नखें, खूर, सोंडा, शेपट्या, पिसें वगैरे त्यांचे अवयव होत. त्यां हून उच्चतर कोटींतला वानर क्वचित् धोंडे, फांद्या, वगैरे सहजोपलब्ध बाह्य साधनांचा उपयोग करूं शकतो. त्याहून श्रेष्ठ जो अर्धवट रानटी माणूस, तो गारेच्या बोथाट्या वगैरे ओबडधोबड दगडी हत्यारें घासून तयार करतो व प्रसंगीं उपयोगी पडावीं म्हणून संग्रहीं जमा करून ठेवितो आणि पशुपक्ष्यादींचा संहार करतो. त्याच्या हून श्रेष्ठ पाखरीचा आर्य माणूस खाणी खणण्याचा व त्यांतून तांबें, लोखंड वगैरे धातू काढण्याचा शोध लावितो व त्या धातूंचे भाले, बरच्या, तिरांचे फाळ, सुऱ्या, वगैरे धारेचीं दूरवर फेंकतां येण्या जोगीं हत्यारें बनवितो व केवळ आंगलट करून झोंबाझोंबी किंवा मारामारी करणाऱ्या अर्धरानटी समाजाला जिंकून गुलाम बनवितो. धनुर्धारी राम ह्या खनिकर्मकुशल आर्यां पैकीं होता व तो आपल्या शेकडों लोखंडी बाणांनीं एतद्देशज रानटी भिल्ल, गोंड, कातकरी, राक्षस, वगैरे लोकांचा नायनाट करी व त्यां पैकीं कित्येकांना शूद्र करून आपलीं काबाडकष्टाचीं कामें करवी. लोखंडी बाणांहून हि दूर पल्याच्या हत्यारांचा म्हणजे दारूनें उडणाऱ्या वेळूच्या कांडांचा शोध लावणाऱ्या आर्यांनीं केवळ लोखंडी तीरानें लढणाऱ्या आर्यांचा पराभव करून आपलें रसायनमिश्रणज्ञान जगाच्या अनुभवास आणिलें. त्या हि पुढें मजल मारून लोखंडी नळ्यांत दारू भरून अर्ध्या गांव कोसा वरून शत्रूचा पाडाव करणाऱ्या मुसुलमानांनीं ख्रिस्ती, हिंदू, वगैरे कनिष्ठ संस्कृतीच्या लोकांचा पराभव केला. पुढें यूरोपीयन लोकांनीं नाना शास्त्रीय शोधांच्या द्वारा नेमकें काम करणाऱ्या व दूरवर पल्लयांच्या तोफा, बंदुका, वगैरे संगीन हत्यारांच्या जोरा वर मुसुलमानांची यूरोपांतील स्पेन वगैरे देशांतून हकालपट्टी केली व पृथ्वीवरील अमेरिका, आफ्रिका व हिंदुस्थान हे देश जिंकिण्याची खात्रीपूर्वक हिंमत बांधिली. एवढी मोंगलांची अफाट व प्रबळ सत्ता, परंतु पोर्तुगीझ चांच्यांनीं कितींदा तरी समुद्रा वर त्यांची इज्जत घेतली. ह्या च कालीं कुस्तुंतुनियाच्या तुर्कांनीं व्हेनिशियन लोकां पासून श्रेष्ठ बंदुका व तोफा

आणि दारुगोळा तयार करण्याची सर्वश्रेष्ठ कला अर्धीमुर्धी व उष्टीमाष्टी किंचित् आपलीशी केली होती. त्या अर्धवट तुर्क कारागिरांना पदरीं ठेवून, दिल्लीचा मोंगल व दक्षिणेंतील शहा हत्यारें व दारुगोळा बनवून त्याच्या जोरा वर देशांतील अर्धवट सुधारलेल्या टाळकुट्या हिंदूंना व परस्परांना भिवडवीत असत. हा सर्व चमत्कार शहाजी पहात होता. उत्तम कारीगार हत्यार कोठून पैदा होतें व कोण आणून देतें ह्याचा अनुभव जुन्नरच्या घाटा खालील कोकणांत त्याला आला होता. दमण, दीव, वसई, गोवा, सुरत, तेलीचेरी इत्यादि स्थलींच्या टोपीवाल्यां कडून कारीगार हत्यारें पैदा करून निजामशाही, आदिलशाही व मोंगलाई सैन्या हून शहाजी आपली फौज जास्त कर्तबगार ठेवूं लागला. अश्या तऱ्हेनें पक्ष, सैन्य व हत्यार शहाजीनें निर्माण केलें आणि त्यांच्या जोरा वर प्रगट स्वराज्य, प्रछन्न स्वराज्य, मांडलिकी स्वराज्य व निर्भेळ स्वतंत्र स्वराज्य उत्तरोत्तर स्थापित असतां, वेळोवेळीं येणाऱ्या विपत्तींत दम न सोडतां पूर्वींच्या हून जास्त हुरुपानें पुढील कर्तव्य तो बजावीत राहिला. सैन्य व हत्यार ह्यांच्या वरील त्याचा विश्वास मोठ्या विपत्तींत हि कधीं ओसरला नाहीं. शेवटीं ह्या साधनांच्या जोरा वर आपण विजयी होऊं च होऊं अशी त्याची बालंबाल खात्री होती व परिणामा वरून पहातां ही खात्री साधार होती. शहाजीच्या अलौकिक निर्धाराची व दमाची ही अशी ममींसा आहे.

५२ येथें एक आनुषंगिक प्रश्न असा निघतो कीं, टोपीवाल्यां कडून कारीगार बंदुका, तोफा व दारुगोळा जो शहाजी घेई तो त्यानें महाराष्ट्रांत त्या बरहुकूम बनविण्याची व्यवस्था कां केली नाहीं? अथवा शहाजीचा मुलगा शिवाजी त्यानें तरी कां केली नाहीं? किंबहुना बाजीराव बल्लाळ, बाळाजी बाजीराव व नाना फडणवीस ह्या गृहस्थांनीं कां केली नाहीं? उत्तम हत्यारां करितां दुसऱ्यांचें मिंधें रहाण्याची लज्जा यांना कशी वाटली नाहीं? प्रश्नाला उत्तर एक च आहे व तें अगदीं साधें आहे. तें हें कीं, उत्तम, रेखीव व नेमकें हत्यार बनविण्याची कला पैदा होण्यास शास्त्रीय ज्ञानाची जी पूर्व तयारी राष्ट्रांत व्हावी लागत्ये ती त्या कालीं महाराष्ट्रांत नव्हती. शहाजीच्या हयातींत युरोपांत डकार्ट, बेकन, इत्यादि विचारवंत सृष्टपदार्थसंशोधनकार्याचे वाली ज्यारीनें पंचभूतांचा शोध लावण्यास लोकांना प्रोत्साहित करीत होते. आणि आपल्या इकडे एकनाथ, तुकाराम, दासोपंत, निपटनिरंजन, इत्यादि संत पंचभूतांना मारून ब्रह्मसाक्षात्कारांत राष्ट्राला नेऊन मुक्त करण्याच्या खटपटींत होते. अश्यांना स्क्रू, टांचणी, बंदूक व तोफ यांचा विचार वमनप्राय वाटल्यास त्यांत नवल कसचें? थोडक्यांत आगस्ट कोंट याच्या भाषेंत सांगावयाचें

म्हणजे महाराष्ट्र त्या काळीं metaphysical अवस्थेंत होतें आणि positive अवस्थेंत येण्यास त्याला अद्याप पांचशें वर्षे अवकाश होता. म्हणजे शक २००० च्या सुमारास महाराष्ट्र positive बनणार होतें. अश्या अवस्थेंत आपल्याला बनवितां येत नाहींत तीं श्रेष्ठ हत्यारें दुसऱ्यांकडून विकत घेण्या खेरीज शहाजीला गत्यंतर नव्हतें. सध्यां महमन्द, आफ्रीडी, चित्रळी, अफगाण, इराणी इत्यादि अर्धसुधारलेल्यां लोकांची जी अवस्था आहे ती च आपली शहाजीच्या काळीं होती. उत्तम जर्मन, फ्रेंच किंवा रशियन बंदूक घेऊन जो आफ्रीडी माणूस चोऱ्या, दरवडे व हल्ले करतो, त्याहून शहाजीकालीन मराठा ज्यास्त सुधारलेला होता हें खरें. परंतु शस्त्रा करितां तो युरोपियनांचा आफ्रीडीच्या इतका च परावलंबी होता. ह्या परावलंबित्वाचा अर्थ शहाजीच्या काळीं कोणाच्या लक्ष्यांत कितपत आला असेल तें सांगण्यास साधन नाहीं. परंतु विष जें आहे तें जाणून खा कीं नेणून खा, आपला अंमल केल्या शिवाय जसें रहात नाहीं, तसें च ज्याचें हत्यार त्याचें राज्य हा नियम — कोणाला समजो कीं न समजो — आपलें कार्य केल्या शिवाय रहात नाहीं. अर्थात्, मूळ हत्यार तयार करणारे जे फिरंगी, फ्रेंच, डच किंवा इंग्रज वगैरे युरोपियन त्यांना राज्य कमावून देण्या करितां नजाणतेपणें शहाजी जिवापाड मेहनत करीत होता असा अर्थ झाला. आणि हा अर्थ शहाजी व त्याचे ब्राह्मण मुत्सद्दी यांच्या लक्ष्यांत यावा तसा नव्हे तर मुळींच आला नाहीं. ज्या दिवशीं व्हास्कोनें कालिकतच्या चामुरीच्या थोबाडींत मारिली तो च हिंदुस्थानचें साम्राज्य युरोपीयनांच्या हातांत जाऊं लागण्याचा पाहिला दिवस होय. मूठभर फिरंगी लोकांनीं एका हिंदू राजाला पहिले छुट कुंठित करावें असें त्यांच्या जवळ कोणतें वरें सामर्थ्य होतें? काय त्यांना दहा तोंडें व वीस हात होते? कीं ते इजार नेसत होते व बायबल पढत होते म्हणून ते इतके प्रबल झाले? तर अनेक शोधांच्या साहाय्यानें सिद्ध झालेलीं जीं लांब पल्ल्याची कारीगार हत्यारें त्यांत त्यांचें सामर्थ्य होतें. हीं हत्यारें म्हणजे युरोपीयन शास्त्रीय संस्कृतीचा केवल निष्कर्ष होत. ह्या हत्यारांच्या जोरावर एक यूरोपीयन हजार हिंदुमुसुलमानांना भारी होता. हा अर्थ शहाजी सारख्या धोरणी, दूरदर्शी, मतलबी व जागरूक सरदाराच्या लक्ष्यांत न यावा अशी च तत्कालीन महाराष्ट्रसमाजाची स्थिती होती. तेव्हां दोषाचा वाटा शहाजी प्रमाणें च तत्कालीन समाजा वर पडतो, हें उघड आहे. सगळे च आंधळे, त्यांत एकाला च सुळा वर चढविण्यांत मतलब काय? ह्या बाबींत शहाजीच्या पंक्तीस अकबर, शहाजहान, मीरजुमला व औरंगझेब असे सारे च

असतात. तेव्हां हा तत्कालीन भारतवर्षीय संस्कृतींतला च सर्वसाधारण दोष होय हें कबूल करावें आगतें.

५३ हा एक सर्वसामान्य दोष सोडला तर दुसरा कोणता हि मूढ दोष शहाजीच्या चरित्रांत दिसून येत नाहीं. पक्ष, सैन्य, हत्यार हीं तीन साधनें जुळविण्यांत शहाजीनें जशी मेहनत घेतली तशी च मुख्य धनी जो बुऱ्हणशहा त्याची मर्जी संपादण्यांत हि शहाजीनें बहुत चातुर्य दाखविलें. मलिकंबर, फतेखान, जाधवराव, इत्यादि साऱ्यांना मागें सारून बुऱ्हाण निजामशाहाच्या गळ्यांतील केवळ ताईत शहाजी झाला. त्या मुळें आपले राज्यस्थापनेच्या हेतूची सिद्धता करण्याचें त्याचें काम बरेंच सुकर झालें. दुसऱ्याच्या मनांत शिरून त्याला आपला करण्याची करामत शहाजीच्या इतकी तत्कालीन ऐतिहासिक व्यक्तींत फार च थोड्यां च्या ठाईं आढळण्यांत येते.

५४ शहाजीचें उत्तरचरित्र म्हणजे शक १५६२ पासून शक १५८५ पर्यंतच्या तेवीस वर्षांतील चरित्र शिवाजीच्या तत्कालीन चरित्राशीं समान्तर आहे, आणि समान्तर आहे इतकें च नव्हें तर शिवाजीच्या चरित्राचें प्रोत्साहक आहे. शहाजी, दादाजी कोंडदेव, हणमंतें, पिंगळे, अत्रे, पानसंबळ, जिजाबाई, इत्यादींनीं शिवाजीच्या चरित्राला स्वतंत्रस्वराज्योन्मुख वळण देण्याची शिस्त कशी बांधून दिली तें शहाजीच्या चरित्रांतील उत्तरकालीन खटपटी वरून स्पष्टपणें नजरेस येतें. तेव्हां आतां असा प्रश्न येतो कीं, शहाजी वगैरेंनीं जर शिवाजीचा स्वतंत्रस्वराज्य आक्रमिण्याचा मार्ग आखून ठेविलेला होता, तर रामदासाचा शिवाजीच्या चरित्रा वर कोणता परिणाम घडला? अथवा हा च प्रश्न दुसऱ्या तऱ्हेनें असा विचारितां येतो कीं, महाराष्ट्रराज्यसंस्थापनेंत रामदासाचें कार्य काय? ह्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना, दुसरा एक प्रश्न विचारांत घेतला असतां, प्रश्नाचें उत्तर शोधण्याचें काम साधें होतें. दुसरा प्रश्न असाः--रामदास झाला नसता, तर स्वराज्यसंस्थापनेच्या कार्यांत काय व्यंग राहिलें असतें? कारण रामदास झाला असतां किंवा झाला नसता, तथापि शहाजीनें योजिल्या प्रमाणें शिवाजीनें स्वतंत्रस्वराज्य स्थापिलें च होतें व स्थापिलें च असतें. रामदासाच्या शिकवणीनें शिवाजीच्या स्वराज्यसंस्थापनेच्या रूपांत असा कोणता स्पृहणीय फरक पडला कीं ज्या मुळें शिवाजीनें व शिवोत्तर मराठ्यांनीं रामदासाचें सदा ऋणी रहावें? शहाजीनें गोब्राह्मणप्रतिपाल, वैदिक संस्कृतीचें संगोपन, संस्कृतमराठीहिंदी वगैरे भाषांचें संवर्धन, देवालयादींचा जीर्णोद्धार, वगैरे हिंदू संस्कृतीचीं प्रोत्साहक कृत्यें थोडीफार, परिस्थितीला संभाळून, आरंभिलीं च होतीं, तीं शिवाजीनें,

रामदास नसता तरी, जास्त प्रमाणा वर चालविलीं असतीं ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं. सध्यां देखील शिवाजीचा मोटेपणा गांतांना ह्या च कृत्यांचा प्रामुख्यानें आपण उल्लेख करतों की नाहीं ? मग ह्यां हून आणीक कोणतें महत् कृत्य शिवाजी कडून रामदासानें करवून घेतलें ? असा आक्षेप प्रस्तुत प्रकरणीं घेतां येतो. ह्या आक्षेपाला उत्तर असें आहे कीं, शहाजींला जें करतां आलें नाहीं, असें एक कृत्य करण्याची सल्ला रामदासानें शिवाजींला दिली आणि तसली सल्ला रामदासा पर्यंत दुसऱ्या कोणी हि शहाजीला किंवा शिवाजीला दिली नाहीं. आजपर्यंत शहाजीच्या कारकीर्दीत काय होत असे कीं, देशांतील मराठ्यांची बहुतम संख्या यवनादींची सेवा करण्यांत पाप मानावयाच्या ऐवजीं प्रायः भूषणच मानीत असे. तो देशघातक व राष्ट्रघातक ओघ बदलून, देशांतील सर्व मराठा असेल नसेल तेवढा एका ठायीं म्हणजे स्वराज्याच्या ठायीं मेळवावा, ही उच्चतम राष्ट्रीकरणाची सल्ला रामदासानें शिवाजीस दिली. शहाजीच्या सैन्यांत मराठा, पुरभय्या, पंजाबी, हिंदू, मुसुलमान, बेरड, वगैरे सर्व जातींचे लोक व सरदार असत व सर्व जातींचे लोक ठेविल्या शिवाय शहाजीला परिस्थिती मुळें गत्यंतर हि नव्हतें. शिवाजीला रामदासानें एकजात मराठे सरदार व शिपाई ठेवण्याची सल्ला दिली. ती अश्या करितां दिली कीं स्वराज्य आपलें आहे व तत्प्रीत्यर्थ जीव खर्ची घातला असतां महाराष्ट्रधर्म टिकावयाचा आहे, अशी बुद्धि बाळगिण्यांत प्रत्येक मराठ्याला अभिमान वाटावा. आजपर्यंत मोंगलादींच्या सैन्यांत मराठे असत, परंतु धनी मारला गेल्यास, कश्या करितां लढावयाचें तें न समजून ते प्रायः सैरा-वैरा पलायन करून इतस्ततः पांगत असत. आज हा धनी तर उद्या तो, असा त्यांचा व्यवहार असे. तो व्यवहार सुटून, सर्व मराठ्यांच्या ठायीं कोणता तरी प्रबल सामान्यधर्म उत्पन्न व्हावा व धनी गेला, मेला किंवा परा-भूत झाला, तत्रापि सामान्यधर्माच्या बचावा करतां मराठ्यांनीं जास्त च आवे-शानें प्राण खर्ची घालावे, एतदर्थ रामदासांनीं शिवाजीस ही बहुमोल सल्ला दिली व त्या चतुरस्र मुत्सद्यानें व वीरपुरुषानें ती सर्वांशानें यद्यपि नव्हे तत्रापि बरीच अमलांत आणिली. मराठा तेवढा मेळवावा आणि आपुला महा-राष्ट्रधर्म राखावा व वाढवावा ह्या उपदेशाची देणगी रामदासानीं शिवाजीला व तत्कालीन मराठ्यांना दिली, म्हणजे महाराष्ट्रांत रामदासांनीं राष्ट्रयित्व व राष्ट्रभावना म्हणून जी म्हणतात ती उत्पन्न केली. कल्पक रामदास व कर्ता शिवाजी. ह्या महाराष्ट्रधर्माच्या ऊर्फ राष्ट्रभावनेच्या समानधर्माचा मराठ्यांत अवतार झाल्यानें, शिवाजीच्या पश्चात् संभाजी व राजाराम यांच्या कारकीर्दीत, धनी नसतां हि, मराठा सरदारांनीं औरंझेबाला मट्टयास आणिलें. ही राष्ट्रभावना

जर नसंती—आणि नांहीं अशी औरंगझेबाची प्रथम कल्पना होती—तर शिवाजीच्या मृत्यू नंतर त्यानें स्थापिलेलें राज्य थोड्या च दिवसांत लयास गेलें असतें. आतां रामदासाला प्रथम कल्पक म्हटल्यानें व शिवाजीला कर्ता म्हटल्यानें असें समजावयाचें नाहीं कीं, महाराष्ट्रधर्माची म्हणजे समानराष्ट्रधर्माची जाणीव शिवाजीच्या ठायीं मूलतः अगदीं च नव्हती. शिवाजीच्या ठायीं ही कल्पना अभावरूपानें म्हणजे यवनांच्या द्वेषरूपानें बाळपणा पासून च होती. इतकें च कीं तिला भावरूप अद्याप आलें नव्हतें. तें रामदासांनीं उच्चस्वरानें पुकारिल्या मुळें व त्याची सोपपात्तिक तत्व म्हणून मांडणी केल्या मुळें, भावरूपानें म्हणजे मराठ्यांची एक जूट करण्याच्या रूपानें शिवाजीच्या मनांत उत्कटत्वानें वास करितें झालें. रामदास नसते, तर शिवाजीनें हें राजकीय तत्व शोधून काढिलें असतें कीं नसतें, हा वाद घालण्यांत कांहीं हांशील नाहीं. कदाचित् काढिलें असतें व कदाचित् काढिलें नसतें. रामदास नसते आणि शिवाजीनें तें स्वतः शोधून काढिलें असतें तर कल्पकत्वाचा मान आम्हीं शिवाजीस दिला असता. एकंदर विवेचनाचा मथितार्थ असा कीं शहाजीच्या वेळीं राष्ट्रधर्माची कल्पना उदय पावली नव्हती आणि शिवाजीच्या वेळीं ती उदय पावली होती. रामदासांनीं ती पुकारल्या बरोबर समानशीलत्वास्तव व हितगर्भत्वास्तव शिवाजीनें तिचें तात्काल मंडन व ग्रहण केलें. तें मंडन व ग्रहण शहाजीच्या स्वतःच्या हातून त्या कालीं होण्या सारखें नव्हतें. शहाजीच्या वेळीं हि यवनद्वेष नव्हता असें नाहीं. परंतु त्या द्वेषाला भावरूप देणें म्हणजे केवळ मराठ्यांची तेवढी एकजूट करून त्यांच्या जोरावर स्वराज्य मिळविणें शहाजीला शक्य नव्हतें. तीन प्रयत्न करतां करतां चवथ्या प्रयत्नांत मुसुलमानाचें मांडलिकत्व तेवढें त्याला स्वतःला साधतां आलें. अश्या स्थितींत यवनांचा द्वेष प्रकटपणें करणें शहाणपणाचें हि नव्हतें व सोईचें हि नव्हतें. शहाजीच्या कालीं यवनांना बाद करण्याच्या गोष्टी शहाजीच्या दरबारांत निघत. त्याचें जयराम लिहितो.

राजा हो नृप शहाजी यवन करावें बाद ।
हेजिब विधिसिं बोलिला ऐसा द्विजसंवाद ॥ ९६ ॥

बाद करणें म्हणजे राज्यच्युत करणें असा मात्र अर्थ हा संवाद करणाऱ्या ब्राह्मणांच्या डोक्यांत नव्हता. कारण, पुढील श्लोकांत बाद करणें म्हणजे काय करणें तें हि जयराम नमूद करतो.

व्यापिली हे अवनी यवनीं मुण वैदिक वाक सिणोन निजेली ।
या वरि साहेबकीर्तिची मूर्ति च आपालि हे जीव हेजिब केली.

शाहजिराजे व बादशाह असि वृत्ति करूं जगत्रयि विधिसंनिधि गेली ॥ १७॥

यवनांनीं सर्व पृथ्वी म्हणजे भरतखंड व्यापिलेलें पाहून, वेदविद्या त्रासून मूर्छित झाली. परंतु, शहाजीराजाच्या पराक्रमानें ती सावध झाली, आणि ब्रह्मदेवा कडून भरतखंडाच्या राज्यवृत्तीची वांटणी शहाजीराजे व शहाजहान पातशहा या दोघांत तिनें करून देवविली. यवनाला नर्मदेच्या उत्तरेस वांटणी दिली आणि शहाजीराजे यांस नर्मदेच्या दक्षिणेस वाटणी दिली. तात्पर्य, या श्लोकांत बाद करणें म्हणजे वांटणी करून देणें असा अर्थ अभिप्रेत आहे, यवनांना उच्छिन्न करून त्यांची पातशाहत आक्रमण करणें असा अभिप्राय नाहीं. शहाजीच्या कालीं ह्या हून जास्त भाषा सार्थ झाली नसती. परंतु रामदास व शिवाजी यांच्या कालीं, यवनांना उछिन्न करण्याची भाषा उत्कटत्वानें महाराष्ट्रांत रामदासांनीं वापरिली आहे. यवनांच्या पातशाहीला रामदास बहुता दिवसांचें बंड म्हणतात व कुत्ते मारून परते घालावे म्हणून निक्षून सांगतात. शहाजी व शिवाजी ह्यांच्या कालांत राजकीय विचारांत केवढा हा फरक! बुडाला औरंग्या पापी दुष्ट चांडाळ घातकी, ही भाषा शहाजीकालीं संभाव्य सुद्धां नव्हती, प्रकटपणें बोलणें तर दूर च राहिलें.

५५ स्वतःच्या दरबारांत यवनांची किंचित् कुचेष्टा झालेली शहाजीला खपत असे. बाहेर कागदोपत्रीं शहाजी आदिलशहाला आपला अधिराज म्हणून आदबीनें संबोधी आणि घरीं दरबारांत त्याचे कवी शहाजीनें आदिलशहाचें राज्य राखिलें आहे म्हणून शहाजीची प्रौढी गात. बाहेर बोलावयाचें झालें म्हणजे शहाजहानाला शहानशहा म्हणून किताब लावावा आणि घरांत बोलतांना त्याच्याशीं वांटणी करून बसलों आहों अशी बरोबरीची भाषा वापरावी, असा दुटप्पी प्रकार शहाजीचा असे. आणि हा सर्व प्रकार आदिलशहा, शहाजहान, वगैरे लोकांच्या काना वर त्यांचे अखबरनवीस घालीत असत. परिणाम असा होई कीं, शहाजी संबंधानें आदिलशहा किंवा शहाजहान यांच्या मनांत सदा संशय वास करी. त्याच्या वर विश्वास कोणाचा च नसे. कामा पुरता शहाजीला जवळ करावयाचा आणि काम संपलें म्हणजे त्याला हाकून द्यावयाचा असा प्रकार शहाजीच्या चारित्रांत कितींदा तरी घडला आहे. ह्या दुटप्पी वर्तनानें जी मानखंडणा होई ती शहाजीच्या आंगवळणी पडलेली होती. स्वतःचा कार्यभाग कसा साधेल, इतकें च शहाजीचें पहाणें असे. त्यांत मानखंडणा होते कीं मानमंडना होते ह्याचा कीस करीत बसण्यास त्याला अवकाश नव्हता. परंतु, शिवाजी सारख्यांना ही धरसोड व तज्जन्य मानहानि बिलकुल खपत नसे. एकदा एतत्-

संबंधानें वृद्ध सोनोपंत डबीर व तरुण शिवजीराजे यांच्या मध्यें एक मोठा मनोरंजक संवाद झाला तो बृहदीश्वरशिलालेखकारानें दिलेला मनन करण्या सारखा आहे. शिवाजी म्हणतो:—“ वडील प्रथम निजामशहाच्या संगतीस होते. ते आदिलशहाच्या बोधने वरून त्या कडे गेले. परतून निजामशहांनीं बोलावितां च त्यांज कडे आले. पुनः बिनसून आदिलशहा कडे गेले. अश्या दोनतीन येरजारा झाल्या. वडील आपल्या कडून सर्वांचीं कामें निर्मळ मनानें करीत. परंतु, आज इकडे उद्या तिकडे, अश्या करण्यांनीं सर्वांस कपटी म्हणून भासूं लागले. कार्य अडलें म्हणजे वडिलांचा ते ते शहा बहुमान हि करीत, परंतु मनांत किंतू धरीत. खरें पाहिलें तर, थोर मनुष्यांनीं ज्याची एकदा संगती धरिली त्यांशीं कदापि बिघडूं नये आणि कदाचित् बिघाड झाला च तर पुनः त्याज पाशीं परतून येऊं नये. ही नीति आहे. ती न पाळल्या मुळें यवनांनीं वडिलांशीं कृत्रिम वर्तन केलें. परंतु वडील शूर व निर्मळ म्हणून बचावले. ” शिवाजीचा सिद्धान्त खरा होता यांत संशय नाहीं. परंतु शाहाजीचा व्यवहार त्या सिद्धान्ता हून हि खरा होता, हें व्यवहारज्ञ स्वतःच्या अनुभवानें सांगू शकतील. अपवाद खरे असतात, म्हणून च सिद्धान्तांना चिकटविलेले असतात! स्थिती च अशी होती कीं, दुटप्पीपणा शिवाय शहाजहान, औरंगझेब, मीरजुमला, महमदशहा, फतेखान, मुस्तफाखान, इत्यादि कपटनाटक्यां च्या मध्यें शहाजीचा सरळपणानें टिकाव लागला नसता.

५६ प्रकट स्वराज्य, प्रछन्न स्वराज्य, मांडलिकी स्वराज्य व स्वतंत्र स्वराज्य म्हणजे स्वतःचे व्यक्तिमात्राचें राज्य स्थापिण्याचे उत्तरोत्तर प्रयत्न करणें ही शहाजीची इतिकर्तव्यता होती. ही इतिकर्तव्यता अथपासून इतिपर्यंत विकास पावत असतां, शत्रू, मित्र व उदासीन यांच्याशीं प्रसंगाला अनुकूल दिसेल तें शत्रुत्वाचें, मित्रत्वाचें किंवा उदासीनतेचें वर्तन ठेवणें, हें शहाजीचें धरसोडीचें धोरण होतें. आणि हें धोरण अमलांत आणण्या करितां करोल सैन्य व सामुग्री ह्यांच्या साहाय्यानें त्यानें स्वतःचा पक्ष निर्मून साधनसंपत्तीची जोड केली होती. शहाजीच्या इतिकर्तव्यतेची ही अशी मीमांसा आहे. ह्या इतिकर्तव्याचे तत्कालीन हिंदुस्थानच्या इतिहासांत कार्य काय त्याचा आतां निर्णय करूं. शहाजीच्या हयातींत हिंदुस्थानांत एकंदर पांच स्वतंत्र मुसुलमानी राज्यें होतीं, (१) दिल्लीची मोगलाई, (२) दौलताबादची निजामशाही, (३) विजापूरची आदिलशाही, (४) गोवळकोंड्याची कुतुबशाही व (५) बेदरची क्षुद्र बेरीदशाही. ह्या पांच मुसुलमान शाह्यांनीं तुंगभद्रेच्या तीरा पासून हिमाल्या पर्यंतचा व आसामपासून इराण पर्यंतचा सर्व टापू आक्रमिला होता. तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस कर्नाटकांत कांहीं क्षुद्र हिंदू पाळेगार तेवढे थोडेबहुत स्वतंत्र राहिले होते. त्यांचें स्वातंत्र्य

निजामशहानें हरण करावें की आदिलशहानें हरण करावें की कुतुबशहानें हरण करावें की दिल्लीवाल्यानें हरण करावें, एवढा च काय तो मत्सराचा प्रश्न घुटमळत राहिला होता. बाकीचें सर्व भरतखंड यवनांच्या कबज्यांत जाऊन, हिंदुत्वाच्या हयातीचें माप भरत आलें होतें. सहाशें वर्षे झगडतां झगडतां इस्लामाच्या हांतून आर्यसंस्कृतीचा पाडाव आणीक पांचपन्नास वर्षांत परिपूर्ण झाला असता. ह्या पांच पातशाह्या अन्योन्य मत्सरानें एकमेकांचें बल क्षीण न करत्या आणि स्नेहवृद्धीचे तह करून इस्लामी संस्कृतीचा विजय करणें हें एक च धोरण अक्षत पाळत्या, तर हिंदुसंस्कृती पृथ्वीतलावरून उछिन्न होऊन गतेतिहासाचा करुण विषय झाली असती. इस्लामी धर्माचा प्रसार करण्याची प्रतिज्ञा प्रत्येक पातशहा करी; परंतु ती दुसऱ्याच्या हातून सफल न होतां आपल्या हातून व्हावी अश्या अभिमानानें एक दक्षिणीशहा दुसऱ्या दक्षिणी शहाच्या उरावर बसे. दक्षिणी सर्व शहा शियापंथी पडल्या मुळें उत्तरेकडील सुनी मोगल त्यांना धर्मभ्रष्ट समजत व हिंदू प्रमाणें च त्यांचा हि उच्छेद करण्याचा पैगाम बांधीत. अशी दुफळी नव्हे, त्रिफळी नव्हे, पंचफळी मुसुलमान पातशाह्यां मध्यें होती. ती हि झाली, तत्रापि देखील मुसुलमान पातशहा एका बाबीची खबरदारी घेते, तर हिंदूसंस्कृतीचा त्यांच्या हातून नायनाट झाला असता. पंचफळीमुळें फार झालें तर पांच शाह्यांतून कोणत्या तरी एका शाहीच्या हातांत सर्व राज्यसत्ता जाती व त्या सार्वभौम यावनी राजसत्तेच्या द्वारा आर्यसंस्कृतीचा परिपूर्ण नाश होता. फक्त एका बाबी कडे त्यांनीं बिलकुल दुर्लक्ष्य करतां कामा नव्हतें. ती बाब ही कीं, त्यांनीं कोणा हि हिंदुधर्मी लढवय्याला मनसबदारी किंवा सरदारी देऊन प्रबल बनूं द्यावयाचें नव्हतें. हें अनुभवसिद्ध सामान्य धोरण त्या कालीं मुसुलमान पातशहांना माहीत नव्हतें असें हि म्हणतां येत नाहीं. शहाजहान व औरंगझेब यांच्या तर तें मुखोद्गत होतें. दक्षिणेंतील शहांना हि तें अवगत होतें. परंतु कोणतें हि धार्मिक, वैय्यापारिक किंवा राजकीय धोरण किती हि महत्वाचें असलें तत्रापि तें स्वसंरक्षणाच्या व खासबचावाच्या धोरणा पुढें फिकें पिडतें. अकब्बरानें जेव्हां निजामशाही घशा खालीं उतरविण्याचा घाट घातला व निजामशाहींतील दक्षिणी व परदेशी मुसुलमानांचे दोन्हीं पक्ष शहाच्या खांद्या वर कुरघोडी करूं लागले, तेव्हां निजामशहानें मालोजी भोंसले या लढवय्याला मनसबदारी देऊन स्वसंरक्षणार्थ विश्वासूक असा मराठ्यांचा तिसरा पक्ष निर्माण केला. प्रथम मालोजीची मनसबदारी पंचहजारी अशी बेताची च होती. परंतु धन्याचा विश्वास बसत बसत व लढाईच्या निमित्तानें वाढत वाढत, शहाजीच्या हाता खालीं ती मनसबदारी एखाद्या शहाला शोभेला अशी तोल-

दार फौज बाळगणारी झाली. असल्या मनसबदारीला कह्यांत ठेवणें मोठें जिवावरचें, नाजूक व संकटाचें काम असतें. सुखविली तर ती आयती च अलगज प्रेमानें उरावर बसत्ये आणि दुखविली तर रागावून प्राण घेत्ये. सनातनधर्मी प्रबल मनसबदार जो शहाजी त्याला मलिकंबर व मूर्तिजाशहा ह्यानीं ज्या दिवशीं दुखविलें त्या दिवशीं हिंदुस्थानांत सहाशें वर्षे बांधीत आणिलेल्या इस्लामच्या तटांत पहिलें भगदाड पडलें आणि सनातन संस्कृती वरील इस्लामच्या मगरमिठींतील पहिली गांठ मोकळी झाली. शहाजी संतापून निजामशाहींतून निघून गेल्या वर मलिकंबराला मूर्तिजानें ठार केलें, मूर्तिजाला फतेखानानें मारिलें व फतेखानाला शहाजहानानें पकडिलें. बेगमेनें शहाजीचें साह्य घेतां च निजामशाहीला पुनः जीव आला आणि तिनें शहाजीला सोडतां च निजामशाहीचा कायमचा अंत झाला. शहाजहानाला हि ह्या वेळीं शहाजीच्या प्राबल्याचा व करामतीचा अनुभव आला. शक १५५८ तील मोहिम पावसाळ्याच्या आंत खलास करण्याचे शहाजहानाचे सर्व अंदाज शहाजीनें हुकविलें आणि शहाजी म्हणेल त्या अटी वर मोहिम कशी तरी शहाजहानास संपवावी लागली. ह्या पुढें शहाजीच्या वाटेस शहाजहान कधीं गेला नाहीं. आदिलशाहींत गेल्या वर शहाजीनें कर्नाटक कसें सर केलें, शहाजीला अटक केल्या मुळें कर्नाटकांत व पुणें प्रांतांत कसा धुमाकूळ उडाला, सुटल्या वर औरंगझेबाचा हस्तक व कुतुबशहाचा प्रधान जो मीरजुमला त्याला शहाजीनें कस बेदम बडविला, बंगळूरास स्वराज्यस्थापन शहाजीनें कसें केलें आणि पुणें प्रांतांत स्वतंत्रराज्यस्थापन शिवाजी कडून कसें करविलें, वगैरे कथानक मागें सविस्तर वर्णिलें आहे च. तात्पर्य, एक हिंदुधर्मी प्रबल मनसबदार बनू देण्याच्या एका चुकीचा हा सर्व परिणाम झाला. त्या एका चुकीनें नुसती निजामशाही च खाल्ली नाहीं, तर कुतुबशाही खांकेंत मारिली, आदिलशाहीचे लचके तोडिले, बेरीदशाहीचा चकनाचूर होऊं दिला आणि शेवटीं दिल्लीची मोंगलाई रसातळास पोहोंचविली. औरंगझेबानें शिवाजीस निसटून जाऊं देण्याची एक चुकी केली, तर त्याला सव्वीस वर्षे दक्षिणेंत वनवास भोगावा लागून शेवटीं हताश मरावें लागलें. शहाजीला मनसबदारी देण्याच्या एका चुकीनें त्याहून हि घोर धक्का इस्लामाला बसला. इस्लामी राज्यसत्ता हिंदुस्थानांतून कायमची बाद होण्याचा मार्ग खुला झाला. हिंदुस्थानाच्या तत्कालीन राजकारणांत शहाजीच्या इतिकर्तव्यतेचें कार्य हें असल्या स्वरूपाचें म्हणजे यवनांची सत्ता खिळखिळी करून मोडण्याच्या पंथास लावण्याचें होतें. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हटलें तर शहाजी ह्या वेळीं हिंदुत्वाचा विजयी वाली बनला होता.

५७ येथें असा आचंबा उद्भवण्या सारखा आहे कीं, इराण पासून आसाम

पर्यंत व पूर्वसमुद्रा पासून पश्चिमसमुद्रा पर्यंत ज्याची अमर्याद सत्ता त्या दिल्लीच्या मोगल पातशहाला किंवा दक्षिणेंतील शहांना शहाजी व शिवाजी यांना, अथवा व्यक्तिनामें टाकून बोललें तर, मराठ्यांना चिरडून टाकितां कसें आलें नाहीं? ह्या प्रश्नाला उत्तर द्यावयाचें म्हणजे तत्कालीन ऊर्फ तद्युगीन सार्वजनिक मानवी हालचालीं कडे व संस्कृतिप्रवाहा कडे नजर फेंकिली पाहिजे. पहिली व सर्वांत मुख्य अशी एक च एक बाब एतत्संबंधक म्हटली म्हणजे ही कीं, ह्या कालीं इस्लामी विकृति म्हणून जिला म्हणता येईल तिचें पृथ्वीतला वरील कार्य संपून तिची शक १४०० पासून शक १५०० पर्यंतचीं शंभर वर्षे एका प्रचंड संस्कृतिप्रवाहाच्या रेट्या पुढें सारखी पिछेहाट होत चालली होती. हा प्रचंड संस्कृतिप्रवाह म्हणजे ज्याला आधुनिक भौतिक शास्त्रीय संस्कृति म्हणतात तो. ह्या शास्त्रीय संस्कृतिप्रवाहानें एकट्या इस्लामी विकृतीला च तेवढें क्षीण केलें असें नाहीं. ह्या प्रवाहानें ख्रिस्ती विकृतीला हि दुर्बल करून सोडिलें. ही संस्कृति कालान्तरानें हिंदू विकृतीला व बौद्धविकृतीला हि मुरगाळून टाकणार होती. अश्या ह्या अजिंक्य व त्रिभुवनविजयी व कालत्रयव्यापक सनातन भौतिक शास्त्रीय संस्कृतीच्या धगधगीत तेजा पुढें जुनाट मध्ययुगीन व रानटी इस्लामी विकृति शक १४०० पासून क्षय पावत पावत शक १५५० च्या सुमारास अति च क्षीण झाली. तिला पहिला धक्का स्पेनमध्यें बसला, दुसरा धक्का पोलंडमध्यें मिळाला आणि तिसरी गचांडी आरबी समुद्रांत, बंगाली समुद्रांत व पासिफिक समुद्रांत दिली गेली. मुस्लिम विकृतीला लत्ताप्रहार करणारीं हीं तीन राष्ट्रें म्हणजे स्पेन, पोलंड व पोर्तुगाल हीं होत. पहिल्या धक्कयानें इस्लामाची भूमध्यसमुद्रांतून उचलबांगडी झाली दुसऱ्या धक्कयानें इस्लामाला पश्चिम यूरप बंद झालें, आणि तिसऱ्या धक्कयानें आफ्रिकेच्या पूर्वे कडील सर्व समुद्रांना इस्लाम कायमचें मुकलें. इस्लामला हे प्राणघेण्ये धक्के देणारीं तिन्ही राष्ट्रें ख्रिस्ती विकृतीनें पछाडिलेलीं होतीं. परंतु तीं ख्रिस्ती होतीं म्हणून त्यांनीं इस्लामाचा पराभव केला असें मात्र समजावयाचें नाहीं. त्यांच्या जयाचें मुख्य कारण त्यांच्यांत नव्या जोमानें उत्पन्न झालेली भौतिक शास्त्रीय संस्कृति होय. ही भौतिक शास्त्रीय संस्कृति त्यांच्यांत उत्पन्न होण्याच्या अगोदर तीन चार शें वर्षे यूरोपांतील सर्व ख्रिस्ती राष्ट्रांनीं पालस्टैन घेण्या करितां इस्लामाशीं झुंजण्यांत जंगजंग पछाडले, पण इस्लामाचें त्यांच्याच्यानें अणुमात्र हि वांकडें झालें नाहीं. परंतु, भौतिक शास्त्रीय संस्कृतीचा पाठिंबा मिळतां च, आगी पुढें लोणी जसें वितळावें, तसा इस्लाम शास्त्रसंस्कृत यूरोपाच्या पुढें केवळ विरघळत गेला, आणि ख्रिस्ती राष्ट्रांच्या अन्योन्य मत्सराची थोडी फार थंडाई मिळून आस्ते आस्ते विरघळतां विर-

घळतां आतां गेल्या दोन वर्षी पाठीमागें म्हणजे शक १८४० त केवळ नामशेष राहिला. हा सर्व प्रभाव भौतिक शास्त्रीय संस्कृतीचा होय. आरबी समुद्रांत इस्लामला जो धक्का बसला त्याचा परिणाम असा झाला कीं हबस, श्यामळ, अरबस्थान, इराणी आखात, काठेवाड, गुजराथ व कोंकण ह्या प्रदेशांच्या किनाऱ्यानें हबशी, श्यामळ, अरबस्थानी, इराणी, मोंगल, निजामशाही व आदिलशाही मुसुलमान व्यापाऱ्यांच्या हालचाली संपुष्टांत आल्या, आणि हबस, श्यामळ, अरबस्थान व इराण ह्या देशांतून आदिलशहा व निजामशहा यांच्या सैन्यांत व दरबारांत लढाऊ व कारकुनी पेशाच्या मुसुलमान लोकांचा भरणा उत्तरोत्तर कमी होत गेला. त्या मुळें देशांतील मराठा शिपायांचा व सरदारांचा व ब्राह्मणांचा पाठिंबा मिळाविणें या दोन्ही शहांना अपरिहार्य झालें. यूरोपीयन भौतिक शास्त्रीय संस्कृतीच्या रेट्याचा दक्षिणी शहां वर हा असा परिणाम झाला. दिल्लीच्या मोंगलां वर हि अशी च छाप शास्त्रशस्त्रसंपन्न पोर्तुगीज लोकांची बसली. प्राजक्ताचें झाड हलविलें असतां फुलें जशीं टपटपा गळून पडतात, तशीं गुजराथ, कोंकण व बंगाल या देशांच्या किनाऱ्यां वरील बंदरें पोर्तुगीज लोकांच्या शस्त्रांच्या व अस्त्रांच्या दणक्यानें पटापट युरोपियनांच्या पदरांत पडलीं. त्यामुळें दिल्लीच्या मोंगलाची हि गुर्मी समुद्रा वर जिरविणारे शेरास सवाईशेर कोणी तरी पृथ्वीच्या पाठी वर फिरंगी म्हणून लोक आहेत अशीं हिंदुस्थान भर आख्या झाली व तितक्या पुरता मोंगलांच्या इज्जतीस धक्का बसला. मोंगल एक काफर तर फिरंगी सात काफर, असें हिंदुस्थानांत लोकमत बनलें. फिरंग्यांना जिंकिणें म्हणजे मोठें शतकृत्य करणें, असें हिंदुस्थानांतील लोकांस वाटूं लागलें. शहाजीनें फिरंग हातांत धरली म्हणजे फिरंग्यांचा रंग जातो, अशी जी जयरामानें शहाजीची स्तुति केली आहे त्यांतील मतलब असा आहे कीं अजिंक्य फिरंग्यांना हि ज्यानें जिंकिलें तो शहाजी मोंगलाची विशेष तमा बाळगीत नव्हता हें जाहीर व्हावें. ह्या सर्व तपशिलाचें तात्पर्य एवढें च कीं हिंदुस्थानांतील व विशेषत: ज्यांना पोर्तुगीजांचा निकट शेजार होता त्या महाराष्ट्रांतील लोकांच्या मनांतून आदिलशहा, निजामशहा व मोंगल या तिघांच्या संबंधानें आदर व इज्जत उतरत्या कळेस लागली. हा युरोपियन संसर्गाचा परिणाम झाला. इज्जत उतरण्याला दुसरीं हि आणीक कारणें वावरत होतीं. मोंगल पातशहा वंशानें तुराणी, विद्येनें इराणी व धर्मानें अरबी होते. मूळचे मध्यआशियांतील मोंगल लोक अर्धवट रानटी असून, शेजारास असलेले त्यांच्या देवधर्माहून श्रेष्ठ असे देवधर्म ते स्वीकारीत असत. पूर्वी कित्येक शक ऊर्फ मोंगल लोकांनीं वासुदेवभक्ति घेतली होती, कित्येकांनीं बौद्धमत अंगीकारिलें होतें,

आणि सध्यां ते महम्मदाच्या देवधर्माचे अनुयायी बनले होते. हिंदुस्थानांत आल्या वर ख्रिस्ती, झरदुष्ट्री व वेदान्ती कल्पनांचा पगडा त्यांच्या मनावर बसून, निर्भेळ इस्लाममता पासून ते च्युत होत चालले होते. अकब्बर, जहांगीर, शहाजहान, ह्या मोंगल पातशहांनीं अनेक हिंदू चाली उचललेल्या होत्या, हें सर्वप्रसिद्ध आहे. इभ्राईम आदिलशहाला ललितकलांचा इतका कांहीं शोक असे कीं त्या पुढें तो मुस्लीमधर्म तुच्छ मानी, अशी काजीमुल्ला वगैरे धर्माचार्यांना भीति पडली. मोंगललोकांचे देवधर्मविकार असे शिथिल होत असतां, त्यांच्या इराणी विद्यासंस्कारांत हि बदल होत गेले. फारसी भाषा मोंगल भाषेहून श्रेष्ठ पडल्या मुळें व मध्यआशियांतील सर्व दरबारी व्यवहार फारसींत चालत असल्या मुळें, ह्या अर्धरानटी मोंगल लोकांनीं इराणची परकीय अशी फारसी भाषा स्वीकारिली व फारसींत लिहिणारे इराणी कारकून व मुत्सद्दी पदरीं बाळगिले. ह्या इराण्यांहून हिंदू कारकून व मुत्सद्दी वरचढ असत, सबब सर्व दरबारी व्यवहार आस्ते आस्ते हिंदू कायस्थांच्या हातीं गेला. देवधर्म व फारसी विद्या यांची अशी पायमल्ली होत असतां मोंगलांची वंशशुद्धि हि भेसळ होत गेली. रजपूत वगैरे हिंदू जातीशीं शरीरसंबंध होऊन, शुद्ध मोंगलत्व उत्तरोत्तर बिघडत गेलें व त्या बरोबर मोंगल स्वभाव हि अपकृष्ट होत गेला. गनीमी काव्यानें लढण्यांत मूळ मोंगलांची व तुराण्यांची मोठी ख्याती. पण हिंदुस्थानांत ती कीर्ति त्यांनीं गमाविली. मराठ्यांच्या गनीमी पेचां पुढें व हुलकावण्या पुढें, हिंदुस्थानांत सुखावलेले मोंगल कच खाऊं लागले. असा चोहों कडून यूरोपांत, समुद्रांत, हिंदुस्थानांत, धर्मांत, विद्येंत व वंशांत ऱ्हास होत गेल्या मुळें, शहाजी व शिवाजी ह्या मराठ्यांना चिरडून टाकण्याचें सामर्थ्य दक्षिणेंतील किंवा उत्तरेंतील मुसुलमानांत राहिलें नाहीं. शहाजीनें मुसुलमानांचीं हीं व्यंग्यें ओळखून, तदनुसार आपली कारवाई चालविली व तींत त्याला यावें तसें यश आलें. मुसुलमान पातशाह्या दिसण्यांत खूप टब्बू दिसत, परंतु आंतून रोगांनीं पोकरल्या गेल्या होत्या, हें शहाजीस ओळखतां आलें, ह्यांत च शहाजीचें मोठेंपण दिसून येतें. दिल्लीन्द्र म्हणजे केवळ अजिंक्य, ही जी तत्कालिन सामान्य समजूत, तींत तथ्यांश कितपत आहे, हें शहाजीनें व शिवाजीनें व त्यांच्या ब्राह्मण मुत्सद्यांनीं उत्तमोत्तम जोखिलें होतें.

५८ शहाजीच्या चरित्रांतील मुख्य धोरण काय होतें, तो आपली इतिकर्तव्यता काय मानीत होता, धोरण अमलांत आणण्यास त्यानें कोणतीं साधनें निर्माण केलीं व त्याच्या कालीं, महाराष्ट्राची, भारतवर्षाची, यूरोपची, मुसुलमान समाजाची व त्याची स्वतःची मनोरचना व विकृतिसंस्कृति कोणत्या

स्वरूपाची होती इत्यादि महत्वाच्या बाबींचा खल झाल्या वर, आतां चटणी-कोशिंबिरी दाखल एका लहानश्या बाबीचें मनोरंजनार्थ किंचित् पेषण करूं. पंधरा वीस हजार फौजेचा मालक असतांना ज्यानें निजामशाही पुनरुज्जीवित केली, ज्याला गप्प बसविण्याचे शहाजहानाचे सर्व प्रयत्न फोल ठरले, साठ सत्तर हजार फौज चालवून ज्यानें मिरजुमल्यासारखा रूमशामपर्यंत गाजणारा जवाहिऱ्या सरदार सश्याप्रमाणें गुर्त्तींत पकडला, ज्याच्या दराऱ्या खातर औरंगझेबाचे आदिलशाही खालसा करण्याचे विचार लांबणी वर पडले, ज्याचे गणगोत व शरीरसंबंध जाधवराव, निंबाळकर, मोहिते, इत्यादि मोठमोठ्या मराठा घराण्याशीं पिढ्यान्पिढ्यां होत आलेले, त्या शहाजी महाराजाच्या दिगंतकीर्ति लेकाला आमचे बंगाली व्यवसायबंधू जदुनाथ सरकार obscure, of no high family influence व of very small means म्हणून लिहिण्याच्या झोंकांत सहज शिफारसपत्र देतात आणि चार ओळी लिहून संपल्या नाहींत तों च ह्या क्षुद्र व तुटपुंजा माणसानें गडा पाठीमागून गड हबकण्याचा सपाटा लाविला म्हणून तक्रार करतात! दरिद्री व तुटपुंजा इसम फार तर पैशा अधेल्याची चोरी करील; पण किल्ल्या पाठी किल्ला खिशांत कसा घालील, तें सांगण्यास खरोखर बंगाली जादूगार च हवा होता! कदाचित् दरिद्री व तुटपुंज्या शिवाजीनें हें किल्ल्या वर किल्ले पटकाविण्याचें अजब कृत्य मंत्रसामर्थ्याच्या जोरा वर केलें असावें, असा जदुनाथांचा गर्भित आशय असल्यास, शिवाजीच्या जादूगारी संबंधाचा हा नवीन शोध लाविल्या बद्दल प्रोफेसर सरकार यांचें आम्ही आनंदानें व खुल्या दिलानें अभिनंदन करण्यांत सौख्य मानितों आणि मुसुलमान तवारीखकारांचे एकनिष्ठ फोनो बनण्यांत प्रावीण्य दाखविल्या बद्दल त्यांचें कौतुक करण्यांत दंग होतों.

५९ प्रोफेसर सरकार यांनीं शिवाजी वर हा जो जादूगारीचा व मंत्रसामर्थ्याचा गर्भित आरोप नकळत आणिलेला आम्हांस दिसला, तसला आरोप चुकून हि शहाजी वर आजपर्यंत कोणी केलेला नाहीं व पुढें करणार नाहीं. शहाजी आपली कुलदेवता अंबाबाई व कुलदैव शिखरशिंगणापूरचा महादेव यांचें स्मरण संकटसमयीं करीत असे. परंतु शिवाजी प्रमाणें अंबाबाई किंवा शंभुमहादेव त्याच्या अंगांत येऊन त्याच्या तोंडून भविष्यवाणी कधीं वदवीत नसे. बापलेकांत महदंतर जें होतें तें हें च होतें. आपल्याला अंबाबाई व शंभुमहादेव प्रसन्न आहे व त्यांच्या वरदहस्तानें स्वधर्म रक्षिण्या साठीं स्वराज्यस्थापना आपणांस अवश्य कर्तव्य आहे, ही शिवाजीची भाषा शहाजीच्या तोंडून कधीं निघाली नाहीं. हें मंत्रसामर्थ्य शिवाजीसारख्या राष्ट्ररचना करणाऱ्या जादूगाराच्या ठाईं च संभाव्य होतें. महाराष्ट्रांतील देवभोळ्या लोकांना

अत्यंत प्रिय जीं शंकरपार्वती दैवतें तीं च मुळीं शिवाजीच्या आंगांत संचार करून दुष्टांचा संव्हार व साधूंचें रक्षण करूं लागल्या वर, सामान्य जन शिवाचा अवतार जो शिवाजी त्याचें शुभाचिंतन व समनुयान करणें आपलें कर्तव्य समजूं लागल्यास आश्चर्य नाहीं. मुसुलमानां वर पातशाहत करूं पहाणाऱ्या नापोलियोनें आपण इस्लामचे कट्टे अनुयायी आहों ही भाषा सुरू केली आणि तसा प्रसंग च येता तर त्यानें एकादें नवीन कुराण हि रचिलें किंवा रचाविलें असतें. तो च प्रकार शिवाजीचा होता. हे अतिमानुष लोक सामान्य देवधर्मांच्या वरचे होत. अंबाबाई च शी काय, कोणतें हि दैवत शिवाजीच्या तोंडून भविष्य बोलण्यांत अभिमान मानतें. ही देवांचें हि आधिपत्य करण्याची शिवाजीची किंवा नापोलियोची पाय्री शहाजी सारख्या व्यवहारिकांना शक्य नव्हती. काळ वेळ प्रसंग पाहून चार लोकांत गोड दिसून आपलें कार्य बाताबेतानें परंतु निखालस सिद्धीस जेणें करून जाईल तो सर्वमान्य रस्ता चोखळणाऱ्या उत्तम पुरुषां पैकीं शहाजी हा बऱ्या च वरच्या कोटींतील पुरुष होता.

६० येथपर्यंत शहाजीच्या चरित्राचा जो त्रोटक तपशील दिला आणि त्याच्या धोरणाचें व इतिकर्तव्यतेचें जें अल्प विवेचन केलें त्यांत स्पष्टपणें आपल्या नजरेस आलें कीं स्वराज्य,—मग तें स्वतंत्र असो, प्रच्छन्न असो, किंवा मांडलिकी असो,—स्थापन करण्यांत शहाजीचीं तारुण्या पासून वृद्धापकाला पर्यंतचीं पंचेचाळीस वर्षे गेलीं, आणि शेवटीं मांडलिकी स्वराज्य स्थापण्यांत त्याला यश आलें. हें मांडलिकत्व यद्यपि नांवाचें च होतें, तत्रापि तें मांडलिकत्व होतें यांत वाद नव्हता. आतां शहाजी बड्या सैन्याचा धनी पडल्या कारणानें वरिष्ठ धनी जो आदिलशहा तो च उलटा त्याला वचकून असे हें खरें. त्या मुळें शहाजीची आपल्या राज्यावरील सत्ता पूर्णपणें अनियंत्रित होती, असें म्हणणें वस्तुस्थिती पासून फारसें दूर नव्हतें. शहाजी वर काय थोडासा वचक बसावयाचा तो त्याच्या मुत्सद्यांचा व वरिष्ठ मराठा सरदारांचा. ह्या खेरीज परदेशी कर्नाटकी प्रजेंतून कोणाचा हि दाब त्याच्या वर असणें शक्य नव्हतें. मुत्सद्दी व सरदार ह्यांचें काम राजा बोलावील तेव्हां सल्लामसलत सांगण्याचें. अमुक केलें च पाहिजे आणि तमुक केलें न च पाहिजे, असें सांगण्याचा हक्क ह्या सरदारांना किंवा मुत्सद्यांना मुळीं च नव्हता. तात्पर्य, शहाजीचें कर्नाटकांतील राज्य पूर्णपणें अनियंत्रित होतें. तत्रापि जमीनमहसुलाच्या व न्यायमनसुबीच्या पुणेंप्रांतांतील जुनाट पद्धति शहाजीनें कर्नाटकांत इतक्या नामी बसवून दिल्या कीं सर्व प्रजाजन त्याचा दुवा गाऊं लागले. परंतु सर्वांत ज्या कृत्यानें शहाजी कर्नाटकांत अत्यंत प्रिय झाला तें हें कीं

तो राज्य करूं लागल्या पासून मुसुलमानांच्या हांतून देवालयें छिन्नभिन्न होण्याची, बायकां वर जुलूम जबरदस्ती गुदरण्याची, शेटसावकारां पासून पैसा उकळला जाण्याची व शेतकऱ्यांचें सर्वस्व नागविण्याची पीडा कर्नाटकांतून कायमची बाद झाली. आदिलशहा, कुतुबशहा किंवा मोंगल यांचें मुखावलोकन हि घेण्याची कर्नाटकांतील हिंदूंना व इतर जातींना इच्छा राहिली नाहीं. देशाला असा सुरक्षितपणा आल्या कारणानें, शहाजीच्या कर्नाटकांतील राज्या संबंधानें भरतखंडांतील सुज्ञ व कळकळीच्या विचारी हिंदूंना सानंद अभिमान वाटूं लागला. वैदिक, पंडित, शास्त्री, मल्ल, गायक, कवि, साधु, संत, शैव, वैष्णव, रामानुज असे गुणीजन व भिन्नपंथीय लोक शहाजीच्या दर्शनास येऊं लागले. भाट, चारण इत्यादि बंदीजन देशोदेशीं शहाजीचीं कवनें व पवाडे गाऊन, एक नवीन हिंदूराज्य दक्षिणेंत नुकतें च स्थापन झालें आहे व तें स्थापन करणारा महाराज शहाजीराजा भोसला या नावांचा वीरपुरुष दक्षिणेंत अवतरला आहे, अशी आख्या चोहों कडे पसरवीत. जयरामकवीनें तर युधिष्ठिर, विक्रम व शालिवाहन हे शककर्ते शहाजीशीं तुलण्याला योग्य नाहींत असा आपला अभिप्राय दिला आहे. शक १२०० पासून शक १५०० पर्यंत च्या तीनशें वर्षांत शहाजी एवढा थोर हिंदू राज्यकर्ता दुसरा कोणी झाला नाहीं, ही बाब लक्षांत घेतां, जयरामकवीची ही उक्ति सार्थ नव्हती असें कोण म्हणेल? जयरामकवीच्या लिहिण्यांतील एका शब्दाच्या चमत्कारिक उपयोगा संबंधानें किंचित् टीका करणें येथें योग्य दिसतें. शक हा तो टीकेय शब्द होय. युधिष्ठिर, विक्रम व शालिवाहन यांना जयराम शक म्हणतो.

युधिष्ठिर विक्रम शालिवाहन शक ।
त्याहूनि महाराजा कीर्तिनें अधिक ॥

ह्या ओव्यर्धांत, तसें च

अवतार तूं शाह तुझा महिमा शक हो असके न सकेत करूं ।

ह्या चरणांत जयराम, युधिष्ठिर, विक्रम व शालिवाहन यांना शक म्हणतो. येथें शक ह्या शब्दाचा अर्थ काय? शक म्हणजे अहिंदू जे हूणादि शक लोक ते जयरामाला विवक्षित नव्हतें हें सांगावयाला नको च. मग हे तीन शककर्ते शक कसे? असें दिसतें कीं शक् ऐश्वर्ये या धातूला अ प्रत्यय लागून शक हा शब्द बनलेला आहे. शक् पासून जसा शक्र शब्द कर्तृवाचक निघतो तसा च शक् पासून शक शब्द जयरामानें कर्तृवाचक बनविला. शक्र ह्याचा विशिष्ट अर्थ यद्यपि इंद्र असा आहे, तत्रापि सामान्य अर्थ ईश्वर, राजा, समर्थ, अंमल-

गाजविणारा असा आहे. तो च अर्थ शक ह्या शब्दाचा आहे. शक म्हणजे समर्थ, ऐश्वर्यवान् व कालप्रवर्तक राजा. ह्या अर्थानें युधिष्ठिर, विक्रम व शालिवाहन यांना जयराम शक हें विशेषण लावितो तें ठीक दिसतें. जयरामाचा हा जर अभिप्राय सर्वत्र संमत झाला, तर पुराणेतिहासांतलि एक गूढ कायमचें उकललें गेलें असा अर्थ होईल. कालप्रवर्तक राजा ह्या अर्थाचा शक शब्द आणि अहिंदू अश्या एका म्लेच्छजातीचा वाचक शक शब्द उच्चारांत सारखे असल्यामुळें, शालिवाहनशक ह्या सामासिक शब्दाचा अर्थ करतांना अनेक संशोधक बुचकळ्यांत पडत आलेले आहेत. शकनृपकाल, शककाल, शके, शाके, इत्यादि शब्दांत म्लेच्छ जे शकलोक त्यांच्या राजांचा कांहीं तरी संबंध असावा, असा साहाजिक तर्क करून, किती तरी पुराणेतिहाससंशोधकांनीं शककालाचा प्रारंभ म्लेच्छ जे शकलोक त्यांच्या एखाद्या राजाच्या राज्यारंभाशीं जोडण्याचा खटाटोप केला आहे. परंतु त्या सर्व खटाटोपांत एक अशी गोम राही कीं हिंदू लोक आपल्या धर्मकृत्यांत अहिंदू अतएव धर्मबाह्य कालगणनेचा उपयोग कालत्रयीं हि करणार नाहींत. तो च जयरामकवीचा शकशब्दाचा अर्थ घेतला, म्हणजे सर्व च अडचणी दूर होतात. कालप्रवर्तक म्हणून शालिवाहनाला शक म्हणत व त्यानें प्रचलित केलेल्या कालाला शालिवाहनशक म्हणत. शक् धातूला अ प्रत्यय लागून क्रियार्थक शक शब्द बनतो. क्रियार्थक शक शब्दाचा अर्थ सत्ता, अधिकार, अंमल; आणि या अर्थानें शक हा शब्द मराठींत अद्याप सररास योजिला जातो. शिवाय, युधिष्ठिरशक, विक्रमशक, हे किंवा इत्यादि प्रयोग शकशब्दाचा सत्ता, अंमल हा अर्थ घेतला म्हणजे अदुष्ट ठरतात व शकशब्द युधिष्ठिर, विक्रम, शिव, शिलाहार, इत्यादि नामांपुढें लागला असतां त्यांत कोणतें हि वैपरीत्य भासत नाहीं.

६१ शहाजी संबंधानें शक या शब्दाची योजना जयरामकवीनें जी केली आहे ती वरून एक अनुमान असें करतां येतें कीं, देशांत कांहीं तरी नवीन मनू सुरू होत आहे, यवनांची सत्ता ऱ्हास पावत असून तिच्या जागीं हिंदूंची सत्ता प्रचलित होत आहे व ह्या सत्तेचें रूप विक्रम किंवा शालिवाहन या शककर्त्यांच्या सत्ते सारखें भासत आहे, अश्या कल्पना त्या कालीं कित्येक लोकांच्या मनांत येऊं लागल्या होत्या. ही शककर्ती सत्ता शहाजीच्या अंमलाच्या रूपानें प्रगट होणार कीं काय याचा अंदाज साहजिकपणें च त्या वेळीं कोणाला च करतां येण्या सारखा नव्हता. शहाजी बनतां बनतां शककर्ता बनेल, अशी हि अटकळ कित्येकांनीं बांधिली असावी. परंतु, त्या अटकळींत फारसा जीव नव्हता, हें तीनशें वर्षा नंतर आतां आपण सांगू शकतों. कारण,

शहाजीच्या इतिकर्तव्यतेचें साफल्य आपल्या डोळ्या समोर अथपासून इतिपर्यंत समग्र मांडलें गेलें आहे, त्या वरून आपण निश्चयानें सांगू शकतों कीं, शहाजीची सत्ता शककर्त्यांच्या सत्तेपैकीं नव्हती. ती मांडलिकी सत्ता होती म्हणून शककर्ती नव्हती, असा मात्र अर्थ नव्हे. शिरजोर मांडलिकी सत्ता वरच्या दुर्बल अधिराजाला पदच्युत करून स्वतः अधिसत्ता बनूं शकते. परंतु त्या शिरजोर मांडलिकी सत्तेला राष्ट्र म्हणून ज्याला म्हणतात त्या शक्तीचें अधिष्ठान पूर्वसिद्ध असावें लागतें. तें अधिष्ठान शहाजीच्या मांडलिकी सत्तेला असावें तसें नव्हतें. शहाजीची सत्ता वैयक्तिक होती. तो असे तों पर्यंत त्या सत्तेचा शिरजोरपणा गोचर होणार, तो गेला म्हणजे तिचा शिरजोरपणा हि जाणार. अश्या वैयक्तिक सत्तेच्या पाया वर कालप्रवर्तकत्वाची इमारत उठूं शकत नाहीं. शककर्तृत्वाच्या इमारतीला राष्ट्रत्वाचा भक्कम पाया च लागतो. शहाजीच्या कालीं महाराष्ट्रदेशांतील मराठा समाज राष्ट्र या पदवीला पोहोंचला नव्हता, फक्त लोक ही पदवी त्यानें आक्रमण केली होती. आपल्या देशाचा सर्व कारभार विशेषतः राजकीय कारभार आपण स्वतः करणार, ही भावना ज्या समाजांतील बहुतम व्यक्तींच्या ठायीं प्रादुर्भूत झाली व तत्प्रीत्यर्थ ज्या समाजांतील लोक प्राण हि खर्चिण्यास सिद्ध झाले तो समाज राष्ट्र या पदवीला पोहोंचला म्हणजे राष्ट्र झाला. ही भावना समाजांत जों पर्यंत उद्भूत झाली नाहीं तों पर्यंत समाज लोक ह्या पदवींत च असूं शकतो. त्या लोकांत एक देश, एक भाषा, एक आचारविचार, एक वंश, एक धर्म व एक कायदा इतकीं सारीं सामान्य बंधनें यद्यपि विद्यमान असलीं आणि राजकीय कारभार स्वतः करण्याची म्हणजे राज्य करण्याची ऊर्फ स्वराज्य करण्याची उत्कट इच्छा नसली, तर त्या लोकांना राष्ट्र म्हणतां येत नाहीं. शहाजीकालीं महाराष्ट्रांतील मराठ्या लोकांत ही राजकीय भावना फार च थोड्या इसमांच्या ठायीं उद्भवली होती. असें हि म्हटलें असतां अतिशयोक्त होणार नाहीं कीं राज्य करण्याची प्रबल इच्छा व तत्प्रीत्यर्थ प्राण हि वेंचण्याची तयारी फक्त एकट्या शहाजीच्या व त्याच्या कांहीं ब्राह्मण मुत्सद्यांच्या ठायीं च तेवढी त्या कालीं प्रज्वलित झाली होती. आणि ती तशी जाज्वल्य प्रज्वलित झाली होती म्हणून तर चार यवनी पातशहांशीं चाळीस वर्षें झगडत झगडत शेवटीं त्यानें लंगडेंपांगळें कां होईना पण स्वराज्य पैदा करण्याचें वीरकृत्य स्वतः व्यक्ति मात्रा पुर्तें मूर्त करून दाखविलें. ह्या वीरवृत्तीचें मराठा समाजांत अनुकरण होऊन, शिवाजीच्या कालीं त्या समाजांतील बहुतम लोकांनीं स्वराज्य करण्याच्या प्रखर उत्कंठेनें प्रेरित होऊन राष्ट्र ही उच्च पदवी प्राण खर्चून पैदा केली. त्या अभ्दुत कथानकाचा प्रांत शककर्त्या श्रीशिवाजी

महाराजांच्या कारकीर्दींतील पडल्या मुळें, तत्संबंधक विवेचनास प्रस्तुत स्थलीं जागा देणें न्याय्य होणार नाहीं.

६२ आतां शेवटीं दोन महत्त्वाच्या प्रश्नांचा उडतउडत उल्लेख करून, हा प्रास्ताविक लेख आटोपता घेऊं. पहिला प्रश्न तत्कालीन संस्थानिकांचा. रामनगर, बागलाण, जव्हार, फलटण, जत, मुधोळ, सांवतवाडी, सोंधें, प्रभानवल्ली, श्रृंगारपुर, जावळी, इत्यादि स्थलींचे लहानमोठे हिंदू व मराठा संस्थानिक महाराष्ट्रांत शहाजीकालीं विद्यमान असतां, मुसुलमानी सत्ता उलथून पाडण्याचा किंवा खिळखिळी करण्याचा उद्योग त्यांच्या पैकीं कोणी हि कां केला नाहीं ? शहाजी सारख्या नवख्या मनसबदारा वर ही प्रचंड कामगिरी कशी येऊन पडली ? खरें पाहिलें तर, सैन्य, पैसा, प्रजा, मुत्सद्दी, विचारवंत, लढवय्ये व पुढारी पैदा करण्याची किंवा होण्याची सोय शहाजी सारख्या उपटसुंभ मनसबदारा पेक्षां ह्या पुरातन पिढीजाद संस्थानिकां पाशीं जास्त असण्याची शक्यता होती. असें असून, देशाचे हे स्वभावसिद्ध नायक निर्माल्यवत् निस्तेज व सुस्थ कां राहिले ? जव्हार हें संस्थान सर्वस्वीं रानटी कोळी लोकांनीं वसलेलें असल्या मुळें, त्यांच्या ठायीं मराठ्यांची उच्चतर महत्त्वाकांक्षी राजकीय मनोरचना त्या कालीं प्रगट होणें शक्य किंवा संभाव्य नव्हतें. सबब, त्या रानटी संस्थानाला प्रस्तुत उल्लेखां-तून बगळणें रास्त आहे. बाकीं राहिलेले सर्व संस्थानिक शहाजी प्रमाणें च उच्च मराठे होते. ते सुस्थ व स्वस्थ काय म्हणून राहिले ? फलटण, जत, मुधोळ, सांवतवाडी व जावली, एथील संस्थानिक आदिलशाही, निजामशाही किंवा मोंगलाई मनसबदार बनून त्या मनसबदारींत च समाधान मानून शहाजींशीं कधीं विरोधानें व कधीं उदासीनतेनें वागत असत. सोंधें, प्रभानवल्ली व श्रृंगारपुर ह्या डोंगराळ मुलखांतील मराठा संस्थानिकांना मुसुलमानांचा स्पर्श फार च स्वल्प होत असल्या मुळें, ते आपापल्या कुहरांत स्वस्थ झोपा घेत पडलेले होते व बाहेरच्या जगांत होत असलेल्या उलाढालींची वार्ता त्यांच्या गांवीं हि नव्हती. निजामशाही व मोंगलाई यांच्या सरहद्दी वर असलेलीं रामनगर व बागलाण हीं क्षत्रिय संस्थानें, खरें पाहिलें तर, त्यांच्या भोंवतीं चाललेल्या गडबडीनें खडबडून जागीं व्हावयास पाहिजे होतीं. परंतु, तीं हि गलितावस्थेंत रममाण होऊन निचिंत पडलीं होतीं. ह्या सार्वत्रिक निश्चेष्टपणाचें कारण काय ? महाराष्ट्रांतील यच्चयावत् सर्व मऱ्हाठ्यांच्या व ब्राह्मणांच्या राजकीय निश्चेष्टपणाचें जें सार्वत्रिक कारण मागें सांगितलें तें च ह्या संस्थानिकांच्या निश्चेष्टतेचें कारण होय. राष्ट्र होण्याची म्हणजे सर्व महाराष्ट्राचा राजकीय कारभार स्वतः पाहण्याची उत्कट व जिवंत भावना ह्या संस्था-

निकांच्या ठायीं उद्भूत झाली नव्हती. त्या मुळें होते त्या नीच स्थितींत समाधान मानून व वरिष्ठ मुसुलमानी अधिराजे करतील तो अपमान व सत्ता-संकोच निमूटपणें सहन करून हे संस्थानिक कालक्रमणा करीत असत. ह्यांच्या निश्चेष्टतेचें हें एक कारण झालें. ह्या कारणाला राष्ट्रभावनाभाव म्हटलें असतां चालेल. निश्चेष्टतेचें दुसरें कारण, आहे तें गमाविण्याची भीति. मुसुलमानी अधिसत्ते विरुद्ध पैगाम बांधून हातीं असलेलें क्षुद्र संस्थानवैभव हातचें घालविण्या पेक्षां तें संभाळून रहाणें ह्या अल्पात्म्यांना पसंत पडे. तिसरें कारण असें होतें कीं मुसुलमानी अधिसत्ते पासून फार दूर अंतरा वर हे संस्थानिक रहात, त्या मुळें त्या अधिसत्तेंत दुर्बलपणा कोठें व केव्हां उत्पन्न झाला किंवा होईल, याचा पत्ता ह्यांना नसे. चौथें कारण असें होतें कीं ह्यांचें सैन्य व फौजफाटा अत्यंत क्षुद्र असे. करोल सैन्य जय्यत तयार ठेविण्याची व उत्तरोत्तर वाढविण्याची करामत ह्या क्षुद्र व ऐदी संस्थानिकांनीं कधीं च दाखविली नाहीं. निश्चेष्टतेचें पांचवें कारण म्हटलें म्हणजे कारीगार हत्यार पैदा करण्या करितां करावयाचें, कोठून करावयाचें व कोठच्या पैश्यानें करावयाचें, ही अक्कल च मुळीं यांच्या हृदयभूमिकेंत कधीं उगवली नाहीं. साहावें कारण असें होतें कीं जपजाप्य करणारीं क्षुद्र भिक्षुकें व पोटभरू भिकार खर्डेघाश्ये ह्यांनीं ह्या संस्थानिकांच्या दरबारचें मुत्सद्दीपण पटकाविलेलें होतें. ह्या भटभिक्षुकांच्या व खर्डेघाश्यांच्या नेतृत्वा खालीं इंद्राला हि निंद्रपद प्राप्त झालें असतें, मग अडाणी व अर्धरानटी मराठा संस्थानिकांना नीचतम पदवी प्राप्त झाल्यास नवल कसचें! ह्या अधम संस्थानिकांच्या अगदीं उलट प्रकार शहाजीचा होता. (१) राष्ट्र होण्याची प्रबल इच्छा, (२) राज्य व राष्ट्र कमाविण्यांत सर्वस्वाची आहुती देण्याची पूर्ण तयारी, (३) मुसुलमानी अधिसत्तेच्या केंद्रस्थानीं वसती पडल्या मुळें, तेथील व्यंगें, मत्सर, विकार, बल, ऐश्वर्य, इत्यादींची खडान्‌खडा माहिती, (४) करोल सैन्य, (५) कारीगार हत्यार, (६) चाणाक्ष व चतुर मुत्सद्दी जवळ करण्याची पुण्यबुद्धि, (७) ह्या सर्व साधनांचा योग्य वेळीं योग्य उपयोग करण्याची अप्रतिहत अक्कल, (८) त्या अकलेला मूर्त रूप देण्यास लागणारें शौर्य, (९) आणि मनुष्यमात्राला आपल्या कह्यांत वागविण्याचें दुर्मीळ कसब, शहाजी राजाच्या ठायीं जन्मानें व कर्तबगारीनें सिद्ध झाल्या मुळें, त्याच्या हातून जुनाट संस्थानिकांच्या स्वप्नांत हि नव्हतें त्या स्वराज्यस्थापनेच्या महत्कृत्याचा पाया घातला गेला. जुने संस्थानिक व नवा शहाजी ह्यांच्यांत हें असें जमीनअस्मानाचें अंतर होतें.

६३ तत्कालीन नाकर्त्या संस्थानिकांचा परामर्ष घेतल्या नंतर, तत्कालीन

मराठा समाजाच्या निकृष्ट स्थिती संबंधानें चार शब्द सांगणें आवश्यक होतें. गेल्या बासष्ट कलमांत कित्येक स्थलीं तत्कालीन मराठा समाजाला अधम, निकृष्ट, नाकर्ता, इत्यादि विशेषणें लाविलेलीं पाहून जिज्ञासू विचारवंताच्या मनांत असा प्रश्न येतो कीं मराठे हे जर पुरातन क्षत्रिय आहेत अशी समजूत आहे आणि पुरातन क्षत्रिय जर सुसंस्कृत होते यांत संशय नाहीं, तर शहाजीकालीन मराठे अधम, निकृष्ट, अज्ञ व राष्ट्रभावनाविहीन कोणत्या कारणांनीं बनले ? जनक, रामचंद्र, भीष्म, कृष्ण, इत्यादि पुरातन क्षत्रिय आत्मा, नीति, राष्ट्र धर्म, इत्यादींचा खोल विचार व आचार करणारे असून, त्यांचे च वंशज जर मराठा क्षत्रिय असतील तर ते इतके अनात्मवान् व अराष्ट्रिक ऊर्फ अनीतिमान् कसे बनले ? उत्कृष्ट अवस्थे पासून निकृष्ट अवस्थान्तरा प्रत एका च वंशांतील समाजाचें सर्व बाजूंनीं अधःपतन सहसा झालेलें इतिहासांत नमूद नाहीं, इतकें च नव्हे तर अशक्य आहे. भीष्म, कृष्ण, जनक, रामचंद्र, हे क्षत्रिय वैदिक आर्ष भाषा बोलणारे असून, त्यांचे च वंशज म्हणून समजले जाणारे शहाजीकलीन मराठे मराठी भाषा काय म्हणून बोलूं लागले ? इंद्र, वायु, अग्नि इत्यादि देवांचें ऋग्मंत्र करून स्तवन करणाऱ्या वेदकालीन भीष्मादि क्षत्रियांचे वंशज जर शहाजीकालीन मराठे होते म्हणून म्हणतात तर ते विठोबा, राम, कृष्ण, दत्त, इत्यादींच्या फलपुष्पादींनीं व गंधाक्षतादींनीं मराठींत आरत्या कसे करूं लागले ? रथा वर आरोहून धनुष्यानें लढणाऱ्या भीष्माचे शहाजीकालीन वंशज घोड्या वर बसून बंदूक व भाला हीं हत्यारें काय कारणानें वापरूं लागले ? वैराज्य, साम्राज्य, पारमेष्ठ्य, राज्य, इत्यादि राष्ट्रीकरणाचा रात्रंदिवस पाढा वाचणाऱ्या भीष्मादि क्षत्रियांचे शहाजीकालीन वंशज वैराज्य, साम्राज्य, माहाराज्य, इत्यादि महान् हव्यास सोडून, सामान्य राष्ट्र ह्या कल्पनेला हि इतके पारखे कसे झाले ? इंद्राग्नींच्या छंदोभाषेंतील कथा एकीकडे च राहोत, परंतु रामकृष्णादींच्या ऐतिहासिक कथा ह्या मराठ्यांच्या करतां प्राकृत व अपभ्रष्ट जी मराठी नांवाची शूद्रभाषा तींत शेकडों ग्रंथकारां करवीं शेकडों वेळां हजार पांचशें वर्षे सतत काय म्हणून लिहिल्या जाव्यात ? संस्कृत भाषेंतील भारत, भागवत व रामायण ह्या मराठ्या लोकांना काय कारणानें समजत नाहींसें झालें ? इत्यादि एका सारखे एक महत्त्वाचे असे अनेक प्रश्न संशोधकाच्या पुढें, उत्तरांची वाट पहात, दत्त म्हणून उभे रहातात. शहाजीकालीन मराठ्यांच्या राष्ट्रीय, अथवा योग्य शब्द वापरावयाचा म्हणजे अराष्ट्रीय, मनोरचनेची यथायोग्य पारख करावयाची म्हणजे वरील प्रश्नांना समर्पक उत्तरें द्यावयाचीं. करतां, मराठे हे कोण लोक आहेत, वैदिक क्षत्रियांशीं त्यांचा कितपत संबंध पोहोचतो, भाषा

धर्म आचार विचार देश राष्ट्र रूप पेहराव इत्यादि बाबींत फेरफार होत होत मराठे लोक मराठा ह्या संज्ञेस कसे मिळविते झाले, इत्यादि प्रश्नांचीं उत्तरें पुढील कांहीं कलमांत देण्याचा प्रयत्न करतों व वैदिक कालाच्या अगदीं अलीकडील थरा पासून म्हणजे पाणिनीय काला पासून शहाजीच्या काला पर्यंत भारतीय आणि विशेषतः महाराष्ट्रीय क्षत्र कोणकोणत्या रूपांतरांतून कसकसें बदलत व प्रतिष्ठापत गेलें तें थोडक्यांत नमूद करतों.

६४ पाणिनीय काला पासून शहाजीकाला पर्यंतच्या भारतीय क्षत्राचा परंपरित इतिहास थोडक्यांत देण्याची प्रतिज्ञा केली खरी. परंतु, भारतीय क्षत्र हें कांहीं नितांत अनन्यपरतंत्र असें स्वतंत्र प्रकरण नाहीं, चातुर्वर्ण्यनामक एका मोठ्या प्रकरणाचा एक भाग आहे. तेव्हां भारतीय क्षत्राचा इतिहास देण्यास जाऊं लागलें असता, भारतीय ब्रह्माचा, भारतीय विशाचा व भारतीय शूद्राचा, किंबहुना भारतवर्षांतील म्लेच्छादींचा हि इतिहास, अनुषंगानें द्यावा लागतो, त्या खेरीज विषयपूर्ती व्हावी तशी होत नाहीं, इतकें च नव्हे, तर विषयाची साधी मांडणी सुद्धां मना जोगती होणें मुष्कील पडतें. इतका ह्या चारी वर्णांचा अन्योन्यनिकट संबंध आहे. बाकीच्याना वगळून एकाच्या च संबंधीं बोलूं जाणें शक्य नाहीं. कां कीं, एकाच्या सुखदुःखाचा, पापपुण्याचा व सुस्थितिदुःस्थितीचा परिणाम बाकीच्यांच्या सुखदुःखाशीं व स्थितीशीं परमनिगडित आहे. सबब, महाराष्ट्रांतील शहाजीकालीन क्षत्रिय जे मराठे त्यांच्या संबंधींच्या विवेचनांत महाराष्ट्रांतील तत्कालीन ब्राह्मण, वैश्य व शूद्रातिशूद्र यांचा हि समावेश केल्या विना गत्यन्तर नाहीं. तात्पर्य, महाराष्ट्रांतील शहाजीकालीन क्षत्रियांचा परंपरित इतिहास द्यावयाचा म्हणजे तत्कालीन चातुर्वर्ण्याचा परंपरित इतिहास द्यावयाचा असा अर्थ होतो. आणि चातुर्वर्ण्य म्हणजे सर्व हिंदू समाज असा अर्थ होत असल्या मुळें महाराष्ट्रांतलि चातुर्वर्ण्याचा इतिहास द्यावयाचा म्हणजे महाराष्ट्रांतील सर्व हिंदू समाजाचा इतिहास द्यावयाचा, हें उघड आहे. आतां दाक्षिणारण्यांत ऊर्फ दंडकारण्यांत ऊर्फ नर्मदेच्या दक्षिणेस आर्यांचा प्रवेश पाणिनीच्या नंतर भूरित्वानें झाला असल्या कारणानें महाराष्ट्रांतील समाजाच्या इतिहासाला पाणिनिकाला पासून आरंभ करणें युक्त दिसतें. प्रथम पाणिनिकालीं ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांची सामाजिक स्थिति कोणत्या प्रकारची होती, तें पाणिनीच्या सूत्रांच्या आधारानें नमूद करून, नंतर दंडकारण्यांत वसाहती करतांना व केल्या नंतर त्या स्थितींत कायकाय फेरफार होत गेले तें यथाक्रम निवेदन करितों.

६५ पाणिनीच्या कालीं ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे पुरुषसूक्तोक्त चार वर्ण होते; परंतु हे वर्ण पक्के जाति झालेले नव्हते, म्हणजे ह्या वर्णांत

ब्राह्मणत्व, क्षत्रियत्व इत्यादि जन्मानें प्राप्त व्हावें असें सर्वांशीं नसे. ब्राह्मण षट्कर्माधिकारी असून राजाचें पुरोहितत्व त्याच्या वांचून इतर कोणाला हि प्राप्त होत नसे. प्रसंगीं तो राजाशीं लढणारा व एकाला पदच्युत करून तत्-स्थानीं दुसरा नवा राजा करणारा असे. वर्णानुपूर्वीनें ब्राह्मण सर्ववर्णश्रेष्ठ असून तो देहदंड्य नसे. ब्राह्मण म्हटला म्हणजे त्याला देहान्तशिक्षा नाहीं, असा दंडक असल्या मुळें, बिकटप्रसंगीं इतर वर्ण शिक्षा ऊर्फ दंड टाळण्या करितां ब्राह्मणाचें सोंग घेत. अश्या सोंगाड्या ब्राह्मणाला अधिक्षेपानें भयब्राह्मण 'भयेन ब्राह्मणः संपन्नः' म्हणत (६–२–६९). ब्रह्महत्या हा भयंकर देहदंड्य अपराध समजत. ब्राह्मण अक्षरशः सर्ववर्णवंद्य असे. तो कोठें हि कसा हि आढळो, त्याला सर्व वर्ण वंदन करीत. सामान्यें करून हें ब्राह्मणाचें लक्षण झालें. सर्व च ब्राह्मण विद्वान् किंवा अग्निकर्मरत नसत. असे जे अविद्वान् व कुलशीलहीन ब्राह्मण असत त्यांना ब्राह्मणजातीय हें विशेषण अधिक्षेपानें लावीत (५–४–९). कित्येक प्रांतांतील ब्राह्मण ब्रह्मकर्म टाकून आयुधजीवी बनले होते. अश्या लढवय्या ब्राह्मणांच्या प्रांताला ब्राह्मणक म्हणत व तेथील ब्राह्मणांना ब्राह्मणकीय ही विशिष्ट संज्ञा असे (४–२–१४१). ब्राह्मण गोत्रप्रवरांना बराच जपे. अमुक प्रवराध्यायप्रसिद्ध गोत्रांनीं अमुक गोत्रांशीं च शरीरसंबंध करावा असा निर्बंध असे. पाणिनीयकालीं गोत्रें दोन प्रकारचीं असत. प्रवराध्यायप्रसिद्ध गोत्रें आणि लौकिक गोत्रें. लौकिक गोत्रें म्हणजे सध्यां ज्यांना आपण कुलनामें अथवा आडनांवें म्हणतों तीं. अपत्यें दोन प्रकारचीं असत, (१) गोत्रापत्यें व (२) अनंतरापत्यें. मुलगा हा बापाचा अनंतरापत्य आणि नातवा पासून पुढील प्रजा गोत्रापत्यें. धाकटा भाऊ हा थोरल्या भावाचा किंवा वयानें थोर अश्या इतर जीवंत सपिंड्यांचा युवापत्य. अनंतरापत्य, युवापत्य व गोत्रापत्य ह्या तीन संबंधांनीं जखडून गेल्या मुळें, कोणा हि व्यक्तीला वाटतील ते अधर्म्य थेर करण्याला बिलकुल वाव नसे. सध्यां आपण बापाचें नांव मुलाच्या नांवा पुढें लावतों व शेवटीं आडनांव ऊर्फ कुलनाम जोडतों; जसें विष्णु कृष्ण आत्रे. पाणिनीय कालीं प्रथम गोत्रनाम उच्चारीत, नंतर बापाचें नांव उच्चारीत आणि शेवटीं व्यक्तिनाम उच्चारीतः—आत्रेयः कार्ष्णिः विष्णुशर्मा, म्हणजे आत्रेय गोत्रनामाचा कृष्णपुत्र विष्णु. सध्यांची विष्णु कृष्ण आत्रे असें म्हणण्याची पद्धत मुसुलमानी अमलांतील आहे. विष्णु इ कृष्ण इ आत्रे = विष्णु of कृष्ण of the आत्रे family = आत्र्यांच्या कृष्णाचा विष्णु. मधील फारसी ईचा लोप होऊन विष्णु कृष्ण आत्रे असें नांव सध्यां बनलें आहे. मुसुलमानांच्या पूर्वी ज्ञानेश्वरकालीं सबंद नांव येणेंप्रमाणें लिहीतः—महेशान्वयसंभूत निवृत्तिनाथसुत ज्ञानदेव. ज्ञानेश्वरा पूर्वी पाणिनी पावेतों ही ज्ञानदेवी पद्धत च प्रचलित

होती. पाणिनीय कालीं कोणती पद्धत सुरू होती तें वर सांगितलें च आहे. पाणिनिकालीं वंश दोन प्रकारांनीं प्रचलित होईः––पित्याच्या नांवानें किंवा मातेच्या नांवानें, पितृवंश किंवा मातृवंश. पितृवंशानें प्रथित होणाऱ्या कुलांतील अपत्यें बापाच्या नांवा वरून आपलें नांव विशिष्ट करीत, आणि मातृवंशानें प्रथित होणाऱ्या कुलांतील अपत्यें आईच्या नांवा वरून आपलें नांव विशिष्ट करीत; जसें, वसिष्ठः–– वासिष्ठः ; पीला—पैलेयः . पैकीं मातृवंशपद्धति पाणिनीच्या च कालीं कुत्सित ऊर्फ निंद्य समजली जाऊं लागली होती, गोत्रस्त्रियः कुत्सने ण च (४–१–१४७). गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः ॥ गार्गी या स्त्रीच्या नांवानें प्रथित होणाऱ्या मुलाला शिंदळिचा गार्ग किंवा गार्गिक असा अपशब्द योजिला जाऊं लागला होता. एकंदरींत पितृवंशपद्धति पाणिनिकालीं प्रशस्ततर समजली जात असे एवढें खरें. परंतु, मातृवंशपद्धति अगदीं च लोपली नव्हती. विद्येनें किंवा कर्मानें कमतर असे ब्राह्मण किंवा निरनिराळ्या प्रांतांत रहाणारे ब्राह्मण अद्याप स्वतंत्र जात करून राहूं लागले नव्हते.

६६ दुसरा वर्ण जो क्षत्रियांचा तो हि पाणिनीय कालीं ब्राह्मणांच्या प्रमाणें च सैल असे. क्षत्र शब्दाला घ प्रत्यय लागून क्षत्रिय व राजन् शब्दाला यत् प्रत्यय लागून राजन्य असे दोन शब्द पाणिनि सांगतो (४–१–१३७।१३८). क्षत्रिय हा सामान्यवाचक शब्द असून, राजन्य हा शब्द अभिषिक्तवंश्य क्षत्रियांचा वाचक असे. राजाच्या पुत्रांना राजपुत्र म्हणत (४–२–३९). कित्येक प्रांतांचीं व तेथील क्षत्रियांचीं नांवें एक च असत (४–१–१६८), व तेथील राजाचें हि नांव त्या जनपदवाचिक्षत्रियशब्दाला अण् प्रत्यय लागून होई. क्षत्रिय त्रिकर्माधिकारी असून, ब्राह्मणांच्या प्रमाणें च त्यांच्यांत हि दोन प्रकारचीं गोत्रें असत, (१) प्रवराध्यायप्रसिद्ध गोत्रें व (२) लौकिक गोत्रें. पुरोहितांचें जें प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्र तें च क्षत्रियाचें असे. लौकिक गोत्र ऊर्फ आडनांव पित्याच्या किंवा पूर्वजाच्या नांवा वरून पडे, उदाहरणार्थ, युधिष्ठिराः नृपतयः. युधिष्ठिर जो भारतवंशी धर्मराजा त्याच्या साहाशें वर्षें राज्य करणाऱ्या वंशजांचें हें आडनांव आहे. ह्या आडनांवा संबंधानें पाणिनि सांगतो कीं इतर तद्धित शब्दा प्रमाणें यौधिष्ठिरिः वगैरे रूपें या युधिष्ठिर शब्दा पासून होत नाहींत, तर हा शब्द तद्धितार्थी जसा चा तसा च रहातो (२–४–६६). ब्राह्मणांच्या प्रमाणें च यांचीं हि लौकिक गोत्रें नाना प्रकारें साधत असत. क्षत्रियांचा एक च एक धंदा देशसंरक्षण करण्या साठीं लढण्याचा. लढतांना भारतीय क्षत्रिय मृत्यूला हि भीत नसत, ह्या करतां त्यांना नाभिः अशी संज्ञा असे. पाणिनिकालीं लढण्याचा हा धंदा क्षत्रियां खेरीज इतर अनेक आयुधजीवी

संघ करीत (५–३–११४). अशा क्षत्रियेतर आयुधजीविसंघांचीं पांचपन्नास नांवें पाणिनीनें दिलीं आहेत, उदाहरणार्थ, दामनीय, कौंडोपरथीय, पर्शु, असुर, रक्षस्, यौधेय, कौशेय, शौक्रेय, इ. इ. इ. ह्या क्षत्रियेतर लढाऊ लोकां पैकीं कित्येक चातुर्वर्ण्यबाह्य होते आणि कित्येक चातुर्वर्ण्यांतील क्षत्रियांत मोडणारे असावेत. पहिल्या वर्गाचीं उदाहरणें म्हणजे पर्शु, असुर इत्यादि; आणि दुसऱ्या वर्गाचीं उदाहरणें म्हणजे क्षौद्रक्य, मालव्य, यौधेय, दामनीय इत्यादि. ह्या आयुधजीविसंघांचे राजे हि असत. पाणिनीय कालीं क्षत्रियांची हीं अशी सामाजिक स्थिति होती.

६७ तिसरा वर्ण वैश्यांचा. यांच्या संबंधानें पाणिनीनें विशेष कांहीं लिहिलेलें नाहीं. वैश्य त्रिकर्माधिकारी असून, कृषि, पाशुपाल्य व वाणिज्य हे यांचे धंदे असत. ह्यांच्यांत हि प्रवराध्यायप्रसिद्ध गोत्रें व लौकिक गोत्रें ऊर्फ आडनावें ब्राह्मणक्षत्रियांतल्या प्रमाणें च असत. ब्राह्मणक्षात्रियांत व वैश्यांत भेद असा कीं ब्राह्मणक्षत्रियांना आर्य ही संज्ञा असे व वैश्यांना वैशेष्यें करून अर्य म्हणत (३–१–१०३). ह्या तीन वर्णांतील लोकांना समवायानें त्रैवर्णिक ही संज्ञा असे. या तिघांना उपनयनादि सर्व संस्कार असून, यांचें शिक्षण गुरुगृहीं आचार्यद्वारा होत असे (८–२–८३).

६८ चवथा वर्ण शूद्रांचा. पाणिनीला दोन प्रकारचे शूद्र माहीत होते, (१) अनिरवसित शूद्र व (२) निरवसित शूद्र (२–४–१०). अवसित म्हणजे आंत येण्याचे बंद केलेले. निरवसित म्हणजे आंत येण्याचे निःशेष बंद केलेले. अनिरवसित म्हणजे आंत येण्याचे निःशेष बंद न केलेले, अंशतः बंद केलेले. पतंजलि निरवसित या शब्दाचा अर्थ बहिष्कृत म्हणून देतो. बाहेर घालवून देण्याच्या क्रिये पेक्षां आंत येऊं देण्याचें थांबविण्याची क्रिया अवसो या धातूनें दाखविली जाते. प्रथम आंत जे असतील त्यांना नंतर बाहेर घालवून देणें शक्य असतें. शूद्र हे प्रथम आर्यसमाजांत होते अशी पतंजलीची समजूत होती. परंतु खरा प्रकार तसा नव्हता. अनार्य जे शूद्र ते पहिल्या पासून चातुर्वर्ण्यांत नव्हते––ते त्रैवर्ण्याच्या बाहेर होते. नंतर जास्ती संघट्टन झाल्या वर त्यांना अंशतः आंत घेतले. या अंशतः आंत घेण्याच्या क्रियेला अनुलक्षून पाणिनीनें अनिरवसित हें पद सूत्रांत घातलें आहे. पाणिनीच्या कालीं कांहीं शूद्रांना अंशतः समाजांत घेतलें होतें. असे अनिरवसित म्हणजे निःशेष किंवा पूर्णपणें बंदी नसलेले शूद्र म्हटले म्हणजे तक्षन्, अयस्कार, रजक. तंतुवाय, इत्यादि समाजाच्या कमजास्त उपयोगी पडणारे शूद्र होत. न उपयोगी पडणारे असे जे शूद्र होते त्यांत चंडाल, निषाद, मृतप, इत्यादि लोक येत. अभीरांना महाशूद्र म्हणत.

अनिरवसित व निरवसित या दोन्हीं शूद्रांना षट्कर्मां पैकीं कोणता च अधिकार नसे. अनिरवसित म्हणजे बंदी न केलेल्या शूद्रांनीं बनविलेल्या लांकडाच्या पेट्या, लोखंडीं भांडीं, रंगविलेलीं कापडें व विणकरीचीं वस्त्रें, स्पृश्य मानीत. बंदी केलेल्या चंडालादि शूद्रांचा साक्षात् स्पर्श गर्ह्य मानीत.

६९ चार वर्णांच्या सामाजिक स्थितींत मनुष्य या नात्यानें स्त्रियांची हि सामाजिक स्थिति अंतर्भूत होते. तत्रापि, वैशिष्ट्या करितां, स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीचा तपशील देतों. स्त्रिया विवाह करीत किंवा क्वचित् कुमारी म्हणजे अविवाहित हि रहात (२–१–७०). विवाहा पूर्वी कुमारींना मुलें झाल्यास तीं चालत, फक्त त्या मुलांना कानीन हें विशेषण देत. अर्थात् स्त्रियांचीं लग्नें बरींच उशिरा होत हें उघड झालें. कौमारावस्थेंत कानीन संतति झाल्यास ती ज्या अर्थी खपत असे, त्या अर्थी पहिला नवरा वारल्यास किंवा कोणत्या हि कारणानें पतित्वास पारखा झाल्यास, दुसरा नवरा करण्यास म्हणजे पुनर्विवाह करण्यास समाजाची आडकाठी नसे (४–२–१३). पूर्वपति जिला नव्हता तिच्या नवऱ्याला कौमार पति म्हणत व तिला स्वतःला कुमारी भार्या म्हणत. देशांत सपत्नीकत्वाची जशी चाल होती (४–१–३५), तशी च एका च कालीं अनेक नवरे करण्याची चाल हि क्वचित् प्रचलित होती, हें द्वैमित्रिः, म्हणजे दोन मित्रांचा मुलगा, या शब्दा वरून स्पष्ट दिसतें. शूद्र वर्णांतील स्त्रीला इतर वर्ण भार्या करीत (६–३–४१), हें शूद्राभार्यः या रूपा वरून स्पष्ट आहे. क्षत्रिय व वैश्य ब्राह्मणस्त्रीला हि भार्या करीत हें हि ब्राह्मणीभार्यः या रूपा वरून स्पष्ट आहे. परंतु, या वर्णबाह्य भार्यांना पत्नी हें सन्मान्य पद मिळत नसे. पत्नी म्हणजे पतीची जी सहधर्मचारिणी (४–१–३३) तिला यज्ञकर्मांत पतीच्या बरोबरीनें सहाधिकार असे. गार्हपत्य अग्नीचें स्थान जें गृह त्याची मालकी पती इतकी च सहधर्मचारिणी पत्नीची असे; सबब, गृहपति या शब्दानें पतीच्या प्रमाणें च पत्नीचा हि बोध होई. लिंगवैशिष्ट्य दर्शवावयाचें असल्यास गृहपत्नी असें रूप योजीत. क्षेत्र, गाई, इत्यादींची मालकी म्हणजे स्वतंत्र स्वामित्व स्त्रियांचें असूं शके. स्वतंत्र म्हणजे पतिनिरपेक्ष. कारण, कांहीं कुलांत पति जसा प्रधान मालक असे, त्या प्रमाणें च कांहीं कुलांत पत्नी प्रधान मालक असे. म्हणजे वंश दोन प्रकारानें उत्पन्न होई. पित्याच्या नांवानें जो वंश चाले तो पितृवंश व मातेच्या नांवानें जो वंश चाले तो मातृवंश. जेथें मातृवंश चाले त्या गृहांत गृहपतित्व म्हणजे गृहाचें स्वामित्व सहज च स्त्री कडे म्हणजे पत्नी कडे म्हणजे माते कडे येई. अर्थात्, गार्हपत्याग्नीचें रक्षण पुरुषां प्रमाणें स्त्रिया हि करीत. मातृवंशीय घराण्यांतील प्रधान स्त्री लौकिक गोत्राची प्रवर्तक होई. परंतु, पाणि-

निकालीं अश्या स्त्रीच्या अपत्याची कुत्सना म्हणजे निर्भर्त्सना होत असे (४–१–१४७). स्त्रियांना युवसंज्ञा नसे, कारण, विवाहानें त्या परगोत्रांत जात. पाणिनिकालीं जश्या कुलटा म्हणजे चवचाल स्त्रिया होत्या, तश्या पण्यस्त्रिया ऊर्फ वारस्त्रिया हि होत्या. पाणिनिकालीं कित्येक स्त्रिया आचार्यांचें म्हणजे अध्यापकाचें काम करीत. परंतु, ब्राह्मणस्त्रियांची विशेष प्रसिद्धि अन्न तयार करण्याच्या पटाईतपणा बद्दल असे. कित्येक पराक्रमी स्त्रिया मणाचा, कित्येक खंडीचा, कित्येक गाडाभरतांदुळाचा भात काढीत, त्या वरून पात्रीणा, आढकिकी, प्रास्थिकी, आचितीना इत्यादि शब्द प्रचलित झाले होते. क्षत्रियस्त्रियांना वीरपत्नी व असूर्यंपश्या हीं विशेषणें पाणिनीयांत लाविलेलीं आहेत, त्या वरून दिसतें कीं क्षत्रियस्त्रिया थोड्याफार पडदानशीन असत. इतर स्त्रियांचे व्यवहार अप्रतिबद्ध असत. आर्यकृती व ब्राह्मणकृतेयी या शब्दां वरून दिसतें कीं कित्येक अनार्य व अब्राह्मण स्त्रीपुरुषांना आर्य व ब्राह्मण करून घेण्याची चाल पाणिनीय कालाच्या पूर्वी कधीं तरी अस्तित्वांत असावी. धर्मच्युत जे वृषल त्यांच्या स्त्रियांना वृषलपति किंवा वृषलपत्नी अशी संज्ञा असे. यद्यपि कित्येक बाबतींत स्त्रियांना पुरुषांच्या बराबरीनें मान असे, तत्रापि एकंदरींत स्त्रियांचा पक्ष गौण व अध्याहरणीय लेखीत. एकशेषप्रक्रियेंत पाणिनि सांगतो कीं, स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते (१–२–६७). भ्रातरौ मध्यें बहिणी अध्याहृत धरीत. पुत्रौ मध्यें मुलगा व मुलगी ह्या दोहोंचा समावेश होई. बहिण व मुलगी, यांच्या हून आईला व सासूला किंचित् जास्त मान मिळे. सर्वसाधारण संक्षेपानें उल्लेख करावयाचा असला म्हणजे मातापित्यांचा दोघांचा हि निर्देश पितरौ या एका शब्दानें होई. आईची जी गत ती च सासूची. श्वशुरौ म्हणून सासऱ्या बरोबर सासूची हि वासलात लावीत. तत्रापि विशेष निर्देश करावयाचा असल्यास मातापितरौ, मातरपितरौ, श्वश्रूश्वशुरौ असा खुलासा करीत. तात्पर्य, स्त्रियांची पायरी पुरुषांच्या पायरी हून कमतर लेखीत यांत संशय नाहीं. तत्रापि वयाला कांहीं मान देत. युवा व वृद्ध स्त्री या संबंधीं समासानें बोलावयाचें असल्यास, वृद्धस्त्रीच्या पोटीं युवा गणीत.

७० ह्या पाणिनीय समाजस्थितींत एक बाब उत्कटत्वानें भासमान होत्ये. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, अनिरवसित शूद्र व निरवसित शूद्र या च्यारी वर्णां संबंधानें पाणिनि कांहीं ना कांहीं तरी सांगतो. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे वर्ण एकमेकांत गौण शरीरसंबंध करीत, हें हि तो लिहितो. परंतु या गौण शरीरसंबंधा पासून जी प्रजा होई तिच्या संबंधानें किंवा तिच्या नांवा संबंधानें चकार शब्द हि काढीत नाहीं. अंबष्ठ, करण, उग्र, मागध, माहिष्य, क्षत्तृ, वैदेहक,

रथकार, निषाद, पारशव, चंडाल इत्यादि अनुलोमप्रतिलोमसंकर जे याज्ञवल्क्यानें आपल्या स्मृतींत वर्णिलेले आहेत किंवा नट, करण, झल्ल, मल्ल, निच्छिवि, खस, द्रविड, इत्यादि व्रात्य जे मनूनें सांगितलेलें आहेत त्यांचा बिलकुल उल्लेख पाणिनीयांत नाहीं. अंबष्ठ, करण, मागध, माहिष्य, क्षत्तृ, वैदेहक, निषाद इत्यादि शद्बांच्या साधनिका अष्टाध्यायींत आलेल्या आहेत. परंतु त्या पैकीं एका हि शब्दाचा अर्थ संकरजाति किंवा संकरव्यक्ति नाहीं. उदाहरणार्थ ८ – ३ – ९७ या सूत्रांत अंबा + स्थ = अंबष्ठ अशी अंबष्ठ शब्दाची साधनिका देऊन त्या पासून ४ – १ – १७१ या सूत्रानें आंबष्ठ्यः हा ताद्धितशब्द पाणिनि साधतो, परंतु तो ताद्धित किंवा मूळ अंबष्ठ शब्द संकरवाची आहे असें सांगत नाहीं, आंबष्ठ्य शब्द अपत्यवाचक व अंबष्ठ शब्द देशवाचक आहे असें सांगतो. मगध शब्दापासून मागध हा अपत्यवाचक शब्द पाणिनि देतो (४ – १ – १७०) व तो तद्राजार्थक आहे हें हि सांगतो, परंतु संकरजातिवाचक तो शब्द आहे असें बोलत नाहीं. धूमादिगणांत विदेह शब्द आहे, त्याला वुञ् प्रत्यय लागून वैदेहक हा ताद्धित होतो, परंतु त्याचा अर्थ संकरजाति नाहीं (४ – २ – १२७). क्षत्तृ शब्द ६ – ४ – ११ या सूत्रांत पठित आहे, परंतु त्याचा अर्थ सारथि एवढाच आहे, संकरजाति नाहीं. महिष्या धर्म्यं माहिषं, महिष्यां साधु माहिष्यं, माहिषिक इत्यादि तद्धित पाणिनि नमूद करतो, परंतु क्षत्रिया पासून वैश्येच्या ठाईं झालेल्या संकराचें नांव माहिष्य आहे हें तो नमूद करीत नाहीं. ह्या संकरजाति जर पाणिनीला माहीत असत्या, तर हे शब्द संकरजातिवाचक आहेत हें सांगितल्या वांचून तो रहाता ना. पाणिनि पराकाष्ठेचा आस्थेवाईक वैयाकरण आहे. भाषेच्या बारीकसारीक लकबा देखील तो सांगण्याच्या विसरत नाहीं. असें असतांना, ज्या अर्थी क्षत्तृ, मागध, करण, वैदेहक, माहिष्य, अंबष्ठ, इत्यादि शब्द संकरजातिवाचक आहेत हें तो सांगत नाहीं, त्या अर्थी एक च अनुमान या अनुपलब्धी पासून काढणें शक्य आहे कीं पाणिनीच्या काळीं संकरजाति हा सामाजिक वर्ग स्वतंत्रपणें आस्तित्वांत आलेला नव्हता. पाणिनिकालीं वस्तुस्थीत च अशी होती कीं ब्राह्मणा पासून शूद्रीच्या, क्षत्रियीच्या किंवा अर्यीच्या ठाईं झालेल्या संततीला निंद्य समजत नसत, गौण समजत इतकें च. पाणिनिपूर्वकालीं म्हणजे आर्षकालीं तर ब्राह्मण व शूद्री यांच्या पासून झालेल्या संततीला, निंद्य तर राहूं द्या च पण गौण हि समजत नसून, पूर्ण ब्राह्मण समजत. आर्षकाल व पाणिनिकाल यांत एतत्संबंधानें भेद एवढा च कीं, पाणिनिकालीं वर्णावर्णांतील शरीरसंबंध फक्त गौण समजला जाऊं लागला होता. पाणिनीच्या नंतर वर्णबाह्य शरीरसंबंध केव्हां निंद्य समजला जाऊं लागला त्या

विषयीं उल्लेख पुढें यथास्थलीं येईल. संकरां संबधानें जसा उल्लेख पाणिनीयांत नाहीं, तसा च मनूनें वर्णिलेल्या नट, करण, झल्ल, मल्ल, निाच्छवि, खस, द्रविड, वगैरे व्रात्यां संबधानें हि व्रात्य म्हणून उल्लेख त्यांत बिलकुल नाहीं.

७१ असा हा पाणिनिकालीन समाज होता. ह्या समाजाचे भाषेच्या दृष्टीनें दोन भाग, (१) त्रैवर्णिकाचा पहिला आणि (२) शूद्रांचा दुसरा. पाणिनीनें ज्या भाषेचें व्याकरण दिलें आहे ती भाषा त्रैवर्णीक बोलत. तिला आपण पाणिनीय संस्कृत भाषा म्हणूं. बंदी न केलेल्या शूद्रांना ही संस्कृत भाषा कळे, परंतु बोलतांना तिचा ते अस्पष्ट उच्चार करीत. ह्या अस्पष्ट बोलण्याला पाणिनीयांत म्लिष्ट असा शब्द आहे. हा शब्द, म्लेच्छ अस्पष्टे शब्दे, धातू पासून निघाला आहे. अस्पष्ट उच्चार करणाऱ्या सर्व लोकांना म्लेच्छ शब्द त्या कालीं लावीत. न ब्राह्मणेन म्लेच्छितवै असें एक छांदस वाक्य आहे. तें ब्राह्मणांना अनुलक्षून विशेषतः असल्या मुळें, असा तर्क करतां येतो कीं, क्षत्रियांनीं किंवा वैश्यांनीं — शूद्रांची तर गोष्ट च नको — अस्पष्ट बोललें असतां चाले. म्हणजे क्षत्रिय व वैश्य त्या कालीं अस्पष्ट उच्चार करितांना ऐकूं येत असत हें उघड झालें. एकटी ब्राह्मण जात तेवढी स्पष्ट उच्चार करी व शुद्ध पाणिनीय संस्कृत भाषा बोले. क्षत्रिय व वैश्य थोडेफार अस्पष्ट उच्चार करीत व कमजास्त अशुद्ध भाषा बोलत. शूद्र तर बोलूनचालून च अस्पष्ट अशुद्ध बोलत. पैकीं पाणिनीय कालीं शुद्रांची विशेष म्हणजे मुळीं च मातब्बरी नव्हती. त्यांना संस्कार नव्हते, धर्म नव्हते, ते केवळ उच्च प्रकारचे उपयोगी पशू गणले जात. आणि वस्तुस्थिति हि त्या पैकीं च होती. अमनुष्यकर्तृके च (३—२—५३) या सूत्राच्या व्याख्यानांत शूद्राचें एक परंपरागत विशेषण दिलें आहे त्या वरून शूद्रांच्या तत्कालीन रानटी स्थिती वर लख्ख उजेड पडतो. तें विशेषण आखुघात हें होय. शूद्र म्हणजे कोण आणि कसा ओळखावा? तर आखुघातः शूद्रः। आखुघात हा शूद्राचा त्या कालीं पर्यायशब्द च होता. उंदीर मारणारा व अर्थात् ते खाणारा जो तो शूद्र. सध्यां हि वडार (पाणिनिकालीन वध्र) वगैरे जातींचें उंदीर हें मोठें प्रिय खाद्य आहे. पाणिनिकालीं तें साऱ्या शूद्रांचें खाद्य होतें. तात्पर्य, पाणिनिकालीन शूद्र अगदीं निकृष्ट संस्कृतीचे लोक होते. हे च आर्यांना भरतखंडांत प्रथम भेटलेले एतद्देशीय रानटी लोक होत. हे लोक पाणिनिकालीं, यूरोपीयन समाजशास्त्रीय परिभाषेंत बोलावयाचें म्हणजे, नुकते च कोठें लोहयुगांत प्रवेश करण्याच्या तयारींत होते. यांच्यांत कांहीं जाति ओबडधोबड प्राथमिक शिल्पकाम करणाऱ्या होत्या. कित्येक बांबू, वेली, इत्या-

दींचें बुरुडकाम करीत, त्यांना वरुड ही संज्ञा होती. कित्येक वनफळें चेंचून त्यांनीं वस्त्रें रंगवीत, त्यांना रजक म्हणत. कित्येक डोंगरांत खड्डे काढून त्यांतून तांबें व लोखंड तयार करीत, त्यांना ताम्रकुट्ट व अयस्कार म्हणत. असे प्राथमिक शिल्पें करणारे कांहीं शूद्र होते. त्यांचे स्वभावसिद्ध धंदे करण्यास आर्यांनीं त्यांना स्वतःच्या ग्रामांत जागा दिल्या व कालान्तरानें त्यांना त्रैवर्णिकांच्या जोडीस घेऊन त्यांच्या सुद्धां सर्वतः प्रसिद्ध जें अपूर्व चातुर्वर्ण्य तें निर्माण केलें. सहज माणसाळण्या सारखे जे शूद्र नव्हते त्यांना त्यांच्या अरण्यांत आर्यग्रामा बाहेर स्वतंत्र राहूं दिलें. माणसाळलेले जे धंदे करणारे कारु अथवा कारि ते च अष्टाध्यायींतील अनिरवसित शूद्र होत. ह्यांच्या पूर्व भाषा काय असतील त्या असोत, त्यांचा आतां पाणिनिकालीं मागमूस हि राहिला नसावा. ते म्लिष्ट अशी संस्कृत भाषा बोबड्यानें बोलत व त्रैवर्णिकांची संस्कृत समजत. एणें प्रमाणें पाणिनिकालीं ब्राह्मणांत शुद्ध संस्कृत भाषा, क्षत्रियवैश्यांत अस्पष्ट व गांवढी भाषा, व माणसाळलेल्या शूद्रांत बोबडी चाली पुरती चालचलाऊ बोली, असे भाषेचे तीन प्रकार रूढ होते. पैकीं अत्यंत उच्च प्रतिष्ठितपणा एका ब्राह्मणांच्या भाषेला तेवढा आलेला होता. क्षत्रियवैश्यांची अस्पष्ट बोली अद्याप स्वतंत्र भाषेच्या तोलाची बनली नव्हती आणि शूद्रांच्या बोबड्या बोलींचें नांव हि घेण्या सारखें नव्हतें. उघड च आहे कीं प्राकृत म्हणून ज्या भाषेला पुढें म्हणूं लागले, ती बोली ह्या कालीं मुळांत च गौण व ग्राम्य रूपांत असल्या मुळें, तिचें नांव हि अष्टाध्यायींत नाहीं. मिश्र शरीरसंबंध समाजांत चालू असतां, तो प्रतिष्ठितपणें व स्वतंत्रपणें संकर म्हणून ओळखण्याची आवश्यकता ज्या प्रमाणें पाणिनीय कालीं समाजाला भासली नव्हती, त्या प्रमाणें च अस्पष्ट व गांवढे उच्चार समाजांत चालू असतां, त्यांना प्रतिष्ठितपणें व स्वतंत्रपणें प्राकृत म्हणून ओळखण्याची आवश्यकता त्या कालीं भासली नाहीं.

७२ एणें प्रमाणें पाणिनीच्या वेळेस ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांची सामाजिक स्थिति काय होती व यांची भाषा कोणती होती हें सांगितलें. आतां या दोन बाबींत गेल्या अडीच तीन हजार वर्षांत म्हणजे पाणिनीच्या नंतरच्या काळांत कोणकोणते फरक होत गेले ते सांगावयाचे. एथ पर्यंत दिलेल्या तपासिलांत आपणाला असें समजून आलें कीं, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यांचें त्रैवर्ण्य गुण्यागोविंदानें नांदत असून तें संस्कृत भाषा बोलत आहे आणि शूद्रवर्ण आर्यभाषा व आर्यसंस्कृति अत्यन्त मंदपणानें शिकत असून त्याला त्रैवर्णिकांच्या बरोबरीचें व्हावयाला अद्याप पुष्कळ अवकाश आहे. पाणि-

नंच्या नंतरच्या काळांत ह्या स्थितींत कोणकोणते फरक कोणत्या कोणत्या कारणांनीं झाले तें आतां नमूद करतों.

७३ प्रत्याभिवादेऽशूद्रे (८–२–८३) असें पाणिनीय सूत्र आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या सर्वांचा गुरु ब्राह्मण. गुरु भेटले असतां, त्यांना अभिवादन करावयाची चाल पाणिनिकालीं असे. शिष्यानें अभिवादन केलें म्हणजे गुरु उलट प्रत्यभिवादन करीत. ह्या प्रत्यभिवादना संबंधानें पाणिनि सांगतो कीं प्रत्यभिवादन करितांना गुरूनें जें वाक्य उच्चारावयाचें त्या वाक्यांतलि अंत्य स्वर, अभिवादक जर ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य या त्रैवर्णिकां पैकीं स्त्रीपुरुष कोणी असेल तर, प्लुत उच्चारावा आणि अभिवादक जर शूद्रांपैकीं स्त्रीपुरुष असेल तर प्रत्यभिवादवाक्यांतील अंत्य स्वर प्लुत उच्चारूं नये. उदाहरणार्थ, गुरु भेटले असतां कोणी ब्राह्मणशिष्य म्हणतो, अभिवादये देवदत्तोऽहम्. त्याला गुरु प्रत्यभिवादन करतात कीं, भोः आयुष्मान् एधि देवदत्ता. अभिवादन करणारी ब्राह्मणस्त्री असेल तर ती, अभिवादये गार्गी अहं, असें म्हणे व गुरु तिचें प्रत्यभिवादन, भोः आयुष्मती एधि गार्गी, असें करीत. हा च न्याय क्षत्रिय स्त्रीपुरुषांना लागू असे. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य अश्या स्त्रीपुरुष अभिवादकांचा तक्ता च देतों, म्हणजे पाणिनिकालीं अभिवादप्रत्यभिवाद कसा करीत तें थोडक्यांत लक्ष्यांत येईल.

१ अभिवादक शिष्य	२ प्रत्याभिवादक गुरु
ब्राह्मणपुरुषः—अभिवादये देवदत्तोऽहम्	भोः आयुष्मान् एधि देवदत्ता ३
ब्राह्मणस्त्रीः–अभिवादये गार्गी अहम्	भोः आयुष्मती भव गार्गी ३
क्षत्रियपुरुषः—अभिवादये युधिष्ठिरोऽहम्	भोः आयुष्मान् एधि युधिष्ठिरा ३
क्षत्रियस्त्रीः–अभिवादये अनसूयाऽहम्	भोः आयुष्मती भव अनसूया ३ इ
वैश्यपुरुषः–अभिवादये इंद्रगुप्तोऽहम्	भोः आयुष्मान् भव इंद्रगुप्ता ३
वैश्यस्त्रीः—अभिवादये गोपालिताऽहम्	भोः आयुष्मती एधि गोपालिता ३ इ

परंतु अभिवादक जर शूद्र स्त्री किंवा पुरुष असेल तर प्रयोग असा होई.

शूद्रपुरुषः—अभिवादये तुषजकोऽहम्	कुशल्यासि तुषजक
शूद्रस्त्रीः—अभिवादये तुषजिकाऽहम्	कुशलिन्यसि तुषजिके

ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य स्त्रीपुरुषांच्या नांवांतील अन्त्य स्वर जे अ, इ, ए, ते प्रत्याभिवादक गुरु आ, ई, आ ३ इ असे प्लुत उच्चारीत. परंतु, शूद्र स्त्रीपुरुषांच्या नांवांतील अन्त्य अ किंवा ए प्लुत न उच्चारतां फक्त एकेरी तुटका उच्चारीत. एथें प्रश्न असा येतो कीं, त्रैवर्णिकांच्या नांवाचा उच्चार

प्लुत कां आणि शूद्रांच्या नांवाचा उच्चार प्लुत कां नाहीं? या प्रश्नाला उत्तर असें आहे कीं, गुरूला त्रैवर्णिकां संबंधानें जो आपलेपणा व जी माया वाटे तो आपलेपणा व ती माया शूद्रां संबंधानें पाणिनिकालीं वाटत नसे. सध्यां आपण हि असें च करतों. माया दाखवावयाची असली म्हणजे विशेषनामांचा अन्त्य स्वर प्लुत उच्चारतों व माया न दाखवितां तुटकपणा दाखवावयाचा असला म्हणजे विशेषनामांचा अन्त्य स्वर तुटक व आखुडता उच्चारतों. रामाआआ! ये हो! हे प्लुत उच्चार करण्यांत व राम्या! निघ जा! हे आखुडते उच्चार करून, आपण काय दर्शवितों. प्लुत उच्चार करून आपला पुत्र जो राम तद्विषयक आपलेपणा आपण दाखवितों आणि आखुडता उच्चार करून घरचा गडी जो राम्या तद्विषयक अनादर व हुकमत दाखवितों. तो च प्रकार पाणिनिकालीं हि विद्यमान होता. त्रैवर्णिक आपले आहेत, सबब त्यांना आदर दाखवीत; शूद्र आपले नव्हत, हुकमी आहेत असें वाटे, सबब त्यांचा अनादर होई. अशी स्थिति पाणिनिकालीं होती. आतां पाणिनिनंतर पांचसहाशें वर्षांनीं झालेला जो कात्यायन तो काय सांगतो तें पहा. पाणिनिकालीं त्रैवर्णिक जसे पुरुष तश्या त्रैवर्णिक स्त्रिया हि मायेचा व आपलेपणाचा विषय असल्या मुळें, त्यांच्या नांवांतील अन्त्य स्वर मायेनें प्लुत उच्चारीत. कात्यायनकालीं हा प्रघात बंद पडला. कात्यायन लिहितो, स्त्रियां न; स्त्रियांच्या नांवांतील अंत्य स्वर प्लुत उच्चारूं नये, तुटक व आखुडता उच्चारावा. तसें च, या सूत्रा वर कात्यायन दुसरें एक वार्तिक लिहितो; राजन्यविशां वेति वाच्यं. क्षत्रिय आणि वैश्य यांच्या नांवांतील अन्त्य स्वराचा उच्चार विकल्पें करून प्लुत करावा किंवा न करावा. या विकल्पाचा अर्थ असा होतो कीं क्षत्रिय आणि वैश्य यांना माया व आपलेपणा प्रसंगीं दाखवावा किंवा प्रसंगीं न हि दाखवावा. एका च मनुष्याची अशी दोन तऱ्हेनें प्रत्यभिवादना करावी असा सांगण्याचा कात्यायनाचा आशय नाहीं. तर क्षत्रियां क्षत्रियांत व वैश्यां वैश्यांत तारतम्य पाहून प्लुत किंवा अप्लुत संभावना करावी. तात्पर्य, पाणिनीच्या वेळेस एकटी शूद्रजात तेवढी मायेंतून वगळली जात असे; कात्यायनकाळीं शूद्रांना तर वगळीत च, परंतु त्यांच्या बरोबर चार हि वर्णांच्या दरोबस्त स्त्रियांना आणि क्षत्रिय व वैश्य यांतील कांहीं व्यक्तींना मायेंतून ब्राह्मणांनीं कमी केलें होतें. सर्व स्त्रिया, कांहीं क्षेत्रियवैश्य व सर्व शूद्र एवढ्यांना च कात्यायनकालीं ब्राह्मणांनीं मायेंतून कमी केलें होतें असें नव्हे, तर कात्यायनाच्या नंतर दोनशें वर्षांनीं झालेल्या पतंजलीच्या कालीं ब्राह्मणां हि पैकीं कांहीं लोक ब्राह्मणांच्या मर्जींतून उतरले होते. अशूद्रस्त्र्यसूयकेषु, असें पतंजली नमूद करतो. असूयक म्हणजे ब्राह्मणधर्माचा मत्सर करणारा असा जो कोणी व्यक्ति

असेल, मग तो ब्राह्मण असो कीं कोणी असो, त्याचा धर्मशील ब्राह्मण धिक्कार करीत. असूयकस्त्वमसि जाल्म, न त्वं प्रत्यभिवादमर्हसि, धर्माची अवहेलना करणारा वृषल आहेस, जळो तुझें तोंड, प्रत्यभिवादनास तूं अपात्र आहेस, असे पतंजलीचे शब्द आहेत. तात्पर्य, सर्व स्त्रिया, सर्व शूद्र, कांहीं क्षत्रियवैश्य आणि सर्व असूयक, यांच्या वरील माया धर्मशील ब्राह्मणांनीं कमी केली होती. अशी ही इतकी माया कमी करण्याचें कारण काय? पाणिनि व कात्यायनपतंजलि ह्यांच्या दरम्यान्च्या काळांत स्त्रियांच्या, क्षत्रियांच्या, वैश्यांच्या, व ब्राह्मणांच्या सामाजिक स्थितींत असे कोणते भयंकर फेरफार व बदल झाले होते कीं हे सर्व लोक ब्राह्मणांच्या मायेस अश्या विलक्षण तऱ्हेनें पारखे व्हावे? प्रश्न अत्यन्त महत्त्वाचा आहे, इतक्या पराकाष्ठेच्या महत्त्वाचा कीं त्याचा साद्यन्त उलगडा करणें परम अगत्याचें भासतें.

७४ पाणिनि शकपूर्व १००० च्या सुमारास होऊन गेला आणि कात्यायन त्याच्या नंतर सुमारें सहाशें वर्षांनीं व पतंजलि आठशें वर्षांनीं होऊन गेले. शकपूर्व १००० पासून शकपूर्व २०० पर्यंतच्या आठशें वर्षांत ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्र यांच्या सामाजिक स्थितींत जे ठळकठळक फेरफार होऊन गेले व ज्यांच्या मुळें धर्मशील ब्राह्मण सर्व शूद्र, सर्व स्त्रिया, सर्व असूयक, आणि कांहीं क्षत्रिय व कांहीं वैश्य यांना तिरस्कारानें वागवूं लागले, त्या फेरफारांचें वर्णन मुख्यतः स्मृतिग्रंथांच्या व इतिहासाच्या आधारानें करितों. पैकीं, प्रथम असूयकांना वाटेस लावूं. लोकायतिक, बौद्ध, जैन, इत्यादि सनातनधर्मद्वेष्ट्यांचा उदय पाणिनि व कात्यायन ह्यांच्या कालांच्या दरम्यान् झाला व त्या उदयाची परमसीमा पतंजलीच्या कालीं झाली. पाणिनिकालीं बौद्ध, जैन वगैरे पाखंडी लोक मुळीं अस्तित्वांत च नसल्यामुळें, त्यांच्या प्रत्यभिवादना संबंधानें अष्टाध्यायींत बिलकुल उल्लेख नसावा हें साहजिक आहे. कात्यायनकालीं व पतंजलिकालीं बौद्ध, जैन वगैरे असूयक म्हणजे सनातनधर्मद्वेष्ट्या लोकांचा समाजांत पराकाष्ठेचा सुळसुळाट झाला, अर्थात् धर्मशील ब्राह्मण त्यांना प्रत्यभिवादन करीत नसत व त्यांच्या अभिवादनाला विशेष किंमत देत नसत. बौद्ध व जैन हे ब्राह्मणांचें गुरुत्व मानीत नसत व ब्राह्मण त्यांना आपल्या शिष्यवर्गांत गणीत नसल्या मुळें, त्यांना प्रत्यभिवादन करण्यास शिष्टाचारानें बांधले गेले नसत. पाणिनिकालीं सर्व चातुर्वर्णिक समाज ब्राह्मणांचा अनुयायी होता. पतंजलिकालीं समाजांतील बरा च मोठा भाग चातुर्वर्ण्य सोडून बुद्ध व जिन यांचा अनुयायी बनला होता. असूयकांशीं दूरीभाव ब्राह्मणांनीं काय कारणांनीं धरिला त्याची हकीकत ही अशी अगदीं स्पष्ट व उत्तान आहे.

७५ क्षत्रिय व वैश्य यांच्या पैकीं कांहींशीं ब्राह्मणांनीं जो दूरीभाव स्वीका-

रिला त्यांचीं कारणें वरच्यांच्या हून किंचित् निराळीं आहेत. पाणिनिकालीं सर्व क्षत्रिय व वैश्य सनातनधर्माचरणी होते. कात्यायनपतंजलिकालीं ह्या क्षत्रियवैश्यां पैकीं कांहींत यज्ञादि वैदिक क्रियांचा लोप होऊन ते केवळ वृषल म्हणजे शूद्रसम बनले. असे जे लुप्तक्रिय क्षत्रियवैश्य होते ते यद्यपि दिसण्यांत क्षत्रियवैश्यां सारखे दिसत, तत्रापि क्रियाच्युत झाल्या मुळें, ब्राह्मणांच्या आदरास अपात्र ठरले. चंद्रगुप्त मौर्य एवढा पराक्रमी कीं त्यानें विस्तीर्ण साम्राज्य स्थापन केलें, परंतु त्याला कौटिल्य क्रियालोपास्तव, रे वृषल!, म्हणून संबोधी. जे वैश्यक्षत्रिय बुद्धजिनाद्यनुयायी बनले होते त्यांच्यांत व ह्या वृषलांत अंतर एवढें च कीं ते सपशेल धर्मच्युत होऊन गेले होते व हे फक्त लुप्तकर्म बनले होते म्हणजे शूद्रसम झाले होते. अश्या शूद्रसम वृषलप्राय वैश्या क्षत्रियांचें प्रत्यभिवादन करणें धर्मशील ब्राह्मणांना अनन्वित वाटूं लागलें. जे वैश्यक्षत्रिय सनातनक्रियांचें आचरण करीत त्यांचें प्रत्यभिवादन ब्राह्मण आनंदानें करीत; परंतु, ज्यांच्यांत यज्ञोपयनयनादि क्रियांचा लोप झाला होता त्यांचा प्रत्यभिवाद करणें ब्राह्मणांना अधर्म्य भासे. हे लुप्तक्रिय वैश्यक्षत्रिय सनातनधर्माच्या व बौद्धजैनादि पाखंडांच्या सीमाप्रदेशा वर असत. प्रसंग पडेल त्या प्रमाणें कधीं सनातनधर्मा कडे झुकत व कधीं पाखंडांचा पुरस्कार करीत. ब्राह्मण तिरस्कार करीत, शूद्र किंवा वृषल यांच्या पंक्तीस बसवीत, म्हणून अशोकादि सम्राट् हि बौद्धजैनादींच्या पाखंडांचा पुरस्कार करूं लागले. मग लुप्तक्रिय झालेल्या सामान्य वैश्यक्षत्रियांची गोष्ट च काढावयाला नको. असा हा फेरफार पाणिनि व कात्यायनपतंजलि यांच्या कालांच्या दरम्यान् झालेला होता. क्रियाकर्मान्तर व धर्मधर्मान्तर या बाबींत हें जें भयंकर परिवर्तन झालें त्यांचीं मुळें स्त्रिया व शूद्र यांच्याशीं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यादि त्रैवर्णिकांचें जें शेकडों वर्षें वर्तन घडत येत होतें त्यांत गुरफटलेलीं आहेत. तीं मुळें शोधून काढण्याचा व त्यांची परिनाळिका अथ पासून इति पर्यंत साद्यन्त लाविण्याचा उद्योग केवळ बोधप्रद च नव्हे तर मोठा फलप्रद होण्याची शक्यता आहे. फार काय सांगावें, चातुर्वर्ण्याचा इतिहास म्हणजे त्यांतील स्त्रिया व शूद्र यांचा इतिहास प्रामुख्येंकरून आहे. ह्या प्रचंड ऐतिहासिक नाटकांत ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हीं तीन पात्रें एका बाजूस आपलीं आसनें सदैव स्थिर करण्यांत गुंतलेलीं दिसतात आणि तीं आसनें डळमळविण्याचा भगीरथ प्रयत्न करणारें शूद्र हें पात्र दुसऱ्या बाजूस जिवापाड मेहनत घेतांना आढळतें. ह्या झगड्यांत विजयश्री कधीं ब्राह्मणादींच्या गळ्यांत माळ घालते व कधीं शूद्रा वर फिदा होते; आणि शेवटीं दोन्ही पक्ष हार न खातां, तिसरें पात्र जें स्त्री त्याच्या द्वारा, तडजोडीनें वेळोवेळीं भांडण मिटवितांना दृष्टीस पडतात.

७६ ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हीं तीन पात्रें एका बाजूस लढाईस सज्ज झालेलीं दिसतात म्हणून वर सांगितलें. त्यांतील ब्राह्मण हें पात्र सर्वांत प्रधान समजावें. बाकींचीं दोन्हीं पात्रें ब्राह्मणाच्या अनुषंगानें वागणारीं होत. त्यांतून वैश्य हें पात्र तर अत्यन्त सौम्य व निरुपद्रवी आहे. ऋग्वेद-कालाच्या अगदीं पहिल्या थराच्या हि पलीकडील काळांत ब्राह्मण हें एक च पात्र होतें. मूलतः ब्राह्मणाचा वर्ण शुक्लभास्वर, मनोरचना देव-धार्मिक, आणि हव्यास आत्मानात्मविचाराचा. ह्या ब्राह्मण नांवाच्या आर्षलोकांना पामीरच्या पठारा वर वर्णानें लाल अश्या दुसऱ्या एका लोकांची गांठ पडली. हे रक्तवर्ण लोक शौर्यानें सिंहा सारखे, क्रौर्यानें लांडग्या सारखे, कजाखीनें कुक्कुटा प्रमाणें, सोशिकपणानें कुत्र्या सारखे असून, डोक्याचे किंचित् मंद असत. ऐतरेयारण्यककारानें तर क्षत्राची व्याघ्राला उपमा दिली आहे. क्षत्रं वा एतद् आरण्यानां पशूनां यद् व्याघ्रः। ह्या मंदडोक्याच्या रक्तवर्ण लोकां वर तीव्रडोक्याच्या शुक्लवर्ण ब्राह्मणांनीं बेमालूम छाप बसविली आणि वेदवाङ्मयांत गाजणारें जें ब्रह्मक्षत्रनामक द्वंद्व तें निर्माण केलें. तीव्र डोकें व कणखर मनगटें यांच्या बलिष्ठ सामर्थ्या पुढें सर्व शत्रू नामोहरम होऊन ब्रह्मक्षत्राचा सर्वत्र विजय झाला. वर्णभिन्नत्वा स्तव व भिन्नयूथत्वा स्तव ब्रह्मांत व क्षत्रांत बेटीव्यवहार अत्यन्त प्राचीन कालीं होत नसे, आणि पुढेंपुढें यद्यपि अल्पस्वल्प होऊं लागला, तथापि बेटीव्यवहारा पासून अलिप्त राहण्याचा ब्राह्मणांचा कटाक्ष तेव्हां हि सध्यां प्रमाणें च जाज्वल्य होता. म्हणजे वर्ण-शुद्धि राखण्याची बुद्धि ब्राह्मणांत फार प्राचीन काळा पासून उपजत असलेली दिसते. जातिसंस्था जी पुढें कालान्तरानें इतक्या अवाढव्य नामारूपास आली तिचीं मुळें ब्राह्मणसमाजांत हीं अशीं फार प्राचीनतम आहेत. शुक्लवर्ण ब्राह्मणांचा व रक्तवर्ण क्षत्रियांचा हा असा द्वंद्वसमास होऊन फार काळ लोटला नाहीं तों ह्या द्वंद्वाची तिसऱ्या एका पीतवर्ण टोळीशीं गांठ पडली. ह्या टोळींतील लोक कृषि, पाशुपाल्य व वाणिज्य करण्यांत कुशल असून, स्वास्थ्याच्या कलांत ब्रह्मक्षत्रां हून जास्त पटाईत असत, परंतु डावपेंचांच्या व ठोकाठोकीच्या कामांत पंगू असत. ह्या पंगू परंतु द्रव्योत्पादक टोळीला ब्रह्मक्षत्रांनीं विश् हें नांव ठेविलें; परंतु यांचें मूळ नांव पणि असावें व हे पाश्चिमे कडील पणि लोकांचे— ज्यांना आधुनिक यूरोपियन लोक फिनिशियन व प्राचीन रोमन लोक प्यूनिक म्हणतात त्यांचे— सवंश्य असावे किंवा पूर्वे कडील पीतवर्ण चिनी लोकांशीं वंशसंबद्ध असावे. कसें हि असो, ह्या पीतवर्ण विशांस सामील करून घेऊन ब्रह्मक्षत्रांनीं वेदप्रसिद्ध त्रैवर्ण्य पैदा केलें. ब्रह्मक्षत्राचा व विशाचा फार प्राचीन काळीं बेटीव्यवहार वर्णभिन्नत्वा स्तव व भिन्न-

यूथत्वा स्तव होत नसे हें सांगावयाला नको च, आणि कालान्तरानें पुढेंपुढें यद्यपि क्वचित् झाला तत्रापि तो म्हणण्या सारख्या प्रकर्षास कधीं च पोहोंचला नाहीं. अश्या तऱ्हेनें क्रमयोगें करून विकास पावलेलें हें त्र्यैवर्ण्य पामीरप्रदेशांतून दक्षिण-दिशेनें उत्तरकुरु, हिरण्मय, रम्यक, इलावृत, हरिवर्ष, किंपुरुष, अश्या उत्तरोत्तर दक्षिणे कडील देशांतून भारतवर्ष म्हणून ज्यास पुढें म्हणूं लागले त्या देशांत उतरलें. हिमालया पलीकडील उत्तरकुरु व उत्तरमद्र ह्या प्रांतांत असतांना ह्या त्रैवर्णिकांची कृष्णवर्ण अश्या शूद्र नामक अर्धरानटी लोकांशीं प्रथम गांठ पडली, आणि त्या लोकांना माणसाळवून त्यांना त्यांनीं आपलें दास्यकर्म करण्यास लाविलें. दास्यकर्म करावयास लाविलें म्हणजे त्यांच्या वर जुलूम केला असा अर्थ घ्यावयाचा नाहीं. त्रैवर्णिक ज्याला दास्यकर्म म्हणत तें अर्धरानटी शुद्र उच्च व सुखाचें कर्म समजत. सध्यां महार-मांग लोक यूरोपियनांच्या रेलवे वर खडी फोडण्यांत जसा अभिमान बाळगतात व ग्रामसंस्थेंत महारकी करीत बसण्या पेक्षां खडी फोडण्याची कामगिरी कर-ण्यांत उच्चतर व किफायतशीर धंदा मिळाला म्हणून संतोष मानतात, तसा च अभिमान व संतोष त्रैवर्णिकांची वेठबेगार करण्यांत त्या कालच्या अर्धरानटी शूद्रांना वाटे. ह्या रानटी शूद्रांशीं प्रथम बेटीव्यवहार त्रैवर्णिक करीत नसत. रानटी शूद्र माणसाळल्या वर त्रैवर्णिकांनीं चातुवर्ण्यनामक जी त्रिखंडप्रसिद्ध समाजसंस्था ती निर्माण केली. त्रैवर्णिकांनीं ही चातुर्वर्ण्यसंस्था प्रथम उत्तरकुरु व उत्तरमद्र नांवाचे हिमालयाच्या पलीकडे देश होते त्यांत सुरू केली. ह्या नवीन संस्थेचें सुंदर व भव्य वर्णन ऋग्वेदांतील पुरुषसूक्तांत प्रथम केलेलें आढळतें. आर्यांनीं ही जी नवीन संस्था स्थापिली तिचें वर्णन ह्या सूक्तांत आलें असल्यामुळें, राजनीतिशास्त्रदृष्ट्या व समाजशास्त्रदृष्ट्या ह्या नामांकित सूक्तांचें महत्व अपरंपार आहे. यास्क, शंकर, सायण, दयानंद व पाश्चात्य पंडित इत्यादींनीं ह्या सूक्ता वर बहुत पांडित्य केलें आहे. परंतु ह्यांच्या पैकीं कोणाच्या हि लक्ष्यांत ह्या सूक्ताचा खरा अर्थ व खरें मर्म आलें नाहीं. करतां, सदर सूक्ताच्या विशदीकरणार्थ एक स्वतंत्र रकाना च खर्च करणें प्राप्त आहे.

६७ पुरुषसूक्तांत प्रथम वर्णन ब्रह्मांडरचनेचें ऊर्फ भुवनसंस्थेचें ऊर्फ आदिपुरुषाचें केलें असून, त्या भुवनसंस्थेंत विराट्–पुरुषाची उत्पत्ति कशी झाली तें सांगितलें आहे, आणि नंतर त्या विराट्–पुरुषाच्या मुखादि अवयवां वर चातुर्वर्ण्याची उत्प्रेक्षा केली आहे. पुरुष व विराट् हे दोन शब्द ह्या सूक्तांत प्रस्तुतविवेचनदृष्टीनें महत्वाचे आहेत. पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयते वा, अशी निरुक्ति यास्क करतो. म्हणजे पुरुष शब्द सद्, शी किंवा पॄ ह्या तिहीं पैकीं

वाटेल त्या धातू पासून व्युत्पादावा, असें यास्क म्हणतो. पुरु बद्दल पुरि असा हि फरक यास्क सुचवितो. पुरि म्हणजे संसारे असा अर्थ शंकराचार्य देतात व पुरु हा पुरि शब्दाचा अपरपर्याय आहे असा आशय दाखवितात. पुरु म्हणजे पुरि काय म्हणून समजावयाचें तें कोणी च साधार सांगत नाहीं. वस्तुतः पुरु शब्दाचा अनेक, पुष्कळ, असा अर्थ आहे, आणि तो घेऊन निरुक्ति उत्तम होत्ये. सद्, शी किंवा पॄ हे तीन धातू हि पुरुषशब्दाच्या निरुक्तींत नीट काम देत नाहींत. सद् चा द् काय म्हणून गळाला, शचा ष काय म्हणून झाला व पॄ ला इष् कोठून काय अर्थानें चिकटला, इत्यादि शंका या तिन्ही धातू संबंधानें घेतां येतात. वस्तुतः पुरुष हा शब्द पूर्ववैदिककालीन असून तो पुरु व अस् या दोन शब्दां पासून झाला आहे. पुरु म्हणजे अनेक, सर्व, आणि अस् म्हणजे असणें. अस् पासून पूर्ववैदिक नाम, अलोप होऊन, सः होई. पुरु+सः =पुरुषः । पुरुषः म्हणजे सर्वत्र असणारा, अनेक असणारा, सर्व व्यापून असणारा. तदुपकारक किंवा तदंशभूत सर्व अवयवांना व्यापून असणारी जी वस्तु ती पुरुष या शब्दानें सूक्तकारानें उल्लेखिली आहे. अश्या सर्वावयवव्यापक वस्तूला सध्यां आपण संस्था म्हणतों. तात्पर्य, पुरुष म्हणजे संस्था असा सूक्तकाराचा आशय आहे. संस्था हा शब्द स्त्रीलिंगी आहे व पुरुष हा शब्द त्या च अर्थाचा पुल्लिंगी आहे, एवढा च फरक. ब्रह्मांडरूप आदिभुवनसंस्था निर्माण झाल्या वर, नंतर विराट्संस्था ऊर्फ विराट्पुरुष उत्पन्न झाला, असें सूक्तकार सांगतो. आतां विराट् या शब्दाचा अर्थ हुडकूं. विराट् म्हणजे ब्रह्मांडदेह असा सायणाचार्य अर्थ घेतात व सबंद ऋचा जीवात्मपरमात्मपर आहे असें प्रतिपादितात. वास्तविक अर्थ अगदीं निराळा आहे. विराज्, विराट्, हें उत्तरकुरूंतील व उत्तरमद्रदेशांतील ऋग्वेदकालीन राजांचें सामान्य नांव आहे. ऐतरेयब्राह्मणाच्या आठव्या पंचिकेच्या चौदाव्या खंडांत व इतरत्र हा विराज् शब्द येतो. तेथें ब्राह्मणकारानें ह्या शब्दाच्या अर्थाचा स्पष्ट खुलासा केला आहे.

> एतस्यां उदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवन्तं
> जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव
> ते अभिषिच्यन्ते विराळिति एनान् अभिषिक्तान्
> आचक्षते ।

तात्पर्य, विराज् म्हणजे हिमालयाच्या पलीकडील उत्तरकुरु व उत्तरमद्र या देशांतील राजांचें सामान्य अभिधान. उत्तरमद्रांत व उत्तरकुरूंत त्रैवर्णिक आल्या वर, तेथें त्यांनीं जी एक राज्यपद्धति स्थापिली तिचें नांव वैराज्य. वैराज्यं नाम वैशिष्ट्येन राज्यं. सामान्य साध्या राज्या हून कांहीं एका विशिष्ट प्रकारानें भिन्न अशी जी राज्यपद्धति ती वैराज्य. त्रैवर्णिकांची सामान्य साधी राज्यपद्धति त्या

काली सर्वप्रसिद्ध च होती. तिच्या हून निराळी अशी जी चातुर्वर्णिकांची अभिनव राज्यपद्धति तिला उत्तरकुरु व उत्तरमद्र देशांतील लोकांनीं वैराज्य हें नांव दिलें आणि त्याचें गुणवर्णन करणारें जें राष्ट्रीय किंवा वैराष्ट्रीय गीत त्याचें नांव पुरुषसूक्त म्हणजे राष्ट्रीय संस्थेचें गोड गाणें असें ठेविलें. ही नवीन राज्यसंस्था निर्माण केली त्या वेळीं त्याचे किती घटक केले तें हि सूक्तकार सांगतो. यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्? यदा विराट्-संस्थां स्थापितवन्तः तदा तस्याः कति विभागान् चक्रुः? सूक्तकार म्हणतो ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र अशी चतुष्पाद राज्यसंस्था निर्माण केली. काबाडकष्टाचीं कामें शूद्र करूं लागले, द्रव्योत्पादनाचें काम वैश्य संपादूं लागले, आणि राष्ट्रसंरक्षाणाचें काम क्षत्रिय पाहूं लागले, तेव्हां विराजाच्या कृपेनें स्वास्थ्य मिळून ब्राह्मणांनीं चार वेद निर्माण केले आणि त्या निर्मितीचें श्रेय विराट्-संस्थारूपी यज्ञास दिलें. तत्कालीन लोक ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या लोकांना च तेवढे राज्याचीं अंगें समजून स्वस्थ बसत नसत; तर पशु, पक्षी, सूर्य, चंद्र, इंद्र, अग्नि, वायु, अंतरिक्ष, द्यावापृथिवी, हीं सर्व राज्याचीं च अंगें समजत. असा हा वैराष्ट्ररूपी यज्ञ विराट्संस्थारूपी यज्ञाच्या साहाय्यानें संपादन झाला आणि ह्या यज्ञसंपादणीनें ते यज्ञकर्ते म्हणजे संस्थास्थापक साध्य-देवांच्या महनीय पंक्तीस जाऊन बसले म्हणजे अक्षय्य कीर्ति मिळविते झाले. असा ह्या सूक्ताचा उघडउघड अर्थ आहे. केवळ परमेश्वरपर किंवा केवळ अध्यात्मपर किंवा केवळ यज्ञपर अर्थ ओढाताण करून करितां येणार नाहीं असें नाहीं. परंतु, साधा, सरळ वाच्यार्थ हा असा वैराज्यसंस्थावर्णनात्मक आहे.

७८ विराड्राज्यपद्धतींल ह्या चातुर्वर्ण्यसंस्थेचा शूद्रांच्या सामाजिक स्थिती वर चांगला परिणाम घडला. त्रैवार्णिकांच्या समाजांत एव्हां पर्यंत शूद्राला आपलें स्वतःचें असें हक्काचें स्थान नसे. तें हक्काचें स्थान चातुर्वर्ण्यसंस्थेच्या निर्मितीनें शूद्रास कायमचें मिळालें. आजपर्यंत शूद्राला त्रिवर्णबाह्य, अस्पृश्य व ओंगळ समजत. एथून पुढें तो चातुर्वर्ण्यान्तर्गत, स्पृश्य व सोंगळ समजला जाऊं लागला. चातुर्वर्ण्यांत घेतल्या मुळें, चातुर्वर्ण्याचे सामान्य धर्म पाळण्याची त्याच्या वर जबाबदारी हि आली. उंदीर, कुत्रीं, सर्प, इत्यादि गलिच्छ व निषिद्ध मांसें शूद्रास चातुर्वर्ण्यांत आल्या पासून सोडावीं लागलीं; यथाशक्ति स्वच्छ राहून शौचधर्म पाळण्याची आवश्यकता भासूं लागली; चोऱ्यामाऱ्या करून परस्वापहरणा पासून पराङ्मुख व्हावें लागलें; आणि इंद्रियांची स्वैरगति नियमित करावी लागली. तात्पर्य, चातुर्वर्ण्यांत आल्यानें शूद्राची रानटी स्थितींतून ग्राम्यस्थितींत बढती झाली. शूद्राच्या ह्या बढती

पासून त्रैवर्णिकांचें हि हित झालें. ज्या ज्या प्रांतांत आर्य वसाहत करण्यास जात त्या त्या प्रांतांतील कमजास्त रानटी अनार्यांचें करावें काय, ही विवंचना आजपर्यंत आर्यांना सदोदित पीडा करीत असे. अनार्य चोऱ्या करीत, आश्रम लुटीत, गाई मारीत, खऱ्याखोट्याचा विधिनिषेध बाळगीत नसत, व्यर्थ हिंसा करीत आणि आर्यस्त्रियांशीं असभ्यतेनें वागत. अश्या स्वैरवृत्तीच्या रानटी लोकांचें नियमन कोणत्या सुयुक्त तऱ्हेनें करावें, तें आर्यांना बहुत कालपर्यंत यथायुक्त कळलें नव्हतें. स्वाऱ्या, पाठलाग, शिकार करून अनार्यांचा समूळ विध्वंस होत नाहीं, हें अनुभवान्तीं आर्यांस मोठ्या कष्टानें कबूल करावें लागे. शिवाय, अपराधी अनार्यां बरोबर निरपराधी अनार्यांची हि हिंसा करणें आर्यांच्या भूतदयेला काळिमा आणी. कित्येक अनार्य आर्यांच्या वारंवार उपयोगी हि पडत व आर्यधर्मानें चालण्याची आपली लायकी हि दर्शवीत. अश्या स्थितींत सुधारणाक्षम अनार्यांचा वर्णसंस्थेंत समावेश करून घेण्याची कॢप्ति कांहीं कल्पक आर्यांस सुचली आणि ती कॢप्ति त्यांनीं प्रथम उत्तरकुरुदेशांत अमलांत आणिली. उत्तरकुरूंत ह्या कॢप्तीला अंदाजा बाहेर यश आलें. चोऱ्या बंद झाल्या, आर्यस्त्रियांशीं असभ्य वर्तन दिसतनासें झालें, अशास्त्र हिंसा लुप्त होऊन गेली, इतकें च नव्हें तर शूद्रांनीं सर्व दासकर्म आटोपल्या मुळें, स्वास्थ्य व फुरसत मुबलक मिळून, वैश्यांना व्यापारधंद्या कडे, क्षत्रियांना देशसंरक्षणा कडे व ब्राह्मणांना विद्यावृद्धी कडे लक्ष्य देण्यास सांपडून राष्ट्रांची चोहोंबाजूनें भरभराट झाली. आफ्रिकन गुलाम मिळाल्या मुळें, यूरोपियन व अमेरिकन राष्ट्रांची गेल्या च्यारशें वर्षांत जशी अभूतपूर्व भरभराट व प्रगति झाली, तशी च प्रगति उत्तरकुरूंतील आर्यांची शूद्रप्राप्तीनें झाली. पुरुषसूक्तकार मोठ्या दिमाखानें व फुशारकीनें सांगतो कीं, विराट्संस्था स्थापन होऊन, चातुर्वर्ण्याची समाजपद्धत सुरू झाल्या पासून, घोडे, गाई, शेळ्यामेंढ्या, इत्यादि संपत्ति वाढून, ऋक्, यजुः, साम व अथर्व ह्या च्यार वेदांचें उपबृंहण झालें आणि वैराज्य भोंवतालील सर्व भूमि आक्रमून बसलें. स (विराट्) जातः अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिं अथो पुरः । चातुर्वर्ण्यसंस्था राष्ट्रोन्नतीला अत्यंत उपकारक होते, असा उत्तरकुरूंत अनुभव आल्या वर, तिचा प्रसार व अनुकार त्रैवर्णिकांच्या भरतखंडांतील सर्व वसाहतींत झाला. मत्स्य, कुरु, पांचाल, कोसल, विदेह, मगध, सूरसेन, चेदि, निषध, मालव, सुराष्ट्र, इत्यादि वसाहतींत माणसाळण्या सारखे जे जे म्हणून अनार्य त्रैवर्णिकांना आढळले त्यांना वर्णव्यवस्थेंत नियत असें दासस्थान मुकरर करून आर्यांनीं चातुर्वर्ण्याची स्थापना व प्रसृति सर्व भरतखंडभर केली. ती चातुर्वर्ण्यपद्धति पाणिनिकाला पर्यंत बहुतेक अभंग चालली.

७९ बहुतेक हा शब्द वरील वाक्यांत घालण्याचें कारण असें कीं, चातुर्वर्ण्यान्तर्गत शूद्राची स्थिति पुरुषसूक्तरचनाकाल व पाणिनिकाल यांच्या दरम्यान् सुधारत चालली होती. पुरुषसूक्तकालीं शूद्राला वर्णव्यवस्थेंत नियत स्थान मिळालें एवढेंच काय तें, ह्याहून जास्त लगट तत्कालीन आर्यांनीं शूद्राला राजरोस करूं दिली नाहीं. फेपट्या नाकाच्या व कृष्णवर्णाच्या शूद्रस्त्रीशीं विशेष सलगी करणें हि तत्कालीन शुक्लवर्ण व सरलनासिक आर्यांना पसंत नसे, मग साक्षात् धर्म्य शरीरसंबंधाची वार्ता कोठून ? शूद्रानें झाडलोट करावी, लांकूडफाटें आणावें, बैठकबिछाना साफसूफ ठेवावा, आणि धनी देईल तो तुकडा खाऊन कुत्र्या प्रमाणें घराच्या पडवींत गुराढोरां शेजारीं धन्याचें हितचिंतन करीत सुखानें रहावें. त्रैवर्णिक स्त्रीकडे तर त्यानें वर डोळे करून पाहिलेलें हि खपत नसे. कालान्तरानें ह्या दूरीभावांत फरक पडला. प्रथम फरकाला तोंड ब्राह्मणद्वारा किंवा क्षत्रियद्वारा पडलें नाहीं, वैश्यद्वारा पडलें. कृषि, पाशुपाल्य व बेपार करणाऱ्या वैश्याला हाता खालीं राबविण्या करितां घरीं बरे च शूद्र ठेविणें जरूर पडे. घरींदारीं, शेतीवाडींत, हाट बाजारांत सर्व व्यवहार शूद्रसाहाय्यानें होई. अर्थात् शूद्रांतील नरमाद्यांचा वैश्यगृहांतील स्त्रीपुरुषांशीं एकान्तीं लोकान्तीं संबंध पडे. त्या निमित्तानें शूद्रस्त्रीपुरुषांचा वैश्यस्त्रीपुरुषांशीं अधर्म्य शरीरसंबंध होई. वैश्यशूद्रांतील हा चोरटा व्यवहार यजुःसंहिताकालीं इतक्या प्रमाणा वर वाढला होता कीं ब्राह्मणक्षत्रियसमाजांत तो एक थट्टेचा विषय होऊन बसला होता. एतत्संबंधीं पुरावा ज्यांस पहावयाचा असेल त्यांनीं कृष्णयजुःसंहितेच्या सातव्या कांडाच्या चवथ्या प्रपाठकाचा एकूणविसावा अनुवाक व शुक्लयजुःसंहितेचा तेविसावा अध्याय पहावा. अश्वमेधयज्ञ हा विषय आहे. तत्संबंधक प्रक्रियेंत अनेक अश्लील संवाद यज्ञकर्मांत भाग घेणाऱ्या संभावित स्त्रीपुरुषांना तोंडपाठ म्हणावे लागत. पैकीं क्षत्ता व पालागली यांच्या संवादाचें भाषांतर देतों. क्षत्ता पालागलीला म्हणतो, शूद्रीण जेव्हां वैश्याशीं घोरून रत होत्ये तेव्हां तिचें समाधान म्हणून होत नाहीं ! या विधानाला पालागली उत्तर करत्ये कीं, शूद्रपुरुष वैश्यस्त्रीशीं जेव्हां रममाण होतो तेव्हां त्याची तरी तृप्ति कोठें होते ! हें ग्राम्य संभाषण अश्वमेधयज्ञा सारख्या मोठ्या उत्सवांत हजारों सभ्यांच्या पुढें होत असे हें लक्ष्यांत घेतलें म्हणजे वैश्यशूद्रांमधील हा असद्व्यवहार चव्हाट्या वर आणण्याच्या योग्यतेचा झाला होता हें स्पष्ट होतें. हा वैश्यशूद्रीय असद्व्यवहार पुरुषसूक्तकाल व यजुःसंहिताकाल यांच्या दरम्यान्च्या काळांतला आहे. असो. सांगण्याचा मुद्दा काय कीं, त्रैवर्णिक व शूद्र यांच्यांतील दूरीभावांत फरक वैश्यांच्या द्वारा प्रथम पडला. कालान्तरानें ह्या असद्व्यवहाराचा फैलाव क्षत्रियांत व ब्राह्मणांत हि पसरला. क्षत्रिय व

ब्राह्मण यांच्या घरांतून शूद्रिणी कामधंद्याला असत. त्यांच्याशीं प्रथम चोरून व्यवहार ब्राह्मणक्षत्रिय करूं लागले. आणि नंतर घरोघरीं एक च परी आहे असें जेव्हां अन्योन्यज्ञान झालें, तेव्हां शूद्रिणींशीं ब्राह्मणक्षत्रिय राजरोस व्यवहार करूं लागले. हा प्रकार तिन्ही वर्गांत रूढ झालेला पाहून, तत्कालीन सच्छील ब्राह्मणांनीं त्रैवर्णिकांना शूद्रस्त्रियांशीं विवाह करण्याची परवानगी दिली व त्या विवाहाला गौणविवाह असें धर्मशास्त्रीय संभावित नांव ठेविलें. हा गौणविवाह पाणिनिकालीं कुत्सित व निंद्य समजत व शूद्रस्त्री करणाऱ्या ब्राह्मणाला किंवा क्षत्रियाला किंवा वैश्याला शूद्राभार्यः म्हणून नांवें ठेवीत. शूद्रस्त्री पासून होणारीं अपत्यें पाणिनिकाला पर्यंत पितृजातीय म्हणजे पित्याच्या वर्णाचीं समजत. स्त्री कोणत्या हि वंशांतील असो, तिच्या पासून झालेलें अपत्य पितृजातीय धरण्याची चाल त्रैवर्णिकांत फार पुरातन आहे. अपत्य पित्याच्या वर्णाचें समजत, हें सिद्ध करणारीं कांहीं द्वंद्वें च येथें देतों, म्हणजे जास्त पाल्हाळ करण्याचें कारण पडणार नाहीं:—

पिता		माता		अपत्य
(१) शंतनु (क्षत्रिय)	×	गंगा (अनामकवर्णीय)	=	भीष्म (क्षत्रिय)
(२) पाराशर (ब्राह्मण)	×	मत्स्यगंधा (धीवरी)	=	कृष्णद्वैपायन (ब्राह्मण)
(३) शंतनु (क्ष.)	×	मत्स्यगंधा (धीवरीशूद्र)	=	विचित्रवीर्य (क्ष.)
(४) विश्वामित्र (क्ष.)	×	मेनका (अप्सरा)	=	शकुंतला (क्ष.)
ययाति (क्ष.)	×	देवयानि (ब्रा.)	=	यदु (क्ष.)
ययाति (क्ष.)	×	शर्मिष्ठा (असुरी)	=	द्रुह्यु (क्ष.)
जरत्कारु (ब्रा.)	×	जरत्कारी (नागवंशी)	=	आस्तिक (ब्रा.)

वसिष्ठ, ऋष्यशृंग, काश्यप, वेद, तांड्य, कृप, काक्षिवत्, कमठ, यवक्रीत, द्रोण, आयु, मतंग, दत्त, द्रुपद, मत्स्य (शांतिपर्व अध्याय २९६) इत्यादि हीनवर्णमातृत्पन्न ब्राह्मणांचीं आणीक शेंकडो उदाहरणें देतां येतील. अपत्य पित्याच्या वर्णानें मोजण्याची ही चाल त्रैवर्णिकांनीं शूद्रां पासून झालेल्या अपत्यांस हि साहजिकपणें लाविली. ह्या लापनिकेचा त्रैवर्णिक समाजांत फार विलक्षण परिणाम झाला. अप्सरस्, असुर, नाग, देव, इत्यादि वंशांतील स्त्रियांशीं त्रैवर्णिकांचे जे संबंध झाले ते शूद्रास्त्रियांशीं जे असंख्य संबंध झाले त्याच्या अपेक्षेनें फार च तुरळक झाले. शूद्रस्त्रिया जश्या त्रैवर्णिकांच्या घरोघर दासकर्म संपादण्यास मिळाल्या, तश्या गंधर्व, नाग, असुर, देव, इत्यादींच्या स्त्रिया त्रैवर्णिकांच्या घरीं राबावयाला कधीं च राहिल्या नाहींत. वर्णानें गंधर्वादि लोक उजळ असल्या मुळें त्यांच्या पासून त्रैवर्णिकांच्या रक्तांत किंवा वर्णांत किंवा स्वभावांत किंवा चालीरितींत म्हणण्या सारखा फरक पडला नाहीं. शूद्रस्त्रीसमागमा पासून

मात्र त्रैवर्णिक रक्तांत, वर्णात, स्वभावांत व चालीरीतींत इतका मोठा फरक पडला कीं, समाजांतलि विचारी लोकांना तत्संबंधानें व तन्निवारणार्थ उपाय-योजना करणें अगत्याचें दिसलें. शूद्रस्त्रीसमागमा पासून त्रैवर्णिकांच्या कुटुंब-घटनेंत कोणत्या प्रकारचा फेरबदल झाला त्याचा तपशील असा. समजा कोणी एक अग्निचित् ब्राह्मण आहे. त्याला एक सहधर्माचरणार्थ सवर्ण म्हणजे ब्राह्मणवर्णाची पत्नी आहे. ह्या पतिपत्नींनीं घरकामा करितां एक शूद्रदासी तरी ठेवावी किंवा अग्निचित् ब्राह्मणानें शूद्रभार्या तरी करावी. दासी ठेविली आणि ब्राह्मणाची नीति चुकून दासी गर्भार राहिली, तर तो अनाचार गृहपत्नीला उघड्या डोळ्यानें पहावत नसे. मुळीं च शुद्री कामाला न ठेविली, तर घरांतलें सर्व काम एकट्या ब्राह्मणीच्यानें आटपत नसे. तशांत विटासपण, बाळंतपण, इत्यादि अडचणीं स्तव कायमची मोलकरीण गृहपत्नी-ला अवश्य असे. करतां, कायमचें मायेचें फुकट माणूस हाता खालीं राबावयाला सांपडावें म्हणून गृहपत्नीला त्यांतल्या त्यांत सपत्नीभाव गिळून ब्राह्मणाला शूद्री भार्या करून देणें जास्त सोईचें दिसे. अश्या तऱ्हेनें घरांत शूद्रस्त्री भार्या म्हणून प्रतिष्ठितपणें शिरली. तिला पोरें झालीं म्हणजे तीं पित्याच्या वर्णाचीं समजलीं जात. तशांत, ब्राह्मणानें, घरांत कामाचा पसारा विशेष असल्यास, जर दोन चार शूद्रस्त्रिया केल्या, तर ब्राह्मणाच्या घरांत शूद्र्युत्पन्न ब्राह्मणपोरांचें केवळ पेंव च फुटे. ब्राह्मणीचीं पोरें व शूद्रीचीं पोरें अशीं सर्व पोरें ब्राह्मण म्हणून गणिलीं जात. शूद्रीच्या पोरांना शूद्रीचे शौच-धर्म, शूद्रीचे अस्पष्ट उच्चार, शूद्रीचा कृष्णवर्ण व शूद्रीच्या माहेरच्या शूद्र माणसांची संगत लागून, ब्राह्मणाच्या घरांत एका प्रकारचे अपकृष्ट ब्राह्मण निपजत. हा च प्रकार क्षत्रियांच्या व वैश्यांच्या हि घरांत होई व तो ब्राह्मणाच्या घरांतल्या हून जास्त प्रमाणा वर होई. आतां इतकें खरें कीं, ब्राह्मणादीं-च्या घरांत ब्राह्मणादींच्या सहवासानें, शिक्षणानें व चालीरीतीनें शूद्रस्त्रीच्या पोरांचें शील केवळ शूद्र पोरांहून बहुत श्रेष्ठतर बने; परंतु त्यांच्या कातडी वरील मातेच्या कृष्णवर्णाची छटा कोणत्या हि सहवासानें धुवून जाण्या सारखी नसे. ही कृष्णवर्ण प्रजा बरी च वाढल्या वर ब्राह्मणांत शुक्लभास्वर वर्णाचे ब्राह्मण व कृष्णवर्णाचे ब्राह्मण, असे दोन रंगाचे ब्राह्मण दिसूं लागले. असा हा फेरबदल पाणिनिकाला पर्यंत होत होता. पडवींतलि गुराढोरांत पशुवत् कालक्रमणा करणारा उत्तरकुरूंतील शूद्र चढतां चढतां दक्षिणकुरूंत शूद्रस्त्रि-यांच्या उपयुक्त गुणांच्या जोरा वर त्रैवर्णिकांना व अग्निहोत्र्यांना जांवई करण्याच्या उच्चतम पायरी प्रत पोहोंचला. आचार, विचार, शौचधर्म, शास्त्र, व्यापार व राज्य यांच्यांत प्रगति करण्यास स्वास्थ्य मिळावें म्हणून अर्व-

रानटी शूद्रांचा समावेश त्रैवर्णिकांनी चातुर्वर्ण्य निर्मून करून घेतला खरा, परंतु तत्प्रीत्यर्थ त्यांना पुढें भरपूर भुर्दंड भरावा लागला.

८० पाणिनिकाला पर्यंत ह्या कृष्णवर्ण ब्राह्मणादींची संख्या बातावेताची च असल्या मुळें त्याच्या कालीं ह्या ब्राह्मणादींची कुत्सना विशेष होण्याचा प्रसंग उद्भवला नाहीं. तत्रापि, पाणिनीच्या काळीं सुद्धां ह्या कृष्णवर्ण ब्राह्मणादींची संख्या इतकी बरी च वाढली होती कीं शुक्लवर्ण त्रैवर्णिकांची व कृष्णवर्ण त्रैवर्णिकांची स्पर्धा होण्यापर्यंत पाळी आली. शुक्ल व कृष्ण पक्षांच्या स्पर्धेचें सर्वप्रसिद्ध उदाहरण म्हटलें म्हणजे तैत्तिरीयांचें व याज्ञवल्क्याचें भांडण. हें भांडण पाणिनिपूर्वी नुकतें च घडलें असावें. कारण पाणिनि याज्ञवल्कब्राह्मणाला ऊर्फ शतपथब्राह्मणाला अर्वाचीन म्हणतो (४–३–१०५). तैत्तिरीयसंहितेच्या ब्राह्मणभागाची भाषा व शतपथब्राह्मणाची भाषा समकालीन व सारख्या असून दोन्ही पाणिनीयभाषे हून किंचित् जुन्या व ऋग्भाषेहून बऱ्या च अर्वाचीन आहेत. वैशंपायन तैत्तिरि हा भीष्मपर्वाच्या नवव्या अध्यायांत उल्लेखिलेल्या तित्तिरिदेशाचा अभिजन असून कृष्णवर्ण ब्राह्मणांचा कैवारी होता आणि त्याचा भाचा याज्ञवल्क्य हा शुक्लवर्ण ब्राह्मणांचा पुरस्कर्ता होता. ह्या मामेभाच्यांच्या स्पर्धेचा असा कळस झाला कीं त्यांचे अनुयायी त्या काला पासून पुढें अन्योन्यशररिसंबंध हि करीतनासे झाले. पाणिनीच्या पूर्वी व पाणिनीच्या कालीं शुक्लकृष्णांची ही स्पर्धा शरीरसंबंधपराङ्मुखते पर्यंत च तेवढी पोहोंचली. पाणिनीच्या पश्चात् त्या स्पर्धेला जास्त तीव्र व भयंकर रूप प्राप्त झालें. शुक्लवर्ण ब्राह्मण कृष्णवर्ण ब्राह्मणांची शूद्रोत्पन्न म्हणून थट्टा करीत. ती सहन न होऊन कित्येक कृष्णवर्ण ब्राह्मणांनीं व क्षत्रियांनीं व वैश्यांनीं ब्राह्मणधर्मांची, आचाराची, यज्ञांची, श्राद्धांची, संस्कृतभाषेची, वेदाची व त्यांतील देवादिकांची निंदा करण्यास प्रारंभ केला आणि चातुर्वर्ण्य व ब्राह्मणादित्व यांना सोडचिठ्ठी दिली. दोन भिन्नसंस्कृतींच्या उत्कृष्टनिकृष्ट समाजां मध्यें शरीरसंबंध झाल्यानें हे असले प्रकार झाल्या शिवाय रहात नाहींत. प्रथम वर्णा वरून वैषम्य उत्पन्न होतें आणि तें वैषम्य नंतर आचार, देवधर्म, चालीरीति, वेदान्त, राजकारण, समाजव्यवस्था, इत्यादि समाजाच्या अंतस्थ, बहिःस्थ, शारीरिक व मानसिक अश्या सर्व हालचालींत भिनून, बहुरूपी सामाजिक क्रांति घडवून आणितें. वैषम्यानें स्पर्धा उत्पन्न होते. स्पर्धा उत्पन्न झाली म्हणजे दोन्ही पक्ष अन्योन्यदोष हुडकूं लागतात व दोषैकदृष्टि होऊन प्रतिपक्षांच्या गुणांना हि दोष समजून त्यांचा विटाळ धुवून टाकण्यास प्रवृत्त होतात. त्या प्रमाणें पाणिनिकाला नंतर हजारों कृष्णपक्षाभिमानी त्रैवर्णिकांनीं शुक्लपक्षाचा द्वेष करतां करतां मूळच्या ब्राह्मणधर्माचा च द्वेष आरंभिला

आणि ब्राह्मणांचें गुरुत्व झुगारून देण्याच्या इच्छेनें उपनयनादिक्रिया करण्याचें सोडून देऊन ब्राह्मणांचें मुखावलोकन हि करावयाचें नाहीं असा निश्चय केला. असले सावित्रीपतित व्रात्य ब्राह्मण भूर्जकंटक, अवंति, वाटधान, इत्यादि देशांत बहुत झाले; तसेंच सावित्रीपतित व्रात्य क्षत्रिय झल्ल, मल्ल, निच्छिवि, नट, करण, खस, द्रविड, पौंड्रक, औड्र, कांबोज, यवन, शक, पारद, पल्हव, चीन, किरात, दरद, इत्यादि त्या त्या देशांत झाले; आणि व्रात्य वैश्य करुष, सात्वत, इत्यादि देशपरत्वें झाले. ह्या लोकांची सावित्रीपतना पर्यंत प्रगति झाल्या वर ह्यांच्या पैकीं नट नामक व्रात्य क्षत्रियांत जिन व शक नामक व्रात्य क्षत्रियांत गौतम बुद्ध ऊर्फ शाक्यमुनि ह्या दोघांनीं स्वतंत्र अश्या वेदबाह्य व चातुर्वर्ण्यविरोधी मतांची स्थापना करून व देशांतील बहुतम व्रात्यांना व शूद्रांना एकजुटींत आणून शुद्धत्रैवर्णिकांचा अथवा शुद्ध चातुर्वर्णिकांचा वींमोड करण्याचा उद्योग आरंभिला. त्रैवर्णिकांचे ते भानगडीचे यज्ञयाग, क्लिष्ट शौचधर्म, सूक्ष्म उपनिषद्विचार, ह्या साऱ्याच्या मुळा वर ह्या दोघांनीं व ह्यांच्या सारख्या इतरांनीं इतके प्रहार केले कीं, सन्मार्गी व सद्धर्मी त्रैवर्णिकांना व विशेषतः ब्राह्मणांना खडबडून जागे होणें भाग पडलें आणि आलेल्या संकटाचें निवारण करावें लागलें. ह्या काळीं वैदिक संस्कृती वर संकटें ज्या अनेक बाजूंनीं आलेलीं होतीं त्यांची याद खालीलप्रमाणें:—

(अ) जैनबौद्धांचा वैदिक धर्मा वर हल्ला चढण्या पूर्वीं पाणिनिकालाच्या अगोदर चार्वाकानें आपलें लोकायतिक मत शूद्रांत व शूद्रोत्पन्न त्रैवर्णिकांत पसरवून ठेविलें होतें. लोकायत म्हणजे सामान्य लोकांच्या मता प्रमाणें चालणारें व त्या मतावर अवलंबून असणारें. ह्या शब्दा वरून च पाणिनिपूर्वी सामान्य लोकांत वैदिक धर्मा बद्दल कुत्सितबुद्धि उत्पन्न झाली होती हें अनुमानतां येतें.

(आ) जैनबौद्धांनीं ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र यांची चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मोडून सर्वांची एकजात व एकसमता करण्याचा उपदेश व उद्योग आरंभिला.

(इ) जैनबौद्धांनीं शूद्रादि सर्व लोकांना समजणाऱ्या ज्या प्राकृत भाषा त्यांत लिहिण्याचा व बोलण्याचा उपक्रम करून त्रैवर्णिकांच्या संस्कृत व वैदिक भाषांना काट दिला. प्राकृत जनांच्या अपभ्रष्ट भाषांचा त्रैवर्णिक तिटकारा करीत, ही बाब जैनबौद्धांच्या पथ्या वर च पडली. संस्कृत व वैदिक भाषांना काट देण्यानें वेदांचें व वैदिक परंपरेचें हि उच्चाटन आयतें च झालें.

(ई) पूर्ण अहिंसेचें मत पुकारून हिंसा करणाऱ्या यज्ञयागांना जैनबौद्धांनीं दुष्ट ठरविलें.

(उ) पितृपूजामूलक श्राद्धकर्म बालिश ठरवून जैनबौद्धांनीं त्रैवर्णिकांच्या वंशपरंपरेला लत्ताप्रहार केला. शूद्र, वृषल व व्रात्य ह्यांना त्रैवर्णिकांचें शुद्धवंशत्व अगदीं वावडें भासे. तेव्हां ही हि बाब बौद्धजैनांना उपकारक च झाली.

(ऊ) ज्या आश्रमधर्माच्या पाया वर ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे त्रैवर्णिक शूद्रांच्या कष्टा वर उपजीविका करीत, विशेषतः ब्राह्मण फुकट चरत, तो आश्रमधर्म बंद करून जैनबौद्ध स्वतः भिक्षु व श्रमण बनून ब्राह्मणां प्रमाणें इतर लोकां वर निर्वाह करूं लागले.

(ऋ) घरांतील शूद्रस्त्रिया, शूद्रसेवक व शूद्रोत्पन्न ब्राह्मण पोरें यांच्या संख्याबाहुल्यानें व ह्यांच्याशीं च सदा व्यवहार पडल्यानें शुद्ध त्रैवर्णिकांच्या गृहपत्न्यांचा हि आचार, विचार व भाषा प्राकृत झाली. त्या मुळें घरांत मुख्य जो ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य तो एकटा च तेवढा संस्कृत बोलणारा व शुद्ध आचारविचार बाळगणारा राहिला. आर्यस्त्रिया हि केवळ शूद्रस्त्रीवत् होऊन गेल्या. एणें प्रमाणें गृहपति व गृहपत्नी यांचा दूरीभाव बौद्धजैनांच्या उपयोगी पडूं लागला.

(ॠ) नट, करण, शक, निच्छिवि, इत्यादि व्रात्यांचे आयुधजीवी गण लढाऊ असल्या मुळें शुद्ध क्षत्रियांचीं राज्यें त्यांनीं आस्तेआस्ते आक्रमण केलीं आणि शेवटीं महानंदी शैशुनाग ह्या क्षत्रिय सम्राटाचा शूद्रागर्भोद्भव जो महापद्म नंदनामक पुत्र त्या शूद्रानें साम्राज्यपदारोहण केलें. ह्या महापद्म नंदानें शुद्ध क्षत्रियांचा संहार केला. एणें प्रमाणें त्रैवर्णिकांच्या हातची राजकीय सत्ता हि गेली. त्या मुळें जैनबौद्धांना निर्वाण दोन बोटें उरलें व ब्राह्मणादींचा अपकर्ष परा सीमेस पोहोंचला.

(ऌ) जैनबौद्धांनीं स्याद्वाद, बहिःशून्यवाद, अन्तःशून्यवाद, सर्वशून्यवाद, सर्वक्षणिकवाद, इत्यादि मानसशास्त्रीय व अध्यात्मशास्त्रीय नवेनवे शोध करून, त्रैवर्णिकांच्या औपनिषद ज्ञानाला मागें टाकिलें आणि ब्राह्मणादींच्या अध्यात्मशोधक बुद्धीला हिणकस ठरविण्याचा घाट घातला.

(ॡ) नवीन ऐतिह्य, नवीन दैवतें, नवीन नीति, नवीन प्रव्रज्या, प्रचलित करून व अल्पायासानें दीर्घफल प्राप्त करून देण्याच्या सामान्य जनांना

गुळचट थापा मारून बौद्धजैनांनीं शुद्ध त्रैवर्णिकांची व सामान्य प्राकृत जनतेची फाटाफूट व ताटातूट करून टाकिली.

त्रैवर्णिकां वर ओढवलेल्या विपत्तीची याद आणीक किती तरी वाढवितां येईल. एथें फक्त मुख्य मुख्य बाबींचा नामनिर्देश केला आहे. त्या वरून स्पष्ट दिसतें कीं जैनबौद्धांनीं शुद्ध ब्राह्मणादींचा पूर्ण पाडाव केला आणि शूद्रांचा पूर्ण विजय झाला. उत्तरकुरूंत जो अर्धरानटी शूद्र केवळ दासकर्म करून समाजसोपानाच्या अगदीं खालच्या पाह्यरी वर लाथाडला जात होता, तो आतां नंदांच्या व मौर्यांच्या शूद्र व वृषल राजवटींत अध्यात्म, नीति, प्रव्रज्या, एकवर्णता, सर्वसमता, व साम्राज्य यांचा विजयी चालक झाला. बुद्ध व जिन यांनीं, विशेषतः गौतम बुद्ध यानें, केलेली ही क्रांति केवळ सामान्य धर्मक्रांति नव्हे, किंवा राजक्रांति नव्हे, किंवा मतक्रांति नव्हे; ही सर्वव्यापी अशी भयंकर सामाजिक क्रांति होती. ह्या प्रचंड क्रांतीनें वैदिक समाजाचे पाये उखडून, चातुर्वर्णिक समाज सुलटाचा उलटा होऊन गेला. गौतम बुद्धा सारख्या व्रात्य क्षत्रियाच्या पुढारपणा खालीं वर्णभ्रष्ट शूद्रांनीं ब्राह्मणादीं वर मिळविलेल्या ह्या विजयानें यद्यपि धर्मभ्रष्ट बौद्धांचें शत्रुत्व ब्राह्मणादींनीं पत्करिलें, तत्रापि बुद्धाच्या अलौकिक कर्तबगारीचें कौतुक व आदर ब्राह्मण प्रांजलपणें केल्या शिवाय राहिले नाहींत. बुद्धाची गणना ब्राह्मणांनीं श्रीकृष्णादींच्या बरोबरीनें दशावतारांत केली, आणि ओढवलेल्या विपत्तीच्या परिमार्जनार्थ उपाययोजण्यास आरंभ केला. विपदि धैर्य हा ब्राह्मणाचा स्वभावसिद्ध गुण ह्या वेळीं जगाच्या प्रत्ययास आला. ह्या कालीं ब्राह्मणांच्या विरुद्ध बहुतेक सर्व जग उठल्या सारखें झालें. खुद्द ब्राह्मणां पैकीं कित्येक बुद्धभिक्षु झाले; क्षत्रिय व वैश्य यांच्या पैकीं शेकडोंनीं क्रियालोप करून व्रात्यपण अंगीकारिलें; आणि घरांतील स्त्रिया देखील शूद्रप्राय होऊन गेल्या. अशी दुरवस्था सभोंवार माजल्या मुळें, कात्यायनकालीं प्रत्यभिवादनविधींत ब्राह्मण इष्टानिष्ट प्रपंच करूं लागले. शुद्ध व सद्धर्मी क्षत्रिय किंवा वैश्य भेटावयास आला असतां ब्राह्मण प्रेमानें प्रत्यभिवाद करीत आणि व्रात्य क्षत्रिय किंवा वैश्य भेटला असतां प्रत्यभिवादा पासून पराङ्मुख होत. सर्व च स्त्रिया शूद्रवत् होऊन गेल्या मुळें, शुद्ध कीं भ्रष्ट हा निर्णय करण्याचें तात्कालिक साधन नसल्यानें, ब्राह्मण कोणत्या च वर्णाच्या स्त्रीचें प्रत्यभिवादन करीत नसत. पाणिनिकालीं त्रैवर्णिक स्त्रियांचें प्रत्यभिवादन गुरुस्थानीय ब्राह्मण अगत्यानें कां करीत व कात्यायनकालीं कां करीतनासे झाले, असा प्रश्न प्रस्तुत विवेचनाच्या प्रथमारंभीं उद्भवला होता. तसेंच पाणिनिकालीं सर्व क्षत्रियांचें व वैश्यांचें प्रत्यभिवादन ब्राह्मणगुरु अवश्यमेव कां करीत आणि कात्यायनकालीं कांहीं क्षत्रियवैश्यांना

प्रत्यभिवादनांतून कां वगळीत, असा हि प्रश्न निघाला होता. ह्या दोन प्रश्नांना उत्तरें देण्या करितां प्रस्तुत कलमा पर्यंतचा तपशील द्यावा लागला. त्या वरून प्रत्यभिवादनाभावाचें खरें कारण काय होतें तें कळून आलें. ब्राह्मण उन्मत्त होऊन स्त्रियांचा व वैश्यक्षत्रियांचा उपमर्द करीत असा प्रकार बिलकुल नव्हता. प्रकार अगदीं उलट होता. जे वैश्यक्षत्रिय उन्मार्गगामी व व्रात्य होऊन शिष्यत्व सोडून गेले व ज्या स्त्रिया शूद्रप्राय बनल्या त्यांचें प्रत्यभिवादन व कुशलचिंतन करणें ब्राह्मणांना लज्जास्पद झालें होतें. ह्या लज्जास्पद विपत्तींतून ब्राह्मणादि सद्धर्मी त्रैवर्णिक कसे तरून गेले त्या विषयाचा किंचित् उल्लेख पुढील कलमांत करूं.

८१ चातुर्वर्ण्यांत शूद्राला घेतल्या पासून व शूद्रस्त्रियांशीं विवाह करून तज्जन्य प्रजा त्रैवर्णिक मानिल्या पासून ही सर्व अनवस्था व क्रांति ओढवली आहे, हें ओळखून ब्राह्मणांनीं अद्याप चातुर्वर्ण्यांत राहिलेल्या शूद्र व शूद्रस्त्रिया ह्यांच्याशीं घडणार संबंध नियमित करण्याचा उपक्रम केला. चातुर्वर्ण्यांतून शूद्राला काढून लावणें अशक्य होतें व शक्य झालें असतें तरी त्रैवर्णिकांच्या फायद्याचें नसून उलटें नास्तिकांच्या व बौद्धांच्या संख्येंत भर घालणारें होतें. सबब, निष्कासनाचा मार्ग न धरतां, शूद्रनियमनाचा उपाय त्रैवर्णिकांनीं पत्करला. शूद्रस्त्रीजन्य प्रजा पितृजातीय एव्हांपर्यंत समजली गेल्यामुळें त्रैवर्णिकांत शौद्र रंग, शौद्र स्वभाव व शौद्र वृत्त यांचा प्रसार होऊन, जैनबौद्धादि पाखंडें जन्मास आलीं. सबब, धर्मज्ञांनीं व पूर्वेतिहासज्ञांनीं असा कायदा केला कीं, शूद्रस्त्रीशीं त्रैवर्णिकानें कोणत्या हि स्थितींत (कस्मिन्नपि वृत्तान्ते) व कसल्या हि आपत्तींत (आपद्यपि) विवाह करूं नये (मनु, अध्याय ३ श्लोक १४). वृत्तान्ते म्हणजे इतिहासाख्याने असा अर्थ कुल्लूक करतो, परंतु तो दुष्ट आहे; कारण, भारतादि इतिहासांतून असल्या हीनजातीय विवाहांचीं हवीं तितकीं उदाहरणें सांपडतात. वृत्त म्हणजे वार्ता, स्थिति. अत्रि, गौतम, शौनक व भृगु ह्या पूर्वस्मृतिकारांचा एतत्पोषक हवाला भृगुसंहिताकार देतो. पाणिनीच्या नंतर झालेले सर्व स्मृतिकार (उपलब्ध सर्व स्मृतींचे कर्ते पाणिनिनंतर झालेले आहेत) व सूत्रकार (बहुतेक सर्व उपलब्ध श्रौत, धर्म व गृह्यसूत्रें पाणिनिपश्चात्क आहेत) हा च नियम सांगतात किंवा त्याचा ध्वनि करतात. वसिष्ठ म्हणतो कीं, नाग्निचित् शूद्रां उपेयात्, कृष्णवर्णा सा सरमा इव, न धर्माय. शांखायनश्रौतसूत्रकार तर ह्याच्या हि पुढें जाऊन शूद्राचा विटाळ हि गर्ह्य मानतो. न च शूद्रेण दोहयेत् (२–८–३). शुद्रा कडून दूध हि पिळून घेऊं नये, इतका तीव्र कटाक्ष बौद्धक्रांती मुळें शूद्रा वरती ह्या सूत्रकाराचा होता. हा कायदा मोडला असतां फल काय मिळतें तें हि स्मृतिकार सांगतात.

कुविवाहानें म्हणजे शूद्राविवाहानें ब्राह्मण ब्राह्मण्या पासून च्युत होतो, केवल शूद्रस्त्री पासून च तेवढीं अपत्यें झालीं असतां घर शूद्रमय होऊन जातें, वेदाध्ययन बंद पडतें, ब्राह्मण अतिथि पराङ्मुख होतात, श्राद्धादि पित्र्यकर्में पितृदेव मान्य करीत नाहींत, व इंद्रादिदेव होम स्वीकारीत नाहींत, म्हणजे वैदिकधर्म म्हणून ज्याला म्हणतात तो सर्व उच्छिन्न होतो. ह्या फलाचा कटु अनुभव केवळ तर्कगम्य नव्हता, तर बौद्धक्रांतीनें त्रैवर्णिकांस साक्षात् आलेला होता. तो कटु अनुभव पुन्हां येऊं नये व वैदिकमार्ग पुन्हां पूर्ववत् सर्वत्र प्रचलित व्हावा, या हेतूनें शूद्राविवाहनिषेधाचा हा नामांकित कायदा पाणिन्युत्तरकालीन धर्मज्ञांनीं प्रचलित केला. ब्राह्मणजातींतील शूद्ररंगाची म्हणजे काळ्या रंगाची कन्या वरूं नये (नोद्वहेत् कपिलां कन्यां) एथपर्यंत तिटकाऱ्याची मजल येऊन ठेपली. ह्या कायद्यानें शूद्रस्त्रीशरीरसंबंध अजीबात बंद पडून अपकृष्ट त्रैवर्णिक निपजण्याची शक्यता च राहिली नाहीं. तत्रापि, ह्या कायद्याची अंमलबजावणी कशी करावयाची, ही एक तत्कालीन धर्मज्ञांना मोटी अडचण पडली. शूद्रस्त्रियांशीं विवाह करून, घरांत भोगास व कामकाजास हक्काच्या व मायेच्या मोलकरणी पैदा करण्याची संवय शतकेंच्या शतकें त्रैवर्णिकांना लागली होती. ती, कायदा केला म्हणून, तावडतोब जाईल, अशांतली साधी गोष्ट नव्हती. कायद्यानें एवढें च केलें कीं उत्कृष्ट विवाहनीति त्या संकटसमयीं कोणती तिचा त्रैवर्णिक समाजाला मार्ग दाखविला. ह्या महत्त्वाच्या कायद्याचा त्या हून जास्त उपयोग म्हणजे अंमलबजावणी एकदम होण्या सारखी नव्हती. सबब, धर्मज्ञांनीं दुसरा एक कायदा केला. तो असा कीं, त्रैवर्णिकांचीं शूद्रस्त्रीजन्य अपत्यें पितृसवर्ण न समजतां, मातृसवर्ण समजावीं. हा कायदा त्रैवर्णिक समाजाला मानला व त्याची अंमलबजावणी शक्य झाली. शूद्रस्त्रियांशीं लग्न लावण्याची जी दासकर्मोपयोगी रूढि त्रैवर्णिकांच्या इतकी आवडीची होती तिला धक्का बसला नाहीं आणि ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य या त्रैवर्णिकांत शूद्रस्त्रीजन्य प्रजेची भरती जी होत असे ती तर होण्याचें बंद झालें. कायदे करणारे व कायदे पाळणारे अश्या दोघांच्या हि हिताचे संपादक असे कायदे जेव्हां घडले जातात तेव्हां त्यांची अंमलबजावणी शक्य व सुकर होते. ह्या दुसऱ्या कायद्याचा असा परिणाम झाला कीं आजपर्यंत ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य व शूद्र हे चार वर्ण च चार जाति होत्या, त्या चार जातींच्या जोडीला आतां आणीक तीन पोटजाति समाजांत अस्तित्वांत आल्या. त्या तीन जाति म्हणजे (१) ब्राह्मण × शूद्रा = निषाद ऊर्फ पारशव, (२) क्षत्रिय × शूद्रा = उग्र, व (३) वैश्य × शूद्रा = करण ऊर्फ रथकार, ह्या होत. ह्या तीन जाति शूद्रसम धरल्या जात, परंतु चातुर्वर्ण्यातील चवथा वर्ण जो सच्छूद्रांचा तो ह्या संकरांना

आपल्या हून निराळा समजे. निषाद, पारशव, उग्र व करण, हीं चार हि नांवें भरतखंडांत पोट भरावयास आलेल्या किंवा एतद्देशज अनार्य व म्लेच्छ लोकांचीं आहेत. निषाद हे एथील भूमिज धीवर होत. पारशव हा शब्द पार्शव ह्या अक्षरविन्यासानें हि आढळतो. आणि हा च विन्यास ह्या शब्दाचा खरा होय. पर्शु नांवाच्या आयुधजीवी परदेशस्थ अनार्यांचा संघ पाणिनि उल्लेखितो. पर्शुसंबंधक जें तें पार्शव. पारशव हा खोटा पाठ घेऊन परस्मै शवाय हितः पारशवः इत्यादि व्युत्पत्ति केवळ अज्ञ आहे. उग्र हे पामीरच्या उत्तरे कडील ओगर अथवा ओग्र Uigur नांवाचे अनार्य लोक होत. करण ही हि एक अनार्य जाती च होती. ह्या अनार्य जातींशीं कांहीं एक कल्पित किंवा वास्तविक साम्य भासून तत्कालीन आर्यांनीं ह्या संकरांना हीं अनार्यांचीं नांवें दिलेलीं आहेत. आपल्या संकरांना अनार्यांचीं नांवें देण्याची खोड आर्यांना फार होती. उदाहरणार्थ, चंडाल हा शब्द चंड या अनार्य जातीं वरून आर्यांना सुचलेला आहे. शूद्रस्त्रीजन्य प्रजेच्या स्वतंत्र पोटजाति करून देण्याची ही क्लृप्ति यशस्वी झाल्या वर, त्रैवर्णिकांनीं आपल्यांतील अनुलोम विवाहांस हि तिचा अतिदेश केला. ब्राह्मण आणि क्षत्रिया, क्षत्रिय आणि वैश्या यांच्या प्रजेला ब्राह्मण व क्षत्रिय अशी पित्याच्या वर्णाची समजण्याची पुरातन चाल असे. तिच्या पासून हि अधर्माच्या भानगडी उपस्थित होत. करतां मातृसावर्ण्याचा कायदा ह्या हि प्रजेला लावून, वर्णसंकर व तज्जन्य धर्मसंकर त्रैवर्णिकांनीं समाजांतून बिलकुल काढून टाकिला. ह्या नवीन उपक्रमानें मूर्धावसिक्त, अंबष्ठ व माहिष्य अश्या तीन आणीक जाति समाजांत वाढल्या. ह्या जातींची प्रजा पितृवर्ण तर कायद्यानें च स्ववर्णीय मानीना आणि कमपणा येतो म्हणून मातृवर्ण हि आपल्यांत सामील करून घेईना. ओघास च आलें कीं ह्या प्रजेनें आपापल्या स्वतंत्र जाति कराव्या. अश्या तऱ्हेनें चार वर्ण व सहा जाति मिळून दहा जाति समाजांत झाल्या. अश्या ह्या जाति समाजांत निरनिराळ्या परिस्थित्यनुरूप वाढत जाऊन चातुर्वर्णिक समाजाला स्वास्थ्य मिळण्याची सोय होत असतां, निरनिराळ्या जातींना पृथक्पृथक् वृत्ति ऊर्फ धंदा करून देऊन जेणें करून वृत्तिसंकर होऊन समाजांत अस्वास्थ्य न माजेल अशी हि योजना धर्मज्ञांना करावी लागली. ह्या योजने प्रीत्यर्थ धर्मज्ञांनीं एक तिसरा नवीन अंमलबजावणीचा कायदा पसार केला. त्रयो वर्णा ब्राह्मणस्य वशे वर्तेरन्, तेषां ब्राह्मणो धर्म यद् ब्रूयात् तद् राजा चानुतिष्ठेत् (वसिष्ठ). म्हणजे ब्राह्मणांनीं सर्व वर्णांना वर्ण व वृत्ति एतत्संबंधक धर्म सांगावा आणि राजानें त्याची अंमलबजावणी करावी. ह्या कायद्यानें, नवीन ज्या सहा जाति बौद्धक्रांतिकालांत उत्पन्न झाल्या त्यांना, ब्राह्मणांनीं निरनिरा-

ल्या विशिष्ट वृत्या म्हणजे धंदे लावून दिले. धर्मानें जी ज्या जातीला वृत्ति सांगितली ती वृत्ति त्या जाती हून अन्य जातीनें करूं नये, असा मनु प्रचलित होऊन, वृत्तिसंकर व तज्जन्य स्पर्धा व वैषम्य ह्यांना जागा च राहिली नाहीं. जाति म्हणून ज्या म्हणतात त्यांचा उदय हिंदुसमाजांत बौद्धक्रांतिकालीं हा असा झाला. शूद्रसमावेश करून घेऊन चातुर्वर्ण्याची स्थापना उत्तरकुरूंत त्रैवर्णिकांनीं केली आणि शूद्रस्त्रीविवाहाचें नियमन मातृसावर्ण्याच्या कायद्यानें करून चातुर्वर्णिकांनीं जगभर गाजणारी जातिसंस्था नर्मदोत्तरप्रदेशांत बुद्धकालीं निर्माण केली. दोन्हीं संस्थांचे अगदीं पहिले उगम कोठें, केव्हां व काय कारणा स्तव सुरू झाले त्याचा छडा बिनचूक लागल्या मुळें, आतां ह्या संस्थां कडे आगापिच्छा कळत नाहीं म्हणून आश्चर्यचकित मुद्रेनें पहाण्याचें स्वल्प हि कारण उरलें नाहीं. ह्या दोन्हीं संस्था पूर्णपणें ऐतिहासिक काळांतल्या आहेत. वसिष्ठा पासून भृगुसंहिताकारा पर्यंतचे सर्व धर्मशास्त्रकार ज्या अनुलोमप्रातिलोम जातींची यादी देतात ती यादी बव्हंशानें काल्पनिक असावी असा संशय कित्येक अर्धवट लोकांनीं दाखविलेला आहे. परंतु त्यांत काडीचा हि अर्थ नाहीं. ह्या जातींचा मागमूस प्रांतोप्रांतीं अद्याप हि आढळतो. उदाहरणार्थ, ब्राह्मण व क्षत्रिया यांच्या पासून झालेल्या मूर्धावसिक्त ऊर्फ ब्राह्मणजातीय या जातीला सध्यां खानदेशांत ब्राह्मणजाई या प्राकृत नांवानें ओळखतात आणि ब्राह्मण व शूद्रा यांच्या पासून झालेल्या पारशव जातीला खानदेशांत पारसई हें प्राकृत नांव आहे. बाणभट्टानें हर्षचरित्रांत आपल्या पारशव भ्रात्याचा उल्लेख केलेला सर्वप्रसिद्ध च आहे.

८२ एणें प्रमाणें सर्व चातुर्वर्णिक समाज, तदन्तर्गत पोटजाति निर्मून, आपल्या कह्यांत पूर्णपणें आणण्याची योजना व अंमलबजावणी केल्या वर, व्रात्य व धर्मभ्रष्ट शूद्र, वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण यांनीं भरलेल्या जैनबौद्ध पाखंडांशीं दीर्घकालीन झगडा करण्याला त्रैवर्णिक सज्ज झाले. झगडा शकपूर्व सहाशें पासून शकोत्तर चारशें पर्यंत तब्बल एक हजार वर्षे चालून, शेवटीं बौद्ध पाखंड नरम होत होत शकोत्तर एक हजाराच्या सुमारास ह्या देशांतून समूळ उध्वस्त झालें. शकपूर्व सहाशें पासून शकोत्तर चारशें पर्यंतच्या हजार वर्षांत प्रथमारंभीं शैशुनाग क्षत्रियांचा पाडाव होऊन साम्राज्यसत्ता जेव्हां शूद्रवर्णी नंदांच्या हातीं गेली, तेव्हां ब्राह्मणसंस्कृतीची फार दैना झाली. नंतर वृषल मौर्यांच्या अमदानींत बौद्धमताला अशोक मौर्याचा पाठिंबा मिळून त्या मताचा प्रसार अफगानिस्ताना पासून सिंहलद्वीपा पर्यंत होऊन, ब्राह्मणधर्म अत्यंत संकोच पावला. पुढें शुंग क्षत्रिय व काण्वायन ब्राह्मण सम्राटांच्या राजवटींत ब्राह्मणधर्माची बूज बरी च सावरते न सावरते तों कनिष्क शकाच्या अमदानींत बौद्ध-

धर्मानें पुनः उचल खालली. परंतु, शकांचा मोड शातवाहनांच्या हस्तें होऊन ब्राह्मणधर्मानें पुनः वर डोकें काढलें व गुप्तांच्या कारकीर्दींत बौद्धधर्मा वर पूर्ण विजय मिळविला. बौद्धधर्माच्या वर्धमानदशेंत व्रात्यांच्या व शूद्रांच्या प्राकृत भाषांना सहज च उत्तेजन मिळालें. परंतु गुप्तांच्या कारकीर्दींत ब्राह्मणधर्माचा विजय झाल्या वर, ब्राह्मणांची संस्कृत भाषा व यज्ञयाग ह्यांची समाजांत पुनः स्थापना झाली. असा हा झगडा एक सारखा एक हजार वर्षं चालला होता. सदर झगडा चालला असतां थोडक्यांत व स्वल्पांत निर्वाणा प्रत नेणाऱ्या बौद्धमता पासून सामान्य जनांना परावृत्त करण्या करितां ब्राह्मणांनीं भागवत-धर्माचा सोपा उपासनामार्ग ऊर्फ भक्तिमार्ग काढिला व स्त्रीशूद्रांना मोक्षपंथा सुलभ करून दिला. तीन हि वर्णांच्या स्त्रिया शूद्रां इतक्या प्राकृत झाल्या मुळें त्यांना संस्कृत व वैदिक भाषांतील यज्ञमार्ग समजण्यास व आचरण्यास अवघड पडे, करतां हा नवीन भक्तिमार्ग काढिला गेला. भगवद्गीतेंत शूद्रां बरोबर स्त्रियांची गणना ग्रंथकारानें जी केली तिचें कारण स्त्रियांची ही अपकृष्ट दशा होय. ज्यांना कोणत्या हि कारणानें वेदमंत्रांचा लाभ मिळण्या सारखा नव्हता, परंतु जे जैनबौद्धादि मतां पासून दूर राहिले होते, अश्या त्रैवर्णिकां करितां पांच-रात्रादि आगमांची हि रचना या च कालीं झाली. वेद, शास्त्रें, धर्म, इति-हास, इत्यादि गहन विषयांत गति करण्यास ज्यांना सवड नव्हती त्यांच्या करितां महाभारतादि सोप्या इतिहासग्रंथांचें प्रणयन ह्या च कालांत झालें. ह्या सोप्या विश्वकोशानें सामान्य जनांस आर्य ऐतिह्याची व परंपरेची ओळख होण्यास मदत केली. ह्या च कालांत महायानपंथांतील देवालयें, विहार, मूर्ति इत्यादींशीं टक्कर देण्यास त्रैवर्णिकांनीं राम, कृष्ण, इत्यादि ऐतिहासिक व्यक्तींना देवत्व देऊन व शिव, विष्णु, इंद्र, सूर्य, वायु, मरुत्, लक्ष्मी, इत्यादि आर्ष देवांना मूर्तत्व देऊन त्यांचीं भव्य व रमणीय देवालयें उभारिलीं. ह्या च कालांत लोकांना धर्म कळावा एतदर्थ मानवधर्मशास्त्र, याज्ञवल्क्यस्मृति, इत्यादि नामांकित कायद्यांचे ग्रंथ निर्माण झाले. ह्या च अवधींत बौद्धजैन पांडित्याला दिपवून टाकणारे ब्रह्मसूत्रें, न्यायसूत्रें, तर्कसूत्रें, मिमांसासूत्रें, भक्तिसूत्रें, वगैरे सूत्रग्रंथ उदयास आले. असे नाना प्रयत्न ह्या विपत्तिकालांत हि ब्राह्मण-प्रमुख चातुर्वर्णिकांनीं नाना दिशांनीं करून, आर्यसंस्कृतीचा पगडा बौद्धजैनादि पाखंडां वर बसविला. बौद्धजैनसंस्कृतींत ज्या अहिंसा भक्ति, इत्यादि घेण्या सारख्या उत्तम वस्तु होत्या त्यांचें परिशिलन ब्राह्मणांनीं बौद्धजैनां हून हि जास्त केलें, ही त्यांत विशेष कौतुकाची कथा आहे. सध्यां तर अहिंसेचा कंठरवानें पुकारा करणाऱ्या बौद्धधर्माचीं अनुयायी सर्व राष्ट्रें मांसा वर उपजीवि-का करणारीं आहेत आणि यज्ञकर्मांत हिंसा करावी म्हणून प्रतिपादणाऱ्या

वैदिकधर्माचीं अनुयायी हिंदू राष्ट्रें मांसाशना पासून आस्तेआस्ते पराङ्मुख होत आहेत.

८३ बौद्धक्रांतीच्या कालांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, स्त्रिया, व संकर यांच्या स्थितीची पाणिनिकालीन ब्राह्मणादींच्या स्थितीशीं आतां तुलना करूं. पाणिनिकालीं पितृसावर्ण्याची म्हणजे कोणत्या हि वर्णांतील स्त्रीच्या पोटीं वरिष्ठ वर्णांतील पुरुषाच्या द्वारा जी संतति होई ती पित्याच्या वर्णाची समजण्याची चाल असल्या मुळें ब्राह्मणादिवर्णांत शूद्रादिवर्णांची भेसळ होत असे. ती भेसळ मातृसावर्ण्याचा कायदा पसार झाल्या मुळें बौद्धक्रांतिकाळांत बंद झाली. ह्या काळांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे वर्ण लखोटबंद होऊन जाती झाले व मिश्रविवाहोत्पन्न प्रजेच्या हि नाना लखोटबंद जाती झाल्या. क्षत्रियांच्या हातचें साम्राज्य जाऊन तें असत् शूद्रांच्या हातीं गेलें. सत् शूद्रवर्णाला चातुर्वर्ण्यांत कायमचें स्थान मिळालें. न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतं । न चास्योपदिशेद् धर्मं न चास्य व्रतं आदिशेत् (वसिष्ठ) ॥ हा प्रकार जाऊन, शूद्रवर्णः चतुर्थोपि वर्णत्वाद् धर्मं अर्हति । (व्याससंहिता) हा न्यायाचा प्रकार आस्तेआस्ते सुरू झाला. पितृसावर्ण्याच्या काळीं शूद्रस्त्रीच्या द्वारा ब्राह्मणाच्या घरांत शूद्राला अप्रत्यक्ष रीतीनें शिरण्याचा चोरटा मान मिळत असे. तो आतां बंद होऊन वर्णान्तर्गत म्हणून कांहीं धर्म शूद्राला हक्कानें प्राप्त झाले. ब्राह्मणादींच्या घरांत शूद्रस्त्रिया शिरल्या मुळें त्रैवर्णिक स्त्रियांची उच्च योग्यता अपकृष्ट झाली व त्यांची किंमत शूद्रींच्या मापानें होऊं लागली. पाणिनिकालीं शूद्रस्त्रियांना त्रैवर्णिकांच्या घरांत भार्यात्वानें रहातां येत असल्या मुळें तदुत्पन्न प्रजा त्रैवर्णिकांत मोडून जाई. पाणिनी नंतर शूद्रस्त्रियांशीं विवाह करणें बेकायदेशीर फर्माविलें गेल्या मुळें, त्यांच्या पासून बेकायदा होणाऱ्या संततीच्या निराळ्या जाती झाल्या आणि अनेक अनुलोम व प्रतिलोम संकरजाती व संकरसंकरजाती अस्तित्वांत आल्या. पितृसावर्ण्याच्या पद्धतीनें भयंकर बौद्धक्रांति जन्मास आली. मातृसावर्ण्याच्या पद्धतीनें लखोटबंद जाती अस्तित्वांत येऊन कांहीं काल चातुर्वर्णिक समाजांत कोणती हि चलबिचल किंवा उलटापालट होण्याचें थांबलें. त्या मुळें त्रैवर्णिकांना बौद्धादि पाखंडांशीं एकतानतेनें झगडण्यास अवकाश मिळाला.

८४ चातुर्वर्णिकांनीं आपल्या घराचा यद्यपि हा असा कडेकोट बंदोबस्त केला तत्रापि जैनबौद्धांच्या करामतीनें व सनातनधर्मी व पाखंडी यांच्या मधील यादवीनें धार्मिक व राजकीय व सामाजिक असा भयंकर उत्पात सुरू होऊन, देशांत अस्वास्थ्य माजलें. ब्राह्मणांचें पुढारपण सावित्रीपतित व्रात्य कबूल करीतनासे झाले व शुद्ध क्षत्रियांचा हुकूम धर्मलंड शूद्र मानीनातसे झाले. आर्यस्त्रिया शूद्रास्त्रि-

यांच्या पंगतीस जाऊन बसल्या आणि बिडालवृत्तीनीं संन्याश्यांचें सोंग घेतलें. दुष्ट ब्राह्मण अयाज्ययाजन करूं लागले आणि निषादस्थपतींच्या इष्टया करण्यांत ऋत्विजांना भूषण वाटूं लागलें. त्यांत महापद्म नंद हा शूद्र सम्राट् सत्क्षत्रियांचा केवळ संहार करण्यास उद्युक्त झाला (विष्णुपुराण). अश्या अराजक, अधार्मिक व असत्य राज्यांत व राष्ट्रांत रहाण्यांत शोभा नाहीं हें उत्कटत्वानें ज्यांच्या प्रत्ययास आलें अशा नर्मदोत्तरप्रदेशांतील अनेक चातुर्वर्णिकांनीं दक्षिणारण्यांत वसाहती करण्याच्या निमित्तानें देशान्तर केलें. त्या देशान्तर करणाऱ्या लोकांचा तपशील "महाराष्ट्राचा वसाहत काल" या लेखांत बारकाईनें दिला आहे. पैकीं प्रस्तुत प्रकरणाला उपयोगी म्हणून महरट्ट ऊर्फ माहाराष्ट्रिक लोकां संबंधानें येथें किंचित् जास्त तपशील देतों. " महाराष्ट्राचा वसाहतकाल " या लेखांत वसाहत करण्यास महरट्टांना कोणतीं कारणें प्रोत्साहक झालीं असावीं या बाबी संबंधानें तर्क करतांना अनेक संभाव्य कारणांचें परिसंख्यान करून शेवटीं असा निर्णय दिला होता कीं नर्मदोत्तरप्रदेशांतील राजकर्तृक वगैरे जुलमाला कंटाळून माहाराष्ट्रिकांनीं देशान्तर केलें असावें. तो निर्णय प्रस्तुत विवेचनानें समर्थित होतो. महरट्ट लोक महापद्मादि दुष्ट शूद्र राजांच्या, जैनबौद्धादि पाखंडांच्या व व्रात्यशूद्रादि उत्पथांच्या जुलमाला कंटाळून स्वधर्म, स्वराज्य, व स्ववृत्तियांचा अनुभव घेण्यास दक्षिणारण्यांत बौद्धकालाच्या प्रथमज्वानींत म्हणजे शक पूर्व सहाशेंच्या सुमारास वसाहती करण्यास शिरले.

८५ हे महरट्ट ऊर्फ माहाराष्ट्रिक लोक कोण, या बाबीचा प्रपंच " महाराष्ट्राचा वसाहतकाल " या लेखांत कांहीं केला आहे. महाराजाठञ् ह्या सूत्रांत पाणिनि सांगतो कीं महाराज हा ज्यांच्या भक्तीचा विषय त्यांना माहाराजिक म्हणतात. महाराज म्हणजे कोण? महाराज ह्या शब्दाचे पाणिनिकालीं दोन अर्थ होते. महाराज म्हणजे इंद्र व महाराज म्हणजे केवळ सामान्य राजां हून जो मोठा राजा तो. पैकीं पहिला अर्थ घेतला तर माहाराजिक हे लोक इंद्राचे भक्त ठरतात. आणि दुसरा अर्थ घेतला तर महाराजसंज्ञक किंवा महाराजपदवीधर भूपतींचे जे भक्त ते माहाराजिक ठरतात. माहाराजिक शब्दाचे दोन्ही अर्थ घेतले, तत्रापि माहाराजिक शब्दाचा माहाराष्ट्रिक शब्दाशीं संबंध काय, हा प्रश्न रहातो च. हा प्रश्न असा सोडवितां येतो. राजा ज्या भूमी वर राज्य करतो त्या भूमीला राष्ट्र म्हणत आणि राष्ट्र हें ज्यांच्या भक्तीचा विषय त्यांना राष्ट्रिक म्हणत. त्या प्रमाणें च महाराजा ज्या भूमी वर माहाराज्य करी त्या भूमीला महाराष्ट्र म्हणत आणि महाराष्ट्र हें ज्यांच्या भक्तीचा विषय त्यांना माहाराष्ट्रिक म्हणत. महाराजा हा ज्यांच्या भक्तीचा विषय त्यांना माहाराजिक म्हणत व महाराजाचें महाराष्ट्र तें ज्यांच्या भक्तीचा विषय

त्यांना माहाराष्ट्रिक म्हणत. तात्पर्य, महाराज या व्यक्तीच्या अनुलक्षानें माहाराजिक हा शब्द व महाराष्ट्र या देशाच्या अनुलक्षानें महाराष्ट्रिक हा शब्द असे. हे दोन्ही शब्द वस्तुतः एकार्थक आहेत. एणें प्रमाणें माहाराजिक ते च माहाराष्ट्रिक, हीं बाब निश्चित झाल्या वर, आतां दुसरा असा प्रश्न निघतो कीं दक्षिणारण्यांत वसाहत करण्यास जेव्हां माहाराष्ट्रिक लोक निघाले तेव्हां उत्तरहिंदुस्थानांत महाराजपदवी धारण करणारे कोण भूपति होते व महाराष्ट्र हें नांव ज्याला साजेल असा कोणता देश होता ? सांगावयाला नको च कीं असा देश म्हणजे त्या काळीं मगध होता. प्रद्योत, शैशुनाग, नंद व मौर्य ह्यांनीं एका पाठीमागून एक जें माहाराज्य केलें तें मगधांत केलें. माहाराज्य म्हणजे काय ? त्या कालीं एकछत्री सत्तेला माहाराज्य म्हणत. ऐतरेय ब्राह्मणांत (३८।३९ अध्याय) साम्राज्य, भौज्य, स्वाराज्य, वैराज्य, पारमेष्ठ्य, राज्य, माहाराज्य, आधिपत्य, स्वावश्य, आतिष्ठय व एकराज्य, असे अकरा प्रकारचे नरपति ख्यापिले आहेत. मगधांतील भूपति एकछत्र ऊर्फ एकराट् होते, म्हणजे राज्य, साम्राज्य, माहाराज्य इत्यादी दहा प्रकारच्या सत्ता भोगणाऱ्यांहून श्रेष्ठ होते. तेव्हां ते महाराज होते हें सिद्ध च आहे. ह्या मगधदेशाधिपति महाराजांचे जे भक्त ते माहाराष्ट्रिक म्हणून स्वतःला म्हणत आणि दक्षिणारण्यांत वसाहती जेव्हां ह्यांनीं केल्या तेव्हां माहाराष्ट्रिक अशी ह्यांची प्रख्या सहज च झाली.

८६ मगधांतील माहाराष्ट्रिक लोक बौद्धक्रांतीला कंटाळून ज्या प्रमाणें दक्षिणारण्यांत शिरले त्या च प्रमाणें राष्ट्रिक ह्या नांवाचे हि दुसरे लोक त्या कालीं दक्षिणेंत उतरले. हे राष्ट्रिक लोक म्हणजे अशोक आपल्या शिलालेखांत ज्यांना रास्टिक म्हणतो ते. राष्ट्रिक लोक मगधांतले नव्हत. ह्या लोकांचा देश ज्याला कुरुपांचाल म्हणत तो. तात्पर्य, राष्ट्रिक निराळे व माहाराष्ट्रिक निराळे. ऐतरेयब्राह्मणाच्या अडतिसाव्या अध्यायांत खालील वाक्य आलें आहे.

> " एतामेव देवानां विहितिं अन्वथैनं अस्यां
> ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि
> साध्या श्चाप्त्या श्च देवा षड्भि श्चैव
> पंचविंशै रहोभिः अभ्यषिंचन् एतेन
> च तृचेन एतेन च यजुषा एताभि श्च
> व्याहृतिभी राज्याय, तस्माद् अस्यां
> ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये
> के च कुरुपांचालानां राजानः सवशोशीनराणां

राज्याय एव ते अभिषिंच्यन्ते राजेत्येनान्
अभिषिक्तान् आचक्षते ”

भारतवर्षाच्या पूर्व पश्चिम दक्षिण व उत्तर ह्या दिशांच्या मध्यें असणाऱ्या कुरुपांचालांतील नरपतींना राजा हा किताब असतो असा वरील वाक्याचा मुख्य अभिप्राय आहे. अर्थात् ह्या कुरुपांचालांतील राजांच्या राज्याला राष्ट्र हीं विशिष्ट संज्ञा असे व त्या राष्ट्राचे जे भक्त त्यांना राष्ट्रिक हें विशिष्ट अभिधान असे. अशोक माहाराष्ट्रिकांचें नांव काढीत नाहीं, राष्ट्रिकांचें काढतो. त्या वरून दिसतें कीं राष्ट्रिक हे त्याच्या अंमला खालीं होते आणि माहाराष्ट्रिक नव्हते. तात्पर्य, राष्ट्रिक हे माहाराष्ट्रिकां हून निराळे लोक होते.

८७ बौद्धक्रांतिकालांत आणीक तिसरे लोक दक्षिणारण्यांत वसाहती करण्यास आले. त्यांचें नांव वैराष्ट्रिक. हे लोक विराट् नामक राजांच्या देशांतले म्हणजे उत्तरकुरु व उत्तरमद्र या देशांतले रहिवाशी ऊर्फ जनपद होत. विराज हें ज्या राजांचें नांव त्याच्या राज्याला विराष्ट्र म्हणत व विराष्ट्रा वर भक्ति करणारे जे लोक त्यांना वैराष्ट्रिक म्हणत.

८८ असे हे तीन प्रकारचे व तीन देशांतले लोक महाराष्ट्रांत बौद्धक्रांतिकालीं वसाहती करण्यास उतरले. पैकीं, माहाराष्ट्रिकांनीं नर्मदे पासून भीमे पर्यंतचा सह्याद्रिकिनारा व देवगिरी पासून पैठणप्रांता पर्यंतचा देशभाग व्यापिला. महरट्टांचे उल्लेख नाशिक, जुन्नर, कान्हेरी, इत्यादि प्रांतांतील शिलालेखांत सांपडतात. वैराष्ट्रिक लोकांनीं पुण्याच्या दक्षिणेस सध्यां ज्याला वायदेश म्हणतात त्याच्या आसपासचा विस्तीर्ण मुलूख आक्रमण केला. वाईप्रांताला विराटदेश म्हणण्याची चाल माहात्म्यांतून व दंतकथांतून असलेली आढळते. खुद्द वाई शहराला विराटनगरी आणि जवळील किल्ल्याला विराटगड ऊर्फ वैराटगड हीं नांवें अद्याप हि प्रचलित आहेत. पांडवांनीं अज्ञातवासाचीं बारा वर्षे ज्या देशांत काढिलीं तो विराटदेश हा च होय, अशी लौकिक समजूत आहे. परंतु तींत विशेष तथ्य नाहीं, हें सांगावयाला नको. वैराटगड ऊर्फ वैराडगड हा शब्द वैराष्ट्रिक गड ह्या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश आहे. असें दिसतें कीं, वैराष्ट्रिक लोकांनीं ह्या गडा वर वसाहतकालीं ठाणें देऊन भोंवतालील प्रांतां वर अंमल केला आणि गडाला आपलें नांव दिलें. कदाचित् उत्तरकर्नाटकांतील बेरड हे लढवय्ये लोक वैराष्ट्रिकांचे (वैराष्ट्रिक=बेरट्ट=बेरड) वंशज असावे असा मला संशय येतो. राष्ट्रिक लोकांनीं सध्यां ज्याला दक्षिण महाराष्ट्र म्हणतात तो प्रांत व निजामच्या राज्यांतील बीड पासून म्हैसूरजवळील सौंदत्ती वगैरे प्रांता पर्यंतचा सर्व मुलूख आटोपिला. रट्टांच्या ऊर्फ राष्ट्रिकांच्या नांवा

वरून रट्टपाटी, रट्टगिरि, रट्टपळ्ळी, रट्टेहल्ली, रट्टज्जुन (राष्ट्रकार्जुनकं), रट्टी, रेडी, इत्यादि किती तरी गांवांचीं, प्रांतांचीं, व्यक्तींचीं व जातींचीं नांवें महशूर आहेत. तात्पर्य, माहाराष्ट्रिक उत्तरेस, वैराष्ट्रिक मध्यभागीं आणि राष्ट्रिक दक्षिणभागीं दंडकारण्यांत वसाहत करते झाले. कालान्तरानें उत्तरे कडील माहाराष्ट्रिकांचें प्राबल्य व प्राधान्य सर्वां हून अधिकतम होऊन, ह्या सर्वांना माहाराष्ट्रिक ही एक च संज्ञा लागू झाली व तिघांचे तीन देश मिळून त्रिमहाराष्ट्रक असें त्रिकलिंग, त्रिगर्त, त्रिकूट, त्रिपुर, ह्या नांवाच्या धर्तीचें नांव पडलें. ह्या त्रिमहाराष्ट्रक देशांत शकाच्या सहाव्या शतकांत नव्याण्णव हजार गांवें होतीं म्हणून ताम्रपटांत लिहिलेलें आढळतें तें अक्षरशः खरें आहे. खानदेश, नाशिक, अहमदनगर, पुणें, सातारा, सोलापूर, बेळगांव, धारवाड, विजापूर, कारवार, रत्नागिरि, कुलाबा, ठाणें, मिळून सुमारें चाळीस हजार गांवें आहेत. ह्यांत औरंगाबाद, बीड, बेदर, नांदेड वगैरे निजामच्या राज्याचा मराठवाडा मिळविला व म्हैसूरचा उत्तरभाग मिळविला म्हणजे नव्याण्णव हजारांची संख्या सहज होईल. त्यांत एवढें मात्र लक्ष्यांत घेतलें पाहिजे कीं सध्यां सुमार चतुर्थांश गांवठाणें ओसाड आहेत. सध्यां पंचाहत्तर हजार ग्रामसंख्या भरली म्हणजे सहाव्या शतकांतील नव्याण्णव हजार संख्या झाली, असा अर्थ घेण्याला कांहीं एक हरकत नाहीं.

८९ राष्ट्रिक, वैराष्ट्रिक व माहाराष्ट्रिक हे लोक मगध, कुरुपांचाल व उत्तरकुरु या नर्मदोत्तर देशांतून दक्षिणेंत आले, या बाबीला प्रत्यंतर पुरावा भाषेचा देतां येतो. माहाराष्ट्रिकां संबंधानें एवढें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे कीं ते यद्यपि मगधदेशीय महाराजांचे म्हणजे अधिपतींचे अनुयायी होते तत्रापि ते मूळचे मगधदेशांतील रहाणारे नव्हत. ते मूळचे हिमालया पलीकडे देवांच्या अनुषंगानें रहाणारे जे देवयोनि व गणदेव त्यां पैकीं होते. त्यांची मूळभाषा वैदिक भाषेच्या समकालीन अशी एक उपभाषा होती व त्यांना माहाराजिक अशी संज्ञा होती. मगधांत आल्या वर मगधदेशांतील प्राकृत जनांच्या भाषेंतील कांहीं लकबा त्यांनीं उचलल्या. वैराष्ट्रिक हे हि मूळचे हिमालया पलीकडील लोक होते व ते पंजाबांतील मत्स्यदेशांत विराटराजांचे पुढें राष्ट्रिक बनले. राष्ट्रिक हे लोक कुरुपांचालांतील होते व ते आपली भाषा घेऊन दक्षिणेंत उतरले. वैराष्ट्रिकांची भाषा जीस अपभ्रंश म्हणून म्हणत ती होती व राष्ट्रिकांची भाषा जीस पुढें सौरसेनी म्हणून नांव पडलें ती होती. असे हे तीन लोक आपापल्या भाषा घेऊन दक्षिणेंत उतरले. वसाहतकारांत वजनानें व कर्तबगारीनें माहाराष्ट्रिक लोक सर्वांहून वरचढ असल्या मुळें त्यांच्या भाषे पुढें इतरांच्या भाषा फिक्या पडल्या; तत्रापि त्यांच्या भाषांतील कांहीं

लकबा माहाराष्ट्रिकांच्या भाषेला चिकटल्या शिवाय राहिल्या नाहींत. वैराष्ट्रिकांच्या, राष्ट्रिकांच्या व मगधांच्या भाषांच्या माहाराष्ट्रिकांच्या महाराष्ट्री भाषेवर परिणाम होऊन त्या पासून काय फल झालें तें उदाहरणार्थ कित्येक शब्द देऊन स्पष्ट करतों. संस्कृत रत्न या शब्दाचें महाराष्ट्रांत रूप रअण होतें. परंतु महाराष्ट्री पासून निघालेल्या मराठींत लेणें असें रूप प्रचलित आहे. येथें असा प्रश्न येतो कीं, रत्न शब्दांतला संस्कृत र चा र च ठेवणारी महाराष्ट्री मराठी होतांना र चा ल काय म्हणून करते? प्रश्नाला उत्तर असें. मागधींत संस्कृत र च्या स्थानीं ल नियमानें होई, इतक्या नियमानें कीं र हा उच्चार च मुळीं मागधींत नव्हता. सबब, संस्कृत रत्न शब्दांतील र च्या स्थानीं मागधी ल उच्चार करी. महाराष्ट्रीची मराठी होतांना मगधांतील लोकांच्या संगतीनें रअण हा उच्चार लअण=लयण=लइण=लेणें असा मराठींत लकारयुक्त झाला. लयन (रहाण्याची जागा) पासून निघालेला लेणें हा मराठी शब्द रत्न पासून निघालेल्या लेणें या शब्दा हून निराळा, हें लक्ष्यांत ठेवावें. संस्कृत ष चा महाराष्ट्रींत स किंवा ह होतो. विषय=विसअ. परंतु, मराठींत विषये ह्या सप्तम्यंत शब्दाच्या ऐवजीं विशीं असा उच्चार येतो. महाराष्ट्री स च्या ऐवजीं मराठींत हा श कसा आला? तर, मागधींत स व ष हे उच्चार च मुळीं नाहींत. माहाराष्ट्रींतून मराठींत येतांना विसअम्मि या रूपांतील स चा श मागधी भाषा बोलणाऱ्यांच्या संगतीनें झाला हें उघड आहे. सध्यां मराठींत हंसी=हंशी, माउस्सिआ=माउशी, असा—अश्यास, ठसा—ठश्यास, पास—पाशीं, फास—फाशीं, इत्यादि ठिकाणीं जो शकार शिष्टांच्या बोलण्यांत येतो तो आणि सामान्य लोकांच्या बोलण्यांत ष च्या ऐवजीं जो श ऐकूं येतो तो हे दोन्ही ठिकाणचे श महाराष्ट्रीची मराठी होतांना मागधीची जी संगती लागली तिचीं चिन्हें आहेत. य मुळें श उच्चार होतो, वगैरे कारणें वरवरचीं केवळ साहचर्य दाखविणारीं विधानें होत, उच्चाराच्या बदलाचीं खरीं कारणें नव्हत. महाराष्ट्री मराठीचें रूप घेत असतां, मागधीचा तिच्या वर जो परिणाम झाला त्याचीं अशीं आणीक शेकडों उदाहरणें देतां येतील. त्यां वरून महाराष्ट्रिक लोक एके काळीं मगधदेशांत वसती करून होते या विधानाला पोषक असें एक भाषिक कारण उपलब्ध होतें. राष्ट्रिकांची जी सौरसेनी भाषा तिचा हि महाराष्ट्री वर परिणाम झालेला आहे, हें मराठी वरून ताडितां येतें. महाराष्ट्रींत सर्वस्माद् व्यंजनात् परः पूर्वस्थ श्च रेफो लोप्यो भवति (चंड). परंतु सौरसेनींत तसा प्रकार होतो च असें नाहीं. उदाहरणार्थ, सौरसेनींत मूर्ख चा अपभ्रंश विकल्पानें मुरुक्ख असा होतो, र चा लोप होत नाहीं. महाराष्ट्रीची मराठी बनतांना मुरुक्ख या रूपाचा अपभ्रंश मुलूख

असा होऊन, मुल्ख असा शब्द निष्पन्न झाला व तो " तो साऱ्या मुलखाचा शहाणा आहे " ह्या मराठींत आढळतो. येथें मुलखाचा म्हणजे मूर्खाणाम् असा अर्थ आहे, मुल्ख म्हणजे प्रांत असा अर्थ नाहीं. मुल्ख म्हणजे प्रांत हा अरबी शब्द आहे. तो साऱ्या मुलखाचा शहाणा आहे या वाक्याचें शब्दशः संस्कृत भाषांतर स सर्वेषां मूर्खाणां विचक्षणः अस्ति असें आहे. फारसी मुल्ख शब्द या वाक्यांत अभिप्रेत असता तर मुलखांतला असा प्रयोग शक्य होता, मुलखाचा असा चान्त प्रयोग शक्य नव्हता. येथें सौरसेनी लकब महाराष्ट्रीनें मराठी बनतांना उचलली हें उघड आहे. महाराष्ट्रींत व सौरसेनींत विशेष व उत्कट अंतर नसल्या मुळें दक्षिणारण्यांत त्या दोघींचा मिलाफ होण्यास फारश्या यातना पडल्या नाहींत. महाराष्ट्री मराठी होत असतांना अपभ्रंशाच्या ज्या कित्येक लकबा तिनें उचलल्या त्यां पैकीं एकींचा येथें उल्लेख करितों. अपभ्रंशे अधो रेफस्य लोपो न भवति म्हणून चंड सांगतो. महाराष्ट्रींत अधो–रेफाचा लोप होतो. व्याघ्रः हा शब्द अपभ्रंशांत, म्हणजे चंडकालीन अपभ्रंशांत, वाघ्रो असा होत असे. मराठींत माहाराष्ट्रींतून आलेलें वाघ असें रूप असून, शिवाय अपभ्रंशाच्या संगतीनें अधोरेफयुक्त वाघ्र् असें रूप अशिष्ट व ग्राम्य जनांत आढळतें. तात्पर्य, महाराष्ट्री भाषा ही जरी मराठीची मुख्य जननी आहे तरी तिनें अधूनमधून सौरसेनी, मागधी, अपभ्रंश व पैशाची या दायांचें दूध चाखिलें आहे. आणि ह्याचें विशेष आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. माहाराष्ट्रिक, राष्ट्रिक व वैराष्ट्रिक हे लोक मगध, कुरु, पांचाल, मत्स्य व उत्तरकुरु इत्यादि उत्तरेकडील देशांतून दक्षिणेंत आले असल्या मुळें त्या त्या देशांतील भाषांच्या लकबा माहाराष्ट्री मराठी होत असतांना तिच्या आंगवळणी पडाव्या हें साहाजिक आहे. शिष्ट मराठी खेरीज महाराष्ट्रांत सध्यां ज्या प्रांतिक व जातिक उपभाषा आहेत त्या उत्तरेकडून वसाहत करण्यास आलेल्या त्या त्या उत्तरप्रांतीय जातींच्या भाषां पासून निघालेल्या आहेत, हें त्या त्या प्रांतिक व जातिक उपभाषांच्या विशिष्ट लकबां वरून ओळखतां येतें.

९० माहाराष्ट्रिक, राष्ट्रिक व वैराष्ट्रिक लोक उत्तरेकडील देशांतून आले या बाबीला दुसरा प्रत्यंतर पुरावा माहाराष्ट्रिकादि लोकांच्या पुरोहितांच्या शाखा व गोत्रें ऊर्फ आडनांवें यांच्या मध्यें सांपडतो. माहाराष्ट्रिकादि लोक वैदिकधर्मी पडल्या मुळें, यज्ञयागार्थ त्यांनीं आपले पुरोहित हि आपल्या बरोबर वसाहतींत आणिले. सध्यां महाराष्ट्रांत नागपूर, वऱ्हाड, खानदेश, नाशिक, औरंगाबाद, बीड, सातारा, वगैरे प्रांतांत यजुर्वेदी ब्राह्मणांची संख्या बहुतम आहे, त्यांच्या खालोखाल ऋग्वेद्यांचा भरणा आहे आणि त्याच्या खालीं काण्व,

मैत्रायणीय, इत्यादि शाखांची वसती आहे. सामवेदी व अथर्ववेदी ब्राह्मण महाराष्ट्रांत हाताच्या बोटां वर मोजण्या इतके असतील नसतील. माहाराष्ट्रिकादि लोक मगध, कुरु, पांचाल, मत्स्य, उत्तरकुरु व उत्तरमद्र या देशांतून आले, तेव्हां त्यांचे पुरोहित हि त्या च देशांतून आले असले पाहिजेत हें सांगणें नलगे. करतां नर्मदोत्तर प्रदेशांत सध्यां कोणत्या शाखांच्या ब्राह्मणांचा भरणा कोणत्या देशांत विशेष आहे तें पाहूं. त्या त्या प्रांतांत त्या त्या शाखा पुरातनकाला पासून अभिजन आहेत असें धरून ही पहाणी करावयाची आहे. काश्मीर हा अर्वाचीन देश म्हणजे ऐतरेयब्राह्मणकालीन उत्तरकुरु व उत्तरमद्र ह्या देशांचा दक्षिण भाग आहे. ह्या देशांतील ब्राह्मण कृष्णयजुर्वेदी, कठशाखी व लौगाक्षिसूत्री आहेत. ह्यांच्यांत जीं आडनांवें सध्यां प्रचलित आहेत त्यां पैकीं कांहीं तत्सदृश मराठी आडनांवां सह देतोंः--

	काश्मिरी	मराठी		काश्मिरी	मराठी
१	भैरव	बेहरे	९	छात्री	छत्रे
२	भूत	भुते	१०	बास	व्यास
३	त्रकारी	टकारे	११	वारिकी	वारके
४	वैष्णव	वैष्णव	१२	डुली	डुले
५	भट	भट	१३	पांडे	पांडे
६	राख्यस	राक्षे	१४	विचारी	विचारे
७	काली	काळे	१५	चंद्र	चंद्रे
८	बंगी	बंगी			

सध्यांचा पंजाब म्हणजे प्राचीन मत्स्यदेशाचा कांहीं भाग. त्यांतील सर्व सारस्वत ब्राह्मण शुक्लयजुर्वेदी व माध्यंदिनशाखी आहेत. त्यांचीं कांहीं आडनांवें येणें प्रमाणेंः—

१ नवले	१० भारद्वाजी	१९ नागे
२ रवडे	११ जोशीं	२० वसिष्ठ
३ पंडित	१२ दत्त	२१ भारथे
४ तिखे	१३ वैद्य	२२ ऋषि
५ बागे	१४ श्यामे	२३ ब्रह्मी
६ मालिये	१५ कटपळे	२४ भिंडे
७ काळिये	१६ घोटके	२५ भूत
८ कपूरिये	१७ पराशर	२६ ओझे
९ पाठक	१८ कपाल	२७ पाध्ये

२८ तोटे	३९ तगाले	५० मुंडे
२९ मढेर	४० दीक्षित	५१ उपाध्ये
३० भटारे	४१ आचारिये	५२ घोडे
३१ व्यास	४२ डोकरे	५३ गुहालिये
३२ मैत्र	४३ केसर	५४ सिरखंडिये
३३ लट्टू	४४ लाट	५५ किरले
३४ अग्निहोत्री	४५ प्रोहित	५६ गोसाई
३५ कोटपाल	४६ बलिये	५७ गोकुलिये
३६ सुंदर	४७ सुखे	५८ कवडे
३७ पांडे	४८ मुरे	५९ रोड
३८ गांडे	४९ सांगड	६० जड

वरील यादींतील पंजाबी सारस्वत ब्राह्मणांच्या नांवांशीं तत्सदृश माहाराष्ट्रीय ब्राह्मणांच्या नांवांची समान्तर याद वाचकांना सहज सुचण्या सारखी असल्या मुळें ती येथें देत नाहीं. सिंधप्रांतांतील ब्राह्मण शुक्लयजुर्वेदी व माध्यंदिनशाखी आहेत. कान्यकुब्जांतील मिश्रब्राह्मणां पैकीं बहुतेक शुक्लयजुर्वेदी व काण्व-शाखी आहेत, आणि थोडे ऋग्वेदी आहेत. त्यांच्यांत गर्ग, अवस्थि, बाला, गौतमो, तारा, करयव, इत्यादि आडनांवें आहेत. कान्यकुब्जांतील डुबे ब्राह्मण बहुतेक शुक्लयजुर्वेदी, काण्वशाखी व गोभिलसूत्री असून, कांहीं थोडे सामवेदी आहेत. त्या च देशांतील पाठक ब्राह्मण यजुर्वेदी आहेत. तसें च तेथील चोबे व दीक्षित ब्राह्मण यजुर्वेदी माध्यंदिन आहेत. रजपुतान्यांतील पोखर सेवग ब्राह्मण, जयपुरांतील पारिख ब्राह्मण, मारवाडांतील दायिम ब्राह्मण, सर्व यजुर्वेदी माध्यंदिन आहेत. मैथिल ब्राह्मणां पैकीं ओझे किंवा झा ब्राह्मण माध्यंदिन आहेत. व मिश्र ब्राह्मण यजुर्वेदी व सामवेदी असे दोन वेदांचे आहेत. नेपाळांतील ब्राह्मण यजुर्वेदी असून त्यांच्यांत भट्ट, आचार्य, पर्वत्य, अधिकारी, पंडित, इत्यादि आडनांवें आहेत. गुर्जर ब्राह्मण ऋग्यजुःसाम असे तीनवेदी आहेत. वंग ब्राह्मणांत सामवेदी फार. कलिंग ब्राह्मण शुक्लयजुर्वेदी काण्व असून, ओड्र देशांतील नंद ब्राह्मण हि शुक्लयजुर्वेदी आहेत. हे नंदब्राह्मण शातवाहनांच्या वेळीं पैठणास आले. ह्या नंदब्राह्मणांची नंदभाषा हि त्यांज बरोबर माहाराष्ट्रांत आली. हे नंदब्राह्मण प्रतिष्ठानीं सराफी करून असत. ह्या यादी वरून स्पष्ट च झालें कीं काश्मीर पासून मगध पर्यंतचा सर्व मुलूख शुक्लयजुर्वेदी माध्यंदिन ब्राह्मणानीं भरलेला असून, त्यांत ऋग्वेदी व सामवेदी ब्राह्मणांची तुरळक वसती आहे व काण्वांची हि थोडी-बहुत संख्या आहे. हे माध्यंदिन, काण्व व ऋग्वेदी ब्राह्मण माहाराष्ट्रिक,

राष्ट्रिक व वैराष्ट्रिक क्षत्रियां बरोबर दक्षिणेंत आले. पैकीं विदर्भांत यजुर्वेदी माध्यंदिन ब्राह्मण बाहुल्यानें आहेत. ह्यांचा उल्लेख त्रिविक्रमभट्टानें शतपथिनः म्हणून नलदमयंतीचंपूंत केला आहे. नागपूरप्रांतीं झाडे ब्राह्मण माध्यंदिनशाखी व काण्वशाखी असे दोन्ही शाखांचे आहेत. खानदेश, नाशिक, पंढरपूर, इकडे हि माध्यंदिन ब्राह्मण सडकून आहेत. तात्पर्य, माहाराष्ट्रांत शुक्लयजुर्वेदी माध्यंदिन ब्राह्मणांची संख्या सर्वांहून जास्त आहे. ऋग्वेदी, काण्व व आपस्तंब ह्यांच्या अल्प संख्येची तुलना माध्यंदिनांच्या प्रचंड संख्येशीं केली म्हणजे माहाराष्ट्र हा देश भूरित्वानें माध्यंदिनांचा आहे, असें म्हणणें भाग पडतें. माध्यंदिनांत काण्वांची भर टाकिली म्हणजे ही शुक्लयजुर्वेद्यांची संख्या त्याहून हि मोठी होत्ये. शुक्लयजुर्वेद्यांच्या वाजसनेयी संहितेचा मूळ उत्पादक याज्ञवल्क्य असल्या मुळें, तत्प्रणीत धर्मादिसूत्रें त्यांनीं महाराष्ट्रांत वसाहतकाळीं आणिलीं. दक्षिणेंत याज्ञवल्क्यस्मृति प्रमाण धरतात त्याचें मुख्य कारण, महाराष्ट्रांतील शुक्लयजुर्वेदी ब्राह्मणांची बहुतम संख्या व ह्या ब्राह्मणांचे अनुयायी जे माहाराष्ट्रिकादि क्षत्रिय त्यांची संख्या वाजसनेय शाखेची अनुयायी आहे, हें आहे. येणें प्रमाणें भाषेच्या प्रमाणा वरून व वेदशाखांच्या प्रमाणां वरून निश्चित झालें कीं माहाराष्ट्रिकादि लोक व त्यांचे वाजसनेयादि पुरोहित काश्मीर पासून मगध पर्यंतच्या उत्तरहिंदुस्थानांतील देशांतून बौद्धक्रांतिकालांत दक्षिणेंत उतरले.

९१ उत्तरहिंदुस्थानांतून बौद्धक्रांतिकालीं माहाराष्ट्रिकादि लोकां बरोबर आणीक हि कांहीं लोक दक्षिणेंत उतरले. त्यांचीं नांवें अशोकानें आपल्या शिलालेखांत दिलीं आहेत. ते लोक म्हणजे भोज, पेतेनिक, सतियपुत, केरलपुत, पांड्य व चोल हे होत. पैकीं भोज म्हणजे ऐतरेयब्राह्मणाच्या अडतिसाव्या अध्यायांत "दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानो भौज्यायैव ते अभिषिच्यंते भोजेति एनान् अभिषिक्तान् आचक्षते" म्हणून ज्यांचें वर्णन केलें आहे ते लोक होत. कुरुपांचालाच्या दक्षिणेस जो मथुरा प्रांत आहे तो ह्या सत्वत् लोकांच्या भोज नांवाच्या राजांचा देश होय. हे भोज लोक दक्षिणापथांतील विदर्भदेशांत वसाहत करून राहिले. म्हणजे विदर्भांतील भोज लोक मथुरावृंदावना कडील उत्तरहिंदुस्थानांतील लोक होत हें स्पष्ट झालें. ह्या संस्कृत भोज शब्दाला स्वार्थक ल प्रत्यय लागून मराठी भोजले—भोसले हा सुप्रसिद्ध शब्द झाला. पेतेनिक म्हणजे प्रतिष्ठानक लोक मूळचे प्रयागाच्या समोरील जुनाट प्रतिष्ठान शहरचे व प्रांतांतले रहाणारे लोक. प्रयागा जवळच्या प्रतिष्ठान प्रांतांतील ह्या लोकांनीं दक्षिणेंत गोदावरी– तीरीं येऊन प्रतिष्ठान ऊर्फ पैठाण हा प्रांत व शहर स्थापून ह्या शहरांत व प्रांतांत वसति

केली. म्हणजे हे प्रतिष्ठानक हि लोक उत्तरहिंदुस्थानांतील होत. सतियपुत म्हणजे सत्वत्पुत्र. मधुरावृंदावनप्रांतांतील भोज हे ज्या सत्वत् लोकांचे राजे त्या सत्वत् लोकां पासून सत्वत्पुत्रांची ऊर्फ सतियपुतांची उत्पत्ति झाली. ह्या सतियपुतांची वसति सांवतवाडी म्हणजे सत्वद्वाटिका प्रांतांत होती. एवंच, हे सतियपुत हि उत्तरे कडील च लोक होत. सतियपुतां प्रमाणें च केरलपुत हि उत्तरे कडून च मलबारांत कोंकणां तून उतरले. कुरुदेशाच्या उत्तरेस अतिनिकट कुलिंद देश होता त्याच्या शेजारीं केरल देश प्राचीनकाळीं होता. केरलदेशच्या सुधार्मिक राजाचा पुत्र जो चंद्रहास त्याची कथा आबालवृद्धांस महशूर आहे. ह्या उत्तरहिंदुस्थानांतील केरलदेशांतून निघून केरलपुत ह्या लोकांनीं दक्षिणेंत मलबारकिनाऱ्या वर वसाहत केली व त्या वसाहतीला केरल हें नांव दिलें. केरलां प्रमाणें च चोल हे उत्तरे कडील लोक होते. पैशाची भाषेच्या एका पोटभेदाला चूलिकापैशाची असें नांव आहे. ह्या सामासिक शब्दांतील चूलिका हा शब्द निःसंशय देशवाचक आहे. ह्या उत्तरे कडील चूलिका देशांतील चौल ऊर्फ प्राकृत चोल, चोळ लोकांनीं दक्षिणेंत वसति करून आपल्या वसाहतीला चोल हें अभिधान दिलें. पांड्य हे उत्तरहिंदुस्थानांतील कुरुदेशा शेजारील पांडुराष्ट्रांतील पांडु लोकांचे वंशज होत. कात्यायन पांडो र्ड्यण् ह्या वार्तिकांत ह्या पांडुदेशाचा उद्धार करतो. पांडुराष्ट्रांतील पांडुलोकांचे वंशज जे पांड्य त्यांनीं दक्षिणेंत येऊन वसाहत केली व त्या वसाहतीला पांड्य हें नांव दिलें. पांड्य, चोल, केरल, सत्वत्पुत्र, भोज, पेतो, निक वगैरे लोकांच्या हकीकतीशीं सध्यां आपणास कांहीं कर्तव्य नाहीं. फक्त-राष्ट्रिक हें पद ज्यांच्या नांवांत येतें त्या राष्ट्रिक, वैराष्ट्रिक व विशेषतः माहाराष्ट्रिक लोकां संबंधानें आपणास येथें विचार कर्तव्य आहे.

९२ ह्या माहाराष्ट्रिक लोकांना माहाराष्ट्रक हि म्हणत व असें दिसतें कीं माहाराष्ट्र हि म्हणत. राष्ट्रिक, वैराष्ट्रिक ह्या लोकांत वजनानें व कर्तबगारीनें माहाराष्ट्र लोक प्रमुख असल्या मुळें, " स एषां ग्रामणीः " ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या रिवाजा प्रमाणें ह्या साऱ्यांना माहाराष्ट्रक अशी संज्ञा कालान्तरानें प्रचलित झाली. माहाराष्ट्रिकांना माहाराष्ट्रिन् असें हि नांव असे. माहाराष्ट्रिन् या शब्दाचें स्त्रीलिंगी रूप माहाराष्ट्रिणी. माहाराष्ट्रिणी ह्या संस्कृत शब्दाचें प्राकृत रूप महारठिणी भाजें, बेडसें व कार्लें येथील कांहीं शिलालेखांत येतें. तात्पर्य, माहाराष्ट्र, माहाराष्ट्रक, माहाराष्ट्रिक व महाराष्ट्रिन् अश्या चार तऱ्हांनीं ह्या लोकांच्या नांवाचा उच्चार होत असे. ह्यांच्या महाराष्ट्रिन् या नांवा वरून ह्यांच्या स्त्रियांना जसें महाराष्ट्रिणी, महारठिणी हें नांव पडलें, तसें च ह्यांच्या माहाराष्ट्र या नांवा वरून ह्यांच्या भाषेला माहाराष्ट्री असें प्रथम नांव पडलें. माहाराष्ट्री ह्या संस्कृत शब्दाच

अपभ्रंश महरट्टी असा होऊन त्याचें पुनः संस्कृतीकरण महाराष्ट्री असें झालें. महाराष्ट्री असा उच्चार सर्व प्राकृत वैय्याकरण निरपवाद देतात. महाराष्ट्री भाषा बोलणारे हे माहाराष्ट्रिक लोक बौद्धक्रांतिकालीं जेव्हां दक्षिणेंत उतरलें तेव्हां ह्यांची संस्कृति कोणत्या दर्जाची होती तें आतां पाहूं. ह्यांच्या संस्कृतीचें परीक्षण राजकीय दृष्ट्या, समाजदृष्ट्या व भाषादृष्ट्या अश्या तीन दृष्टयांनीं करता येण्यास साधनें आहेत. महरट्ट ऊर्फ माहाराष्ट्रिक लोक चातुर्वर्ण्यबद्ध असून, पुरोहितां खेरीज त्यांचें एक पाऊल हि पुढें पडत नसे. झल्ल, मल्ल, निच्छिवि, नट, इत्यादींच्या सारखे ते सावित्रीपतित व्रात्य हि झालेले नव्हते व ओड्र, द्रविड, कांबोज, इत्यादींच्या प्रमाणें ब्राह्मणादर्शनानें ते शूद्र हि बनले नव्हते. उत्तर हिंदुस्थानांतील व्रात्य व शूद्रप्राय अश्या पाखंडमतानुयायी क्षत्रियांच्या जुलमाला कंटाळून ते दक्षिणेंत आले होते. मातृसावर्ण्याचा कायदा पसार होण्याच्या पूर्वीं त्यांच्यांत शूद्रभार्योत्पन्न निकृष्ट क्षत्रियांची भरती इतर वर्णांच्या प्रमाणें च होऊन गेलेली होती; ती तो कायदा पसार झाल्या वर कायदेशीर रीतीनें बंद झाली. परंतु बेकायदेशीर रीतीनें चालू असली तत्रापि त्या बेकायदेशीर संबंधा पासून होणाऱ्या प्रजेच्या पृथक् जाति बनूं लागल्या मुळें शुद्ध क्षत्रियत्वाला त्या पासून बट्टा लागण्याचा संभव नव्हता. माहाराष्ट्रिक आपली उपजीविका मगधांत आयुधां वरती करित म्हणजे ते आयुधोपजीवी ऊर्फ शस्त्रोपजीवी संघ होते. मगधांतील महाराजांचे ते गण होते म्हणजे भाडोत्री सैनिक होते. ह्या शस्त्रोपजीवी संघांत मूळ अशी चाल होती कीं गणांतील सर्व स्त्रिया गणांतलि सर्व पुरुषांना सामान्य असत व ह्या गणांतील स्त्रियांना गणिका म्हणत. गणिका म्हणजे विश्वयोषिता, हा अर्वाचीन अर्थ एथें घ्यावयाचा नाहीं. गणिका म्हणजे गणांतील सर्वांना सामान्य असणाऱ्या सर्व स्त्रिया एवढा च अर्थ येथें विवक्षित आहे. ह्या गणांतील गणांनीं गणांतील स्त्रियांशीं केलेल्या प्रणयाविषींचीं वर्णनें गाथासप्तशतींत आलेलीं आहेत. त्यां वरून स्पष्ट दिसतें कीं ह्या गणसंघांत स्त्रियांचें दांपत्यनियमन विशेष दृढ नसून, बरें च सैल होतें. ह्या स्त्रीपुरुषसंबंधाच्या बाबींत मगधांतील जे महाराजशब्दधारी क्षत्रिय त्यांच्या हून हे माहाराष्ट्रिक गण बरे च प्राचीन म्हणजे मागसलेले होते. तत्रापि मगधांतील शिष्ट क्षत्रियांच्या व ब्राह्मणांच्या सान्निध्यानें त्यांच्यांतील स्त्रीपुरुषसंबंधांतील हें शैथिल्य आस्तेआस्ते क्षय पावून वैयक्तिक पतिपत्नीत्वाची चाल त्यांच्यांत रुजत होती. माहाराष्ट्रिक लोक मुळचे इंद्र, अग्नि, इत्यादींचे भक्त असून, बौद्धकालीं जेव्हां शिव, विष्णु, इत्यादि देवतांची स्थापना ब्राह्मणांनीं केली तेव्हां ह्या नवीन देवांचे हि ते भक्त बनले. माहाराष्ट्रिकांची सामाजिक, धार्मिक व कौटुंबिक स्थिति ही अशी प्राथमावस्थिक होती.

त्यांची राजकीय घटना हि ह्या प्राथमिक अवस्थे हून फारशी दूर नव्हती. मगधांत व मगधाच्या जवळील चेदि वगैरे प्रांतांत असतांना, झल्ल, मल्ल, निच्छिवि, शाक्य, नट, इत्यादि व्रात्यांच्यांतल्या प्रमाणें च ह्यांच्यांत हि गण म्हणून जी राजकीय संस्था ती प्रचलित होती. ह्या गणनामक राजकीय संस्थेंत गणांतील सर्व च पुरुषव्यक्ति राजे असत व सर्व व्यक्ति आपणास राजा ह्या पदानें भूषवीत. सध्यां शहाण्णव कुळांतील सर्व मराठे आपणास व्यक्तिशः राजे म्हणवितात त्याचें कारण त्यांच्या प्राचीन पूर्वजांतील ही गणराज्याची संस्था होय. गणराज्य तीन प्रकारचें असें. एका प्रकारांत गणां तील सर्व व्यक्ति अधिकार चालवीत. ह्या प्रकाराला बहुनायकी गणराज्य म्हटलें असतां चालेल. दुसऱ्या प्रकारांत कांहीं प्रमुख व्यक्तींच्या हातीं राज्याधिकार सोंपविलेला असे. ह्याला महाजनकी गणराज्य हें नांव शोभण्या सारखें आहे. आणि तिसऱ्या प्रकारांत एका सर्वश्रेष्ठ व्यक्तीला सर्वाधिकारी करीत. ह्याला एकराज्य म्हणणें रास्त आहे. हे तिन्ही प्रकार माहाराष्ट्रिक लोकांत प्रचलित होते. आणि हे तिन्ही प्रकार घेऊन माहाराष्ट्रिक दक्षिणेंत उतरले. आंध्रभृत्यकालीं ही गणसंस्था माहाराष्ट्रिकांत होती. नाणेघाटांतील आंध्रभृत्यांच्या भित्तिचित्रां तील एका चित्रा खालील महारठिगनकयिरो हीं अक्षरें सुप्रसिद्ध आहेत. माहाराष्ट्रिकगणकवीरः या सामासिक पदांत एकनायकी गणराज्या पेक्षां बहुनायकी गणराज्याचा ध्वनि ऐकूं येतो. समुद्रगुप्ताच्या अलाहाबाद येथील स्तंभा वर व्याघ्रराज, नीलराज, कुबेर, मंटराज, इत्यादि राजांचीं नांवें आलीं आहेत, तीं जर माहाराष्ट्रिकांची असतील तर त्या वरून दिसतें कीं शालिवाहनाच्या तिसऱ्या चवथ्या शतकांत दक्षिणेंत एकनायकी गणराज्यें बनून गेलीं होतीं व बहुनायकी गणराज्यें अस्तास गेलीं होतीं. तात्पर्य, शकोत्तर चारशें पर्यंत माहाराष्ट्रिकांत गणराज्यसंस्था, एकनायकी किंवा बहुनायकी, प्रचलित होती. ही गणराज्यसंस्था माहाराष्ट्रिकांनीं नवीन शोधून काढून प्रचलित केली असा समज करून घेण्याचें कारण नाहीं. ही संस्था माहाराष्ट्रिक जेव्हां माहाराजिक होते तेव्हां पासून त्यांच्यांत प्रचलित होती. देवयोनि व गणदेवता यांच्यांत गणराज्यसंस्था फार प्राचीन काळा पासून विद्यमान होती. तसें च प्राचीन ऋषीं मध्यें हि ही संस्था अस्तित्वांत होती. ही गणराज्यसंस्था इतकी प्राचीन आहे कीं ऋग्वेदकालीन ऋषींनीं हिचें हृदयंगम वर्णन केलें आहे. ऋग्वेदाच्या दुसऱ्या मंडळांत ब्रह्मणस्पतीचीं सूक्तें ऊर्फ सुवर्णनें दिलीं आहेत त्यांत गणसंस्थेचा राजा जो गणराज ऊर्फ ब्रह्मणस्पति त्याच्या सामर्थ्याचें कीर्तन केलेलें आहे. गणानां त्वा गणपतिं हा मंत्र विख्यात आहे. संस्कारादिकार्यांत प्रथमतः गणपतीचें आवाहन या मंत्रानें याज्ञिक करतात. परंतु, ह्या मंत्रांत

कोणाचें व कशाचें वर्णन आहे एतद्विषयीं त्यांच्या कल्पना विचित्र आहेत. त्यांच्या च तेवढ्या कल्पना विचित्र आहेत असें नव्हे, तर सायणाच्या हि कल्पन अश्या च विचित्र आहेत. हे लोक ब्रह्मणस्पतीला देव समजतात. वस्तुतः ब्रह्मणस्पति म्हणजे ब्रह्मन् यांचा मुख्य पुढारी असा अर्थ ऋग्वेदकालीं म्हणजे हें ब्राह्मणस्पत्य सूक्त मूळ रचिलें गेलें त्या काळीं होता. अंत्योदात्त ब्रह्मन् (पुं.) शब्दाचा अर्थ स्तुति करणारा, स्तावक असा आहे व आद्योदात्त ब्रह्मन् (नपुं.) शब्दाचा अर्थ स्तुति, स्तवन असा आहे. आद्योदात्त ब्रह्मन् शब्द घेतला, तर ब्रह्मणस्पति या शब्दाचा अर्थ स्तुतीचा पति असा होतो. ह्या अर्था पासून कांहीं बोध होत नसल्या मुळें, सायणानें ब्रह्मन् (नपुं.) ह्या शब्दाचा अन्न असा अर्थ निघंटू तून घेतला व ब्रह्मणस्पति म्हणजे अन्नाचा पालन करणारा असा अर्थ केला. असा कांहीं तरी अर्थ केल्या वांचून त्याला गत्यंतर नव्हतें असें मात्र म्हणतां येत नाहीं. ब्रह्मणस्पते ह्या संबोधनांत सर्व पदें अनुदात्त आहेत. तेव्हां ब्रह्मणस्पते या संबोधनांत ब्रह्मणः हें पद अंत्योदात्त किंवा आद्योदात्त असें वाटेल तसें घेतां आलें असतें. परंतु येथें परंपरागत संहितापाठ व स्वरप्रक्रिया त्याच्या आड आली. ब्रह्मणस्पति ह्या सामासिक शब्दांतील दोन्हीं पदें आद्योदात्त आहेत असें स्वरप्रक्रिया सांगते. तेव्हां आद्योदात्त ब्रह्मन् शब्द स्वीकारून त्याचा अर्थ स्तुति किंवा अन्न करण्या खेरीज दुसरी तोड सायणाला सुचण्या सारखी नव्हती. संहिता ज्यांनीं संपादिली ते लोक व संहिता प्रमाण धरून ज्यांनीं स्वरप्रक्रिया रचिली ते वैयाकरण मूळ ऋग्वेदरचनाकाळा पासून अत्यन्त दूर पडल्या कारणानें ह्या ऋचेंतील ब्रह्मणां ह्या पदाचे व ब्रह्मणस्पति ह्या सामासिक शब्दाचे स्वर देण्यास चुकले असतील, असा संशय सायणाला येणें शक्य नव्हतें. परंतु, संस्थाचे इतिहास जाणणारे आधुनिक जे आपण त्यांना असें स्पष्ट दिसत आहे कीं ह्या ऋचें तील ब्रह्मणां हें पद अंत्योदात्त आहे व ब्रह्मन् हा शब्द ब्रह्मणां व ब्रह्मणस्पते या दोन्ही स्थलीं पुल्लिंगी आहे. एणें प्रमाणें ब्रह्मन् हा शब्द पुल्लिंगी घेतला म्हणजे ह्या ऋचेचा अन्वय व अर्थ असा लागतो :—

ऋचा

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनां उपमश्रवस्तमम् ॥
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते आ नः शृण्वन्न् ऊतिभिः सीद सादनम् ॥१॥

अन्वय

ब्रह्मणस्पते ! गणानां गणपतिं, कवीनां कविं, उपमश्रवस्तमं,

ब्रह्मणां ज्येष्ठराजं त्वा हवामहे । नः शृण्वन् ऊतिभिः सादनं आसीद ।

अर्थ

हे स्तावकांच्या पुढाऱ्या ! गणांचा नायक, शहाण्यांचा शहाणा, ज्याचें यश इतरांच्या यशाला अत्यन्त उपमानभूत होतें, स्तावकलोकांचा सर्वश्रेष्ठ राजा, असा जो तूं त्या तुला आम्हीं बोलावितों. आमचें ऐकून, देणग्या सह आसंदी वर विराजमान हो.

ब्रह्मन् लोकांत म्हणजे स्तावक असे जे ऋषि म्हणजे ब्राह्मण त्या लोकांत हें सूक्त रचण्याच्या काळीं गणसंस्था व गणराज्य म्हणून ज्यास म्हणतात ती संस्था विद्यमान होती. ह्या ऋषींच्या म्हणजे ब्राह्मणांच्या गणाच्या पुढाऱ्याला गणपति व ब्रह्मणस्पति अशा संज्ञा रूढ होऊन गेल्या होत्या. गणपति व ब्रह्मणस्पति हे शब्द संज्ञा बनल्या कारणानें, सभेचा सभापति व देशाचा भूपति किंवा गांवचा गावुंडा हे शब्द पुनरुक्तीला न जुमानतां ज्या प्रमाणें सध्यां आपण योजितों त्या प्रमाणें गणानां गणपतिं व ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पतिं हे शब्द पुनरुक्तीला न जुमानतां योजिले जात. ह्या ब्रह्मगणांत सर्व व्यक्ति राजशब्दोपजीवी असत. पैकीं सर्वांत वयानें, अनुभवानें, शहाणपणानें व यशस्वी कृत्यांनीं जो ज्येष्ठ त्याला ज्येष्ठराज म्हणत व त्याच्या हुकमती खालीं सारे वागत. प्रायः ज्येष्ठराज सर्व ब्रह्मगणाचा साक्षात् पिता असे (जनिता ब्रह्मणां असि). ब्रह्मणस्पतीला दुसरी संज्ञा बृहस्पति म्हणून असे. बृह् धातूला मन् प्रत्यय लागून जसा ब्रह्मन् शब्द होतो तसा च त्या धातूला अस् प्रत्यय लागून बृहस् शब्द त्या च अर्थानें होई. बृहस् म्हणजे स्तावक, स्तुति करणारा. बृहस्पति ऊर्फ ब्रह्मणस्पति ऊर्फ गणपति ऊर्फ ज्येष्ठराज भीम (भयंकर), अमित्रदंभन, रक्षोहण असून तो ज्यांना आपल्या संरक्षणा खालीं घेई (यं रक्षसि ब्रह्मणस्पते) त्याला संकट शिवत नसे (न तं अंहो न दुरितं न अरातयः तितिरुः). तो शत्रूंना जाळणारा (निष्टपा शत्रुं), स्वजनांना मार्गांत रक्षण करणारा (पथिकृत्) असे. ज्याला ज्याला म्हणून गणपतीचें साहाय्य मिळे (यं यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः) तो तो शत्रूंचा विध्वंस करतो (वनुष्यतः वनवत्). जो ब्रह्मणस्पतीला तुपाचीं पक्कान्नें नेऊन देतो (यो अस्मै हव्यैः घृतवद्भिः अविधत्) त्याला तो पूर्वेकडील देशांत विजयानें वसाहत करण्यास नेतो (तं प्राचा प्र नयति). तात्पर्य, गणांच्या पुढाऱ्याचा महिमा या सूक्तांत कवीनें वर्णिलेला आहे. गणसंस्था व गणराज्य ज्या ब्रह्मगणांत रूढ झालें होतें त्यांच्यांत अशी चाल होती

कीं गणांतील सर्व स्त्रिया गणपती कडून प्रजोत्पादन करून घेण्यांत भूषण मानीत. एतत्संबंधानें यजुर्वेदाच्या वाजसनेयसंहितेचा तेविसावा अध्याय पहावा. त्यांत गणांच्या गणपतीला स्त्रिया एणें प्रमाणें आव्हान करतात :—

यजुः

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे
निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे
वसो मम
आहं अजानि गर्भधम्
आ त्वं अजासि गर्भधम्

अर्थ

हे आमच्या गणांच्या पुढाऱ्या! तुला आम्ही बोलावितों,
हे आमच्या प्रियांच्या प्रिय पुढाऱ्या! तुला आम्हीं बोलावितों,
हे आमच्या ठेव्यांच्या मुख्य ठेव्या! तुला आम्हीं बोलावितों,
हे माझ्या वसू!
मी आपलें घबाड हलवितें किंवा ओढत्यें,
तूं आपलें घबाड हलव किंवा ओढ.

गर्भध=घबाड म्हणजे गर्भ धारण करण्याचा अवयव. गणपतिअथर्वशीर्षांत गणांच्या पुढाऱ्याचें रूप वर्णिलेलें आहे. गणांचा हा लढाऊ पुढारी हातांत पाश, अंकुश व हत्तीचा एक दात हीं शस्त्रें घेऊन व तांबडीं वस्त्रें लेऊन, शत्रूंचा धुव्वा उडवून देई. असा हा ब्रह्मन् लोकांचा ऊर्फ ऋषींचा पुढारी जो ब्रह्मणस्पति ऊर्फ गणपति तो असे. त्याची आराधना प्रथम केल्या वांचून गणांतील गणांचें कोणतें हि कृत्य निर्विघ्नपणें तडीस जाण्याचा संभव नसे. सबब, कोणतें हि लहानमोठें कृत्य करावयाच्या प्रारंभीं गणाच्या पुढाऱ्याचें साहाय्य प्रथम मिळवावें लागे. गणपतीचें आवाहन करण्याच्या ह्या प्राचीन चालीचें आपण सध्यां नुसतें नाटकी अनुकरण करतों, परंतु प्राचीन काळीं जेव्हां गणराज्यसंस्था ब्रह्मन् लोकांत प्रचलित होती तेव्हां गणाच्या प्रत्यक्ष पुढाऱ्याची कोणत्या हि कृत्याला संमति घ्यावी लागे. अशी हि प्राचीन गणराज्यसंस्था माहाराष्ट्रिक ऊर्फ महरट्ट लोकांत प्रचलित होती. राज्य करण्याची ही अगदीं प्राथमिक पद्धति माहाराष्ट्रिक लोकांत असल्या मुळें, ते जेव्हां दंडकारण्यांत

वसाहती करण्यास आले, तेव्हां त्यांनीं नागपूर पासून तुंगभद्रे पर्यंतच्या प्रांतांत अक्षरशः हजारों चिमकुलीं चिमकुलीं अशीं गणराज्यें स्थापिलीं. बहुतेक प्रत्येक तर्फेला म्हणजे दहावीस मैल लांबीच्या प्रदेशाला एकेक गणराज्य असून, तेथील मुख्य राजधानीच्या गांवाला राजपुरी, राजुरी, रायरी, राजगड, रायगड, अशीं नांवें असत. महाराष्ट्रांत राजपुऱ्या, राजुऱ्या, रायऱ्या, इत्यादि राज हें आद्याक्षर असणारीं जीं अनेक गांवें सांपडतात त्याचें कारण महरट्टांची ही प्राथमावस्थिक गणराज्यसंस्था होय. माहाराष्ट्रिकांची राजकीय स्थिति ज्या प्रमाणें अगदीं प्राथमावस्थिक होती त्या च प्रमाणें त्यांची भाषा जी महाराष्ट्री ती हि तितकी च प्राथमावस्थिक होती. संस्कृतांत जसें व्याकरण, धर्म, न्याय, मीमांसा, इतिहास, इत्यादि शास्त्रांत विपुल व भव्य वाङ्मय त्या कालीं होतें, तसें भव्य व विपुल वाङ्मय महाराष्ट्री भाषेंत असण्याचा संभव सुद्धां नव्हता. माहाराष्ट्रिक लोक दक्षिणेंत बौद्धक्रांतिकालीं जेव्हां उतरले तेव्हां त्यांचें वाङ्मय लौकिक स्त्रीपुरुषप्रणयविषयक लावण्यांच्या स्वरूपाचें असून, तें अद्याप अक्षरनिविष्ट हि झालें नव्हतें, फक्त माहाराष्ट्रिक जनतेच्या तोंडीं होतें.

९३ उत्तरहिंदुस्थानांतील तत्कालीन उच्च क्षत्रियां हून व उच्च अशोकादि राज्यकर्त्या वृषलांहून सुधारणेच्या बऱ्याच खालच्या पायरी वर असलेल्या ह्या माहाराष्ट्रिक गणांची बौद्धक्रांतिकालीं अशी ही सामाजिक, राजकीय व भाषिक हालहवाल होती. दक्षिणेंत वसाहती करून राहिल्या वर ह्यांच्या सामाजिक, राजकीय व भाषिक स्थितींत काय फेरबदल झाले त्याचें आतां वर्णन करावयाचें. पैकीं राजकीय स्थिति प्रथम घेऊं. आपापल्या गणा पुरतीं लहानशीं गणराज्यें चालविण्या इतकी च ऐपत असल्यामुळें, ह्यांच्या हून वरिष्ठदर्ज्याच्या राज्यपद्धति ज्यांच्या आंगवळणी पडल्या होत्या अश्या उत्तरे कडील व पूर्वे कडील जास्त सुधारलेल्या लोकांच्या अंमला खालीं ह्या लोकांना शकपूर्व १००पासून शकोत्तर १५५१ पर्यंत म्हणजे सोळाशें वर्षें रखडावें लागलें. कनिष्ठ संस्कृतीच्या लोकांना वरिष्ठ सस्कृतीच्या लोकांच्या अंमला खालीं असें च रखडावें लागतें. प्रथम ह्या गणराजां वर अशोकादिमौर्यांचा अंमल बसावयाचा. परंतु, इतरत्र अडचणी आल्या मुळें, मौर्यांना ह्यांच्या प्रांतां कडे लक्ष्य देण्यास सवड झाली नाहीं. ती सवड आंध्रदेशांतील आंध्रभृत्यांना झाली. शकपूर्व १५० पासून शकोत्तर १५० पर्यंत ह्यांच्या वर आंध्रभृत्यांनीं राज्य केलें. नंतर दोन अडीच शें वर्षें म्हणजे शक १५० पासून शक ४०० पर्यंत देशांत अधिराज्य असें कोणाचें च नव्हतें. ह्या अनधिराजक काला नंतर शक ४०० पासून शक ६७५ पर्यंत चालुक्यांनीं माहाराष्ट्रिकां वर अधिराज्य केलें. त्या पुढें शक ६७५ पासून शक ८९५ पर्यंतच्या कालांत माहाराष्ट्रिक राष्ट्रकूटांची सेवा करून होते.

तदनंतर शक ८९५ पासून शक ११११ पर्यंत पुनः चालुक्यांचा ग्रह माहाराष्ट्रिकांच्या राशीस बसला. चालुक्यांचा ग्रह शक ११११ त सुटल्या वर शक १२४० पर्यंत यादवांची मगरमिठी माहाराष्ट्रिकांच्या पाठुंगळीस चिकटली. यादवांच्या मगरमिठींतून शक १२४० त मुक्त झाल्या वर नंतर मुसुलमानांनीं माहाराष्ट्रिकां वर जी स्वारी चढविली ती शहाजी राजे भोसले यांच्या हालचाली सुरू होत तों पर्यंत म्हणजे सुमार शक १५५१ पर्यंत चळली नाहीं. एणें प्रमाणें तब्बल सोळाशें वर्षे माहाराष्ट्रिक लोक परक्यांच्या अंमला खालीं होते. आंध्रभृत्य, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, इत्यादि महाराष्ट्रा वरील राज्यकर्त्यांना परकीय म्हटलेलें पाहून वाचकांना आश्चर्य वाटेल. परंतु, वस्तुस्थिती च तशी आहे. आंध्रभृत्य ऊर्फ शातवाहन हे माहाराष्ट्रिक लोकां हून अगदीं भिन्न लोक होते. नाणेघांटांतील भित्तिचित्रांत आंध्रभृत्य राजे महारठिगनकयिरोला आपल्या हून निराळ्या वंशांतला म्हणून स्वच्छ लिहून ठेवतात. आंध्रभृत्य आणि माहाराष्ट्रिक हे जर एका च वंशांतील असते, तर महारठिगणाचा त्यांनीं स्वतंत्र निर्देश केला नसता. आंध्रभृत्य ऊर्फ शातवाहन हे जर माहाराष्ट्रिक नव्हत, तर ते कोण व कोठचे लोक होते ह्या बाबीचा निर्णय करणें अगत्याचें आहे.

आंध्र, आंध्रजातीय, आंध्रभृत्य, शालिवाहन, शाकवाहन, आणि शातवाहन, अश्या सहा संज्ञा आंध्रभृत्य म्हणून जे राजे महाराष्ट्रदेशांत झाले त्या राजांना लावलेल्या पुराणांतून, शिलालेखांतून व संस्कृतग्रंथांतून आढळतात. ह्या संज्ञांचा अर्थ काय! प्रथम शालिवाहन शब्द घेऊं. वाहनं आहितात् (८–४–८) या सूत्रा प्रमाणें शालिवाहण असें णकारान्त रूप असावयास पाहिजे, परंतु सर्वत्र निरपवाद शालिवाहन असें नकारान्त रूप आढळतें. याचा अर्थ इतका च कीं शालिवाहन हें नकारान्त रूप योजिणारे जे आंध्रभृत्य म्हणून कोणी लोक ते पाणिनिय कालीन शालिवाहण हें शुद्ध म्हणजे संभावित रूप न योजितां, अशुद्ध म्हणजे अशिष्ट शालिवाहन असें नकारान्त रूप योजीत. म्हणजे आंध्रभृत्य हे स्वतःच्या नांवाचा शिष्ट उच्चार न करतां, अशिष्ट उच्चार करीत. अर्थात् सकृद्दर्शनीं असें म्हणावें लागतें कीं आंध्रभृत्य लोक संस्कृत उच्चार करणारे नसून प्राकृत उच्चार करणारे लोक होते. अर्थात्, शालिवाहन हा शब्द व हें नकारान्त उपनाम पाणिनिकाला नंतर प्रचारांत आलें. इतिहासा वरून सिद्ध च आहे कीं शालिवाहन राजे पाणिनि नंतर अनेक शतकांनीं उदयास आले. अपभ्रष्ट उच्चारा वरून हि हीच बाब सिद्ध होत आहे. हें झालें उच्चारा संबंधानें. आतां शालिवाहन या शब्दाचा अर्थ काय तें पाहूं.

वाहनं आहितात् (८–४–८) या सूत्रा प्रमाणें शालिवाहण हा सामासिक शब्द शालयो वाह्याः यस्मिन् वाहने तत् शालिवाहणम्. साळीचें भात भर-

लेली जी गाडी तिला पाणिनीय कालीं शालिवाहण म्हणत. शालिवाहण हें विशिष्ट चिन्ह ज्यांचें ते शालिवाहण लोक किंवा कुटुंब. कदंब वृक्ष हें ज्यांचें विशिष्ट देवक त्या कुटुंबाचें जसें कदंब हें आडनांव, तसें च शालिवाहण हें विशिष्ट देवक ज्यांचें ते शालिवाहण या कुटुंबाचें आडनांव. शालिवाहण राजांचें शालिवाहण हें देवक असण्याचें कारण असें दिसतें कीं ज्या देशांत हे लोक प्रथम रहात असत तेथें साळीचे तांदूळ हें निर्वाहाचें मुख्य धान्य असे. असा देश म्हटला म्हणजे शालिवाहनांचा आंध्र देश. आंध्रदेशांत खाण्याचें मुख्य धान्य साळीचे तांदूळ अद्याप हि आहेत व पुरातन कालीं हि होते. तात्पर्य, शालिवाहन हें आडनांव धारण करणारें राजघराणें मूळचें आंध्रदेशीय होतें, हें शालिवाहन या शब्दा वरून सिद्ध होतें. इतिहासा वरून व शिलालेखां वरून सर्वप्रसिद्ध च आहे कीं शालिवाहनराजे आंध्रदेशीय होते.

आतां शाकवाहन या शब्दाचा अर्थ करूं. पाणिनीय दृष्ट्या शब्द शाकवाहण असा हवा. ज्या अर्थी शाकवाहन असा पाठ सर्वत्र आढळतो त्या अर्थी शालिवाहन शब्दा वर जी टीका केली ती सर्व या हि शब्दाला लागू पडते. शाकवाहण म्हणजे भाजीची गाडी. विशेषतःआळू वगैरे भाजीची गाडी. आंध्रदेशांतील भात खाणाऱ्या लोकांना आळू वगैरे भाजी हि पुरातनकाला पासून फार आवडत असे असें दिसतें. सबब शालिवाहन आडनांवा इतकें च शाकवाहन हें हि आडनांव आंध्रजातीय राजांच्या एका कुळाला लागलें जावें हें साहजिक आहे. पाणिनीच्या क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् (२–१–६०) या सूत्राला शाकपार्थिवानां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसख्यानं हें वार्तिक कात्यायन जोडतो. शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। भाजी ज्या राजाला विशेष आवडते तो शाकपार्थिव म्हणावा, असें कात्यायन सांगतो. पाणिनीला हा शाकपार्थिव शब्द व अर्थात् अर्थ माहीत नाहीं. कात्यायनकालीं भाजी विशेषतः आळ्वादिकांची भाजी ज्या राजांना प्रिय होती अश्या राजांना शाकपार्थिव ही संज्ञा कात्यायनकालीं सर्वतोमुखी झालेली होती व भाषेंत रूढ होऊन गेली होती, सबब कात्यायनानें हा शाकपार्थिव शब्द नमूद करून ठेविला. इतर कोणी यःकश्चित् माणूस भाजी वर सडकून हात मारणारा असता तर त्याच्या संबंधानें शाकमनुष्यः इत्यादि संज्ञा प्रचलित झाल्या असत्या कीं काय याचा फारसा संशय घ्यावयाला नको. बहुशः अशी संज्ञा सामान्य माणसा संबंधानें प्रचलित होण्यांत विशेष मातब्बरी नसते. राजे वगैरे राष्ट्रांतील अत्यंत प्रमुख लोकांच्या अत्यंत क्षुद्र संवई वर हि जनतेची सूक्ष्म नजर असते व त्या थोर लोकांच्या क्षुद्र लकबांचें हि स्तुतिस्तोत्र किंवा निंदाकुत्सना लोकांच्या भाषणाचा विषय होऊन बसतो. अश्या रीतीनें हा शाकपार्थिव शब्द अस्तित्वांत आलेला आहे. कात्यायनकालीन हे शाकपार्थिव ऊर्फ

भाजीखाऊ म्हणून सर्वतोमुखीं प्रसिद्ध झालेले राजे कोण? ज्या देशांत साळीचें भात खूप पिकतें व जेथील लोक भाताला तोंडीलावणें भाजीचें सडकून घेतात त्या देशांतील हे राजे असावेत. असे देश कात्यायनकालीन म्हटले म्हणजे पूर्वसमुद्रा कडील कलिंग व आंध्र हे देश संभवतात. कलिंगदेशचा राजा खारवेल शकपूर्व २४१ ऊर्फ ख्रिस्तपूर्व १६३ च्या सुमारास झाला. शकपूर्व ४०० च्या सुमारास झालेल्या कात्यायनाच्या कालीं कलिंगदेशांत खारवेलाचें पूर्वज हयात असावेत, किंवा खारवेलाच्या घराण्याच्या पूर्वीच्या घराण्याचें राजे हयात असावेत. ह्या कलिंगांतील म्हणजे त्रिकलिंग किंवा तैलंगदेश म्हणून ज्याला संज्ञा पुढें पडली त्या संयुक्तदेशाच्या एका भागांतील राजांना त्यांच्या नित्याच्या भातभाजीच्या खाण्या वरून विनोदानें शाकपार्थिव हें नांव कात्यायन-कालीं रूढ झालेलें असावें. तसेंच खारवेल या कलिंगराजानें शातकर्णि नांवाच्या आंध्रराजाला जिकल्याचा उल्लेख हत्तिगुंफा येथील लेखांत आलेला आहे. म्हणजे शातकर्णी नांवाचा कोणी आंध्रराजा खारवेलाच्या समकालीन होता. ह्या शातकर्णीचे पूर्वज कोणी तरी राजे आंध्रदेशा वर कात्यायनकालीं हयात असावेत. आंध्रदेशांतील लोक भात व भाजी खाण्या बद्दल प्रसिद्ध आहेत. ही च प्रसिद्धि कात्यायनकालीं तेथील राजांसंबंधानें लोकांत असून विनोदानें त्या राजांना शाकपार्थिव हें नांव सर्वतोमुखीं झालेलें असावें. तात्पर्य, शालि व शाक खाण्या बद्दलची प्रसिद्धि कलिंग व आंध्र या देशांतील राजांची कात्यायनकालीं विशेष होती असें दिसतें. मध्यदेशांतील राजे प्राधान्यानें घीश-कर किंवा डाळरोटी किंवा शिरापुरी खाणारे असून तोंडीलावण्याला भजी किंवा चटणी थोडीशी घेत, आळ्वादींची भाजी किंवा चिंचेचें आंबट कढण किंवा तिखटाची भसकापुरी पाहून त्यांच्या अंगावर कांटा उभा राही. सबब, मध्य-देशांतील राजांचा व आंध्रकलिंगादिदेशांतील राजांचा जेव्हा युद्धादि शत्रुमित्रभाव उत्पन्न झाला, तेव्हां शाकपार्थिव हा वैनोदिक शब्द निर्माण झाला. एणें प्रमाणें शाकपार्थिव हा शब्द विनोदानें शाकवाहन राजांना लावला जाऊं लागला. मूळचें त्यांचें आडनांव शाकवाहन म्हणजे "भाजीची गाडी" हें होतें च. कदाचित् शाकपार्थिव हा समास शाकवाहनपार्थिव असा मूळचा असून, नंतर वाहन या मध्यमपदाचा लोप होऊन शाकपार्थिव असा बनला गेला असल्याचा बहुत संभव आहे. कोणता हि संभव स्वीकारिला, तत्रापि भात व भाजी यां वरून ह्या आंध्रजातीय राजांना शालिवाहन व शाकवाहन हीं आडनांवें पड-लेलीं आहेत यांत संशय नाहीं.

आतां शातवाहन या तकारी शब्दाचा अर्थ लावूं. शाताः वाहनाः येषां ते शातवाहनाः। शात म्हणजे तिखट आणि वाहन म्हणजे बैल किंवा घोडे.

ज्यांचे गाडीचे बैल किंवा घोडे तिखट किंवा चलाख आहेत त्यांना शातवाहन म्हणत. शालिवाहन व शाकवाहन या शब्दांनीं भात व भाजी या पदार्थांशीं संबंध येतो. शातवाहन या शब्दाचा संबंध बैल किंवा घोडे याशीं येतो. मूळचे शातवाहन राजे बैलाच्या गाड्यांनीं आपल्या उदमाचा व्यवहार करीत असावेत, असा अर्थ शातवाहन या शब्दा पासून निघतो. बहुशः हे राजे मूळचे शेतकरी, कुंभार वगैरे असावेत. या राजांच्या अनेक आडनांवांत व विशेषनावांत शातकर्णि हा हि शब्द येतो. शाताः कर्णाः येषां ते शातकर्णाः। कापलेले आहेत ज्यांचे कान असे जे बैल त्यांना शातकर्ण म्हणत. खुणे करतां बैलांचे कान चिरफाडण्याची व कापण्याची चाल सध्यां प्रमाणें च पुरातनकालीं असे. जनावरांच्या कानां वर पांच व आठ ह्या आंकड्यांचे डाग देण्याची चाल ऋग्वेदकाला पासूनची आहे. तशी च जनावरांचे कान खुणे खातर चिरफाडण्याची चाल हि पुरातन असून, शातवाहनराजांच्या खड्डींतलि किंवा गोठ्यांतील किंवा पागेंतलि जनावरांचे कान चिरफाडण्याची चाल असे असें दिसतें. त्या वरून शातकर्णि हें नांव शातवाहनकुलांतील कित्येक राजांना पडलेलें असावें. चिरफाडलेल्या कानांचे बैल ज्यांच्या जवळ आहेत ते शातकर्ण. शातकर्णाचें अपत्य शातकर्णि. ह्या कान कापण्याच्या दृष्टीनें पहातां, शातवाहन शब्द शातकर्णवाहन असा मूळचा धरून, नंतर कर्ण या मध्यमपदाचा लोप करून शातवाहन असा बनला गेला असल्याचा संभव आहे. शातवाहन म्हणजे कापलेले कान ज्यांचे आहेत असे बैल ज्यांचे आहेत ते राजे. हा अर्थ घेतला म्हणजे शात या शब्दाचा तीक्ष्ण, चलाख, हा अर्थ करण्याची जरूरी रहात नाहीं. शातवाहन व शातकर्ण व शातकर्णि या तिन्ही शब्दांचा अर्थ, चिरफाडलेले कान ज्यांचे आहेत असे बैल ज्या राजांजवळ प्रामुख्यानें असत ते राजे, असा होतो व तो सर्वतो प्रकारें समीचीन दिसतो.

शालिवाहन, शाकवाहन, शातकर्णि व शातवाहन, या चार शब्दां वरून खालील बाबी निष्पन्न होतातः—(१) आंध्रभृत्य राजे साळींचे तांदूळ खाणारे होते, (२) आळ्वादींच्या भाज्या खाणारे होते, (३) कलिंग किंवा आंध्र देशांतील मूळचे होते, (४) त्यांच्या बैलांचे कान खुणे खातर चिरफाडलेले असत, व (५) मूळचे आंध्रभृत्य राजे शेतकरी, कुंभार, वगैरे खालच्या वर्गा पैकीं होते. शालिवाहन राजाचा कुंभाराशीं असलेला संबंध शालिवाहनाच्या मराठी बखरींत वर्णिलेला सर्वप्रसिद्ध च आहे.

आतां आंध्र, आंध्रजातीय, व आंध्रभृत्य या शब्दांचा अर्थ लावूं. शातवाहन राजे मूळचे पैटणचे पेटेनिक ऊर्फ प्रतिष्ठानकनिवासी नव्हत, मूळचे आंध्रदेशांतील होत, याबद्दल वाद नाहीं. पुराणांतून यांना आंध्र व आंध्रजातीय म्हटलेलें

आहे, तें हि ठीक च आहे. आंध्रदेशांतील फारा दिवसांचे रहिवाशी या दृष्टीनें देशा वरून शातवाहन राजांना आंध्र हें नांव पडावें हें सुयुक्तिक दिसतें. आंध्रदेशांत पुष्कळ दिवस पिढ्यानपिढ्या राहिल्या वरून आंध्र हें नांव यद्यपि पडलें असलें, तत्रापि शातवाहन राजे मूळचे कोणत्या जातीचे होते, या बाबीचा निर्णय तेवढ्या वरून कायमचा होत नाहीं. आंध्र या शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. (१) आंध्रदेशांत असलेले जे मूळचे भौम ऊर्फ भूमिज अनार्य आंध्र ते लोक आंध्र या संज्ञेनें ओळखिले जात हा एक अर्थ. आणि आंध्रदेशांत जेते म्हणून वसति करावयाला जे आर्य लोक गेले त्यांचा निवास त्या अनार्य देशांत फार काल झाला म्हणून त्या आर्यांना त्या देशावरून आंध्र हें नांव पडलें, असा दुसरा अर्थ. म्हणजे आंध्रदेशांत (१) आर्य आंध्र व (२) अनार्य आंध्र, असे दोन प्रकारचे लोक असत, अशी निष्पत्ति होत्ये. पैकीं शातवाहन राजे अनार्य आंध्रां पैकीं होते किंवा आर्य आंध्रां पैकीं होते? या शंकेचें निवारण करण्यास एक साधन आहे. यांचीं पांचपंचवीस नांवें पुराणांतून व शिलालेखांतून व नाण्यां वर दिलेलीं उपलब्ध आहेत. हीं नांवें आर्यभाषेंतील आहेत किंवा अनार्यभाषेंतील आहेत? शातवाहनांचीं एकोनएक स्त्रीपुरुषनामें आर्य जी संस्कृत भाषा किंवा प्राकृत भाषा ती पैकीं आहेत. तेव्हां उघड च झालें कीं शातवाहनराजे आर्य आंध्र होते. ते अनार्य आंध्रभाषा बोलत नसत, आर्य प्राकृत भाषा बोलत. आंध्रभृत्यांच्या कारकीर्दींत माहाराष्ट्री नांवाची जी प्राकृत ती अत्यन्त उदयास आली, हें सर्वमान्य आहे. एणें प्रमाणें शातवाहनांना लाविलेल्या आंध्र व आंध्रजातीय या नांवाची उपपत्ति निर्णीत झाली. आतां आंध्रभृत्य या शब्दाचा अर्थ काय तो पाहूं. आंध्रांचे भृत्य ते आंध्रभृत्य, असा उघडउघड समास सोडवितां येतो. एथें असे प्रश्न उद्भवतात कीं (१) ज्यांचे भृत्य शातवाहन राजे होते ते आंध्र कोण?, (२) स्वतः शातवाहन जर आंध्र होते तर त्यां हून निराळे असे हे त्यांचे धनी दुसरे आंध्र कोण?, व (३) भृत्य या शब्दाचा खरा अर्थ काय? पैकीं तिसरा प्रश्न प्रथम विचारांत घेऊं व तदनुषंगानें इतर दोन्ही प्रश्नांचा निर्वाह करूं. भृ धातूला क्यप् लागून भृत्य हा शब्द साधतो. क्यप् कर्तरि असतो किंवा कर्मणि असतो. सूर्य हा शब्द सृ धातूला कर्तरि क्यप् लागून झालेला आहे. स्तुत्य हा शब्द स्तु धातूला कर्मणि क्यप् लागून झालेला आहे. भृ धातूला हे दोन्ही क्यप् लागतात. कर्मणि क्यप् लागून झालेल्या भृत्यः या शब्दाचा अर्थ भ्रियते इति भर्तव्यः असा होतो. कर्तरि क्यप् लागून झालेल्या भृत्यः या शब्दाचा अर्थ भरति इति भृत्यः असा होतो. भृ म्हणजे धारण करणें. भृत्य म्हणजे धारण करणारा. आंध्रभृत्य म्हणजे आंध्रांना भरण

करणारा, धारण करणारा, साह्य करणारा, रक्षण करणारा. आंध्र म्हणून कोणी आंध्रदेशीय राजे होते, किंवा आंध्र हें राष्ट्र होतें, त्या आंध्र राजांना किंवा राष्ट्राला किंवा लोकांना साह्य करून रक्षण करणारे जे ते आंध्रभृत्य. शुंगभृत्य या शब्दाचा हि अर्थ शुंगाचे सेवक असा कर्माणि करण्यांत सौरस्य नाहीं, शुंगाचें साह्य करणारे, शुंगाचें भरण, धारण, रक्षण करणारे असा कर्तरि अर्थ करण्यांत स्वारस्य आहे. काण्वायनांनीं शुंगांचें साह्य करून व रक्षण करून, नंतर त्या दुर्बल शुंगांचें राष्ट्र आपण च स्वतः चालविलें. तसें च आंध्रांचें साह्य व रक्षण करून शातवाहनांनीं त्या दुर्बल आंध्रांचें राष्ट्र आपण च स्वतः चालविलें. तात्पर्य, आंध्रभृत्यांच्या म्हणजे शातवाहनांच्या अगोदर आंध्रदेशा वर कोणी आंध्र आर्य किंवा अनार्य राजे होते ते दुर्बल झाले, तेव्हां आर्य जे शातवाहन त्या आर्य आंध्रांनीं दुर्बल आर्य किंवा अनार्य आंध्राचें राज्य व राष्ट्र आपण स्वतः च चालविलें. असा एकंदर इतिहास दिसतो. पुढें या आंध्रभृत्य म्हणजे आंध्रांचें राष्ट्र रक्षण करणाऱ्या शातवाहनांनीं पूर्वेकडील आंध्रदेशा पासून पश्चिमे कडील अपरांतादि सर्व देश जिंकून मोठें विस्तीर्ण साम्राज्य स्थापन केलें. आंध्र, आंध्रजातीय, आंध्रभृत्य, शालिवाहन, शाकवाहन, शातवाहन, शातकर्णि, इत्यादि शब्दांची मीमांसा हीं अशी बरी च विपुल माहिती देणारी आहे. पुराणांतून व शिलालेखांतून व नाण्यां वरून जीं आंध्रभृत्यांचीं पांच पंचवीस नांवें उपलब्ध झालेलीं आहेत, शेवलकुरस व विळिवायकुरस हीं दोन नांवें सुद्धां, तीं सर्व संस्कृत किंवा संस्कृतभ्रष्ट प्राकृत आहेत, ही बाब लक्ष्यांत घेतली म्हणजे हा शातवाहनांचा राजवंश वंशानें व भाषेनें आर्य होता असें म्हणावें लागतें. इतकें च कीं हा राजवंश क्षत्रियवर्णाचा नसून शेतकरी, कुंभार, इत्यादि कनिष्ठवर्णाचा होता. ब्राह्मणकन्या व नागपुरुष यांच्या पासून ह्या राजवंशाची उत्पत्ति झाली, अशी हि आख्यायिका आहे. कोणती हि लोककथा स्वीकारिली, तत्रापि एवढें निश्चित आहे कीं हा शातवाहन राजवंश माहाराष्ट्रिकां प्रमाणें क्षत्रिय नव्हता. नाणेघाटांतील भित्तिचित्रा खालीं शातवाहन राजांनीं महारठिगनकयिरोचा स्वतंत्र उल्लेख कां केला तें आतां स्पष्ट उलगडतें. शातवाहन राजे वंशानें शूद्रसम व देशानें आंध्र होते व माहाराष्ट्रिक लोक वंशानें क्षत्रिय व देशानें दंडकारण्यक होते.

शाकवाहन शब्दाचा दुसरा एक अर्थ आहे. मूळशब्द शक्रवाहन. त्याचा अपभ्रंश सक्कवाहण. सक्कवाहणाचें साकवाहण. त्याचें अज्ञानानें पुनःसंस्कृतीकरण शाकवाहन. शक्रस्वामिकं वाहनं शक्रवाहनं. शक्रवाहनं येषां चिन्हं ते शक्रवाहनाः । शक्रवाहन हें आंध्रभृत्यांचें मूळ आडनांव होतें, असा ह्या निरुक्तीचा अर्थ होतो.

शाकवाहनवंशांत गौतमीपुत्र, वासिष्टीपुत्र, इत्यादि नांवें मातेच्या नांवा वरून पडलेलीं स्पष्ट आहेत. त्या अर्थी मातृवंशपद्धति ह्या शातवाहनवंशांत प्रचलित होती असें म्हणतां येतें. माहाराष्ट्रिकांत मातृवंशपद्धति नव्हती. शातवाहन माहाराष्ट्रिक नव्हते, या विधानाला हें एक आणीक पोषक कारण उपलब्ध होतें.

९४ आंध्रभृत्यां प्रमाणें, चालुक्य हि माहाराष्ट्रिक नव्हते. चालुक्य हे मूळचे अयोध्याप्रांतांतील उच्च वैदिकधर्मी क्षत्रिय होते. चालुक्यां प्रमाणें च राष्ट्रकूट हि चेदिदेशांतील लत्तनूर ऊर्फ रतनपूर प्रांतांतून व शहरांतून आलेले क्षत्रिय लोक होते. यादव मथुरा प्रांतांतून आलेले उत्तरदेशीय क्षत्रिय सर्वप्रसिद्ध आहेत. म्हणजे उत्तरे कडून येणाऱ्या क्षत्रियांच्या विस्तीर्ण साम्राज्य उभारणाऱ्या सामर्थ्या पुढें प्राथमिक गणराज्य करण्याचा अभ्यास करीत असलेल्या माहाराष्ट्रिकांना सदा मान वांकवावी लागे. माहाराष्ट्रिकांना विस्तीर्ण साम्राज्य करण्याची जर ऐपत असती तर शातवाहनांच्या समाप्तीच्या वेळेस आलेली संधि ते फुकट दवडते ना. चालुक्य, राष्ट्रकूट, पुनः आलेले चालुक्य, यादव, इत्यादींच्या समाप्तीच्या वेळीं हि माहाराष्ट्रिकांनीं कांहीं एक हालचाल केलेली नाहीं. ह्या वरून उघड झालें कीं, विस्तीर्ण राज्यें उभारण्याला शस्त्रें, अस्त्रें, मुत्सद्देगिरी इत्यादींची जी वरिष्ठ प्रकारची ऐपत लागते ती महाराष्ट्रिकांच्या ठायीं दिसून येण्याची सोय च नव्हती, इतके ते शस्त्रें, अस्त्रें, मुत्सद्देगिरी व बनाव सजविण्याच्या कामीं दुर्बल होते. ही असली अनुकंपनीय दुर्बलता देशोदेशीं असलेली आढळते. उदाहरणार्थ, प्राचीन ब्रिटन लोक घ्या. रोमन, डेन, आंगल, साक्सन व नार्मन इत्यादि एका पाठी मागून एक बलिष्ट लोक येऊन राज्यें करूं लागले; तत्रापि ब्रिटन मधील ब्रिटन लोक जेथल्या तेथें च सुस्त होते. ह्याचें कारण उच्च प्रकारची कारवाई करण्याची ऐपत ह्या अर्धरानटी लोकांना एका धडयानें येण्याची सोय व संभव नव्हता. दुसरें उदाहरण आपल्या घरचें पंजाब्यांचें घ्या. अफगानी, इराणी, तुराणी इत्यादि नाना वंशांचे मुसलमान पंजाबांत आले, समाप्त झाले व त्यांची जागा दुसऱ्या वंशाच्या मुसुलमानांनीं पटकाविली; परंतु पंजाबी जागच्या जागीं निश्चेष्ट होते. तो च प्रकार माहाराष्ट्रिक नांवाच्या गणराजांचा होता. शातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, हे उत्तरे कडील क्षत्रिय आर्य पडल्या मुळें त्यांचें अधिराज्य माहाराष्ट्रिकांना दुःसह वाटलें नाहीं अशी तात्पुरती कल्पना करूं; परंतु यादवांच्या नंतर परधर्मी व क्रूर मुसुलमान आले त्या वेळीं तरी माहाराष्ट्रिकांनीं काय केलें ? कांहीं केलें नाहीं. स्वस्थ होते. उलटें, मुसुलमानांची पाइकी करण्यास हे लोक तयार झाले. ह्याचा अर्थ इतका

च कीं, स्वराज्य व साम्राज्य उभारण्याची ऐपत ज्या उच्च संस्कृतीनें आंगीं बाणते ती संस्कृति ह्या प्राथमिक माहाराष्ट्रिक लोकांत नव्हती.

९५ राजकीय दृष्ट्यां माहाराष्ट्रिक लोक हे असे अगदीं बाल्यावस्थेंत होते. त्यांच्यांत शकपूर्व १०० पासून शकोत्तर १५०० पर्यंतच्या सोळाशें वर्षांत राजकीय दृष्ट्या विशेष प्रगती होण्याची शक्यता नव्हती. ह्या अशक्यतेचें मुख्य कारण माहाराष्ट्रिक लोक ज्या हेतूनें दक्षिणेंत उतरले त्या हेतूंत सांपडतें. दक्षिणेंत उतरण्याचा माहाराष्ट्रिकांचा मुख्य हेतु स्वधर्मरक्षणार्थ नवीन वसाहती करणें हा होता. हें वसाहती करण्याचें काम सोळाशें वर्षे त्यांचें एक सारखें खळ न पडतां चाललें होतें. त्या मुळें वरती येऊन अधिराज्य कोणी केलें तरी त्याची त्यांना बिलकूल फिकीर वाटत नसे. वसाहती करण्याच्या कामांत अधिराजा आड आला नाहीं म्हणजे त्याच्या विरुद्ध माहाराष्ट्रिकांची तक्रार नसे. नवीन वसाहत करावी, तेथें पांच पंचवीस गांवें वसवावीं व तेथील पट्टकीलपणा व देशमुख्यपणा स्वयमेव स्वीकारून आनंदानें कालक्रमणा करीत असावी, असा व्यवसाय माहाराष्ट्रिकांचा असे. सोळाशें वर्षांत माहाराष्ट्रिकांनीं वसाहती वसविण्याचें काम मात्र नमुनेदार केलें असें म्हटल्यावांचून रहावत नाहीं. माहाराष्ट्रिकांनीं वसाहती केल्या म्हणजे उत्तरे कडील बलिष्ठ व कर्ते क्षत्रिय येऊन त्यांच्या वसाहतीं वरती आयतेंच अधिराज्य करीत. संस्कृतीनें कनिष्ठ दर्जाच्या कोंबडीनें अंडीं घातलीं म्हणजे वरिष्ठ संस्कृतीच्या गांवढ्यानें त्यां पैकीं कांहीं खाल्लीं असतां कोंबडीचें जसें कांहीं च बिघडत नाहींसें दिसतें, ती अंडीं घालण्याचें काम चालू च ठेवित्ये, त्या प्रमाणें माहाराष्ट्रिकांनीं वसाहती घातल्या वर त्यांतून कर घेण्याचें काम अधिराज येऊन हलकें च करीत व नवीन वसाहती घालण्याचें मेहनतीचें व सोशिकपणाचें काम माहाराष्ट्रिक चालू ठेवीत. माहाराष्ट्रिकांच्या वसाहतींच्या स्थापनेची दिशा त्यांच्या वरील अधिराज्यांच्या स्थापनेच्या दिशेवरून उत्तमोत्तम रेखाटतां येते. दक्षिणेंत पहिलें मोठें साम्राज्य म्हणजे पैठणास आंध्रभृत्यांचें. त्या च प्रमाणें माहाराष्ट्रिकांची पहिली मोठी भरभराटलेली वसाहत म्हणजे पैठणप्रांतांतली गोदावरीच्या तीरची. त्या च सुमारास विद्याधरवंशीय शिलाहारांचें राज्य तुंगभद्रेच्या तीरा जवळील तवरगिरीस म्हणजे तगरास स्थापिलें गेलें. म्हणजे तुंगभद्रेच्या तीरीं माहाराष्ट्रिकांनीं दक्षिणे कडून वसाहती केल्या. नंतर तगरच्या उत्तरेस माहाराष्ट्रिकांनीं आपल्या वसाहतीं वातापि ऊर्फ बादामी प्रान्तात नेल्या. त्या बरोबर पूर्व चालुक्यांनीं आपलें साम्राज्य बादामीस रोवलें. पुढें माहाराष्ट्रिक मालखेडपर्यंत उत्तरेस चढले. तेव्हां राष्ट्रकूटांनीं आपल्या

साम्राज्याची राजधानी मालखेडास नेली. कालान्तरानें माहाराष्ट्रिक मालखेडाच्या उत्तरेस कल्याणीकलबुर्गा प्रांतांत शिरले, तों त्यांच्या पाठोपाठ उत्तरचालुक्यांनीं कल्याणी शहराला आपल्या राजधानीत्वाचा मान दिला. शेवटीं कल्याणी-कलबुर्ग्याच्या उत्तरेस देवगिरी प्रांत माहाराष्ट्रिकांनीं वसविल्या वर यादवांनीं देवगिरीच्या अजिंक्य खडका वरून सर्व दक्षिणापथाचें अधिराज्य हांकिलें. इकडे तगराहून कांहीं माहाराष्ट्रिक करवीर टापूंत सरकले, तेव्हां शिलाहारांनीं करवीर-कऱ्हाड ह्या जागीं आपलीं मुख्य ठाणीं उभारिलीं. आणि तेथून खुद्द समुद्रतीरीं विजयाचे बाहुटे रोविले. अश्या तऱ्हेनें सोळाशें वर्षे वसाहती करण्याचा व देशमुख्या पटकाविण्याचा निरुपद्रवी उद्योग माहाराष्ट्रिकांनीं चालविला होता आणि उत्तरे कडील साहसी क्षत्रियांनीं ह्या वसाहतींच्या पाठोपाठ साम्राज्यें उभारण्याचा खटाटोप आंगिकारिला होता.

९६ शातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव इत्यादि उत्तरे कडील साहसी राज्यकर्त्यांनीं दक्षिणेंत जीं साम्राज्यें उभारिलीं तीं परकीय व अल्पसंख्याक परंतु संस्कृतीनें वरचढ अश्या लोकांनीं कमतरसंस्कृतीच्या माहाराष्ट्रिकां वर उभारलेलीं अधिराज्यें होतीं हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. ह्या परकीय अल्प-संख्याक राजकर्त्यांचे गुण उचलण्याची ऐपत किंवा बुद्धि माहाराष्ट्रिकांच्या ठाईं अत्यल्प होती, किंबहुना मुळीं च नव्हती म्हटली असतां चालेल. शातवाहनांचे विहार, चालुक्यांचीं व यादवांचीं सुंदर देवालयें व राष्ट्रकूटांचीं लेणीं ह्या परकीय राज्यकर्त्यांच्या राशियतींतील स्थापत्यकलाविषयक प्रावीण्याची साक्ष देतात. फर्दापूर व दौलताबाद येथील मूर्तिकर्म व चित्रकर्म ह्या राज्यकर्त्यांच्या वेळच्या अद्भुत कारागिरीचीं मूर्तिमंत स्मारकें आहेत. पण, ह्या परकीय स्थापत्यकलेचा, मूर्तिकर्माचा किंवा चित्रकलेचा गंध हि माहाराष्ट्रिकांना कधीं शिवलेला दिसत नाहीं. हे परकीय राज्यकर्ते अस्तंगत झाल्या बरोबर त्यांच्या कला हि त्यांच्या बरोबर अस्तास गेल्या. ह्या कला जर महाराष्ट्रांतील महरट्ट लोकांच्या असत्या, तर चालुक्यराष्ट्रकूटादि राज्यकर्ते गेल्या बरोबर देशांतून त्या समूळ नाहींश्या झाल्या नसत्या. पुढें मराठ्यांच्या अंमलांत त्या पुनः उदयास आल्या असत्या म्हणावें तर दोन अडीच शें वर्षांच्या मराठ्यांच्या अमदानींत एक हि देऊळ किंवा एक हि मूर्ति किंवा एक हि चित्र असें दाखवितां यावयाचें नाहीं कीं जें चालुक्यादींच्या देवालयाशीं किंवा मूर्तींशीं किंवा चित्राशीं दूरची हि बरोबरी करील. ह्या साऱ्या रडगाण्याचा अर्थ असा कीं माहाराष्ट्रिक लोक बऱ्या च कनिष्ठ संस्कृतीचे लोक होते. साम्राज्यें चालविण्याची कला जशी त्यांच्या आटोक्याच्या बाहेरची होती तश्या च इतर हि उच्च कला त्यांच्या होऱ्यांत येण्या सारख्या नव्हत्या.

९७ भाषेच्या व वाङ्मयाच्या हि प्रांतांत माहाराष्ट्रिक लोक असे च मागसलेले होते. शाकवाहनांच्या कारकीर्दीत राज्यकर्ते प्राकृत भाषा बोलणारे पडल्या मुळें, महाराष्ट्री भाषेला किंचित् उत्तेजन मिळालें. त्या उत्तेजनाचें फल एवढें च झालें कीं शें दोन शें महाराष्ट्री कवि किंचित् गुणगुण करूं लागले. गाथासप्तशतींत बऱ्या च महाराष्ट्री कवींच्या कृतींतील उतारे हाल शातवाहनानें दिले आहेत. ह्या काव्यप्रांता खेरीज शास्त्र, व्याकरण, मीमांसा, गणित, ज्योतिष, स्थापत्य, इतिहास इत्यादि गहन विषयां वर महाराष्ट्रींत एक ओळ हि लिहिली गेली नाहीं. रावणवहो, गौडवहो, कर्पूरमंजरी, हीं हलक्या वाङ्मया वरील पांच चार मोठीं म्हणावयाचीं पुस्तकें काय तीं महाराष्ट्री भाषेंतलि ग्रंथसंपत्ति होय, आणि हे हि पांच चार ग्रंथ महाराष्ट्री भाषा मृत्युपंथास लागल्या काळचे आहेत, महाराष्ट्रीच्या ऐन तारुण्यांतील नव्हत. जैनमहाराष्ट्री हि निराळी च बोली असल्या मुळें, तींतील धर्मादिविषयक ग्रंथ प्रस्तुतप्रकरणीं जमेस धरण्या सारखे नाहींत. संस्कृत नाटकांत उच्च स्त्रियांच्या तोंडीं जीं पद्यें कवींनीं घातलेलीं आढळतात तीं एवढें च दाखवितात कीं महाराष्ट्री भाषेंत सुंदर पद्यरचना बरी च कमाविली गेली होती. उच्च स्त्रियांच्या तोंडीं महाराष्ट्री पद्यें घालीत ह्याचें कारण असें होतें कीं हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व राजे माहाराष्ट्रिक स्त्रियांशीं विवाह करण्यांत भूषण मानीत, अश्या करितां कीं ह्या माहाराष्ट्रिक ऊर्फ माहाराजिक लोकांचा वंश त्या कालीं अत्यंत शुद्ध गणिला जाई. असा हा माहाराष्ट्रिकांच्या भाषेचा एकंदर पल्ला होता. वाङ्मयवैपुल्याच्या दृष्टीनें किंवा भारदस्तपणाच्या दृष्टीनें हा पल्ला अत्यन्त क्षुद्र होता. पण तो हि थोडक्या च अवधींत संपुष्टांत आला. शक पांचशें च्या सुमारास महाराष्ट्री भाषेला उतरती कळा लागली. शक पांच शें पर्यंत शिलालेख, ताम्रपट, काव्यग्रंथ, वगैरे लिखाण प्राकृत भाषेंत होत असे, तें चालुक्यांच्या अमदानी पासून बंद पडून संस्कृत भाषेंत होऊं लागलें. व्रात्यांच्या व पतितांच्या व पाखंडांच्या बौद्धक्रांतीला व त्यांच्या प्राकृत भाषांना आळा घालतां घालतां, वैदिक धर्माचें व संस्कृत भाषेचें पुनरुज्जीवन ब्राह्मणांना व त्रैवर्णिकांना शक चारशें पाचशें च्या सुमारास शक्य झालें. संस्कृतसिंह आखाड्यांत उतरल्या बरोबर प्राकृतमर्कटांनीं भयानें बहुतेक प्राणत्याग केला. महाराष्ट्री भाषा सरकारदरबारांतून मागें पडावयाला वैदिक धर्माचें पुनरुज्जीवन हें तर एक कारण झालें च. परंतु ह्या हून हि जबरदस्त कारण कित्येक शतकें महाराष्ट्री भाषेला समाधि देण्याचें काम संथपणें करीत होतें. तें कारण सामाजिक होतें. माहाराष्ट्रिक लोक ज्या कालीं दक्षिणारण्यांत वसाहती करण्यास उतरले त्या कालीं त्यांना ह्या प्रदेशांत त्यांच्या हून हि संस्कृतीनें कनिष्ट असे दुसरे एक लोक भेटले. हे लोक म्हणजे ज्यांना नागलोक म्हणतात ते. जनमेजयानें जेव्हां सर्पसत्र म्हणजे नागांचा

नायनाट आरंभिला तेव्हां हे लोक उत्तरेतून दक्षिणेंत आले. जनमेजयाच्या वेळची जी जुनाट संस्कृत म्हणजे वैदिक भाषा तिचा अपभ्रंश हे नाग लोक बोलत. ह्या नागलोकांची एकंदर संस्कृति माहाराष्ट्रिकांच्या संस्कृती हून हि खालच्या दर्ज्याची होती. ह्यांशीं शरीरसंबंधादि मिलाफ माहाराष्ट्रिकांचा होऊन आस्तेआस्ते माहाराष्ट्रिक व नाग ह्यांच्या मिश्रणा पासून एक नवीन राष्ट्र उत्पन्न होत होतें. हें नवीन राष्ट्र म्हणजे ज्यांना महरट्टे, म्हराटे, मऱ्हाटे, मराठे म्हणतात ते. एक भाषा बदलून तिच्या स्थानीं तत्सदृश अशी दुसरी भाषा जेव्हां प्रचलित झालेली दिसते तेव्हां त्या भाषान्तरप्रचलनाच्या बुडाशीं दोन राष्ट्रांचें किंवा लोकांचें सम्मेलन झालेलें नियमानें आढळतें. सामाजिक संम्मेलन ज्या मानानें दाट किंवा विरळ असेल त्या मानानें त्या दोन भाषांचें मिश्रण दाट किंवा विरळ होतें. एक समाज दुसऱ्या समाजा हून अती च अती बलिष्ठ असला व हे दोन समाज शेजाराला आले व त्यांच्यांत विशेष संघट्टन झालें, तर कनिष्ठ समाजाची भाषा अजीबात मरून जाते व तो कनिष्ठ समाज बलिष्ठ समाजाची भाषा अपभ्रष्ट रूपानें सर्वस्वीं बोलूं लागतो. त्रैवर्णिक व एतद्देशज शूद्र या दोन समाजांचें जेव्हां सम्मेलन झालें तेव्हां हा प्रकार घडून आला. शूद्रांची मूळ भाषा सपशेल बुडून गेली. नागांचा व आर्यांचा जेव्हां उत्तर हिंदुस्थानांत जनमेजयकालीं व तत्पूर्वीं संगम झाला, तेव्हां हि हा च प्रकार घडला. नागांची मूळ भाषा अजीबात लोपून गेली व ते वैदिक भाषेचा अपभ्रष्ट उच्चार करून ती आर्यभाषा बोलूं लागले. माहाराष्ट्रिकांचा व नागांचा जेव्हां दक्षिणेंत संगम, सहवास व शरीरसंबंध झाला, तेव्हां नागांचा जुनाट वैदिक भाषापभ्रंश व माहाराष्ट्रिकांची महाराष्ट्री ह्या दोन अपभ्रष्ट आर्यभाषांचा मिलाफ होऊन दोन्हींच्या लकबा जींत दृष्टचुत्पत्तीस येतात ती मराठी भाषा जन्मास आली. मराठी भाषेंत महाराष्ट्रींत नाहींत परंतु वैदिक भाषेंत आहेत व संस्कृत भाषेंत नाहींत परंतु वैदिक भाषेंत आहेत असे प्रयोग व प्रत्यय व क्रियापदरूपें जीं दृष्टिस पडतात त्याचें कारण नागांची महाराष्ट्री भाषेहून जुनी अशी वैदिकभाषापभ्रंशभाषा होय. महाराष्ट्रींत नाहींत परंतु वैदिकभाषेंत आहेत अश्या दोन लकबा उदाहरणार्थ येथें उतरतों. मराठींत करूनश्यानी, जेऊनश्यानी, घेऊनश्यानी असें एक धातुसाधित अव्यय शूद्रांच्या व देशस्थांच्या बोलण्यांत येतें. हा श्यानी प्रत्यय आर्ष, मागधी, महाराष्ट्री, सौरसेनी, पैशाची, अपभ्रंश किंवा प्राकृतभाषा ऊर्फ पाअडभाषा ऊर्फ पाली भाषा अश्या कोणत्या च प्राकृत भाषेंत नाहीं. हा प्रत्यय पाणिनीय संस्कृत भाषेंत हि नाहीं. हा फक्त वैदिक भाषेंत आहे व तो हि अत्यंत तुरळक आहे. वैदिक भाषेंत सन् ला इ प्रत्यय लागून सनि असें सतम्यंत रूप धातूंना जोडून

कांहीं थोडीं धातुसाधित अव्ययें बनतात; जसें, गृणीषणि, तरीषणि, नेषणि इ. इ. इ. ह्या सनि–षणि प्रत्यया पासून मराठी श्यानि प्रत्यय आला आहे. आतां श्यानि प्रत्यय मराठींत महाराष्ट्रींतून तर आला नाहीं, कारण महाराष्ट्रींत असा प्रत्यय च मुदलांत नाहीं. तेव्हां मराठींत तो आला कोणत्या द्वारानें? मराठीचा व वैदिक भाषेचा निकट सहवास तर कालान्तरा मुळें कधीं च शक्य नव्हता. तेव्हां एक च तोड राहिली. हा प्रत्यय नागलोकांच्या वैदिक अपभ्रंशांतून मराठींत आला. दुसरें उदाहरण झडकरि, चटकरि इत्यादि धातुसाधित अव्ययांचें. करि हें धातुसाधित अव्यय कोणत्या च प्राकृतांत नाहीं. फक्त वैदिक भाषेंत इ प्रत्यय धातूंना लागून दृशि, बुधि, संचक्षि अशीं धातुसाधितें आढळतात. कर् धातूला इ प्रत्यय लागून झालेलें हें करि धातुसाधित नागांच्या वैदिक अपभ्रंशद्वारा च तेवढें मराठींत येण्याचा संभव आहे. तात्पर्य, माहाराष्ट्रिकांचा व नागांचा मिलाफ शकोत्तर पांचशेंच्या सुमारास परिपूर्ण होऊन, केवळ महाराष्ट्री भाषा बोलणारे लोक महाराष्ट्रांत राहिले नाहींत, माहाराष्ट्रिकनागोत्पन्न अशी सर्व प्रजा मराठी अपभ्रंश बोलूं लागली. महाराष्ट्री भाषेला असा हा मृत्यु नागांच्या संमेलनानें आला. महाराष्ट्री भाषा बोलणारे च कोणी न राहिल्या मुळें, त्या भाषेचा उपयोग शकोत्तर चार–पांचशेंच्या सुमारास चालुक्यादि परकीय संस्कृत भाषा समजणाऱ्या राज्यकर्त्यांनीं सार्वजनिक शिलालेखांत व ताम्रपटांत वगैरेंत सहज च केला नाहीं. मराठींत ताम्रपटें व शिलालेख कोरावे तर त्या नव्या भाषेला अद्याप शिष्टमान्यता आली नव्हती. तेव्हां चालुक्यादींच्या सार्वजनिक लेखांत संस्कृतभाषेचा उपयोग करण्या शिवाय गत्यन्तर राहिलें नाहीं. नाटकांतून वगैरे ग्रंथांतून महाराष्ट्रीचा उपयोग कवि करीत, परंतु तो उपयोग केवळ परंपरागत रूढि म्हणून करीत, महाराष्ट्री भाषा जिवंत होती म्हणजे ती भाषा बोलणारे कोणी लोक शकोत्तर पांचशें नंतर राहिले होते म्हणून करीत नसत.

९८ येणें प्रमाणें शक पांचशेच्या सुमारास मराठे म्हणून ज्यांना म्हणतात ते लोक माहाराष्ट्रिक व नाग यांच्या हजारपांचशें वर्षांच्या संगमा पासून महाराष्ट्रांत निपजले. ह्या मराठ्यांची संस्कृति, अर्थात्, माहाराष्ट्रिक व नाग ह्यांच्या संस्कृतीं हून निराळी नव्हती, दोहोंच्या संस्कृतींचें मिश्रण होती. ह्या मिश्रणांत नागांचें प्रमाण किती व महाराष्ट्रिकांचें प्रमाण किती, तें हि अजमाविण्यास साधनें आहेत. महाराष्ट्री पुत्त व मराठी पूत् (तोंडी) ह्या शब्दांचीं विभक्तिरूपें देतों व त्यांत माहाराष्ट्रिकांच्या महाराष्ट्रीचा अंश किती व नागांच्या वैदिकअपभ्रंशाचा भाग किती त्याचा निर्णय करतों. ह्या निर्णया वरून मराठी संस्कृतींत महाराष्ट्री व नाग ह्या दोन संस्कृती कोणत्या प्रमाणांत

मिश्र झाल्या त्याचा स्थूल अंदाज करतां येईल.

	महाराष्ट्री	अंपभ्रश	मराठी
		(१)	
	पुत्त	पुत्त	पूत् (तोंडी)
१	पुत्तो	पुत्तु	पूतु (प्राचीन), पूत् (अर्वाचीन तोंडी)
२	पुत्तं	पुत्तु	पूतु (प्रा.), पूत् (अर्वा. तोंडी)
३	पुत्तेण	पुत्तिण,	पुत्तेँ (लेखी), पूतानें, पूतेँ , पूतानँ (तोंडी)
४	पुत्ताअ	पुत्ताअ	पूता
५	पुत्तत्तो पुत्ताहिंतो पुत्ताउ पुत्ताहि	पुत्तहु	पूतातून् पूनाहून्
६	पुत्तस्स	पुत्तह	पूता
७	पुत्तम्मि पुत्ते	पुत्ति पुत्तहिँ	पूतीँ पूताँत
८	पुत्त पुत्ता		पूत् (तोंडी) पूता

(२)

	महाराष्ट्री	अंपभ्रश	मराठी
१	पुत्ता	पुत्ता, पुत्त	पूत् (तोंडी)
२	पुत्ता	पुत्ता, पुत्त	पूत् (तोंडी)
३	पुत्तेहिँ	पुत्तेहिँ पुत्तहिँ	पूतांहीं पूतांनीं पूतीँ
४	——	——	पूताँ
५	पुत्ताउ पुत्तत्तो	पुत्तहुँ	पूताँहून् पूतांतून्
६	पुत्ताणँ	पुत्ताहँ	पूताँ
७	पुत्तेसु	पुत्तिहिँ	पूतीँ
८	पुत्ता	पुत्तहो	पूतानों, पूतहो (तोंडी)

महाराष्ट्री पुत्त शब्द मराठींत पूत् होतो म्हणजे त्त या संयोगाचा त् असा असंयोग होतो व संयोगाच्या पूर्वील स्वर ऱ्हस्वाचा दीर्घ होतो. जे माहाराष्ट्रिक त्त असा पूर्वी उच्चार करीत ते स्वतःच त् असा नंतर उच्चार करूं लागले, असें म्हणून भागणार नाहीं. त्त चा त् उच्चार होण्याला कांहीं तरी बहिःकारण पाहिजे. हें बहिःकारण नागलोक होत. नागांना (१) जोडाक्षरें उच्चारण्याचा कंटाळा असे. तसेंच (२) अन्त्य अ उच्चारण्याचा हि कंटाळा असे. (३) संयोगा पूर्वील स्वर दीर्घ उच्चारण्याची हि त्यांना खोड असे. माहाराष्ट्रिकांचा व नागांचा जेव्हां मिलाफ झाला तेव्हां नागांच्या ह्या तिन्ही खोडी माहाराष्ट्रिकां वर लादल्या गेल्या आणि त्या खोडी नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न जे मराठे त्यांच्या मराठी भाषेंत दिसूं लागल्या. माहाराष्ट्रिकांचे फक्त ए, उ आणि त् हे तीन उच्चार तेवढे राहिले. महाराष्ट्री पुत्तो तील (४) अन्त्य ओ चा नागांनीं उ करून पूतु असें रूप बनविलें. ओ उच्चारा हून उ उच्चार नागांना सोपा वाटे. महाराष्ट्री पुत्तेण चें अन्त्य अ गाळून व (५) न् चा अनुनासिक करून नागांनीं पूतेँ असें उच्चारण केलें. माहाराष्ट्रिकांना स्वरा पुढें स्वर संधि न करतां उच्चारण्याची खोड फार. (६) ती खोड नागांनीं मोडून टाकून पुत्ताअ चें पूता बनविलें. महाराष्ट्री पुत्तत्तो तील ओ चा उ करून, जोडाक्षरांचीं साधीं अक्षरें करून व (७) अनुनासिक लटकावून पूतातून् असें पंचमीचें रूप बनविलें. पुत्ताउ तील (८) उ चा हु, हु चा हूँ व हूँ चा हून् बनवून पूताहून् हें रूप रचिलें. पुत्तस्स मधील (९) स चा ह व ह चा अ करून पूता असें रूप निर्मिलें. हे नऊ फेरफार फारसे कमत्कारिक नाहींत. सर्वांत अत्यन्त चमत्कारिक फेरफार म्हटला म्हणजे (१०) पूताँ, पूताँहीँ, पूताँनीँ, पूताँहून्, पूताँतून्; पूतानों, ह्या अनेकवचनीं रूपांतील ता वरील अनुनासिकाचा होय. मराठींत पूता हे चतुर्थीचें एकवचन आहे व पूताँ हें चतुर्थीचें अनेकवचन आहे. तसेंच, संबोधनाचें एकवचन पूता आहे व अनेकवचन पूतानोँ आहे. पूतानोँ हा पूतान्हो ह्या रूपाचा अपभ्रंश आहे. येथें असा प्रश्न येतो कीं पूताँ व पूतान्हो या अनेकवचनीं रूपांत अनुनासिक व नकार कोठून आला? हा च प्रश्न थोडा विस्तृत करून असा प्रश्न येतो कीं मराठींत पुत्रांस्, पुत्रांना, पुत्रांतें, पुत्रांहून, इत्यादि रूपांत अनेकवचनीं अनुस्वार व अनुनासिक कोठून येतात? महाराष्ट्रींत तर हे अनुनासिक–अनुस्वार नाहींत. प्रश्नाला उत्तर असें आहे कीं हे अनुनासिक–अनुस्वार मराठींत नागभाषेंतून आले. पूर्ववैदिकभाषेंत पुत्र ह्या शब्दाचें प्रथमेचें अनेकवचन (१) पुत्रासः, (२) पुत्राः, (३) पुत्रे व (४) पुत्रान् असें चार प्रकारांनीं होत असे. 'संस्कृत भाषेचा उलगडा' ह्या

निबंधांत हा चतुर्विध प्रकार मीं दाखवून दिला आहे. वेदांत पुत्रान् ह्या सांच्याचें म्हणजे अन् प्रत्ययान्त रूप अनेकवचनी प्रथमेचें क्वचितत् येतें. अन् प्रत्ययान्त रूप द्वितीयेच्या अनेकवचनाचें असतें हें सर्वांच्या नित्यपरिचयाचें आहे. परंतु वेदांत क्वचित् हें अन्प्रत्ययान्त रूप प्रथमेच्या अनेकवचनीं योजिलेलें पाहून, सायणाचार्यांनीं छंदसि बहुलं या घबाड नियमाचा आश्रय करून, हें अन्प्रत्ययान्त रूप प्रथमेच्या अनेकवचनाचें आहे असें विधान स्वच्छ केलें आहे. आणि असें विधान केल्या वांचून दुसरी गति नव्हती. सायणाच्या ह्या साहसी विधाना बद्दल तुच्छतादर्शक आश्चर्य दर्शविण्याचें कारण नाहीं. पूर्ववैदिक भाषेंत व वैदिक भाषेंत हि प्रथमेचें अनेकवचन अन्प्रत्यय लागून होत असे हें मला नुकतें च अली कडे दोन वर्षां खालीं कळून आलें आहे. पुत्रान् हें प्रथमेचें अनेकवचन ज्या एका पूर्ववैदिक भाषेंत होतें त्या पूर्ववैदिक भाषा बोलणाऱ्या ऋषिलोकांचा व नागांचा मिलाफ होऊन नागांनीं हें अन्प्रत्ययान्त रूप उचललें. ह्या पूर्ववैदिक पुत्रान् रूपाचा अपभ्रंश नागभाषेंत पुत्तां, पुत्ताँ असा होऊन त्या नागभाषेच्या द्वारा मराठींत पूतां, पूताँ अश्या रूपानें तो प्रविष्ट झाला. पूतांस्, पूतानीं, इत्यादि मराठी अनेकवचनी रूपांत अनुस्वार—अनुनासिक कोठून आले त्याचा हा असा हिशेब आहे. त्यांना व त्यान्ला, त्याँतून् व त्यान्तून्, त्यांचे व त्यान्चे, अशीं अनुनासिक—अनुस्वार—न्कारयुक्त रूपें येतात, त्याचें कारण वैदिक भाषेंतून नागलोकांनीं उचललेलें हें प्रथमेचें अनेकवचनी अन्प्रत्ययान्त रूप होय. पूतान्हो=पूतानों या मराठी रूपांत तर हें अन्प्रत्ययान्त रूप स्पष्ट दिसतें. महाराष्ट्रींत संबोधनाच्या अनेकवचनीं अन्प्रत्ययान्त किंवा अनुस्वार—अनुनासिकयुक्त रूप नाहीं. वर दिलेल्या सोळा मराठी विभक्तिरूपांत असेच आणिक निदान दहा बारा नागभाषेंतील विशेष दाखवून देतां येतील. म्हणजे सोळा महाराष्ट्री रूपांत नागभाषेच्या संसर्गानें सुमारें वीस पंचवीस फेरफार झाले, अशी फलनिष्पत्ति होत्ये. सबंद महाराष्ट्री भाषा सबंद मराठी भाषेशीं जर तोलली तर नागभाषेचा संस्कार महाराष्ट्री भाषे वर एकास दीड ह्या प्रमाणा वर झालेला आढळावा असा स्थूल अंदाज आहे. ह्या नैरुक्तिक विधानाचा समाजदृष्ट्या असा अर्थ होतो कीं माहाराष्ट्रिक लोकांत नागलोकांचें मिश्रण एकास दीड ह्या प्रमाणांत होऊन मराठे लोक ज्यांस म्हणतात ते निर्माण झाले. माहाराष्ट्रिकांची संस्कृति नागलोकांच्या संस्कृतींहून किंचित् श्रेष्ठ असल्या मुळें, नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न नव्या लोकांना मराठे हें नांव माहाराष्ट्रिक ह्या नांवा वरून प्रचलित झालें, नागलोकांच्या नांवा वरून नागे असें नांव प्रचलित झालें नाहीं.

९८ नागस्त्रियांशीं आस्तिकादि ऋषींचे व अर्जुनादि क्षत्रियांचे शरीरसंबंध

होऊन पितृसावर्ण्यानें ब्राह्मण व क्षत्रिय प्रजा झालेली महाभारतादि इतिहासांतून प्रसिद्ध आहे. महाभारतांत व विष्णुपुरादि पुराणेतिहासग्रंथांत कश्यपाच्या तेरा स्त्रियां पैकीं कद्रूच्या पोटीं नागांची उत्पति सांगितली आहे. ह्या दंतकथेंत इतिहासभाग असा समजावयाचा कीं कश्यप समुद्रा भोंवतालील म्हणजे आर्वाचीन-काळीं यूरोपियन लोक ज्याला क्यास्पियन समुद्र म्हणतात त्याच्या भोंवतालील प्रांतांतून राक्षस, गरुड, नाग, इत्यादि लोक अत्यंत प्राचीन काळीं रहात असत. तेथून परिभ्रमण करीत करीत नागलोक काश्मीर, तक्षशिला, सिंधु, मथुरा, इत्यादि प्रदेशांतून पाताळांत म्हणजे नर्मदेच्या दक्षिणेस उतरले. दक्षिणेंत वसाहती करून त्यांनीं अनेक गांवें वसविलीं व क्षुद्र राज्यपद्धति निर्माण केल्या. नागलोकांचीं शंभर कुळें होतीं पैकीं जनमेजयानें वासुकी, तक्षक, ऐरावत इत्यादिकांचीं अनेक कुळें मारिलीं. ह्या नागलोकांत स्त्रियांचें प्राबल्य प्रधान असे. अर्वाचीन नायर लोक नागांचे वंशज होत. नाग शब्दाला संबंधार्थक प्राकृत केर प्रत्यय लागून नागकेर हा प्राकृत शब्द झाला. ह्या नागकेर शब्दाचा अपभ्रंश नाअएर, नाएर, नायर. यलबुर्ग्याचे सिंद (शक ९००—११००) नागवंशीय होते व ह्यांच्या ध्वजे वर नागांचें चित्र असे. सध्यां ग्वालेरच्या शिंद्यांच्या मुद्रे वर हि दोन नागांच्या प्रतिमा असतात. शिंदा हा शब्द शक ९०० तील सिंदः ह्या शद्वाचा अपभ्रंश आहे. सेंद्रकः शब्दा पासून सिंदा शब्द झाला अशी कित्येकांची समजूत आहे, परंतु ती साधार नाहीं. सेंद्रक शब्दां पासून शेंद्रे हें मराठा आडनांव होतें. तात्पर्य, हे नागलोक माहाराष्ट्रिक लोकांच्या फार पूर्वीं नर्मदे पासून त्रावणकोर पर्यंतच्या मुलखांत पसरले होते. माहाराष्ट्रिकांचा व नागांचा मिलाफ शकपूर्व ६०० पासून शकोत्तर ४०० पर्यंत एक हजार वर्षें होऊन, त्या दोघांच्या मिश्रणानें मराठे म्हणून ज्यांस म्हणतात त्या लोकांची उत्पत्ति झाली. दोन्ही लोक गणराज्यां सारख्या क्षुद्रराज्यपद्धति चालविणारे असून, त्यांना त्यांहून वरिष्ठ राज्यपद्धति चालविण्याची ऐपत व अर्थात अक्कल आलेली नव्हती. तेव्हां उत्तरे कडील चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, वगैरे सम्राटांची पाइकी करण्यांत ह्यांचें क्षात्रतेज खर्ची पडे तें यथायोग्य हातें. माहाराष्ट्रकांच्या महाराष्ट्र भाषेंत कांहीं काव्यवाङ्मय तरी असे. नागांच्या नागभाषेंत जें काय वाङ्मय असे तें सर्व तोंडी असून त्याला अक्षरसंनिवेश कधीं च मिळाला नाहीं. अश्या ह्या निरक्षर नागांचे व ईषदक्षर माहाराष्ट्रिकांचे प्रज जे मराठे त्यांच्यांत ह्या दोन्ही वंशांतील दोष व गुण उतरून त्यांची संस्कृति माहाराष्ट्रिकांहून कमतर व नागांहून किंचित् उच्चतर अशी निपजली. माहाराष्ट्रिक हे वंशानें सूर्यवंशी क्षत्रिय होते आणि नाग हे शेषवंशी क्षत्रिय होते. ह्या दोन वंशांचा मिलाफ होऊन जे मराठे लोक शक चारशेंच्या सुमारास निपजले त्यांच्यांत सहज च सूर्यवंश व शेषवंश असे दोन वंश

दिसूं लागले. देवधर्मांच्या बाबतींत माहाराष्ट्रिक पुराण वैदिक धर्माचे व बौद्धक्रांतिकालानन्तर उद्भवलेल्या रामकृष्णादींच्या उपासनामार्गाचे अनुयायी होते. नागलोक फार पुरातनकाला पासून सर्पपूजक व वनदेवताभजक असून, बौद्धक्रांतिकालानन्तर बौद्धधर्माचा हि पगडा त्यांच्या वर बसला. बौद्ध भिक्षु व श्रमणक दक्षिणेंत सर्वत्र पसरून जेथें जेथें नागांची वसति होती तेथें तेथें त्यांनीं आपले विहार व धागोबा स्थापिले. दक्षिणारण्यांतील नागांच्या वसतीची कोणती हि डोंगरी किंवा मैदानी तर्फ घ्या, तेथें तेथें बौद्धांच्या विहार व धागोबा यांच्या खुणा मुबलक सांपडतात. उदाहरणार्थ, पुण्या पासून खंडाळ्या पर्यंतच्या तीस मैलांच्या डोंगरी तर्फेत (१) पर्वती, (२) भांबुर्डें, (३) घोरवडी, (४) इंदुरी, (५) फिरंगाइचा डोंगर, (६) भाजे, (७) बेडसें, (८) कार्लें ह्या आठ स्थलीं बौद्धांच्या धर्मांचे अवशेष आढळतात. पुण्या पासून पळसदेवा पर्यंतच्या मैदानी टापूंत हि बौद्ध अवशेष असे च विपुल आहेत. तात्पर्य, बौद्धांची छाप नागलोकां वर त्या कालीं अतिशय बसली. नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठ्यांच्या वर, अर्थात्, वैदिक धर्माची, उपासनामार्गाची, वनदेवतापूजेची, सर्पोपासनेची व बौद्धधर्माची अशी पंचविध छाप बसून, त्यांच्या मनोभूमिकेचा देवधार्मिक भाग एकनिष्ठ न रहातां चित्रविचित्र रंगविला गेला. त्या मुळें अमूक देवधर्माचे मराठे कट्टे विश्वसनीय अनुयायी आहेत असें म्हणण्याची सोय राहिली नाहीं. सगळ्या च देवधर्मांचे जे अनुयायी ते कोणत्या च देवधर्मांचे कट्टे भक्त रहाणें शक्य नव्हतें. अशी ह्या मराठा क्षत्रियांची देवधार्मिक स्थिति शक चारशें पांचशेच्या पुढील तीन चार शतकांच्या अवधींत होती. त्यांना धड आर्य ऐतिह्य हि माहीत नव्हतें, धड बौद्ध ऐतिह्य हि अवगत नव्हतें, आणि नागांच्या वन्यदेवधर्मांत मुळीं ऐतिह्य च नव्हतें. त्या मुळें मराठे म्हणजे महाराष्ट्रांत त्या कालीं एक अडामुठ्यांचा अव्यवस्थित जमाव होऊन बसला होता. निश्चित देव नाहीं, निश्चित धर्म नाहीं, अक्षर नाहीं, ऐतिह्य नाहीं, असे हे लोक राज्यकर्त्यांच्या व देवब्राह्मणांच्या अखंड पराभवाला कारण होऊन गेले. जो खावयाला देईल त्यांच्या बाजूनें लढावयाचें, एवढा एक च ह्यांचा धंदा राहिला. आज चालुक्याच्या बाजूनें लढले, उद्यां राष्ट्रकूटांच्या तैनातींत शिरून चालुक्यांना पाडिलें, पर्वा यादवांची पाइकी स्वीकारून चालुक्यांचा धुव्वा उडविला, आणि शेवटीं मुसुलमानांचे बंदे बनून यादवांचें उच्चाटन केलें; असा हा मराठा क्षत्रिय वर्ग अजाणतेपणें देशांत राजकीय अस्वस्थतेला कारण झाला होता. पोटाला घालण्याला जेव्हां कोणी धनी मिळत नसे तेव्हां रिकामपणाच्या अवधींत हे दंगेखोर लोक एकमेकांशीं लढून प्रतिपक्ष्याची दहा पांच मैल जमीन सर करण्यांत गुंतलेले असत. असल्या अंतःस्थ कलहाच्या हकीकती कांहीं मीं छापिल्या

आहेत व कांहीं मजजवळ अद्याप अप्रकाशित राहिल्या आहेत. हे नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न लोक म्हणजे च शहाजीकालीन अराष्ट्रिय ऊर्फ अधम संस्कृतीचे मराठे लोक होत.

९९ शहाजीकालीन मराठे म्हणजे कोण लोक होते व हे लोक इतके पराकाष्ठेचे अराष्ट्रीय व अधम कसे बनले ह्या प्रश्नाचा उलगडा करण्याच्या खटाटोपा प्रीत्यर्थ ६३ व्या कलमा पासून ९९ व्या कलमा पर्यंतचे ३६ रकाने तपशील द्यावा लागला. हे मराठे लोक क्षत्रिय खरे, परंतु रामकृष्णजनकादि आत्मानात्मविचार करणाऱ्या व साम्राज्यें चालविणाऱ्या थोर क्षत्रियांचे हे साक्षात् वंशज नव्हत, रामकृष्णादिकांच्या काळच्या कांहीं कमसुधारलेल्या आयुधजीवी क्षत्रियांचे व नागांचे हे मुख्यत्वें करून वंशज होत. ह्यांच्या खेरीज दुसरे एक लोक आपणास मराठा क्षत्रिय म्हणून म्हणविणारे शहाजीकालीं होते. परंतु तत्संबंधक मराठा क्षत्रिय ह्या शब्दाचा अर्थ महाराष्ट्रदेशांत कांहीं शतकें राहिलेले उत्तरहिंदुस्थानांतील क्षत्रिय असा होता, नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मऱ्हाटा असा नव्हता. ह्या महाराष्ट्रदेशनिवासी मराठा क्षत्रियांत चालुक्य, यादव, पल्लव, भोज इत्यादि थोर राजघराण्यांतील क्षत्रियांच्या वंशजांचा समावेश होतो. चाळके, यादव, जाधव, पालवे, भोसले, हे शब्द चालुक्य वगैरे संस्कृत शब्दांचे मराठी अपभ्रंश होत. ह्या थोर राजघराण्यांत पुलिकेशिन्, अमोघवर्ष, विक्रमादित्य, सिंघण, अपरार्क इत्यादि बडीं बडीं धेंडें होऊन गेलीं आणि ह्यांच्या च वंशांत शहाजी व शिवाजी हे अवतारी पुरुष निपजले. जसा महाराष्ट्र ब्राह्मण ह्या शब्दाचा मराठा ब्राह्मण हा मराठी अपभ्रंश आहे, तसाच महाराष्ट्र क्षत्रिय ह्या शब्दाचा मराठा क्षत्रिय हा मराठी अपभ्रंश आहे. महाराष्ट्र ब्राह्मण म्हणजे महाराष्ट्रदेशांतील चिरनिवासी ब्राह्मण असा जसा अर्थ केला जातो, तसा च अर्थ महाराष्ट्र क्षत्रिय म्हणजे महाराष्ट्रदेशांतील चिरनिवासी क्षत्रिय असा अर्थ केला जात असे. हे भोज, यादव, चालुक्य, राष्ट्रकूट, निकुंभ इत्यादि क्षत्रिय संस्कृतादि भाषा जाणणारे असून वैदिक संस्कृतीचे मोठे पुरस्कर्ते असत. ह्यांच्या च आश्रयानें विज्ञानेश्वर, भास्कराचार्य, हेमाद्रि वगैरे नामांकित पंडितांनीं संस्कृतसरस्वतीची अपूर्व सेवा केली. नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठ्यांच्या आश्रयानें भास्कराचार्यादि प्रतिभासंपन्न शोधकांचा निर्वाह झाला नाहीं व झाला नसता. कारण हे पंडित काय करतात व ह्यांच्या कर्तबगारीचा उपयोग काय, हें च मुळीं समजण्याची अक्कल नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठ्यांत नव्हती. भोजचालुक्यादि महाराष्ट्र क्षत्रिय व नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठे ह्यांच्या संस्कृतींत हा असा जमीनअस्मानाचा फरक होता. आणि असा फरक पडल्या मुळें भोजचालुक्यादि महाराष्ट्र क्षत्रिय नागमाहाराष्ट्रिकादि मराठ्यांशीं विवाहादि शरीरसंबंध करण्यांत कमपक्ष मानीत.

हा भेद महाराष्ट्रांत भोसल्यांच्या राजवटींत हि प्रचारांत होता. भोसल्यांचा शरीरसंबंध विवक्षित पंचकुळींत व दसकुळींत च होत असे, हव्या त्या मराठा कुळीशीं होत नसे. कारण भोसले हे महाराष्ट्र क्षत्रिय असल्या मुळें नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठ्यांशीं संबंध करण्यांत त्यांना कमीपणा वाटे. ह्या रूढीचा एक चमत्कारिक व हास्यकारक परिणाम होई. भोसले हे पंचकुळीच्या बाहेरील मराठ्यांना परमार्थानें संस्कृतिदृष्ट्या कमतर समजत, तर उलट बाहेरील मराठे लोक भोसले व त्यांची दसकुळी व पंचकुळी ह्यांना रागानें कमअस्सल म्हणून नांवें ठेवीत! महाराष्ट्र क्षत्रिय व नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठे हे दोघे हि क्षत्रिय च. फक्त संस्कृतींत तेवढा जमीनअस्मानाचा फरक. एका पक्षाची साम्राज्यें चालविण्याची योग्यता तर दुसऱ्याची सामान्य देशमुखी हि टिकविण्याची अयोग्यता. एक चतुरस्र विद्येचा भोक्ता; दुसरा विद्येचा पिढीजात शत्रु. एक सनातनधर्माचा व गोब्राह्मणांचा कैवारी; दुसरा भेटेल त्या देवधर्माचा व साळूमाळूचा अनुयायी. एक सुवर्णयज्ञोपवीत धारण करण्यांत भूषण मानणारा, तर दुसरा नागनरसोबा डोक्या वर घेऊन नाचणारा. असल्या ह्या कनिष्ठ दर्ज्याच्या क्षत्रियाची व्यवस्था कशी लावावी, त्याला सनातनधर्मा कडे कसा वळवावा व तो वाटेल त्याची पाइकी न करील अशी व्यवस्था कशी करतां येईल, ही अडचण राष्ट्रकूट, यादव, वगैरे राज्यकर्त्यांना त्या त्या कालीं सहज च पडे. सदरील विवंचनेचें परिमार्जन त्या कालीं कसें व कितपत करतां आलें ह्या बाबीची स्फुटता पुढें करतों.

१०० चालुक्यादींच्या राजवटींत नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठ्यांची व्याप्ति महाराष्ट्रदेशांत सामान्य शेतकऱ्यां पासून तों पाटीलदेशमुखां पर्यंत झालेली होती. प्रथम जेव्हां माहाराष्ट्रिक दंडकारण्यांत व दक्षिणेंत वसाहती करूं लागले तेव्हां तर्फे तर्फेनें त्यांनीं गणराज्यें स्थापिलीं. गणराज्यांतील मुख्य जो ज्येष्ठराज त्याच्या कडे गणाचें पुढारपण असे व गणसंघांतील गण त्याचे अनुयायी असत. चालुक्यादि सम्राटांच्या अमदानींत ज्येष्ठराज देशमुख बनले व गणांतील गण पाटील व कुणबी बनले, आणि गणराज्यसंस्था लुप्त झाली. पाटील म्हणजे पट्टकील. पट्टकील ह्या सामासिक शब्दाचा अर्थ त्यांतील अवयवशब्दां वरून स्पष्ट आहे. अशोकादींच्या वेळीं कापसाचे विणलेले पट्ट लिहिण्या करितां वापरीत, जमीनीच्या मालकीची नोंद ह्या पट्टां वर करीत आणि ते पट्ट कीलकांत म्हणजे वेळूच्या पोकळ कांडांत घालून सुरक्षित ठेवीत. पट्टकील म्हणजे पट्ट ज्यांत ठेविले आहेत तीं वेळूचीं पोकळ कांडें. हे पट्टकील ज्याच्या ताब्यांत असत त्या गांवच्या ग्रामणीला पट्टकीलक म्हणत. पट्टकीलक या शब्दाचा अपभ्रंश पट्टकील. पट्टकील या शब्दाचा मराठी अपभ्रंश पाटैल, पाटेल, पाटील. तांब्याच्या पत्र्यां वर जमीनीच्या मालकीची नोंद करण्याची

कला निघाल्या वर पाटैलु जवळ ताम्रपत्रें हि संग्रहार्थ रहात. चालुक्यादींच्या कारकीर्दीत गणसंघांतील कांहीं गण गांवगन्नाचे पाटैलु बनले आणि कांहीं गण कुणबी बनले. कुणबी म्हणजे कुलपति. कुलपतीचा अपभ्रंश कुळवइ, कुळवी, कुणवी. कुणबी म्हणजे शुद्र नव्हे. कुणबी म्हणजे जमीन करणारा. तो निरपवाद-पणें चालुक्यांच्या चातुर्वर्णिक अमदानींत नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठा असे,शूद्र निखालस नसे. शूद्रांचें काम फक्त सेवा करण्याचें. तात्पर्य, चालुक्ययादवांच्या राशियतींत जमीन करणारे कुणबी, कुणब्यांचे पुढारी पाटील व पाटलांचे पुढारी देशमुख एथून तेथून सर्व देशभर नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठे असत. सध्यां कुणबी थोडासा गबर झाला म्हणजे तो आपल्याला मराठा कां म्हणवितो व सामान्य कुणब्याला पाटील या नांवानें संबोधिलें असतां तो खुष कां होतो त्याचें बीज असें आहे कीं कुणबी हा वंशानें मराठा आहे व मराठा म्हणवून घेण्याचा त्याला जन्मसिद्ध व वंशसिद्ध हक्क आहे. ही कुणबी, पाटील व देशमुख मराठा-मंडळी मराठी भाषा बोलणारी असून आर्य संस्कृतीच्या अगदीं खालच्या पाय्यरी वर होती व ह्यांना आर्य संस्कृतीचा अभिमान जेणें करून येईल ते उपाय महाराष्ट्र क्षत्रियांना व ब्राह्मणांना कर्तव्य होते.

१०१ त्या काळीं महाराष्ट्रांतील शूद्र, कुलपतीच्या म्हणजे कुणब्याच्या म्हणजे शेतकऱ्याच्या, प्रतिष्ठे प्रत चढला नव्हता. माहाराष्ट्रिकांची व नागांची दक्षिणेंत जेव्हां गांठ पडली तेव्हां नागलोकांत तीन वर्ण ऊर्फ जाति अस्तित्वांत होत्या, (१) नाग क्षत्रिय, (२)नाग शूद्र व (३) नाग आतिशूद्र. पैकीं नाग क्षत्रियांशीं माहाराष्ट्रिकांचा शरीरसंबंध होऊन मराठे लोक निर्माण झाले. नाग अतिशूद्र म्हणजे सध्यां ज्यांना आपण महार म्हणतों ते. ह्यांच्या नांवा पुढें नाग=नाक हा प्रत्यय अद्याप हि असतो, जसें रामनाक, कामनाक, इ. इ. इ. नाग शूद्र जे होते ते च मराठे लोक अस्तित्वांत आले त्या समयींचे ह्या देशां-तील शूद्र होत. माहाराष्ट्रिक लोक दक्षिणेंत उतरले तेव्हां त्यांच्या बरोबर उत्तरेंतील शूद्रातिशूद्र सहजीं च फार थोडे आले. आर्य वसाहतकार जेथें जेथें जात तेथें तेथें त्यांना जे भूमिज अर्धरानटी लोक भेटत त्यांना ते दास्यकर्म करावयास लावून शूद्र व अतिशूद्र बनवीत. दक्षिणेंत माहाराष्ट्रिकांना नाग शूद्र व नाग अतिशूद्र आयते च नांगलोकांत असलेले आढळले. ह्या नागशूद्रांत माहाराष्ट्रिकांच्या बरोबर आलेले उत्तरदेशीय अनिरवसित शूद्र, वैश्य व नाग क्षत्रिय यांचे शरीरसंबंध होऊन शूद्र कुणबी म्हणून ज्यांना म्हणतात ते शहाजीका-लीन लोक निर्माण झाले. तेव्हां नवीन शूद्र बनविण्याची खटपट करावी लागली नाहीं. हे नाग शूद्र व अतिशूद्र नाग क्षत्रियांहून हि नीचतर संस्कृतीचे असत, हें सांगणें नलगे. ह्यांच्यांत हि आर्य संस्कृतीचा अभिमान उत्पन्न करणें

महाराष्ट्र क्षत्रिय व ब्राह्मण यांना आवश्यक भासत होतें.

१०२ माहाराष्ट्रिक लोकां बरोबर उत्तरे कडील ब्राह्मण, विशेषतः यजुर्वेदी ब्राह्मण, दक्षिणेंत पुरोहितकर्मसंपादनार्थ उतरले व माहाराष्ट्रिकां बरोबर गांवगन्ना पसरले. नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठ्यांच्या गांवढळ संगतीनें हे यजुर्वेदी ब्राह्मण हि अत्यन्त अज्ञ बनून गेले होते. ह्यांना हि उजळा देण्याचें काम महाराष्ट्र क्षत्रिय व विद्वान ब्राह्मण यांना जरूरीचें भासत होतें.

१०३ एणें प्रमाणें चालुक्यराष्ट्रकूटयादवादींच्या अमदानींत (१) अल्पसंख्याक भोजयादवादि उत्तरदेशीय महाराष्ट्र क्षत्रिय व ब्राह्मण (२) नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठे देशमुख, पाटील व कुणबी, (३) नाग शूद्र व अतिशूद्र आणि (४) जोसपण कुलकरण करणारे गांवढ्यागांवचे यजुर्वेदी ब्राह्मण असे चतुर्विध संस्कृतीचे लोक देशांत होते आणि अल्पसंख्याक महाराष्ट्र क्षत्रिय व ब्राह्मण यांच्या कडे ह्या राष्ट्राचें व समाजाचें नियंतृत्व व चालकत्व होतें. अल्पसंख्याक महाराष्ट्र क्षत्रियांचें व ब्राह्मणांचें बल काय तें त्यांच्या बरोबर उत्तरे कडून आलेल्या थोड्याश्या क्षत्रियांचें व ब्राह्मणांचें. उत्तर देशीय क्षत्रिय व विद्वान् ब्राह्मण राष्ट्रांतील वरिष्ठ लष्करी व मुलकी अधिकार चालवीत. बाकी सैन्यांतील दरोबस्त चिल्हर शिपायगिरी व पायकी आणि मुलकी खात्यांतील व धर्मखात्यांतील दरोबस्त कारकुनी व ग्रामवृत्ति नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठ्यां कडे व गांवढळ यजुर्वेदी ब्राह्मणां कडे असे. हे निकृष्ट मराठे व यजुर्वेदी ब्राह्मण मराठी भाषा बोलत व वन्यदेवादि नाना प्राकृत देवधर्मांचे उपासक असत. झुकानेवाला भेटला कीं हे झुकण्यास अज्ञानानें एका पाया वर तयार असत. जैन, लिंगायत, मानभाव, गोरखपंथी, इत्यादि नाना पाखंडी या लोकांना भुलवीत व हे लोक त्या भुलवण्याला बळी पडत. इतकेंच नव्हे तर नवव्या दहाव्या शतकांच्या सुमारास नंदुरबार प्रांतांतील कित्येक यजुःशाखीय व्यवहाऱ्यांनीं व सराफांनीं व रंगाऱ्यांनीं इराण, अरबस्थान व शामळदेश ह्यांच्याशीं बेपार करतां करतां कांहीं मुसुलमान अवलियांचें शिष्यत्व पतकरिलें. जो कोणी पोटाला देईल, मग तो स्वधर्मी असो कीं विधर्मी असो, त्याची सेवा करण्यास हे नागोत्पन्न मराठे व यजुर्वेदी ब्राह्मण सारखे च तयार असत. मराठ्यांचा हा असा स्वभाव बनण्यास मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे ह्यांचें नागवंशत्व होय. वांशिक ऊर्फ सामाजिक कारणांचे व्यावहारिक, राजकीय व धार्मिक बाबतींवर परिणाम घडल्या शिवाय रहात नाहींत त्याचें हें एक उदाहरण आहे. अशा ह्या अज्ञानपंकांत डुबलेल्या प्राकृत जनांना त्या कालीं संस्कृत प्रांतांत फोफावलेल्या संस्कृतीचें बाळकडू पाजिल्या शिवाय राष्ट्रचालकांची व ह्या प्राकृत जनांची समरसता होणें दुरा-

पास्त होतें. बाळकडू संस्कृतभाषाद्वारा पाजूं म्हटलें तर तें अशक्य होतें, कारण प्राकृतांना संस्कृतभाषेची ओळख नव्हती. प्राकृतांची जी मराठी भाषा तींतून प्राकृतांना बाळकडू पाजावें, तर मराठी भाषा अद्याप अक्षर-निविष्ट हि झाली नव्हती. त्यांतल्या त्यांत एक बाब मात्र समाधानाची होती. ती अशी कीं, सर्व महाराष्ट्रदेशभर देशमुख्यां पासून रंका पर्यंत सर्व जातींची व सर्व लोकांची मराठी ही शालिवाहनाच्या पांचव्या शतका पासून नवव्या शतका पर्यंतच्या अवधींत जन्मभाषा बनून गेली होती. प्रांतिक भेदानें मराठी भाषा प्रांतोप्रांतीं किंचित् भिन्न उच्चारिली व बोलिली जाई. परंतु, देवगिरी प्रांतांतील मराठी भाषा मध्यवर्तित्वा मुळें सर्व प्रांतांना सहज कळण्या-सारखी असे. सबब, देवगिरीय मराठी भाषेला शिष्टत्व देऊन तिच्या द्वारा उच्च आर्य संकृतीचा प्राकृतजनांत फैलाव करण्याचा निश्चय राज्यकर्त्या ब्राह्मणक्षत्रियांनीं केला. प्राकृतजनांत उच्च आर्यसंस्कृतीचा फैलाव करणें म्हणजे आर्यसंस्कृतींत जे वर्णधर्म, आश्रमधर्म, शौचधर्म, जातिधर्म, कुलधर्म, राष्ट्रधर्म व देशधर्म त्या कालीं विद्यमान होते व जें ऐतिह्य, शास्त्र व कला-ज्ञान वृद्धिंगत झालें होतें तें प्राकृतजनांत पसरविणें. हे धर्म व हें ज्ञान प्राकृतजनांत त्या कालीं नव्हतें, असा ह्या विधानाचा अर्थ होतो. कां नव्हतें, तर हे प्राकृत लोक महाराष्ट्रक्षत्रियांच्या व ब्राह्मणांच्या राष्ट्राचे अवयव नव्हते, फक्त परकीय कामकरी होते. मराठे लोक नाग व माहाराष्ट्रिक या दोन लोकांच्या मिश्रणानें नुकते च नवे लोक बनून फक्त पांच चारशें वर्षे लोटलीं होतीं. ह्या नव्या लोकांचें नवें मराठा राष्ट्र बनविण्याचा उच्च संकल्प तत्कालीन परकीय महाराष्ट्र क्षत्रिय व ब्राह्मण यांच्या मनांत स्वहितार्थ व स्वसंरक्षणार्थ उपरिनिर्दिष्ट समरसतेच्या सिध्यर्थ आला. उत्तरे कडुन स्वकीय क्षत्रिय व ब्राह्मण दक्षिणेंत येण्याचें अनेक राजकीय व सामाजिक कारणांनीं जसजसें उत्तरोत्तर बंद होत चाललें, तसतसें महाराष्ट्रांतील मराठा, कुणबी, शूद्र व अतिशूद्र यांचा ममतेचा पाठिंबा मिळविणें राज्यकर्त्यांना अगत्याचें होऊन बसलें.

१०४ समरसता चार द्वारांनीं उत्पन्न करण्याचें ठरलें. पहिलें द्वार भक्तीचें. असंस्कृत बुद्धीच्या अव्युत्पन्न मराठ्या लोकांत राम, कृष्ण इत्यादि दैवतांची भक्ति पसरविण्या करितां अभंग, ओव्या, इत्यादि छंदांत काव्य-निर्मिति शक ९०० पासून मराठींत ब्राह्मण कवींनीं रचिली. दुसरें द्वार ऐतिह्याचें. भारत, भागवत व रामायण ह्यांतील प्रसंगां वर गद्यपद्य रचना करून भारतीय ऐतिह्याचें ज्ञान मराठ्यांत फैलाविण्याचा उपक्रम ह्या च कालीं झाला. तिसरें द्वार वेदान्ताचें. शांकरीय वेदान्ताचा प्रसार करण्या-

करितां छिंदवाड्यांतील सिंद राजांचा आश्रित जो मुकुंदराज त्यानें ग्रंथरचना संस्कृतांत व प्राकृतांत ह्या च कालावधींत केली आणि पांचरात्रीय वेदांत ज्ञानदेवानें ह्या च मोसमांत गायिला. चवथें द्वार ग्रामजोशांच्या व कुणब्यांच्या उपयोगाचें ग्रहज्योतिषाचें व फलज्योतिषाचें. श्रीपतीनें आपली ग्रहगणिताची रत्नमाला असंस्कृतज्ञ ग्रामज्योश्यांना ग्रहगणित करून पंचांगें बनवितां यावीं म्हणून या च कालीं मराठींत गुंफिली आणि सहदेवभाडळीनें मेघमाला व संवत्सरफलें मराठींत कुणब्यांच्या माहितीकरितां संस्कृतग्रंथांतून ह्या च कालीं उतरलीं. अशा रीतीनें मराठी भाषेचा ग्रंथावतार मराठा लोकांच्या अनुग्रहार्थ शक ९०० पासून शक १२०० पर्यंत होत होता व मराठा राष्ट्र आस्तेआस्ते साक्षर बनत होतें. तो इतक्यांत मुसुलमानांची धाड महाराष्ट्रा वर येऊन शक १२४० त महाराष्ट्र यवनाधीन झालें व मराठी भाषेचा राजाश्रय नाहींसा झाला. ह्या संकटसमयांत आर्यसंस्कृतीचें बीज मराठ्यांच्या मनोभूमींत गेल्या तीनशें वर्षांत कितपत रुजलें होतें त्याची नामी परीक्षा उतरली. मराठा, कुणबी, शूद्र व महार हे आर्यधर्माला व हिंदू रूढीला बेमालूम बिलगले व ह्यांच्यांतून फार च थोड्या लोकांनीं धर्मान्तर केलें. परंतु, आर्यधर्माच्या बाहेरील जे हलालखोर, कसायी, रंगरेज इत्यादि अन्त्यावसायी लोक, ज्यांच्यांत आर्यसंस्कृतीचा फैलाव अद्याप झाला नव्हता, ते सबंदच्या सबंद मुसुलमान बनले. हिंदू संस्कृतीच्या सीमाप्रदेशा वरील अंत्यावसायी लोक मुसुलमान बनण्यांत मोठासा चमत्कार नव्हता. कारण, हे अन्त्यावसायी लोक मूळांत हिंदू नव्हते च. आर्यसंस्कृतिप्रसाराचें वारें देशांत कितपत भिनलें होतें त्याची परीक्षा दुसऱ्या हि एका तऱ्हेनें झाली. मुसुलमानी अंमलाच्या भर ज्वानींत आर्यधर्मप्रसाराचें सत्कृत्य अठरापगड जातींतील संतांनीं अनान्वित छल सोसून हि पुढें चालू ठेविलें. तें इतक्या जोरानें ठेविलें की भारतां वर भारतें, रामायणां वर रामायणें व भागवतां वर भागवतें मराठी भाषेंत शक १२०० पासून पुढील पांचशें वर्षांत लिहिलीं गेलीं. हा असला बिनखळ मारा मराठा, कुणबी, शूद्र व अतिशूद्र समाजा वर करणें त्या कालीं अत्यन्त अवश्यक होतें. कारण, शक १२०० शेच्या पूर्वील माऱ्यानें धर्मान्तर करण्या पासून मराठा समाज यद्यपि परावृत्त झाला होता तत्रापि हा समाज अद्याप बनावा तसा राष्ट्रिय बनला नव्हता. अद्याप परकीय मुसुलमान राज्यकर्त्यां विरुद्ध उत्कट द्वेष त्यांच्या ठाईं जसा बाणावा तसा बाणण्यास अवकाश होता. अद्याप पोटा करतां धर्मद्वेष्ट्यांची सेवा करण्यास मराठा लोकांस जशी लज्जा वाटूं लागावी तसी लागली नव्हती. अद्याप मूर्ति फोडलेल्या, स्त्रिया भ्रष्ट केलेल्या, सज्जनांची अब्रू गेलेली, गोमातेचा वध झालेला

उघड्या डोळ्यानें बघण्याची मराठ्यांना खंती वाटत नव्हती. अश्या राजकीय दृष्टया अर्धवट, लज्जास्पद व अधम स्थितींत दक्षिणेंतील नागमहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठे लोक असतां, उत्तरेकडील ऐतरेयब्राह्मणानें गायिलेल्या भोजक्षत्रियांचे वंशज जे शहाजीराजे भोसले त्यांनीं यवनाशीं करामतीनें व पराक्रमानें झुंझून स्वराज्याचा पाया घालण्याचा साहसी उपक्रम स्वतःच्या एकट्याच्या हिंमती वर रचिला, आर्यक्षत्रियांचें नांव पुनरपि त्रिभुवन भर गाजविलें आणि अखिल आर्यांच्या बेचाळीस पिढ्यांचा उद्धार केला !

१०५ उत्तरदेशीय महाराष्ट्र क्षत्रिय व नागमहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठा क्षत्रिय हे ह्याच्या पुढील काळांत मिसळून व एकवटून जाऊन दोघांना ही मराठा ही संज्ञा सारखी च कशी पडत चालली तो इतिहास अंशतः शहाजीकालाच्या नंतरचा असल्या मुळें, त्या संबंधाच्या तपाशिलांत शिरण्याचें प्रस्तुत कारण नाहीं. महाराष्ट्र क्षत्रियांचा सोमवंश, माहाराष्ट्रिकांचा सूर्यवंश व नागांचा नागवंश असे तीन वंश मिळून सध्यांचें मराठा राष्ट्र, अथवा खरें पाहिलें तर सध्यांचे मराठे लोक, बनले आहेत. चवथा परमार इत्यादिकांचा अग्निवंश. हा अग्निवंश केवळ काल्पित आहे असें चिंतामणराव वैद्य प्रतिपादितात. तत्रापि, एवढें खरें कीं परमार वगैरे ढुंढारदेशीय कुलें माहाराष्ट्रीकांच्या बरोबर दक्षिणेंत उतरलीं. त्यांची संस्कृति माहाराष्ट्रिकांच्या संस्कृती सारखी च असल्या मुळें, नागवंशामिश्रणानें माहाराष्ट्रिकांत जो बदल झाला तसला बदला परमारादींच्या मिश्रणानें झाला नाहीं.

१०६ शहाजीकालीन मराठे लोक वैदिक व पाणिनीय क्षत्रियांच्या हून इतके सरस्वतीपराङ्मुख कां झाले, ते महाराष्ट्री व संस्कृत भाषा सोडून अडाणी मराठी भाषा बोलूं कां लागले, त्यांचें किंवा त्यांच्या करितां निर्मिलेलें मराठी वाङ्मय इतकें बाल्यावस्थ कां दिसतें, आठशें वर्षें भारतरामायणांचा एक च एक पाडा मराठी वाङ्मय कां वाचतें, म्हसोबा पासून महादेवा पर्यंतचे वन्य व वैदिक देव मराठे लोक कां भजतात, वैदिक मंत्र टाकून मराठी आरत्या मराठे कां म्हणतात, रक्त वर्ण जाऊन श्यामल ऊर्फ सांवळा वर्ण मराठ्यांच्या कातडीचा कां झाला, मराठ्यांच्या डोक्याचें मेजमाप आर्य डोक्याच्या मेजमापा हून भिन्न कां येतें, साम्राज्यें करण्याचें सोडून सामान्य ग्रामसंस्था हि चालविण्याची अक्कल मराठ्यांत अद्याप हि कां नाहीं, इत्यादि गूढ भासणाऱ्या प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याच्या मिषानें एथपर्यंतचा लेखनप्रपंच करतां करतां ते गूढ प्रश्न स्पष्ट व खुलासवार सुटून शंकास्थानें झाडून पुसून मोकळीं झालीं. मराठे हे केवळ माहाराष्ट्रिक लोक नव्हत, केवळ नाग

लोक नव्हत , किंवा केवळ उत्तरदेशीय क्षत्रिय नव्हत; ते मुख्यतः नाग व माहाराष्ट्रिक ह्या लोकांच्या मिश्रणापासून निपजलेले अगदीं नवीन लोक आहेत, बालराष्ट्र आहेत, सबब, भाषा, वाङ्मय, कर्तबगारी, उपासना, धर्म, देवधर्म, चालीरीती व राजकीय उमेद इत्यादि तत्संबंधक सर्व बाबी बाल्यदशेंत आहेत, त्या प्रौढ दशेंतील असतील अशी अपेक्षा करणें च मुदलांत अनैतिहासिक आहे. शहाजी व शिवाजी ह्या उत्तरदेशीय भोजक्षत्रियांच्या नंतर फक्त पंचवीस वर्षांत सर्व राजकीय सत्ता चित्पावन ब्राह्मणांच्या हातीं कां गेली, पुढें शंभर वर्षांनीं चित्पावनसत्ता अस्तंगत झाली असतां मराठ्यांच्या हातीं राजसत्ता जाणें शक्य कां नव्हतें, अद्याप मराठा क्षत्रिय व मराठा कुणबी बहुतेक निरक्षर स्थितींत कां आहेत, इत्यादि अनेक प्रश्नांचीं हि उत्तरें वरील तपशिलाच्या साहाय्यानें सुलभ होतात. एणें प्रमाणें ६२ व्या कलमांत केलेल्या प्रतिज्ञेनुरूप शहाजीकालीन मराठे म्हणजे कोण लोक आहेत व ते इतके निकृष्टावस्थ काय म्हणून दिसतात, इत्यादि प्रश्नांचीं उत्तरें दिलीं. ह्या उत्तरदानांत जी विवेचनसरणी अनुसरावी लागली व गर्भितार्थाची जी पुष्टि होऊं द्यावी लागली तिची स्मरणी नमूद करून ठेवितों:—

(१)प्रथम ब्राह्मण ऊर्फ ब्रह्मन् हा एक च शुक्लभास्वरवर्णी वर्ण होता.

(२) त्याला रक्तलोहितवर्णी क्षत्र ऊर्फ क्षत्रिय लोक भेटून ब्रह्मक्षत्रनामक द्वैवर्ण्य बनलें.

(३)पुढें पीतवर्ण विश् लोक समावून त्रैवर्ण्य उत्पन्न झालें.

(४) शेवटीं उत्तरकुरूंत व उत्तरमद्रांत कृष्णवर्ण शूद्रांचा समावेश होऊन जगत्प्रसिद्ध चातुर्वर्ण्य निर्माण झालें.

(५) मूळ एका च शुक्लभास्वरवर्णी लोकांचे तांबडे, पिवळे व काळे असे भिन्न वर्ण होणें अशक्य आहे. पांढरे, तांबडे, पिवळे व काळे लोक जसजसे भेटले तसतसे क्रमशः मिळत जाऊन ऐकवर्ण्य, द्वैवर्ण्य, त्रैवर्ण्य व चातुर्वर्ण्य अश्या चार रूपांतून ही चातुर्वर्ण्यसंस्था क्रमशः उद्भवली.

(६) मूळारंभीं पितृसावर्ण्याची पद्धत ब्रह्मन् लोकांत होती. तीं मुळें तांबडा, पिवळा व श्वेत वर्ण कालांतरानें त्रैवर्णिकांत सरामिसळ दिसूं लागले. तांबडा व पिवळा हे रंग श्वेत रंगाला व इतरेतरांना विद्रूपता आणणारे नसल्या मुळें तत्संबंधानें, अगदीं च नव्हे असें नव्हे, विशेष तिटकारा वाटला नाहीं. परंतु शौद्र जो काळा रंग त्यानें श्वेतादि वर्णांना विद्रूपता येत असल्या मुळें तत्संबंधानें तिरस्कार वाटे. तशांत शूद्र नाकाडोळ्यांनीं हि विद्रूप असत. त्या कारणानें शूद्रस्त्रीच्या पोटीं ब्राह्मणादि त्रैवर्णिकां कडून जी ब्राह्म-

णादि प्रजा निपजे ती नाकाडोळ्यांनीं शौद्र निपजे. काळा रंग आणि शौद्र अवयव विशेष तिटकारा आणीत. शूद्रांचा नुसता च काळा रंग असता तर तो खपला असता. नाग लोक वर्णानें काळेसांवळे असत, परंतु चेहऱ्यानें नीटस असत, तेव्हां ते त्रैवर्णिकांना खपत.

(७)दासकर्मा करितां त्रैवर्णिकांनीं शूद्रांना घेऊन चातुर्वर्ण्यसंस्था स्थापिली. नंतर शरीरसंबंध होऊं लागला. तो अतिशय वाढून बौद्धादि धर्मक्रांति, राज्यक्रांति व समाजक्रांति झाली.

(८) तेव्हां पितृसावर्ण्याची पद्धत बंद करून मातृसावर्ण्याची पद्धत व कायदा त्रैवर्णिकांनीं पसार केला. त्या मुळें जाति अस्तित्वांत आल्या. वर्ण हे कातडीच्या रंगावर बसविले होते. जातींचा रंगांशीं कांहीं एक संबंध नाहीं. जाति ह्या जन्मा वर बसविल्या गेल्या. गोरा ब्राह्मण व काळी शूद्रीण यांच्या पासून झालेला जो पारशव तो वर्णानें गोरा, काळा किंवा सांवळा असला, तत्रापि जातीनें म्हणजे ज्ञातीनें म्हणजे जन्मानें शूद्र समजला जाई. अशा तऱ्हेनें मांगा पासून ब्राह्मणा पर्यंत सर्व जातींत गोरीं, तांबडीं, पिवळीं, काळीं, सांवळीं, विटकरी, उजळ, फेफटीं, नाकेलीं, अशीं सर्व प्रकारचीं माणसें दिसूं लागलीं. त्या च प्रमाणें मनानें वेदनिष्ठ किंवा वेदभ्रष्ट, श्रद्धेनें पितृभक्त किंवा पितृनिंदक, कर्मानें यज्ञकर्ती किंवा यज्ञभंजकी, अशीं तऱ्हेतऱ्हेचीं माणसें निपजून वैदिक संस्कृति दुभंग झाली.

(९) अश्या कालीं माहाराष्ट्रिक, राष्ट्रिक व वैराष्ट्रिक हे गणराज्य करणारे कनिष्ठ संस्कृतीचे क्षत्रिय दक्षिणेंत वसाहती करण्यास निघाले.

(१०) तेथें त्यांच्या हि पूर्वीं हजारों वर्षें वस्ती करून राहिलेले आर्यभाष नागलोक त्यांना भेटले.

(११) त्यांच्या मिश्रणानें शालिवाहनाच्या पांचव्या शतकाच्या सुमारास मराठे लोक व मराठी भाषा उदयास आली.

(१२) ह्या मराठा लोकांची संस्कृति नाग व माहाराष्ट्रिक या दोघांच्या संस्कृतीचें मिश्रण होती व दोघांचे गुणदोष तींत उतरले होते.

(१३) स्वतःचें साम्राज्य हांकण्याची ऐपत व इच्छा नसल्या कारणानें मराठा लोकां वर उत्तरदेशीय चालुक्यादि क्षत्रिय सम्राटांनीं शक १२४० पर्यंत राज्य केलें.

(१४) नंतर मुसुलमान आले त्यांनीं शक १५५१ पर्यंत अंमल केला.

(१५) पुनः भोजक्षत्रिय जे शहाजीशिवाजी भोसले त्यांचें राज्य या लोकां वर यांच्या च धर्माभिमानी व महाराष्ट्राभिमानी साहाय्यानें झालें.

(१६) परंतु, महाराष्ट्रधर्म ह्या लोकांत परिपूर्ण न मुरल्या मुळें, पुढें चित्पावन ब्राह्मणांनीं ह्या लोकां वर अंमल बसविला.

(१७) आणि आतां हे लोक भौतिक– व अध्यात्म– शास्त्रसंपन्न इंग्रजांच्या हुकमती खालीं रहात आहेत.

(१८) उच्च ब्राह्मण व उच्च क्षत्रिय यांनीं तत्तत्कालीन इष्टानिष्टापत्ती प्रमाणें वर्ण व जाति निर्माण करून जातींना विशिष्ट व अनन्यसामान्य वृत्त्या लावून दिल्या. मराठा क्षत्रिय, मराठा कुणबी, शूद्र कुणबी व नागवंशी महार यांना साक्षर करण्याचा जारीनें प्रयत्न न केल्या मुळें व ह्या लोकांची संख्या देशांत बहुतम झाल्या मुळें, बुद्धिमान् व कर्तबगार अश्या उच्च ब्राह्मणांना व उच्च क्षत्रियांना ह्यांच्या बरोबर अधोगर्तीत रखडत बसण्याची यथायोग्य शिक्षा मिळाली आहे.

(१९) रंगानें, चेहऱ्यानें, दिनचर्येनें, व संस्कृतीनें महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण, मराठे, कुणबी, महार व मांग इत्यादि आर्य व आर्यानार्य अश्या सर्व जाति सांवळ्या, नीटस, व स्नानशील बनल्या असून, आतां निषिद्ध खाद्यपेय वगळलें असतां,बहुतेक एकजिनसी होण्याच्या मार्गाला लागल्या आहेत. वर्णांचें व जातींचें समाजरचनेंत जें कार्य व्हावयाचें तें बरें च होऊन चुकलें आहे. ह्या हून उच्चतर समाजरचनेचा काल ह्या पुढें उगवेल असा निश्चित अंदाज दिसतो.

(२०) चातुर्वर्ण्य व जाति अनादि नाहींत. चातुर्वर्ण्य उत्तरकुरूंत उत्पन्न झालें व बौद्धकालांत त्याचें रूपान्तर जातिसंस्थेंत झालें. सर्व जातींचा एक च सांवळा रंग झाल्या कारणानें वर्णभेदाचें आतां कारण उरलें नाहीं. आणि बहुतेक सर्व जाति अन्योन्य वृत्तींचें उल्लंघन गेलीं हजार वर्षें करूं लागल्या मुळें, जातिभेदाची हि मातब्बरी, कातकरी, भिल्ल वगैरे वन्य लोक वगळले तर, वृत्तिदृष्ट्या म्हणजे निर्वाहदृष्ट्या राहिली नाहीं.

(२१) परंतु, पिढीजात म्हणजे पीठिकाजात वांशिक गुणांच्या दृष्टीनें जातिसंस्था एकाएकीं रामस्यानें मोडणें इष्ट म्हणजे राष्ट्रहितपोषक होणार नाहीं. गुण पिढ्यानुपिढ्या संक्रमण होत होत उपजत होतात. असले अनेक उपजत गुण हिंदू जातींनीं पिढीजात पैदा केलेले जातिमोटनानें फुकट दवडणें राष्ट्रहिताचें नाहीं. ह्या गुणांचें उपबृंहण व्हावें एतन्निमित्त जातिसंस्था मुद्दाम राखली पाहिजे. जर्मन विचारकार निश्ष् जातिसंस्थेचा कैवार एवढ्या च करतां घेतो व जर्मनींत जातिसंस्था स्थापावी म्हणून कंठरवानें प्रतिपादितो. सध्यां जातिसंस्थेंत अवगुण माजले असतील ते वेंचून काढून गुणांचें रोपटें जेणें करून फोफावेल ते उपाय योजिणें समाजशास्त्रसंमत व इतिहासशास्त्रसंमत होईल.

(२२) मराठा क्षत्रिय, मराठा कुणबी, शूद्र कुणबी व नागवंशी महार बहुप्रज पडल्या कारणानें, अल्पसंख्याक ब्राह्मणांना व महाराष्ट्र क्षत्रियांना संस्कृत भाषा सोडून मराठ्यांची मराठी भाषा स्वीकारावी लागली. महाराष्ट्र क्षत्रियांनीं राजकीय स्वामित्व मराठ्यां वर गाजविलें, तर उलट मराठ्यांनीं आपली भाषा ह्या सम्राटां वर लादिली. तेव्हां नागमाहाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठ्यांची उपेक्षा करून भागणार नाहीं असें महाराष्ट्र क्षत्रियांच्या व ब्राह्मणांच्या लक्ष्यांत आलें. ते गुलाम झाले तर ब्राह्मणक्षत्रियांना गुलाम व्हावें लागे. त्यांच्यांत सांथीचे रोग, दुष्काळ व अज्ञान पसरलें, तर ब्राह्मणक्षत्रियांना हि त्यांच्या बरोबर उपाशीं मरावें लागे व आडमुठें बनावें लागे. ते अजाणपणें जी बाजू घेत ती बाजू विजयी होई. त्यांनीं मुसुलमानांची बाजू पोटा करितां उचलली तेव्हां यावनी सत्ता देशांत प्रचलित झाली. त्यांनीं शहाजीची बाजू पोटा करितां धरली तेव्हां यवनांचा पाडाव झाला. आणि शिवाजीची साथ जेव्हां त्यांनीं महाराष्ट्रधर्माभिमानानें केली, तेव्हां स्वतंत्र महाराष्ट्रराज्य उभारलें गेलें. त्यांनीं चित्पावनांशीं फारकत केली तेव्हां चित्पावनी साम्राज्य लंगडें झालें. तात्पर्य, महाराष्ट्रदेशाचें गुरुत्वमध्य उपरिनिर्दिष्ट चार जातींच्या ठायीं आहे आणि ते म्हणतील ती, बहुत कालांतरानें कां होईना, पण पूर्वदिशा होते. करतां, शहाजीशिवाजींनीं ह्या जातींचें साहाय्य पैदा केलें आणि मराठा तेवढा मेळवावा हा सिद्धान्त रामदासांनीं उच्चस्वरानें पुकारिला.

जयराम पिंड्येकृत–

राधामाधवविलासचंपूः

ऊर्फ

शहाजीमहाराजचरित्र

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वासो हृत्वा दिनकरसुतासन्निधौ बल्लवीनां
लीलास्मेरो जयति ललित + + स्थितः कुंदशाखाम् ॥
सव्रीडाभि स्तदनु वसने ताभि रभ्यर्थ्यमाने
कामी कश्चित् करकमलयो रंजलीं याच + + ॥
राधामाधवलीलाख्यचंप्वा विद्वज्जनाश्रया ।
व्याख्या रंगार्यपुत्रेण क्रियते शेषसूरिणा ॥

अथ तत्रभवान् जयरामनामा महाकविः

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिबंधनं ॥ इति ॥
आख्यातनामरचनाचतुरस्रसंधि-
सद्धात्वलंकृतिगुणं सरसं सुवृत्तं ॥
आसेदुषा मपि दिवं कविपुंगवानां
तिष्ठत्यखंड मिह काव्यमयं शरीरम् ॥
इद मंधतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयं ।
यदि काव्याह्वयं ज्योति रासंसारान्न दीप्यते ॥
नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयी मनन्यपरतंत्रां ।
नवरसरुचिरां निर्मिति मादधती भारती कवे र्जयति ॥
काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यःपरनिर्वृतये कांतासम्मिततयोपदेशयुजे ॥
कतिपयनिमेषवर्त्तिनि जन्मजरामरणविह्वले जगति ।
कल्पांतकोटिबंधुः स्फुरति कवीनां यशःसिंधुः ॥

इति भामहाद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात् सत्काव्यबंधस्य चतुर्वर्गसाधनतां मन्वानः सकलजगदीश्वरस्य परमपुरुषार्थप्रदस्य भगवतः श्रीकृष्णदेवस्य विलासरूपचरित्रस्य प्राधान्येन वर्ण्यतया स्वचिकीर्षितस्य राधामाधवविलासाख्यचंपूप्रबंधस्य,

कवे रल्पापि वाग्वृत्ति र्विद्वत्कर्णावतंसति ॥
नायको यदि वर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः ॥

इति भोजराजवचनात्,

सपंकापि कवे र्वाणी हरिनामांकिता यदि ॥
सा वाणी सफला ज्ञेया व्यर्था ह्यन्यसमाश्रया ॥

इति हरिभक्तिसुधोदये नारदोक्तत्वात्, कृष्णविषयत्वेन सत्काव्यत्वात्, प्रारिप्सितस्याविघ्नपरिसमाप्तये मंगलाचरणपूर्वकं निबध्नाति ॥

कल्याणान्यनिशं दत्तां कल्यं त्रैलोक्यपालने ।
सीतानेत्रोत्पलद्वंद्वचंद्रायितमुखं महः ॥ १ ॥
मुकुटलसच्छशिखंडं बिसखंडमवेत्य शुंडया विमृशन् ॥
बालकलीलः शिवयो र्हासं जनयन् गजाननो जयति ॥ २ ॥
मुक्तागौरं तव वपु रिंद्रोपलवल्लकीवहं वाणी ॥
उद्भासयतु मदंतर्गगनं राका शशांकमिव ॥ ३ ॥
बहुविधविद्यावर्यः सूर्य इव ज्योतिषां मध्ये ॥
मम हृत्कमलविकासी स जयति विबुधाग्रणी र्विष्णुः ॥ ४ ॥

ननु प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्त्तत इति न्यायात् कवि र्देवताचतुष्टयवर्णनात्मकं मंगलं कृत्वा तस्य प्रयोजनं दर्शयन्नाह ॥

धन्यः स चित्रकार इति ॥

धन्यः स चित्रकार स्तस्यैषा काऽपि लेखनी धन्या ॥
गगने रागविहीनं पश्यत यस्याक्षयं चित्रम् ॥ ५ ॥

ननु गगने रागविहीन मक्षयं चित्रं पश्यत इत्युक्तं । तर्हि सर्वजनस्यापि नेत्रद्वयं ईश्वरस्य नेत्रत्रयं इंद्रस्य नेत्रसहस्रं शेषस्य नेत्रसहस्रद्वयं तिष्ठति तथापि तच्चित्र ममूर्तत्वाद् द्रष्टुमशक्यं तत्कवित्वनेत्रेणैकेन दृष्ट मिति वदति कवित्वनेत्र मिति ॥

कवित्वनेत्रं यदि नो विदध्याद् विधि स्तदाद्यानिह को नु विद्यात् ॥
जगत्त्रयातीतपवित्रकीर्ती श्रीरामकृष्णावपि येन दृष्टौ ॥ ६ ॥

ननु रामायणभारताख्य मेकैकं कवित्वनेत्रं वाल्मीकिव्यासाभ्यां लब्धं तेन कवित्वनेत्रेण श्रीरामकृष्णा वपि दृष्टौ तद्वदमरकोशाख्य मेकं नेत्रं अमरः कोशो गर्भो यस्येति व्युत्पत्त्या सजीवतारकं शुक्रेणापि लब्धं नाम्ना कविरपि भवति तस्मात्सोपि कथं कवित्वं न करोति । यद्वा अमराणां देवानां कोशो भांडारं तस्य लाभेपि चारुप्राक्रियां सदाचारं न करोति स कवि रेकाक्षः बृहस्पतितुल्यः कथं भवेदिति । यद्वाऽमरकोशाख्य माभिधानग्रंथाख्य मेकं नेत्रं लब्ध अपि चारुप्राक्रियां व्याकरणं न पठेत् स कवि रेकाक्षः स सहस्राक्षगुरुः सहस्रप्रयोगद्रष्टा कथं भवेदित्याशंक्याह लाभेप्यमरकोशस्येति ।

लाभेप्यमरकोशस्य न चारुप्राक्रियां चरेत् ॥
कविः स कथमेकाक्षः सहस्राक्षगुरु र्भवेत् ॥ ७ ॥

ननु अमरकोशप्राक्रियाख्यनेत्रद्वयं लब्धमपि काव्यस्वरूपं स्वमुख मिव कदाचिदपि न पश्यतीत्याशंक्याह कविकल्पलताहस्ते इति ।

कविकल्पलताहस्ते काव्यादर्शो विधीयतां ॥
शौरेः काव्यप्रकाशास्यं चंद्रालोकेऽपि लोक्यते ॥ ८ ॥

ननु रामायणभारतामरकोशप्रक्रिया कविकल्पलताकाव्यादर्शकाव्यप्र-काशचंद्रालोकादयोप्यवलोक्यंते तथापि कवित्वे ओजःप्रसादमाधुर्यादयो गुणा न जायंते तस्मादष्टाविंशतिभुवनपालनकुशलया दुग्धोदधिकन्यकया सहस्रहृदय एव धृतत्वादंतर्बाहिरपि निःसीमप्रेमानुकूल्य मुद्वहन् यो विष्णु र्विजयते सोऽस्माकं सर्वस्वं भवति चेन्निरतिशयसौख्यदानदक्षं काव्य मुत्प-त्स्यते तस्मात्तमेवानन्यगतिकः प्रार्थयन् तादितरयो र्दक्षकन्यकया भारत्या सहैकरूपविराचितशरीरयो रथ्यर्धागधृतत्वा त्तथाच वक्त्रेणैव स्फुटीकरणत्वा च्छंकरविरंच्योः ससीमप्रेमानुकूल्यं प्रदर्शयन्नाह दाक्षिण्य मिति ।

दाक्षिण्यं न प्रियायाः प्रकटयाति बाहिः शंकरः किंतु वाम्यं
वक्त्रैणैवातिसक्तिं स्फुटयाति न हृदा वल्लभाया विरंचिः ॥
निःसीमप्रेमतोंतर्बहिरपि हृदयासक्ति माविःप्रकुर्वद्
यत्तत्सर्वस्वमव्यादुदधितनुभुवः कृष्णसंज्ञं महो नः ॥ ९ ॥

ननु जातायामपि कवित्वसिद्धौ सर्वजनोपकारकं धर्मार्थकाममोक्षसाधनं सप्तसंतानसमुच्चयतुल्यं किमपि महत्फल मुत्पद्यते तेन वेत्याह सर्व-ज्ञत्व मिति ।

सर्वज्ञत्वमवाप्नुया मिति मति र्यस्योदयं प्राप्नुयात्
तेनायं सकलार्थदः प्रतिपदं ग्रंथः समाकर्ण्यताम् ॥
यस्मिन्निर्गुणलक्षणोऽपि गुणवान् गोपालवंशोल्लसद्
राधाराधनसादरोऽपि हि यतः पद्माधव श्चाभवत् ॥१०॥

ननु राजभि र्विबुधै र्गायकादिभि श्च सर्वज्ञत्वं प्राप्तमेव वर्त्तते तैः किमि-त्ययं ग्रंथः पठनीय इत्यत आह । सेव्यः कल्पतरु रिति ।

सेव्यः कल्पतरुः स एष धरणीपालैः फलप्राप्तये
बोद्धव्य श्च बुधैः सुभाषितपटग्रंथिस्थचिंतामाणिः ॥
कंठे येन धृतः सुवर्णरुचिरैः सूत्रैः स रत्नाकरः
कर्तव्योऽस्ति वरं सुतादितिवरं राधावरो दत्तवान् ॥ ११ ॥

एवमाचूलमूलं मंगलाचरण माभासपूर्वकं विधाय गद्यपद्यात्मकं श्री-राधामाधवविलासाख्यं चंपूप्रबंधं नानाविधकाव्यलक्षणसाहितं भाणप्रहसन-डिमादिनाटकादिभेदसंमिश्रं ओजःप्रसादमाधुर्याद्यलंकारयुक्तं काव्यं संस्कृत उल्लासदशकमध्यं द्वादशभाषाविराचितप्रांतं सद्भिः श्रीकृष्णदेवभक्तै रेव सर्वदा श्रोतव्यं पठनीयं पाठनीयं च ॥

राधामाधवलीलाख्यचंपूसंपूर्णवर्णनम् ॥
शृण्वंतु विबुधाः सर्वे जयरामकवेः कृतिम् ॥ १२ ॥

तद्यथा । आसीदशेषवृंदारकवृंदवंद्यमानपादारविंदनिष्यंदमानमकरंदबिंदु-संदोहमंदीकृतनंदमंदिररजोराजिः इंदिराहृदयकमलेंदिंदिरः विकचेंदीवरबंधु

द्युतिः व्रजवधूभागधेयावधिः सुधानिधि रिव विबुधबुद्धिदुग्धोदधे रानकदुं-
दुभिनयनांभोजदुर्लभडिंभविभ्रमो बालेंदु रिव वसुधरावांछितचंक्रमणसंभ्र-
मैकवसतिः नास्तिकोन्मूलनाय धर्म इव स्वीकृतप्रत्यक्षभावसिद्धिः बुध इव
नामसाम्यमोहेन रोहिणीं मातर मुपतिष्ठासुः जयंत इव क्ष्मालोकाविचक्ष-
णपरीक्षां दिदृक्षुः नलकूबर इवोरुनिर्जितरंभां राधामुपबुभुक्षुः पुष्पाकर
इव मनुजदृग्गोचरः सशरीर इव त्रैलोक्यसुकृतनिकरः कल्पतरु रिव
नरोत्तमदृष्टवशेन स्पष्ट मिह दृष्टः कामधेनु रिव मानुषाभीष्टप्रदानलोलुपः
चिंतामणि रिव अचेतनतादोषप्रमार्जनेच्छुः दर्पण इव कंदर्परूपसंपत्ते र्विभ्र-
मैकस्थान मिव सुभ्रुवां अभिलाषाणां कुलदैवतमिव पांडवानां पिंडीभूतं
सुख मिव पुंडरीकानिलयायाः प्रत्यग्रारुण इव शरणं वृष्णिकमलानां आनंद-
कंदकंदल इव वृंदावनसीमानि नंदनवनहरिचंदनो नंदनंदनः ॥ यस्य
खलु पवित्रतराणि विचित्राणि चारित्राणि उपाख्यानविद एवमाचक्षते
॥ तथाहि ॥

यत्खेलनानि सततं व्रजसुंदरीणां
संमोहनानि सकलेंद्रियनंदनानि ॥
वृंदावने च यमुनापुलिने वने च
नदांगने च नितरा ममृतं द्रवंति ॥ १३ ॥

किंच ॥

शैशवेऽपि यदीयनिरवद्यसौंदर्यदर्शनमोहितानां व्रजसुंदरीणा मेवं
किल विस्रंभसंभाषणसंभारः ॥

अये लीला बाल्येऽप्यहह जगतीं व्याकुलयति
ह्यमुष्मिं स्तारुण्यं यदि समुदयेत् का ननु कथा ॥
दशां कामः कां वा कलयतु जगद्विश्रुतयशा
वयं वा लोलांतःकरणकलिताः का मिह दशां ॥ १४ ॥
गुरूणां सेवासु प्रतिपदमनर्थैकजनकः
प्रमादो यल्लीलापरवशहृदां नः प्रभवति
असौ स्त्रीणां भावः किमु विषविसर्पः किमु मदः
किमित्यच्छेद्यं च प्रथयति विकारं मनसि नः ॥ १५ ॥
का वा बालविनोदनच्छलवशादालिंग्य बालं हरिं
साकांक्षं परिचुंब्य तद्धतकुचद्वंद्वा व्रजैणीदृशः ॥
उज्जृंभत्कुसुमास्त्रविभ्रमसरीसर्वस्वसारोद्धुरा
नोन्माद्यंति वलंति चाटु दधते मुह्यंति मूर्छंति च ॥ १६ ॥

स च कदाचित् नवनीतचौर्य्यमर्य्यादाभिः कदाचिद्वत्सपालनली-
लाभिः कदाचन यामुनपुलिनविहारै र्जातु वेणुवाद्यविद्याभि र्जातु यातु-

धानधेनुकादिमथनखेलाभि र्जातु गोवर्द्धनोद्धारदावानलपानकालियमथन-भृतिभि रद्भुतावदानै श्च व्रजजनतामानंदयन् कदाचिदतिमुग्धां राधां किंचिदुदंचितचूचुकोच्छूनकंचुकां वचनप्रतिवचनरचनै र्वंचयितु मित्य-वोचत् ॥

मुग्धे किं न चिकित्स्यते हृदयगं ग्रंथिद्वयं वेदना
नास्मिन् मैवमुरः पुरा जडमते व्याप्नोति सा स्यात्ततः ॥
तत्किं पीडनमेव दुष्करमिदं स्वेनाहमुन्मर्दनं
कुर्व्वे मृद्विति वंचयन् विजयते राधा मबाधां हरिः ॥१७॥

ननु मुग्धाप्रतारणे कठिन मस्तीति गोपीभि रुपहसितः श्रीकृष्ण-देवः प्रौढायामपि प्रतारणं कृतवां स्तद्यथा ॥ कदाचिदसौ अष्टमीभूर्गोष्ठ मधितिष्ठंतीं दधिमंथनघमघमायमानघनगर्जितव्यतिकरनर्त्तितविद्युन्नटीविर-चितारभटीं तिर्यग्वर्तितत्रिकतटीं कंठविनिर्जितकलकंठीं बिंबोष्ठीं अति-सौष्टववल्गत्कुचघटीं गोपवधूटीं दृष्ट्वा करटिकरटतटविपाटनोत्कंठित-कंठीरवकिशोरक इव निष्कपटकंचुकितचेष्टाभि रेवमाचष्ट ।

गोमक्षिकां बत‿ — ‿भुजांतरेऽस्मिन्
गृण्हामि निश्चलतयाऽशु पिधेहि कर्णौ ॥
इत्थं घटप्रतिभटे हृदि य श्चपेटां
कुर्वन् हरिः कीरगते जयति स्म गोष्ठे ॥ १८ ॥

कदाचिज्जलक्रीडालालसो यमुनातीर मगमत् । तत्र च
कूले निक्षिप्य वासांस्युपगतयमुनावारिधाराविहारं
वृंदं विद्युल्लताना मिव हरिणदृशां विस्मया द्वीक्ष्य शौरिः ॥
एकैकां वीक्ष्य नग्नां रहसि युवजनो मन्यते धन्य मत्र
स्वात्मानं हंत सर्व्वाः किमुत कलय नो धन्यते त्युल्लास॥१९॥

तदनु यदुनंदनः कूलनिक्षिप्तं तदीयदुकूलजाल मपहृत्य निरुपमगोप-रूपसंपत्तिरनूपसमीपनीपपादपशिखर मारुरोह ।

ता श्च शीतभरवेपिता स्ततः कूलदत्तनयना मृगीदृशः
चैलजाल मनवेक्ष्य विस्मिता माधवं तरुगतं व्यलोकयन् ॥ २० ॥
चक्रे तदैव यमुनानिजनीरपूरनैर्मल्यतो यदुपते र्नयनोपकारं ॥
येनांतरे किमु करे कचकोश मासां कर्तुं हरिः प्रतिशरीरतयाऽविरासीत् ॥
अत्रांतरे कुसुमबाणकलारहस्यसर्वस्वनिर्भरजुषां वरवर्णिनीनां ॥
मंदोदितानननिवर्त्तपरस्परेक्षागूढस्मितानि हरिनेत्रफलत्व मापुः ॥२२॥

तदनु ततस्ततोऽ नुगता स्ता व्रजवनिता जलदेवता इव धीवरजालपरि-कलनेनैकत्रमिलिता यदुनंदन मेवं व्यजिज्ञपन् ॥ अये करुणानिधान यशोदानंदन ॥

दास्यो भवाम तव देव यथोदितार्थ—
संपादिका यदि ददासि दुकूलजालं ॥
किंवा बहूक्तिभि रमी पदपंकजे ते
बालारुणारुणरुचौ रचिताः प्रणामाः ॥ २३ ॥
परवत्यो वयं बाला स्त्वं चाल्पोदितयौवनः ॥
न शोभते तदास्माकं प्रकटोयं समागमः ॥ २४ ॥

एव मभिदधासु सुंदरीषु कुंदरदनसुंदररदनारविंदो मुकुंदः समंदस्मित मिदमवादीत् ॥

निर्दिश्य पद्मवदनाः स्फुटमंगभंगं । निर्याय वारिझरतः करपंकजेन ॥
नामानि कीर्त्तयत चेन्निखिलांगकानां । प्रत्येकमेव वसनानि ददाम्यहं वः २५

एवं विरचितवचने पुंडरीकलोचने चंचललोचनाः समालोच्य परस्परमेवमुत्तर मुदीरयांचक्रुः ॥ अये कुसुमबाणलावण्याग्रगण्य भगवन्नार्यनंदन ॥

सर्वस्य साधारण मंगजातं । नामापि तस्यावगतं समस्तैः ॥
ज्ञाते बुभुत्सा न पुनः प्रसिद्धा । स्वामिन् दयानीरनिधे प्रसीद ॥२६॥

एवं निजमनोगतविनोदापनोदनवादिनी रलिकरपल्लवोल्लासिनी बल्लवविलासिनी र्वसनाभिलाषिणी र्वलयितकरपुष्करेण कलितचैलावलि र्ललितसल्लकीकिसलयकल्पितकवलः कलभदंतावल इव गोकुलपतितनयः पुनरेवमवोचत ॥ अये बालमृगनयनाभि र्युक्तमुक्तं भवतीभिः ॥

अंगानि सर्वस्य समानि यानि । नामानि तेषां विदितानि तावत् ॥
पुंसां पुन र्यानि न संति तेषां । नामैव बोध्यं भवदंगकानां ॥ २७ ॥

इति निगदति भगवत्यनुत्तरासु गत्यंतराभावाद् विन्यस्तवामहस्तालंकृतकाममंदिरास्वधिकतरनमितकंधरासु अलिकवलितलसदलदलकमिलनललितवदनेंदुविनिंदितसेंदिंदिरकमलासु सलीलं सलिलपूरा न्निर्गत्य कमलिनीकमलकुड्मलयुगल मिव कथंचिदविस्पष्टशब्द मिदं कुचद्वंद्व मिति झटिति निर्दिष्टकुचयुगलासु बल्लवमहिलासु तदनु तनुविनिर्जितेंद्रनीलमणिः कलाधरकुलाग्रणीः पुनरेवमभाणीत् ॥

अलमेकमेव कलहंसमंजुलं । गलदम्र माशु जलमाश्रिता इमाः ॥
वचनै र्विनोदरचनैः पृथक् पृथग् । वसनैः समंजुरसनै रतोषयन् ॥२८॥*

॥ इति श्रीमज्जयरामकविविरचिते राधामाधवविलासे चंपूकाव्ये जलक्रीडावर्णनो नाम प्रथम उल्लासः ॥

---

* श्लोक २९ पासून श्लोक ३३ सुद्धां प्रथमोल्लासाचा शेवटचा मजकूर गहाळ झाला आहे. पोथींतील सबंद सातवें पान पाठपोट नष्ट झालें आहे.

द्वितीय उल्लासः

अथ कदाचिदुन्मीलितकमनीयसकलकमलकांतिसर्वस्वपश्यतोहरीभूय तद्भयेनेव नरवरकैतवकुमुदबांधवसंबंधजुषा चरणयुगलेनालंकृतः सदृशवस्त्वंतरालाभेन परस्परमेवोपमानभावजुषा सक्थियुगलेन लोभनीयः चतुर्दशभुवनसर्गोपसंहारयो र्निर्गमप्रवेशद्वारेणेव नाभिकुहरेण शोभमानो गर्भीकृताखिलब्रह्मांडमपि लघुतरमुदरं बिभ्राणः परितः कमनीयमुक्ताहारवलयितकौस्तुभमणिशोभिततया तारकानिशाकरव्यतिकरितेनांतरिक्षेणेव वक्षसोपलक्षितः कल्पवृक्षलतायुगलेनेव बाहुयुगलेन समुल्लसितः संतानादित्रिदशतरुशाखापंचकनिर्मितयेव पंचशाखपदाभिधेयेन करपंकजेन विराजमानः स्कंधधृतसुकृतभारतयेव वृषस्कंध इत्यभिधानमादधानः लोचनाव्हयमनियुगलस्याधराख्यप्रवालस्य दशनमुक्ताकलापस्य नासिकाभिधोद्धुरनिर्मितसेतो रध्यास्पदीभूतेन वदननाम्ना सौंदर्यसागरेण विभासमानः चिकुरनिकरांधकारनिगूढेन चंद्रमंडलत्विणमंदिरपटुकपाटपट्टिकापाटच्चरेण ललाटेनातिसौष्ठव मातन्वानो नंदनंदनः कुसुमसायकस्य जगद्विजयवैजयंतिकामिव त्रिजगन्मोहनमहौषधिमिवाचिंत्यशक्तिमिव कनकतरवारिमिव वशीकरणमणिमिव सिद्धमंत्राधिदेवतामिव राधा मुदंचितयौवना मसहायतया यमुनापरिसरारामपथा संचरमाणा मक्षिलक्षीचकार। तदानीं स्वगतमेवमचिंतयच्च। केयं कर्पूरकुंकुमकेसररजःपुंजरचितपुस्तस्त्रीतनुरिव मनोहरपरिमलधारिणी शुक्लपक्षप्रतिपच्चंद्रलेखेवापूर्वाबरावृतशरीरा शारदसरोवरशोभेव परिकलितकमलमालाललितपयोधरा वसंतलक्ष्मीरिव कुसुमहाससरसा शंकरमूर्तिरिव हरिणशरीरधारणानिपुणा सत्कविकाव्यरचनेव सुवर्णालंकृता पत्रवल्लिविचित्रितगात्रयष्टि रप्यपर्णांगलावण्यरुचिरतरा जलनिधिनंदिनीव पुंडरीकाक्षमनोहारिणी पीयूषवार्तिरिव पुरोवर्तिनी मम चक्षु राप्यायतति। भवतु। या काचिद् व्रजनिवासिनीति तु निःसंशयं।

बालेय मनुकूला चेदिंदीवरविलोचना ॥
अस्तु दूरे ममाखंड माखंडलपदे सुखं ॥ ३४ ॥

इत्थं विचिंतयति पंकजलोचने सा। बाला विलोचनपथातिथि मादधे तं ॥
आकांक्षति स्म च मनोजविनोदभावं।सान्निध्य मेव सुदृशो घटनस्य हेतुः३५

तदनु मंदंमंदं मुकुंदः कंदर्पवचननोदित इव तदीयहृदयपरिशलिनाय समीप मुपससर्प अवादीच्च।

बाले ललाटंतपघर्म्मरश्मौ । वने विहारोऽत्र शिरीषमृद्व्याः ॥
न शोभते कारणमत्र नूनं । अवश्यलभ्या कुसुमेषुकेलिः ॥ ३६ ॥

भवतु तर्ह्यहमेवैतदनुतिष्ठामीति वदति भगवति सा चैवं प्रत्यवादीत् । अये शरदिंदुवदन शरीरवदेव हृदयमपि मधुरतर मुपलक्षये । कुसुमापचये लोला मकाले मां हि बालिशां गीर्भि मधुमधुरधाराभि रनंदयः ।

पुरःप्रदेशे कुसुमानि दूरादानेतुमिच्छान्विजनं यियासोः ॥
आयासयित्री मृदुदेहयष्टेः कुतोहमस्मीति तनोमि चिंतां ॥ ३७ ॥

अथवा किमनेन ।

रमयंतः परानात्मदेहायासेन केचन
न खिद्यंते हि सरसाः स्वसुखं तच्च मन्वते ॥३८॥

किमन्यत् । अये लीलानिर्जितकुसुमसायक मदर्थं कुसुमान्यपाचिनु । मा वा । तव मधुमधुरया गिरैव तावदुपकृतास्मीति भाषमाणामेनां सश्लेषभाषिता मपि पुनः परिशीलयितुं भगवानेवमवोचत् । अयि कुंदवृंदबंधूकचंपकचंचरीकसंहतेंदीवरद्वंद्ववदनारविंदेन भ्रूसाम्नादोबंदीकृतेंदुविलासेन तावदवगतं सार्थमेव तवायमारंभः ।

कुसुमै र्मृदुलैः शय्यां विरचय्य मनोहरां ।
सह स्निग्धजनेनात्र रिरंसु स्त्वं हि तर्क्यसे ॥३९ ॥

एव माभिहितवति भगवति सा पुनरवादीत् । अये मधुमधुरभाषित साधु विदितं हृदयं भवता ।

पुष्पशय्यारिरंसेयं आयासं तनुते तव ।
आनेयानि मयाप्यत्र सूनानि सुलभान्यये ॥ ४० ॥

एवं भाषमाणा मेनां असंशय मनुकूला मवधार्य लब्धनिधिरिव किंचिन्निकुंजकुजकुहर मुपनीय मुररिपु ररीरमत् । तथाहि ।

अथादधे पल्लवतल्पकल्पनां हरिः प्रसूनास्त्रविनीतमानसः ॥
न्यवासयच्चापि सुधाझरायितां स्वचक्षुषो स्तामिह लज्जया नतां॥ ४१॥

समनंतर मेवं चाटुवचननिचय मरचयत् ।

प्रिये प्रयातुं जलमात्रलिप्सया कलिंदजामद्य सतृष्णचेतसा ॥
सुधांधुरेवाधर एष ते मया सुखं समासादि तपस्ततः फलं ॥४२॥
तवामृतांधावधरे स्मरांधं मनो निमग्नं मम तत्पुरैव ॥
बाले कियानत्र रसोस्ति वेति मत्वोदिधीर्षु स्तदहं प्रसीद ॥४३ ॥
इतीरयित्वा स सकृच्चुचुंब निवारयंत्या मपि च प्रियायां ॥
कुचांकुरौ पंकजकुड्मलाभौ जिघृक्षु राधादिति चाटुवाचः ॥४४॥

स्मरकरी हृदयं तव भेदयन् अभिमुखं मम यातु मिहेच्छति ॥
स्फुरति कुंभयुगं हृदि यत्ततो भयदमस्य करोमि नखांकुशं ॥४५॥
अहमेकशैलधारणादभजं प्राक्सकलातिशायितां ॥
कुचशैलयुगं बिभर्षि चेत्पृथुलं ते मम कीर्ति रस्तु का ॥४६॥
वर्ण्यौ कुचौ द्वावपि यत्तवेमौ श्लेषो भवत्येतदलंकृति स्तत् ॥
अर्धा विमौ चेत् परिगृह्य चारु प्रमोदते सद्रासिकः फलं तत् ॥४७॥
राधे तुल्ये मूल्ये विलसति नौ हारयो र्वरः कतरः ॥
हरि रवलोकनदंभादिति कुचकुंभा वहो स्पृशति ॥४८॥
इति ब्रुवन्नेव कुचौ दधार समालिलिंगापि बलाच्चलास्यां ॥
मामेति खंडोदित मीरयित्वा सा चाभजत् पारवशी मवस्थां ॥४९॥
मृदुलं हृदयं रमापतेः कठिनौ चापि कुचौ मृगीदृशः ॥
विशतां न कथं नु ताविदं सुदृढालिंगनत स्तदाननात् ॥५०॥
दृढपरिरंभादेतौ न कथं दलितौ स्तनौ तन्व्याः ॥
यदि वा विधुरौ जातौ न पुनरंभोजकुड्मलौ कांतौ ॥५१॥
राधाप्रियः सोयमथा रराध नीवीविमोक्षाय मतंगजास्यं ॥
पीतांबराश्लेषमये विहाय श्वेतांबरं नाहं मिद तवेति ॥ ५२ ॥
हृद्ग्रंथिभेदेप्यतिदुष्करे यः प्रगल्भते चारुदृशां सुखाय ॥
का मुग्धदृष्टे र्मृदुनीविबंधविमोचने दुष्करता नु तस्य ॥५३॥
गलद्दुकूलं स्फुट मूरुमूलं विशृंखलं पश्यति गोपबाले ॥
समातनोत्संहत मूरुयुग्मं न्यमीलयच्चापि विलोचने सा ॥५४॥
कपोतनादै र्भणितै श्च मुग्धै रनश्रुजातै रुदितैः प्रभूतैः ॥
निर्भर्त्सनै र्मंथरहासगर्भै रतोत्सवोऽभूदनुभूतपूर्वः ॥५५॥
ततो बभूव प्रसवास्त्रयुद्ध मगोचरं यद्वचसा ममंद ॥
जानाति तन्नून मनंग एव प्रवर्तय न्बाणगणप्रयोगं ॥५६॥

एवमध्यक्षीकृतवात्स्यायनतंत्रसर्वस्वो भगवानातिवेलं बालिकामिमां रमयित्वा तदनु तदीयनिरतिशयपातिवाल्लभ्यसंभवदवष्टंभसंभारविघटनाय यशोदादारकः समनंतर मंतरधात् ॥

जयरामकविः कवींद्रमान्यं श्रुतसाहित्यसुधाब्धिसेतुभूतं ॥
तनुतेतितरां महाप्रबंधं श्रितराधामुखवैरिकेलिजालं ॥५७॥

॥ श्री॥ ॥ इति श्रीमज्जयरामकविरचिते राधामाधवविलासे चंपूकाव्ये पुष्पशय्यारिरंसा नाम द्वितीय उल्लासः ॥२॥

बालां वंचयितुं लोला मानंदभरमंथरां ॥
निलीनो लीलया बालवनमाली मुदेऽस्तु वः ॥ ५८ ॥

तदनु राधापि विद्युत्प्रकाशमिव मायामयमिव तरलजलप्रतिबिंबमिव क्षणेन तिरोहित मरविंदलोचन मनवलोकमाना किमपि मोहगहन मवगाह्य तत्तिरोधानहेतु मपश्यन्ती मुहुर्मुहुरेवं विललाप । किमेतावानेव मदीयसुकृतपरिपाकः । किमेतावंत्येव मम भागधेयानि । किमेतावानेव विधेः प्रसादः । यदेवं वशीकृत इव आकल्पांतमचंचलानुराग इव स्वीकृतदासभाव इव प्रतिपदमपि निषेधवचनवदनपरिवर्त्तनप्रतिकूलाचरणै र्दुरासदां मंदभागधेयां मधुमधुरै श्चाटुवचनै स्तांबूलवीटिकाप्रदानेन प्रतिपदचंदनेन चर्चनेन कुसुममालाभि र्धम्मिल्लभूषणेन मुहुर्मुहु रनुवर्त्तमान स्तथाविधः प्रियतमो मे दुर्लभदर्शनः संवृत्तः । कदा नु पुनरपि तदीयशरदिंदुसुंदरवदनारविंद मवलोकयेयं । कदा वा तस्य सरसेक्षुद्राक्षामाक्षिकमाधुरीमाधुर्यातितिरस्कारिणी वाणी र्वाणी राकर्णयिष्यामि । कदा वा तस्य मदनवेपनापनोदनानि केलीविलसितान्यनुभवेयं यस्य च चौर्यसुरतोत्सवस्य माधुरी ममृतधारापि नार्हति । तथाहि ।

स्पृष्टं यत्र भयेन यद्गुरुजनै रंगीकृतं केलिका-
योग्ये यत्समये च यत्र च मिथःसंभाषणान्युच्चकैः ॥
दौर्लभ्यं च न यत्र तेन सुरतेनात्यल्पमूल्येन किं
प्राथ्र्यः चौर्यरथोत्सवः किमु पुन श्चोरोपि चेत्स्यात्प्रियः॥५९॥

एवमादि विलपंती राधा मालापश्रवणानुसारेण निकुंजगता मवधार्य लीलावतीनामालिः सकलविश्रंभपात्रभूता समीप मुपससर्पावादीच्च । बाले तवाभिलषितः किमद्य मिलितो वनमाली । स च किंचित्कालं रमयित्वा पुनरपि तिरोहितः येन त्वमेवं विक्लवा विलोक्यसे । तस्मिन् संभाव्यत एव एतद् येन तदीयं मायावित्व मनुपद मनुभूत मेव ।

समदुःखसुखेनैवं पृष्टा स्निग्धजनेन सा ।
नैवोत्तर मदात् बाला लज्जावनमितानना ॥ ६० ॥

तदनु दूतिः पुनरिंगितज्ञा इदमवादीत् । महानुभावे मा भूदावेग स्तमेन मतिनिपुण मुपालभ्य कथंचिदिहान्विष्यानेष्यामीति ।

समाश्वास्य सखी मेवं विहरंतं हरिं रहः ।
लीलावती समासाद्य बभाण निपुणं वचः ॥६१॥

अये भूलोककुसुमसायक यशोदानंदन किमिति सकृत्कृतप्रणयां

मम सखी मुपेक्षितवानसि । किमियं लोकोत्तरसौंदर्यशालिनी न भवति। किं वा तव किमपि वाम्य माचरितं। किंवा गुरुजनभयादेव मकरोः। शृणु तावत्।

सौंदर्यसागरा त्सेयं लक्ष्मीरिव समुद्गता ॥
यूना केनापि तपसां निधिना लभ्यते पुनः ॥६२॥

यदि पुन र्लज्जया गुरुजनभयेन वा किमपि वाम्य माचरति तदा स्पृहणीय मेवैतत्।

मामेति प्रतिषेधति प्रियतमाया श्चुंबनेन प्रियं
या वा नैव पराङ्मुखा प्रियतमे संश्लेषलोले सति ॥
नीवीबंधविमोचनं न च रुणद्ध्यंगीकृतेर्ष्या पुनस्
तस्याः किं परिरंभणेन रमणेनातिप्रियस्य प्रियं ॥६३॥

किंच।

त्वं चेत् गुरुजनाद्भीतः सा चैव युवयो रयं ॥
भग्नो रतोत्सव श्चौर्यात् कदा संभविता पुनः ॥६४॥

यदि पुन र्मदीयं वचनजात मगणयन्नपेक्षसे। तदा खलु
एकाकिनीं वने राधां रतये क्लेशयन्नयं ॥
शिक्ष्यता मात्मजन्मेति यशोदायै निवेद्यते ॥६५॥

एवं नयभयदर्शनेन लीलावत्या माभिहितवत्यां यदुनंदनोऽपि निरपराधप्रेक्षणलज्जितहृदयः कथं प्रियावदन मवलोकयेय मिति संकुचितांतःकरणः पुनरपि राधानिवासभुव माससाद ॥

चंपककलिकादुर्ग्रहविग्रह मवलोक्य राधायाः ॥
अलि रिव ललितं गुंजन् किमपि निकुंजे हरि र्जयति ॥६६॥

सीमंतीकृतमुक्ताः स्फुरंति राधे तथाप्यनिबंधं ॥
चंद्रामृतबिंदूनिव मंदमंदं तमः पिबति ॥६७॥

मृदुलान् सरलान् स्निग्धां स्त्रिगुणाकलितान्विलोक्य तव केशान् ॥
राजसमपि मां राधे सात्त्विकभावो भृशं स्पृशति ॥ ६८ ॥

भ्रूयुगुलांतर्वर्ती कुंकुमबिंदु र्विराजते तादृक् ॥
कलयति काचन वल्ली द्विपात्रिता यत्र बंधूकं ॥६९॥
तत्र चललोचनयुगलं वेल्लद्भ्रूवल्लिकं जयति ॥
उत्तुंगशृंगयुगली मृगयुगलीला मिवाबिभ्रत् ॥७०॥
वारंवारं तिर्यक् पतति कटाक्षो मृगाक्षि ताटंके ॥
मन्ये स्वकीयबाणं मदनः शाणे निशातयति ॥७१॥

त्वदधराबिंबं नासाशुकेन शश्वत्समाघ्रातं ॥
इति खलु जडताहेतो राधिगत मेतेन मूकत्वं ॥७२॥
गारुडमाणिमुक्ताफललालितः कलितः शिखावलो घ्राणे ॥
निटलवलत्कुटिलालकभुजगी मिव गिलितु मुच्चलति ॥७३॥
त्वदधरमधुमाधुर्यं निरुपम मपि लिखितु मारभे यावत् ॥
मत्करकलिता खटिका तावदभूच्छर्करागुटिका ॥७४॥
द्वैधीकृत्य सुधांशोः कलाकलापं रदाननविधि विंदधे ॥
अंके सुसंधिबंधानधरं धाराभि रमृतस्य ॥७५॥
रदनरदच्छदरो विजल्पसि किंचित्तदाद्य तव राधे ॥
मुक्ताप्रवालमिलितं + + + काव्यं न किं भवति ॥७६॥
मधुरं यदि वा रुक्षं जल्पसि किमपीह मद्भाग्यैः ॥
रदनरदच्छदभाभ्यां प्रभवति काव्यं माणिप्रवालं तत् ॥७७॥
मुखमुखरदंतचुंबुके तव नवपंकेरुहानने विलसन् ॥
आयसकीलकलीलां कलयति वल्लीरसांकितो बिंदुः ॥७८॥
इंदु र्वाडवतप्तः सततं लवणार्णवक्षिप्तः ॥
न भवति कलंकमुक्तः स कथं युक्त स्त्वदास्यदास्याय ॥७९॥
कंठोपकंठवर्तिनि वक्षोजे जयति मौक्तिको हारः ॥
अंबुजभू राभिषिंचाति शंभु ननु कंबुना दुग्धैः ॥८०॥
रोमावलिगुणलालितं धनुरिव सशरं दशार्द्धबाणस्य ॥
नीवीकुचरचितकरे त्वयि भवति घुणाक्षरन्यायात् ॥८१॥
सान्निध्यादतिगर्वाः खर्वाः कुर्वंतु मानतः सर्वाः ॥
अंगुष्ठस्य वरिष्ठा तथापि निष्ठा कनिष्ठायां ॥८२॥
वदनाच्छिन्नस्येंदोः शकुशकलानि षोडशाभूवन् ॥
तव पदनखेषु दशकं षट्कं शिवयोः किरीटेषु ॥ ८३ ॥
शैशवयौवनयुद्धे मध्ये शून्यं विलोक्य तनुदुर्गे ॥
कुचदस्युभ्यां जगृहे माला मवलंब्य रोमालिं ॥८४॥
श्रीशैलस्त्वदुरोजः फलदाने जायते हि विपरीतः ॥
यच्छिखरस्य विलोका भवति मम पुनर्भवोत्कंठा ॥८५॥
सामुद्रिकचिन्हं तव भवति विचित्रं कुचांतरे तरुणि ॥
यस्यालोकनमात्रा ज्जातं कामस्य साम्राज्यं ॥८६॥
सुमुहूर्ते परिपीतं गरलं कुचशंभुना मन्ये ॥
तद्दुष्टं तत्पुष्ट्यै जातं मरणाय तरुणनां ॥८७॥

कालिंदीजलकलशौ मनसिजपुण्याहवाचने विहितौ ॥
तदुभयानिसृतधारा राजति सुतनो न रोमाणि ॥८८॥
तव सुतनु स्तनयुगलं व्यायामवशात् परस्परं कर्षति ॥
चूचुकबद्धशिखंडं मल्लद्वंद्वं नु युद्ध मातनुते ॥८९॥
लावण्यामृतासिंधौ संभृतगर्भा तरुण्यसौ तरणिः ॥
नद्धकुचाग्रशिरस्त्रौ यत्कुचसांयांत्रिकौ जयतः ॥९०॥
कुचयोः कृषणविलुप्ता रोम्णां राजी विराजते सुतनु ॥
मदनद्विपयो युद्धे भग्नांता सीमाभित्ति रिव ॥९१॥
स्तनयुगकनककरंडकानिःसारितरोमराजिभुजंगी नु ॥
मदनाहितुंडिकोसौ रंगारंभाय नाटयाति ॥९२॥
मन्ये मन्मथजन्मे नखास्त्रभिन्ने + + + स्तेशाने ॥
गलगरलादिह गलिता ललिता धारा न रोमालिः ॥९३॥
रोमालिरज्जुकलित श्चूचुकचक्षु स्तव स्तनस्तेनः ॥
युवजनमानसविहगा नातिवलं हंतु मारभते ॥९४॥
कंचुककलितकुच स्ते चंचलहारालिसिंजितोपेतः ॥
व्यस्तपतत्रनिबद्धः कूजति करुणं रथांगनामेव ॥९५॥
रोमावलिनिस्त्रिंश श्चूचुकफलकः सकंचुकः सततं ॥
अचलः परकरपतने तव कुचवीरः चिरं जयति ॥९६॥
लावण्याब्धि र्मध्यः प्रकटं रोमालिसेतुबद्धोपि ॥
दृश्यो न भवति पुरतः स्फुरति परं नाभिकावर्ते ॥९७॥
त्रिवलीविलयित गुदरं मौक्तिकदामोपबृंहितं सुतनु ॥
त्रैस्रोतसैाधभिन्नं ताराकीर्णं नभो विडंबयति ॥९८॥
रशनावशगः प्रसभं नितंवबिंबो मनोंबुधिं मथ्नन् ॥
उद्वेलयाति कृशोदरि मंदर इव वासुकिक्रांतः ॥९९॥
जघनोरुजानुजंघासंघापघन जयत्यदश्चरणं ॥
वारणशुंडाक्षे भरणं शोगि मशरणं प्रफुल्लमिव कमलं ॥१००॥
त्वष्टा तव नखाग्राण्येकीकृत्याभिनिर्मिमे द्वितीयं ॥
तत्र चतुर्भिरवंद्यं षोडशभिः सोममंडलं वंद्यं ॥१०१॥
गतिविजताः कलहंसाः संसेवंते सदैव पदकमलं ॥
विमुच्य मानस माखिलं कलहं कलहंसकीभूय ॥१०२॥
अतनु स्तव तनुधनुषो मध्ये तनुता मतीव संवीक्ष्य ॥
आयसपृष्ठं तनुते तनुतनु ननु वेणिदंभेन ॥१०३॥

एवममृतासारसरसाभि र्मानसमहाज्वरनिर्वार्तकाभि रमृतवर्तिकाभि

रिव शिखरादिनखरांतसकलावयववर्णनाकूलाभि र्वाणीपरंपराभिः प्रेयसीं प्रसन्नवदनेंदु माधाय समनंतर मेव मवादीत् ॥

प्राणादपि प्रियतमां तपसाप्यलक्ष्या मन्तर्द्वितीयव्यसनतः कुतुकादवाप्ताम्
म्लानां विधाय भवतीं निशि निर्गतस्य शिक्षां विदेहि कुचपर्वतपातनै र्मे ॥
इति मधुरिपुणाभिसांत्वितासौ किसलयपिंजरिता मधोरिव श्रीः ॥
त्रिभुवनजयिन स्त्रिलोचनारे र्विविधविधायुधसं+धेव राधा॥१०५॥

एवमाश्वासितोदंचत्प्रसन्नवदनांबुजा ॥ राधा कृतापराधं सा परिरेभे यदूद्वहं ।
॥ १०६ ॥

॥श्री॥इति श्रीजयरामकविविरचिते राधामाधवाविलासे चंपूकाव्ये नखशिखावर्णनं नाम तृतीयोल्लासः ॥

चतुर्थ उल्लासः

अथ कदाचन तया दयितया सह वनविहारसादरं यदुनंदन मुपातिष्ठासु र्मलयशैलवेलावनकेलिलालसबिलेशयाविलासिनीशिथिलधम्मिल्लसंफुल्लमल्लिकापरिमलमांसलैः कलिंदनंदनीलकल्लोलमालावेल्लनसंजातनिरंतराशिशिरसीकरशेखरैः वनदेवतालतावितानखेलाखेलनमहोत्सवदानसमुत्सुकैः मंदमंद अरविंदवृंदस्पंदमानमकरंदबिंदुसंदोहचुंबिभिः समंततः क्षुधितदंदशूकभयादिव शनैःशनै रापतद्भि र्बालानिलै रुपलालितः सहकारकुसुमनिरंतराविसरदासवासारसारस मास्वादनक्षीबरोलंबझंकारपारंपरीपरिचयविरचितनिजागमनपिशुनमंगलतूर्यनिनदाडंबरः सर्वतो विविधकुसुमसमुदयसंवर्द्धनेन मधुकरनिकराणां मधुव्रतनामधेय मन्वर्थं मादधानः पथिकजनहृदयवारणांकुशै रिव पलाशमुकुलै ररुणीकृताखिलकांतारांतरः समंततो वसंतसमयः समजृंभत ॥

अपिच

भृंगारवापूरितकार्णिकारैः प्रस्थानबाधं विदधेप्रतोस्य ॥
मंदानिलांदोलनलोलपत्रै स्तालत्व मंगीक्रियते स्म तालैः॥१०७॥
तदीययानाय तुरंगमोसौ प्रकंपनः षट्पददामनद्धः ॥
पार्श्वे यदीये भृतमंजरीभि र्निषंगता माम्रतरुः प्रपेदे ॥१०८॥
नानानगै र्मंडितकाननश्री र्गृहीतपूगीफलनारिकेलिः ॥
पद्मानना स्वच्छसुमच्छलेन दध्यन्विता तच्छकुनाय तस्थौ ॥१०९॥
पुरोस्य वाहै रिव गंधवाहैः समुद्धता दिक्षु विदिक्षु रेणुः ॥
वियोगिवर्गै रिति मन्यते स्म धूलीकदंबोत्थितधूलि रेव ॥११०॥
उत्तंसितं नूतनमंजिरीभि र्वसंतरागारुणितं रसालं ॥
कलं समालोक्य मुदानुवेलं वाणी मभाणी द्द्राणवत्पिकापि ॥१११॥

यत्रोत्तमश्लोकविलोकनेन न चित्रता कोकिलकाकलीनां ॥
श्लोकं पुरा केवल माकलय्य वल्मीकजन्मा यदभूत् कवींद्र ॥११२
दशावतारे वनमालयोच्चै र्विराजमानो ननु माधवोसौ ॥
राधानुकारा मिह माधवीं स्वां कुंजे निलीना मवलोकते स्म ॥११३
पत्राकुलोसौ बकुलः समंतात्तलस्थले शीतलतां दधानः ॥
पतत्प्रसूनै र्मकरध्वजाय तल्पं समाकल्पयतीति मन्ये ॥ ११४ ॥
विचित्रपत्रेष्विति चित्रकाव्यं पुष्पाक्षरं दर्पकभूमिपस्य ॥
वंशावले र्भृंगरवच्छलेन वैतालिकाग्रेतिलकः पपाठ ॥ ११५ ॥
कुरंटकः स्वस्तिक मप्राविष्टः पुष्पंधयः सौरभभावितांगः ॥
कस्तूरिकां हेमपुटे विधाय रेजे सगंधप्रकरक्रयीव ॥ ११६ ॥
उदंचयन्पंचममंत्रमुच्चैः पिकद्विजः काननमंडपस्थः ॥
समुच्चलद्भृंगतिलाहुतीः किं जुहोत्यहो किंशुकवन्हिकुंडे ॥११७॥
पुष्पाकरः कोपि सुवर्णकार श्चकार भूषाकुसुमप्रकारान् ॥
संधुक्षयन् दाक्षिणमारुतेन पलाशपुष्पैः पुरतो हसंतीं ॥ ११८ ॥
वदंत मंके वनदेवतायाः पिकार्भकं वीक्ष्य पिता वसंतः ॥
तनोति गुंजास्तबकं मनोज्ञः क्रीडोचितं किंशुककैतवेन ॥ ११९ ॥
प्रल्हादपद्माकरसेवितोसौ हिरण्यरक्तारुणपूर्वकायः ॥
रराज भूमीरुहदानवानां मध्ये परं किंशुकनारसिंहः ॥ १२० ॥
आघ्राय गंधं सुरभेः समंताद् यत्रोत्थितो व्याघ्रनखः पलाशः ॥
तत्रैव कंपर्दनरेश्वरेण शिलीमुखै र्मर्ममुखेष्वकेलि ॥ १२१ ॥
भृंगाः प्रियालुच्छ्रितमंजरीकां विलोक्य झांकारयुताः पतंति ॥
पंचेषु रादौ गुटिकास्त्रगोलैः संवेद्य यन्नभ्यसतीति मन्ये ॥ १२२॥
रत्यास्यपुष्पै र्निजबंधुजीवः संजीवितः शंभुहतोपि सद्यः ॥
इतीव जातः किल काननेस्मिन् नव्वर्थनामा जगतीरुहोयं ॥१२३
निजाम्रधाम्ना तुलितस्य हेम्नः पुष्पोच्चयं विश्वजयं विधित्सुः ॥
निरस्य दूरे मधुपान्मनोभू र्ददात्यलं पुण्यवंत जनाय ॥ १२४ ॥
कुहूरवैः कोकिलयामिकोसौ वनालयं जागरयां चकार ॥
तद्दीपकं चंपकमीक्ष्य याता श्चौराः पुलिंदाः किममी मिलिंदाः१२५
प्रगृह्य चिन्हं ननु पूर्वजस्य गृहीतवाञ्जन्म निजान्वये यः ॥
रुदन्निवासौन्निजनामलाभाद्धसत्यसौ पुष्पमिषादशोकः ॥ १२६ ॥
शिखीजटामंडितमस्तकश्रीः संवर्द्धितैः कोशनखैरखेदः ॥
वर्षोष्णवातैः प्रविशीर्णकायः चकास्ति मौनीव मुनिद्रुमोयं ॥१२७

वनश्रियो मौक्तिकदामदस्युः वसंतदैः साधिकसाधितोसौ ॥
हृतच्छदप्रावरणो मधूकः पुष्पच्छलादुद्वमति मौक्तिकानि ॥ १२८ ॥
सरः परं जीवनदानदक्षं वने यथापेक्ष्य मपेक्ष्य कामः ॥
मुद्राः स्वकीयाः कमलच्छलेन गले तदीये विनिचिक्षिपेसौ ॥ १२९
मनोजमुद्रालिलितांतराणि सहस्रपत्राणि समागतानि ॥
उद्धाटयन् वाचयतीव भृंगे र्वसंतसामंतसमीरणोसौ ॥ १३० ॥
संजीवनं सर्वचराचरस्य तज्जीवनं सूर्यकराभितप्तं ॥
इतीह सर्वत्र सहस्रपत्रे र्धृतातपत्रा इव पंकजिन्यः ॥ १३१ ॥
प्रोत्फुल्लपंकेरुहरेणुरागाः प्रस्वेदितांगा मकरंदसंघैः ॥
विधाय पुष्पंधयवस्त्रमुष्टिं मल्लत्व मातेनु रमी समीराः ॥ १३२ ॥

एवं विविधसौरभसारभाजिभिः कुसुमैः सकलावयवतापनिवार्पकै र्मृदुलमलयानिलैः श्रवणप्रियंकरै र्मधुकरनिकरझंकारैः प्रेयसीमानापनोदनमदनवैश्वानरसामिधेनीमंत्रायिताभि श्च कोकिलकाकलीभि र्वनविहारसादरं यदुनंदन मानंदयति वसंतसामंते समुपात्तपरिताप इव रमापतिसमाराधनाय समनंतर मुष्णागमसमयः समावर्तत ॥

कुचकुंभतलाद्रसप्रपूर्णा दनुरोमावलितलान्निदाघकाले ॥
विहिता मदनेन नाभिकूपे जलयंत्राच्छालितेव हारधारा ॥ १३३ ॥
चरणैः परिपीत मेव तोयं करचक्रेण समुज्झतीह भूयः ॥
जनसंसदि भानु रिंद्रजाली जलकल्लोलमरीचिकाच्छलेन ॥ १३४ ॥
रविरेष शनैश्वरो निदाघे पुनरंगारकरम्यहर्गुरु श्च ॥
पवनेषु जलेषु भूरुहेषु त्रिविधं पीडन मुच्चकै श्चकार ॥ १३५ ॥
विधृतं परितर्जितं निदाघे रविरश्मिप्रकरेण दग्धदेहं ॥
वसनांचलचालनेन वायुं कुचशैले नु निवेशयंति बालाः ॥ १३६ ॥
परिशोषितचंदनेंधनायां ज्वलनः प्रज्वलितो भवेदकस्मात् ॥
व्यजनेन जनेन मंदमंद मिति भीतेन तनौ मरुद्वितेने ॥ १३७ ॥
विधिविष्णुविरूपलोचनानां ननु नामानि निदाघजान्यभूवन् ॥
सलिलोद्भवसंभवक्रमात्किं जलशायी सुरदीर्घिकाधर श्च ॥ १३८ ॥
मध्यंदिने दिनकरो नु सरस्वमज्जत् छायाध्वगेव तलमाश्रयते द्रुमाणां ॥
तृष्णातुरेव धरणी जलमुच्छुशोष वायुः स्वकाय इव फूत्कृति मातनोति ॥
उपवनपवनेन सांजितांगा ह्यचलकुचेप्यतिचंदनांचिता ॥
रविकरपरितापिते निदाघे प्रभवति संप्रति सागरांबरापि ॥ १४० ॥
अंगैः पंकजिनीदलै र्भुजाबिसै र्नेत्रारविंदैः स्फुरत्–
शीतांशोरिव मंडलै र्मृतदृशावक्त्रै श्च संकीलितं ॥

प्रोन्मीलत्कुचचक्रवाकयुगलेनाभीगभीरह्रदे
चित्रं चेच्छिशिरभ्रमातुर महो ग्रीष्मेपि किं नो भवेत् ॥ १४१ ॥

एवं विजृंभमाणेन ग्रीष्मेण परितापिते सकलजगतिसमीपवर्त्तितया नितांतं परितापितेव वृष्टिमिषेण रोदनं कुर्वाणा गर्जितमिषेण रटंतीव च प्रावृट् प्रावृषेण्यतया स्वकीययोगक्षेमपरीक्षणक्षम मधोक्षज मपेक्षमाणेव समनंतर मुपससर्प ॥

केकारवं रागमिवालपंती घनस्वनै श्चैव मृदंगनादैः
पुष्पांजलीन् मालतिकां विकीर्य सौदामिनी नृत्यति नर्त्तकीव ॥१४२
सूर्येंदुताराग्रहरत्नसंघं विक्रेतुकामः किल कामवैश्यः ॥
संदर्शयन् वर्षभयादिवायं घनांबरे सर्वमिदं बबंध ॥ १४३ ॥
पातालतः सिंधुपथेन याता घनच्छलाद्दानवदीर्घसेना ॥
इंद्रेण विद्युन्कुलिशाहतास्रुक्बिंदूनिहावर्षति शक्रगोपान् ॥ १४४॥
शक्रकार्मुकशिखंडमांडितं नीलकंठ माधिरुह्य नीरदं ॥
शाक्तिमानचपलां जयत्यलं काल एष किल तारकांतकः ॥१४५॥
ग्रीष्मौषधाभृत मनंतकृशानुयंत्र मादित्यगोल माचिरद्युतिवर्त्तिजुष्टं ॥
गर्ज्जत्तदुद्भवाविभावसुतापशांत्यै क्षिप्ता इमे सजलकंबलका नु मेघाः ॥
पुष्टविवरनिविष्टः प्रसरति सर्प इव नीलमेघोयं ॥
विनिगीर्य सूर्यभेकं चपलारसनां नु चपलयाति ॥ १४७ ॥
विप्लुतोनिलरोधेन विद्युत्कुंडलिनी ननु ॥
अमृतस्य यतो वृष्टि र्भवत्याकाशयोगिनः ॥१४८॥
इंद्रचापकलापोसौ घनपक्षसमन्वितः ॥
विद्युद्भुजंगमं धर्तुं प्रवृत्तः समयः शिखी ॥१४९॥
घने नु जघने वर्षालक्ष्म्याः सूक्ष्मांबरावृते ॥
रविचंद्रमये नेत्रे अनंतस्य निमज्जतः ॥१५०॥
रविसोमांडयुगलं न्यस्तं मेरुमहीरुहे ॥
पिधाय घनकक्षाभ्यां पक्षिणी द्यौ र्विराजते ॥१५१॥
विलोक्य सलिलस्नातां घनकोशां दिगंगनां ॥
रविचंद्रात्मिका दृष्टि रनंतेन निमीलिता ॥१५२॥

एवं कर्दमदुर्दिनादिभि श्चिराय प्रावृषा कलुषीकृतेषु भुवनतलेषु राजहंसविधुरेव सत्पथे भगवदंबुजदलविशालनयनः कुपितःस्यादितिभियेव मध्यमलोकप्रसादनाय शरदुपससाद ॥

तथाहि ।

घनमाक्षिक मुध्दूय यदगृहणात् पयोमधु॥
अत एवामृतकरः शरदिंदुः प्रतीयते ॥१५३॥
रविचक्रेण निर्भिद्य मुदिरं महिषासुरं ॥
शरन्नारमणीचक्रे विमलं भुवनत्रयं ॥१५४॥
शरच्चंद्राननां दृष्ट्वा प्रोत्फुल्लकमलेक्षणां ॥
रवि र्विरहसंतप्तो विजहाति घनांशुकं ॥ १५५ ॥
वर्षाकालकिरातेन पातिते घनजालके ॥
शरत्समयविप्रेण पतंगः खे विमोचितः ॥ १५६ ॥
लक्ष्मणालंकृतेनाशु रामचंद्रेण शारदः ॥
अलंकावासकर्त्तासौ मेघनादः प्रशाम्यते ॥ १५७ ॥
शिरा श्छिच्छेद धाराभि र्भुवः प्रावृट्चिकित्सकी ॥
अत एव शरन्नद्यः सद्यः शुद्धत्व माप्नुवन् ॥ १५८ ॥
क्षणान्मायाविनानेन कुपथे पातितो जनः ॥
ययौ प्रशासितुं पंक मित्यभ्रशिबिरादितः ॥ १५९ ॥
इंदुवक्त्र मरविंदलोचनं स्वच्छरूप ममलांबरावृतं ॥
योषितां शतमिवावलोक्यते चारुहंसकरुतं शरच्छतं ॥१६०॥

एवं शरदासादिते मेदिनीमंडले नितांतशीतवेपितायाः प्रियायाः स्वयंग्रहपरिरंभणेन नंदनंदनस्यानंदमुदंचयत्पंचेषुरिव हेमंतसमयः प्रावर्त्तत ॥

तथाहि ।

दोषाकरकरैः स्पृष्टः पूर्वापरपथे चरन् ॥
कर्तुं दाक्षिणतीर्थानि मार्गेसौ याति भास्करः ॥१६१॥
कामिनीकरपद्मानां रक्षणाय हिमागमे ॥
भानुना भानुभि र्मन्ये बृहद्भानुरयं कृतः ॥१६२॥
भानुना स्वकरैः क्रूरै र्हिमवान् द्रावितः पुरा ॥
हिमानीतेन सेनेयं प्रेरितास्य पलायते ॥१६३॥
कलावंतं समासाद्य हेमंतेन पराजितः ॥
मन्येहं दस्युतातत्वा दत्यर्थं हीयते रविः ॥१६४॥
कन्याकुमारिकाया वेषं प्रविधाय भानुना दृष्टः ॥
पारदरूपो हिमवान् धावति पृष्ठे परिस्खलन् तस्याः ॥१६५॥
परिक्षीणो दृष्टो दिनपति रकांडे क्षणदया ॥
कृता हेमंतर्त्तौ परिणतमृगांकस्य कुपिका ॥
तया दृष्टा पुष्टिः प्रथममधिका स्वीयवपुषः ॥
ततो दातुं मन्ये मकरजमुहूर्ते मृगयते ॥१६६॥

एवं हेमंतमन्मथमतंगजेन त्रोटितशरन्निगडेन लोडितजलाशयेन मोटितकमलानिलयेन प्रकंपितजनपदसमुदायेन परितः फूत्कारानिःसारितकरशीकरेण करेणो रैरावणस्य स्पर्शलिप्सया घनीकृतगगनगंगाप्रवाहसोपानेनोज्जृंभितं यदीयापूर्वदर्शनभयेन भानो स्तुरंगमा ह्यन्वर्थनामानो बभूवुः तानिव कांदिशीकाशिशिरोपायेन सांत्वयन् परावर्त्तयितुं शिशिरर्त्तुः प्रावर्त्तत ॥

तथाहि ।

वृषयुक्पुष्पवत्पेटी मार्गवृक्षेण पाटिता ॥
कीर्णार्धा तारकाव्याजाद् अर्धा द्यौ स्त्वरयापतत् ॥१६७॥
एकांबर मुभयो रपि लापित मेनेन हंत शिशिरेण ॥
अभजत्ततो नु भानु र्बहुकाष्ठांतरमरुज्ज्वलज्ज्वलनं ॥१६८॥
कविना प्रतिभाविजितः प्रभाकरोपि न तु जाड्य मापन्नः ॥
प्रययौ निरुत्तरः सन् पुष्येसौ जातवेदसः शरणं ॥१६९॥
अगमत्सुभगां नु कर्मसाक्षी शिशिरर्तौ वभिसारत स्तामिस्त्रां ॥
प्रविलोक्य गुरूदरत्व मस्या स्तत एव त्वरयोत्पथं जगाम ॥१७०॥
माघे स्नात्वाब्धिसलिलादुन्ममज्ज दिवाकरः ॥
एकांबरावृतो गेहे शीतार्त्त स्तूर्ण मभ्यगात् ॥१७१॥
निर्जितो नु शिशिरेण निर्ययौ भानु रेष कलिना यथानलः ॥
पुष्करा दपसर न्निरंकुशः सीतबिभ्यदभि पावकीं दिशं ॥१७२॥

एवं वसंतप्रमुखर्तुभिः स्वस्वलीलासु प्रदर्शितासु भगवान् यशोदादायादः प्रियया सह राधया कदाचन सकलकुसुमपरिमलास्वादनैः कदाचन जलक्रीडाभिः चंदनचर्चनैः पुष्पशय्याविवर्त्तनैः कायमानविहारैः कदाचन मदनकेलीविलासै स्तत्तदृतुधर्मान् सार्थकीकुर्वन् आनंदबंधुरः सुख मुवास ॥

॥ श्रीः ॥

इति श्रीमज्जयरामकविरचिते राधामाधवविलासे चंपूकाव्ये षड्ऋतुवर्णनं नाम चतुर्थोल्लासः ॥ ४ ॥

पंचमोल्लासः

अथ कदाचन भगवति नंदनंदने तया दयितया सह विहरमाणे भगवति मयूखमालिनि तदाराधनायेव विरत्नरत्नजात माहर्त्तु पश्चिमपारावारगांभीर्यावलोकनेच्छया पूर्वमपरगिरिगंडशैल मुदंडरश्मिमिव बद्धं विदधति तदनु मधुसूदनवदनशोभापराजितोपि तत्र स्ववशांकुरकृतमिदमित्यनुसंधाय

तद्वलोकनलालस श्चक्रवाकविलासिनीविरहानलज्वालापटलपरीत इवारक्त-मंडलो विरहिजनमग्नसमोहनाय शंबरारातिसमासादित इव दिव्यास्त्र-तेजःपुंजः यामिनीकामिनीकरकमलकलितकमनीयामिव कोकनदं शृंगाररस इव शरीरधारी दिङ्मंडलाक्रमणचंक्रमणशीलस्य मदनमहीपतेः प्रस्थान-समयसमुचितसंध्याविलासिनीपाणिपंकजसमासादितपीयूषलक्ष्मछलदधिदूर्वापूरितराजतभाजनं गगनविपिनतारकानिकरगोकुलपरिपालनं कुर्वता संध्यारागारुणितनिजमंडलतया कंसपरिस्थापितचाणूरमुष्टिकपुष्टतरशरीरं एकमुष्टिघातेन पिष्टप्राय माभिकर्त्तु मभिलषतो मल्लयुद्धाभ्यसनायाप्रतिद्वंद्वतया रंगभूपरिसर परस्परपरिकल्पितकरचरणावरणकुंडलीमंडलयोः संकर्षण-कृष्णयो र्लक्ष्मी माविष्कुर्वाणः सुरवर्त्मकुरुक्षेत्रे नक्षत्रक्षत्रियकुलोभयपक्षात् सप्तसप्तिसंशप्तकपतिना समराय समाकूतयोरिव तदभिमुखं माधवमानयोः कल्पितचंदनस्यंदनयोः पांडुनंदननंदनदनयोः श्रिय माश्रयमाणः त्रिभुवन-मेकेनैव पणेन विजेतुकामेन कामेन पणार्थिना दशदिक्कविपणिकामध्ये निक्षिप्तस्य नीलांबरस्योपरि परितः प्रसारितोडुगणमुक्तानिकरस्य परिविकैतवकांस्यपात्रांतर्निहितकलंकले खलांछितगजदंतविहिताक्षस्य बधुतां दधानः पूर्वोत्तरकाष्ठावेष्टितात्रिविष्टपतदीयवनतंतुभि र्भुवने विजेत्रे मदनमहाराजायोपहारीकर्त्तु किमपि विन्नष्तुकामेन विधितंतुवायेन विरचितस्य नीलिरागरंजितमध्यस्य संध्यारागारुणितपल्लवद्वयस्य तारकारजतबिंदुलांछितस्यांबरस्य कुत्राचिदपूर्णस्य पुनरपि रंजनायानीतं स्फाटिकं नीलीभाजन-मिति धियं जनानां जनयन् मनसिजनरपतिगुणगणगणनाय विधिविरचितोडुकुलमुक्ताफलमालाया इव मेरुमणिः यावद्दिन मतिखरतरदिनकरकर निकरसंपातसमुत्पादितसंतापाः कुमुदिनीकुटुंबिनीः कराभिमर्षेण निकृत-विषादाः समादधानः पीयूषपिपासाकुलचकोरनिकरचंचुपुटसटकुट्टनसंजातव्रणकिणेनेव कलंकेनांकितः अपरत्र स्वसाम्यमसहमान इव राधावदनेंदोः कांतिसर्वस्वापहरणाय करप्रकरमभितः प्रसार्यमाणः ब्रह्मभुवना न्नंदनव—नहरिचंदनस्कंधगतचंद्रिकांधकारनीरक्षीरपरीक्षाचंचुर श्चमत्कारव्यत्यासेन कलंकछला ज्जल मापीय ज्योत्स्नाक्षीर मुत्सारितवानिव द्विजराजहंसः सकललोकलोचनचंचरीकनिचयस्य कुसुमस्तबका मुच्चाय्यमानः समुदंचति शशलांछनः ॥ तदनंतर मिंद्रजालिक इव कश्चन कालोपि कौतुकलालसयो स्तयो र्निकुंजगतयो श्चमत्कारानिवादर्शयन्नाविर्बभूव ॥ तथाहि ।

कालेंद्रजालिकक्षिप्तः पारावतविवित्सया ॥
प्रतिपच्चंद्रदंभेन पक्षो व्योमकरंडके ॥१७३॥

तत स्तेनैवेंद्रजालिकेन त्रिविष्टपगतसृष्टिदृष्टिबंधन मभिकुर्वाणेन पूर्वं पेटिकानिक्षिप्तकपोतपक्षस्य पक्षपर्यंतं वर्द्धमानाभिरिव कलाभि र्निष्पादितं पारावतं तारातंडुलविलोकनेन तुंदिलितामिव पूर्णचंद्रं चरमाचलतिलकायमानं भानुं च व्यायामभूरेणुरुषित मतिस्थूलवर्त्तुलं स्फटिकोपलगोलयुगलं युगपदुल्लसितकुवलयकमलकरतलयुगले विदधता मल्लेनेव संबभूवे ॥

अपिच ।

उदितं तु हिमांशुमंडलं रवि मस्ताचलमस्तके स्थितं ॥
विधि रर्धवयाः करोत्यसा वुपनेत्रं किमु वीक्षितुं जगत् ॥१७४॥
कर्षकेण विना वियद्वना त्तेजसां निचय एष नीयते ॥
उंछवृत्ति मिव कर्त्तु मुद्यत स्तारकाकणगणै र्द्विजाधिपः ॥१७५॥
तुहिनकरः सकलंको ग्रहणाभिया क्षुधितविधुंतुदस्याग्रे ॥
कपटादिव गरलाक्तः पिंड श्चंडप्रभेण निर्मुक्तः ॥ १७६॥

ततो मदनमहीपतेः प्रतापयशसो र्गणन मभिकुर्वाणस्य सुपर्वनदीदंडरश्मिलंबितचंद्रचंडांशुमंडलतुलापुटस्य लघुपाषाणगणमिव ऋक्षगण मतिरूक्ष मिति संवीक्ष्य बहिर्निक्षेप्तुं व्यापृतसूक्ष्मदृष्टिविभवस्य कनकरजताचलछलेन तोलितपुंजयुगलमभिकुर्वाणस्य अद्याप्यसमाप्तया तदेव दिवानिशं विदधत श्चतुराननस्य चातुर्यमर्यादया द्राघीयांसं आशयं स एवेंद्रजालिकः क्षणं प्रकटीचकार । समनंतर मनंतेन नयनद्वयेनेव निरीक्ष्यमाणा विश्रब्धाविश्रब्धनवोढेव लक्ष्मीः कमलकुवलयानिलययुगलदलकपाटघट्टनविघट्टननटने पटुरपटु श्च संबभूव । तदनंतर मुच्चतरार मस्तगिरिवंशशिखरपरिसरा दुत्तरणशीलशैलूषमिव चक्रवाकयुगलविदलनरक्तात्तविधिशापचक्रमिव अकूपारकूपजलनिष्कासनरश्मिसन्नद्धकनककलशमिव द्वीपांतरकमलाकरविक्रयिणो विकासवसु संगृह्य विनिमयेन तत्करकमले भ्रमरछलेन काचमाणिगुच्छं विनिक्षिप्य कोशीकरणव्याजेन पाणिमुद्रण मुपकल्पयन् सायंकालः पोतवणिग् निजतरणिं समुद्रसरणिसंगता मकरोत् ॥ अपिच ।

प्रातः स्मार्तबृहद्भानो र्भानुगोल इवोद्धृतः ॥
अस्तंगतस्य तस्येव दंभात्संभारितः पुनः ॥ १७७ ॥

ततः कौसुंभरागरंजिततिरस्करणीमिव अस्तगिरिगैरिकधातुमार्गधावमानसप्ताश्वरथोद्धूतधूलीपटलमिव रजनीलपनालेपनं सुधांशुचुंबनेनारुणितमिव संध्याराग मरचयत् । तस्यांतरे कौतुककल्पतरु रवि कतिपयकुतुककोरकितो रचित स्तस्य फलानीव कानिचिदन्यतराणि कुतूहलानि तेन तन्नयनयोः सन्निहितान्यातेने ॥ तथाहि ।

जोत्स्नाक्षीरसमुद्रे सुप्तो नक्षत्रमालयानंतः ॥
मन्ये हिमकरबिंबं तन्नाभिस्थं सितांभाजं ॥ १७८ ॥
गगनसरोवरतीरे तारापारावतास्थितान् वीक्ष्य ॥
चंद्राय मिंद्रहस्तान् मुक्तोस्त्येनं समाहर्त्तुं ॥ १७९ ॥
गगनेनल्पकतल्पे ताराकुसुमचयविरचिते रत्या ॥
सुप्तो मनसिजनृपति र्ग्लानं निजगल्लकं कृत्वा ॥ १८० ॥
मानो मुहूर्तमपि चेष्टति यस्याः स्मरेण सा शास्या ॥
इति दर्शयितुं त्रासं त्रास इवासौ कृत श्चंद्रः ॥ १८१ ॥

सुधाधरं पार्वण मानिरीक्ष्य वितर्कयंते विबुधा मुधैव ॥
सुरासुरैः क्षीरनिधिं विमथ्य निष्कासितोसौ नवनीतगोलः॥ १८२ ॥
हिमकरो नु सुधांबरशोधने कलश एष निशाकलितः किल ॥
तदवशिष्टजलं सलघूपलं चलित मभ्रनदीभकुलछलात् ॥ १८३ ॥
मकरमीनयुगं नु सुधारुचौ समुपयुज्य सुकुंभरथे स्थितः ॥
तरति शंभुजयाय नभोंबुधौ मनसिजो न परं मृगलांछनः ॥ १८४ ॥

एवमुत्प्रेक्षित स्तत्र राधामुखसाम्यतिरस्कृतोपि तस्या एव पदनखमुखसाम्यमपि मामुपयात्विति चंद्र श्चांद्रायणमिवारभमाणः कार्यापेक्षया बहुलपक्षक्षपाक्षपितशरीरः क्षणेक्षणे क्षामतरलक्षः समजायत ॥ तस्योदरकुहरादिव बहिर्निर्गतेन पिंडीभूतेन कलंकेन राधाकचनिचयशोभाभिभूततारोषेग तस्या एव दार्ष्ट्य-निरोध माधातुमिव जगदंडकरंडपिचंडलघनजंघलाभि र्ध्वांतधाराभिः आपादिताद्वैते जगति राधाधरबिंबतेजोनिर्जित एव दिगंतरसमाश्रयिणि संध्यारागे चरति मदनकरपीडनोत्सव गगननगरचत्वरनिखातोछलदनलकुसुमतारतरधवलधूमधारायितसुरसरित्प्रवाहांधकारौघधापूरितसंध्यारागाग्नियंत्रनलकसंधुक्षणवर्त्तिकेव अंधकारनिमग्नतनु रतनुप्रकाशाय वैश्वानर मुत्पादयितु मिव विधिकरकमलकलितपश्चिमाचलगंडशैले मुहुर्मुहुः संघट्टनाद्धवलिता यशःशलाकेव पुष्करपिपासया पुष्करनिहितपुष्करस्य वक्रतरदंष्ट्राचक्रनक्रवक्त्रगृहीतचरणस्य तिमिरगजेंद्रस्य पुष्कराक्षदुष्काराद् इह रक्षरक्षेत्यंतरिक्ष मुद्वीक्ष्य सूक्ष्मतरपक्षिकंठभाषमाणस्य विमोक्षणाय विक्रमैकनिलयशक्रानुजानिक्षिप्तानिमग्ननिष्कामचक्रधारेव गगनतडागोदरवननिमग्नतुहिनभानुबिंबबकचंचूचरणचालनजंबालतमःपटलविनिर्गतक्षुद्रत्तारकानिकरांतरोच्छलितैकमच्छस्य पुनर्गच्छतो नवछन्नपुच्छामिव अंधकारकर्दमितनभोमंडलालवालमीलितेंदुकंदज्योत्स्नाचंदनजलासिंचनोदंचदमंदकंदललिताललविदलद्दलद्वयामिव मनसिजनरपतिजगद्विजयनभोदुदुभिनिहितचंदनयष्टिकेव चंद्रशेखरमूर्ति-

रिव विदलितांधकारा लक्ष्मीरिव विष्णुपदप्रवणा धार्मिकैकधराधीशनिदेशवेत्रवल्लिरिव कुवलयोल्लासिनी जांबवतीव ऋक्षकुललतितशरीरा मीनकेतनतनुरिवानंतजा तरणिरिव जलनिधिकूलगता कृपणनरपतिचित्तवृत्तिरिव मुद्रितकमलाविलासा वृषभाननंदिनीव कृष्णपक्षनिर्गमनमंजूला संध्यांघविलासिनी चंदनतिलकलिपिरिव काचन रेखा पश्चिमादिङ्मुखमंडले समुल्ललास ॥

अपिच ॥

सांध्यरागदहनोपरिस्फुरद्बालशांतकिरणछलादिदं ॥
कारुकेण मनसिजस्य कामुकं निर्बलं द्रढयितुं प्रताप्यते ॥१८५॥
नव्यशीतकरकैतवाद्विधि र्गव्यदुग्धयुतशृंगधारया ॥
निर्गलद्धवलविंदुवृंदया व्योमलिंगमभितोभिषिंचति ॥१८६॥
चंडभानुकलशं विधित्सुना दंड एष विनिवेशितः किल ॥
बालशीतकिरणच्छलाञ्चलत्कालचक्रशिखरे विराजते ॥१८७॥
सांध्यरागदहनद्रवीभवन्नव्यशीतकररौप्ययष्टिकां ॥
कंकणाय विधिरुक्मकारकः संदधेस्तगिरिकूटमस्तके ॥१८८॥
रभसान्नभसः पथि त्रुटद्रथनेमिः पतितास्ति भानवी ॥
अभिनव्यनिशाकरभ्रमं कुरुते सैव जनस्य पश्यतः ॥१८९ ॥
पृतनानृपते र्मनोभुवः स्थितिमत्रैव परां करिष्यते ॥
प्रतिपच्छशलांछनछलाद्ध्वलकेतुः किल कीलितो यतः ॥१९०॥
मलिनं मदनास्त्रजालकं विमलं कर्तुमिवासिधावनीं ॥
अभिनव्यकलानिधिछलाद् जगृहेसौ विधिशास्त्रमार्जकः ॥ १९१॥
प्रतिपच्छशभृच्छलात्किकामुडुमुक्ताफलकानि रंध्रितुं ॥
विदधे नु वियन्महोदधेः सविधेसौ विधिरत्नवेधकः ॥१९२॥
कंदर्पस्तारकैः पुष्पैः कुर्वन् विष्णुपदार्चनं ॥
बालचंद्रछलादेकं केतकं समयोजयत् ॥१९३॥
सुधादिग्ध मनंगेन क्षिप्तं पापार्द्धिकारिणा ॥
नव्येंदुदंभसंरंभात् पुष्करं मच्छवेधनं ॥१९४॥
वारुणीसेवनोन्मत्तनीलांबर मुपक्षिपन् ॥
नमो यमश्वसारं नु क्रष्टुं बालेंदुलांगलः ॥१९५॥
मन्येनंगशिशोः कंठे दुष्टदृष्टिनिबर्हणं ॥
बालचंद्रछलान्नद्धं वैय्याघ्रं विधिना नखं ॥१९६॥
समुल्लसद्व्योमपटांतरेस्मिन् ताराक्षरै र्मन्मथभूपलेखं ॥
लिखन् विधिर्धीसचिवो नु चक्रे वक्त्रेंदुदंभा न्निजचिन्हमंते॥१९७॥

एवं समुज्जृम्भमाणे प्रतिपच्छशलांछने समंततः समुपजातोत्कंठौ राधामाधवौ मन्मथकलीलालसौ लीलामंदिरमविंदताम् ॥ श्रीः ॥

॥ इति श्रीमज्जयरामकाविविरचिते राधामाधवविलासे चंद्रोदयसूर्यास्तमयवर्णनं नाम पञ्चमोल्लासः ॥ ५ ॥

षष्ठोल्लासः

श्रीः

अथ कदाचिन्नानादिंगतेष्वस्मिन्प्रबंधे पापठ्यमाने तत्रत्यरसिकजनसमाज स्तच्छ्रवणेन परं कौतुहल मवाप्य सविस्मयं प्रबंधपाठक मेवं पप्रच्छ ॥ अहोस्मद्देशे भाषया राधामाधवयो र्विलासाभिधेयस्य प्रबंधस्य कर्त्ता जयरामो नाम कवीश्वरः श्रुतो वर्त्तते ॥ अस्य प्रबंधस्य कर्त्ता जयरामो नामान्यः कवीश्वरः क इति । ततस्तेनोक्तं स एवेदानीं महाराजानिकटे वर्तते इति । ततः पुनरपि स रसिकजनसमाजः पप्रच्छ स महाराजो नाम क इति । तत स्तेन तच्चरित मुच्चरितं । तथाहि ।

एकक्ष्मापतिरित्यशेषजगतीमध्ये मदीयाभिधा
भूयादित्यधिपो विधे र्वसुधया लब्धोब्धिपर्यंतया ॥
संतुष्टो हि तया शमोपनतया कीर्तिप्रतापोज्वलः
सोयं वरिधुरंधरो विजयते सौंदर्यरत्नाकरः ॥ १९८ ॥
राजन् भोसलवंशमौक्तिकमिलद्धारावलिप्रोल्लसत्—
श्रीमन्नायकशाहसूनुमाणिना योहर्निशं भूषितः
गंभीरांबुनिधे रभूज्जनयितु र्गंगांबिकायां च यो
बालेंदु र्जयराम एष तनुते चंपूमयीं चंद्रिकां ॥ १९९ ॥

अस्ति श्रीमान् प्रशस्तविभवः समस्तवसुमतीवास्तव्यवसुंधराधीश्वरकोटिकोटीरकोटिप्रत्युप्तप्रद्योतनप्रभाकरप्रकाशमानमणिगणकिरणराजिनीराजितचरणराजीवः सकलदिगंततदंतावलिमौलिभूषणायितप्रतापसिंदूरः प्रतिपक्षक्षोणीपालवृक्षधक्षणदीक्षाशिक्षणविचक्षणः शराशुशिक्षिणीरसिकः सर्वोर्वीभृदखर्वगर्वसर्वंकषो निजतेजोविजितजलजिनीजीवितेशः समस्तादिगंतलंघनजंघालाभि रुपचितगगनकल्लोलिनीकुशलानुयोगाभि रुदारमंदारकुसुमसौरभपरिभाविनीभि रुन्मूलितकलंकपंकसंकरतया कैरविणीरमण मात्मैकशरण मादधानाभि राच्छादितदिगाशियशोलेशाभिः कुक्षिकोणनिक्षिप्त-

पारावारपरंपराभिः पीयूषादप्याकर्षितशेषशेषाजिव्हाश्लेषाभिः यशोराशिपरंपराभि रुद्भासितजगदंडपिचंडः कारुण्यकल्लोलमाली वनमालीव भूभारसंभरणशीलः समुन्मीलितानिजभुजादंडकंडूखंडनाय परमवलंबितजगद्विजयविभ्रमः प्रोत्तुंगवितरणगुणगारिमपरिभूतकल्पपादपाटोपः सौजन्यजन्यसंभावनाविर्भावितनलनहुषभगीरथरामचंद्रहरिश्चंद्रादिविचित्रचरित्रः समुल्लसितभोसलकुलनरपालकृतसुकृतपारावारराकासुधाकरः शाहमहाराजो नाम। यस्य खलु शौर्यौदार्यगांभीर्यादिगुणगणगारिममाधुरिमविचित्रचारित्राणि दूरवासिनोपि विबुधाः पारिजातपल्लवानिव श्रोत्रयो रवतंसयंति। अपिच।

पार्थः स्याद्वेति पृथ्वीपरिवृढनिवहो यस्य निध्याय शौर्यं
दातृत्वं यस्य बुद्ध्वा स्मरति बुधजनो विक्रमार्कोद्भवयस्य॥
ज्ञातृत्वं यस्य मत्वा स्मरति कविजनो भोजभूमीभुजोपि
क्षोणीभृत् शाहनामा भवतु कथमसा वन्यसामान्यशीलः॥२००॥

तस्मिंश्च राजनि धरणिमंडलमंडनायिते सति तदीयगुणगणाकृष्टा इव नानादिगंतवास्तव्याः पंडिताः कवयश्च शतशः सहस्रश स्तत्सभामासाद्य स्वकीयगुणगणप्रकाशनेन परिपूर्णमनोरथाः स्वस्वदेशा नासादयंति स्म। एवं कतिपयदिवसैः श्रीमत्कृष्णभास्करगरुडध्वजात्मजभोजराजसहायः सूर्यपर्वज्योतिष्मतीप्रयोगप्रभावप्राप्तकवित्वसिद्धि र्जामदग्नि वत्सगोत्रसंभवः पिंड्योपनामको जयरामो नाम कवि र्द्वादशभाषाकविताचातुरीधुरीणश्चारणमुखा देतदीय मौदार्य मवधार्य समुपजातकुतूहल स्तुलजाभवानीं श्रीमत्पांडुरंगं च कतिपयपद्यै र्नुत्वा नत्वा च प्रभुदर्शनाकांक्षी महाराष्ट्रदेशा दागत्य ब्रह्मविद्यानिष्णातं श्रीमच्छिवरायगोस्वामिनं नमस्कृत्य स्वमभीषितं प्राह। स च सिंहासनासीनं राजानं सकलबुधकविगुरुपरिवृतं सुधर्मामध्यासीनं अपरमिव धरणिपुरंदर मेवं व्यजिज्ञपत्। महाराज कोपि महाराष्ट्रदेशा दागतो जयरामो नाम महाकवि र्द्वादशभाषाकवीश्वरः प्रभुदर्शनाकांक्षी तिष्ठति। राजा सकुतूहलं कवीनां पंडितानां च मुखमवलोक्य विविधकथाकथकै र्वीरेश्वरवैद्यै र्भवद्भि श्चाग्रतो गत्वा समानेतव्य इत्यवोचत्। तत स्तैः सह प्रविष्टो जयरामकवीश्वरः स्वस्तीत्युक्त्वा निर्दिष्टप्रदेशे उपविश्य द्वादशनारिकेलफलान्युपहारीचकार। राजा सकुतूहलं किमिति द्वादशफलान्युपहारीचक्रीयंते इति साकूतमपृच्छत्। कविः। द्वादशभाषासु संस्कृतप्राकृतगोपाचलीयगुर्जरवक्तरढुंढारपंजाबहिंदुस्थान—बग्गुलयावनीदाक्षिणात्ययावनीकार्णाटकाख्यासु निरर्गलं कवयामीति ज्ञापयितुमिति। तदाकर्ण्य राजा। भवतु भवत्कवित्वरीति रवगंतव्या सा

चापि कीदृशी तदर्थं भवद्भि र्विरचितपूर्व मेकं किमपि काव्यं पठनीयं। कविः द्वादशभाषाभि रेत्र विरचितपूर्वः श्रीमद्राधामाधवविलासो बाललीलादानलीलामानलीलाप्रकरणत्रयात्मको वर्तते श्रोतव्य इत्यवोचत्। तत स्तदानीं तेन कविवरेण सप्रेमप्रेरितो नानावर्णरक्तिरागताललयगायननिपुणगायकः पंचसायकसायकायितायसमुखनखमुखाविक्षतां रतीमिव माणितं काणित मातन्वानां स्पष्टवर्णोच्चारणशक्तिमतीमिति नारदस्य महतीमतिशयानां सहचरतुंबरवाद्यानुषक्तां च पांडवसभामिव निषादर्षभगांधारादिलसत्सप्ततंतुसमेतां क्षत्रियवंशावलिमिवाभिरामपरुषाहतैकविंशतिमूर्छनापन्नां त्रिभुवनमानसोन्मादनरागमदनमहामंत्रवर्णः षट्कर्णतां न गच्छेदिति शंकुषट्कप्रकीलितां विश्वकर्मणः कृतिमिव भुवनत्रये ग्रामोपशोभितां तुंबीफलपृथुलकुचयुगलमडलमंडिता मनुरागाकुला मतिप्रियां विपंचीं पंचीकृत्य तच्चंपूप्रपंचितगद्यपद्यगायनाय कंठासक्तां विधायातिरसास्वादनांदोलितमौलिर्नामावल्यादिकं गायति स्म। तदा तं प्रत्यविचित्रविततवितानतिरस्करणीचित्रव्याजा देवदिक्पालसमूहाभ्या माकर्णितु मभ्यागत मिति सभ्यानभ्यभ्यागतजनो जानन्नयनप्रोंछन मातन्वानो राजानमेव परिजनव्यजनपवनवीज्यमान मनुजानाति स्म। यस्मिन् तुंबरफलव्याजेन त्रिमालवेंकटनायकगंधर्वविद्याव्यापारपारमिवोद्वीक्षितुमुद्ग्रीवः शेषोपि भुवं भित्वा ह्यचलतया सहस्रवदनत्वं द्विसहस्रनयनश्रवस्त्वमप्येकीकृत्य श्रोतुं समपद्यत। यत्र पुरतःसौधकैलासनाथमौलिकलशगलितत्रिपथगया प्रांगणधरणिपरिसरविरचितजलयंत्रेण लोकोच्चलदमलजलधाराहितजंबीरफलास्फालनोत्तालिततरलजलछललालितलास्योदंचदधोमध्योर्ध्वसंचत्रयाभिनयबाहुभ्रमणेन भुवनत्रयेप्येतादृशो रसो नास्तीति निवेद्यत इव। स प्रबंधः पृथगेव तिष्ठति संस्कृतसंदर्भे लिखितु मयुक्तमिति न लिखितः प्रकरणप्रसंगा दग्रे भविष्यति। राजा त मामूलचूल माकर्ण्य सकलसभासद्भिः समवेतः संतुष्टतरः पर मभवत्। पुनरेवमवादीत्। समस्यायां गुणः कवे स्तर्हि समस्तैरपि प्रथमतः संस्कृतसमस्या देयाः। मयाप्येका समस्या दीयते। तां पूरयंत्वित्यादिदेश। कवि र्यदाज्ञापयति महाराज इत्यवोचत्।

॥ शतचंद्रं नभस्तलं ॥

या प्रीति र्जायते शाह मुखचंद्रं निरीक्ष्य ते ॥
पश्येयं चेन्न सा प्रीतिः शतचंद्रं नभस्तलं ॥ २०२ ॥

समनंतरं पुरोहितधुरंधरै र्धिषणाधिकबुद्धिविशारदै र्मलारिभट्टै रप्येका समस्या व्यतारि ।

॥ जंबूवद् जलबिंदुवद् जलजवद् जंबालवद् जालवत् ॥
आकाशं कुलिशायुधोपलनिभं तारा श्च हाराकृतीः
चंद्रं शाहनृपातपत्रधवलं चिह्नं तमःश्यामलं ॥
ज्योत्स्ना चंदनपांडुरा च सुहृदा × × दिवोत्प्रेक्ष्यये
जंबूवद् जलबिंदुवद् जलजवद् जंबालवद् जालवद् ॥ २०३ ॥

तदनु धीसचिवधुरीणै र्नारोपंडितदीक्षितैः क्षणमुद्वीक्ष्योज्जृंभणांगभंगी-संगमप्रसंगवशात् ।

॥ वाराणसीनगरनाथ किमाचरामि ॥

इति वदनारविंदान् मकरविंदव इव वर्णाः कविकर्णाभरणतां नीताः तामेव समस्येति । स कविः पूरयामास ।

सत्कर्मधर्मनखदानदयासुशील–
वेदान्तशास्त्रपरिशीलनपंडितेन ॥
चांडालकोपि समतां भजतेंतकाले
वाराणसीनगरनाथ किमाचरामि ॥ २०४ ॥

समनंतरं नरहरिकवीश्वरवरेण श्लोकार्द्धमेव मपाठि ।

बल्लवीचरणयो रभिसारे पल्लवीयति भुजंगमभोगः ॥
आलि याहि न विचारय राधे कालियाहिदमनस्य समीपं ॥
बल्लवीचरणयो रभिसारे पल्लवीयति भुजंगमभोगः ॥ २०५ ॥

तदनु विविधविद्याविशारदाः शारदानरविप्रहायनग्रहगणगणनानिपुणा विष्णुज्योतिर्विदो प्येव मवादिषुः ।

अजनि रजनिमध्ये मंडलं चंडभानो
र्जलनिधिमथनोत्थं कौस्तुभं संदधाने ॥
सजलजलदनीले वक्षसा वासुदेवे
असुरसुरमुनींद्रै र्ज्ञात मित्थं तदानीं ॥ २०६ ॥

विरहविकलराधा हंत बाधाधिका यत्
पिहितमपि सखीभि र्मंदिरं चंद्राबिंबं ॥
गदितामिति गवाक्षात्तथा वीक्ष्य साक्षा–
दजनि रजनिमध्ये मंडलं चंडभानोः ॥ २०७ ॥

तदनु चाऽऽरकरोपनामानः पंडितवरिष्ठा रघुनाथभट्टाः स्पष्टतरमेव-मुदीरयांचक्रः ।

॥ शरजन्मा षडाननः ॥

अन्नपूर्णे तव स्तन्यं मन्ये षड्रसमिश्रितं ॥
पृथगास्वादितुं जातः शरजन्मा षडाननः ॥ २०८ ॥
युगपच्छास्त्रषट्कं मे पुत्रोयं पठतामिति ॥
सर्वाङ्गेन कृतो मन्ये शरजन्मा षडाननः ॥ २०९ ॥

ततः शाहराजजलधरवर्षप्रसरानुसरणचतुरा विश्वनाथभट्टढोकेकरमयूराः केकामेका मुच्चतरारावमधुरमिदमुच्चारयांचक्रुः ।

॥ अंभोधि र्जलधिः पयोधि रुदधि र्वारांनिधि र्वारिधिः ॥

श्रीमन् मालनृपालनंदनमहादेवैकभक्त त्वया
चक्रे यच्छिखरे निरंबुकुहरे पीयूषतोयं सरः ॥
तद्दृष्ट्वा तृषितः स यात्रिकजनः सानंदमित्युक्तवान्
अंभोधि र्जलधिः पयोधि रुदधि र्वारांनिधि र्वारिधिः ॥ २१० ॥

ततः श्रोत्रियकुलवरिष्ठा नीलकंठभट्टाः पुराणवाचका श्चैवमूचुः ।

॥ विक्रीते करिणि किमंकुशे विवादः ॥

भूभारं हरसि निरंतरं परं तु चित्तं मे यदणुमितं कुतो जहासि ।
नोहेयं विरुदमिदं हरेति गीतं विक्रीते करिणि किमंकुशे विवादः ॥२११॥

तदनु कविजनमानसाह्लादकाः प्रह्लादसरस्वत्युपनामानः कवयः कथयांचक्रुः ।

॥ गतागतै रेव गता त्रियामा ॥

रामायणं वा श्रवणेन पेयं रामायने वा नयनं विधेयं ॥
इत्यर्धवृद्धस्य जनस्य वृत्ते गतागतै रेव गता त्रियामा ॥२१२॥

तदनु संगीतरससरसीरुहभ्रमरा वीरेश्वरभट्टचतुरा श्चैवमूचुः ।

॥ कर्पूरेण स्थगयति कुचौ शीतभीता मृगाक्षी ॥

पूर्वं घर्मे दिनकरकराक्रांतदेहा सती या ।
सद्यः शैत्यं परिकलयता ज्ञातपूर्वेण तूर्णं ॥
हेमंते सा मदनदहनस्वांतदग्धापि मुग्धा ।
कर्पूरेण स्थगयति कुचौ शीतभीता मृगाक्षी ॥ २१३ ॥

तदनु शास्त्रसल्लकीकाननगजाननाः पल्लकचेरीपुरवासिनः अक्षय्यशास्विणः केवलं कैवल्यमेवोल्लासयामासुः ।

॥ अद्राक्षं शिवमर्जुनद्रुमतले रुद्राक्षभूषं महः ॥
चंद्रादित्यहुताशनेत्र मनिशं तंद्राविहीनं स्फुरद्
मुद्रां कामपि विद्रुमद्रवतले भद्रां कराब्जे दधत्
अप्राक्षं यदहं तदेव विधिवद् विप्रां श्च योगेश्वरान्
अद्राक्षं शिव मर्जुनद्रुमतले रुद्राक्षभूषं महः ॥ २१४ ॥

तदनु तुकांबिकाकौतुकादेव तुकदेवइत्यलभ्यलब्धाभिधानाः पुराणवाचने वाचस्पतिस्पार्द्धिनीति मादधाना श्चैव कामेव समस्या मर्थद्वयेनोन्नीयतामिति नोदयामासुः ।

॥ हुताशन श्चंदनपंकशीतलः ॥

देहेंधनं त्वद्विरहेण शोषितं तस्याः समासाद्य दहत्यहर्निशं ॥
भूयात् स कृष्णाद्य तवांगसंगमाध्दुताशन श्चंदनपंकशीतलः॥२१५॥
निरिंधनः प्राणभृतां कृतांतव दहत्यहो प्राणसमीरणानपि ॥
भवत्यसौ सुप्तहुतादपींधनाद् हुताशन श्चंदनपंकशीतलः ॥२१६॥

अत्रांतरे चमत्कारेण समस्यापूरण मभ्यर्णजनाननादाकर्ण्य यौवराज्याभिषेकपवित्रगात्रो राजपुत्र स्तत्रागमनेन स्वकीय मप्रतिमरूपं परिषन्नेत्रसहस्रपत्रामित्रतापात्रतां निनाय । तं लोकोत्तरलावण्यललितं विलोक्य सा कवि र्वर्णयामास । यथा ।

गुप्तं सहस्रनयनत्वमपि त्वदीय-
मकेंद्ररूप मभिरामतया व्यनक्ति ॥
स्पष्टं निमेषरहितानि मनोज्ञवेषो—
जस्रं सहस्रनयनानि यतः स्फुरंति ॥ २१७ ॥

ततोशेषविद्यासनाथाः शेषपंडितजगन्नाथा स्तथा च अनंतशेषपंडिताः शृंगारपाथोधिमथनमधुसूदनस्य विनयशालिनो नरपतितनयातिलकस्य मनोगतामृतमिवोच्चारयांचक्रुः । शेषपंडिता यथा ।

॥ चंद्रस्य बिंबे कदलीफलानि ॥

स कवि स्तं शृंगाररसरसिकं राजतनय मनया रीत्या रंजयामास यथा ।

कस्यास्ति साम्यं सुतनोर्मुखस्य रागोपलंभोप्यधरस्य कास्मिन् ॥
प्रियाणि तस्याः कथयाशु दूति चंद्रस्य बिंबे कदलीफलानि ॥ २१८ ॥

अनंतशेषपंडिता यथा प्राचीनपद्यार्थं कथयामासुः । तद्यथा ।

इयं बाला मां प्रत्यनवरत मिंदीवरदल—
प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेत मनया

अत्राभिप्रेत + लमपि ललितं विधाय पूर्वार्द्धेन सह स कविः पूरयामास यथा ।

मिलन्मल्लीमालावलिलुलितबालार्द्धशशिनः
कलावालद्धला स्फुरदरुणशैलादृतमपि ॥
इयं बाला मां प्रत्यनवरत मिंदीवरदल—
प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति वलितग्रीवललितं ॥ २१९ ॥

ततः स राजतनयतिलकः कंठीरवावलोकनातिर्यगुन्नमितपूर्वकायो विशालवक्षःस्थलस्थूलमुक्ताफलमालांदोलनविलोलतालीको मकरंदरसलालसचंचरीकचरणार्चननतः श्रीशाहराजात्मजातिलकस्य कलियुगसकलप्रबलयवनबलवनविदलनकरकालितकरवालोदितप्रतापदिनकरस्य स्फुरद्‌गुणगणयुतपण्डितमंडलीमंडितकवीश्वरविरचितप्रबंधसिंधुसमुद्भूतशाश्वतानिष्कलंककीर्तिशीतकरस्य प्रचंडक्ष्मापतिमंडलविजयसमासादितवसुवसुंधरादिकप्रदानप्रमुदितयाचकजनस्तुतिवचनानंदिताष्टदिग्जननिवहस्य श्रीशिवराजस्य ज्येष्ट [भ्राता] सकलकलाविलाससमासादितविनयः कमलपत्रमित्रनेत्रः क्षत्रियगोत्रसहस्रसहस्रपत्रमित्र स्तारुण्योदयातिमात्ररमणीयगात्रः श्रीवैभवविनिर्जितराजराजः शंभुराज स्तं कवीश्वरं स्मितविकासितवदनरुचिरदनकिरणमनोरमतममिद मवादीत् ।

॥ आकाशे चरणद्वयेन तनुते धीरं मृदंगध्वनिं ॥
शैलूषीनिजवेशपेलतनु र्वंशे नभश्चुंबिनी
स्थित्वा केशविचारणाय शिरसि व्यासक्तहस्तद्वया ॥
अग्रे तावदहो महोत्सवविधि र्व्यत्यासवलगद्वपुः
र्ह्याकाशे चरणद्वयेन तनुते धीरं मदंगध्वनिं ॥ २२० ॥

ललितमल्लिकाकुसुमावतंसः सविस्मयविस्फारितनयनः सनयताराधिनाथमिव सीतारामयोगशास्त्रार्थविचारचंचुर न्यायमीमांसादिशास्त्रसीमामीमांसकं काव्यनाटकालंकारार्थचमत्कारकल्पनाकोविदं राज्ञः सुहृदं महालयलोजिघंटाघोपोपनामान सविनयादवनतकंधरं किंचित्साचीकृतवदनारविंदं बंधुरमेवमवदत् । अहो नूनं मनोगतमप्यनेनन कविना न विना देव्याः प्रसादादिदमिदानीमापादितं । तर्हि भवंतोपि किमपि वदंत्वित्यादिदेश । ततस्तेपि स्वस्याशयं विन्यस्य समस्यामिवोपन्यासयामासुः

यथा । भानुमिश्रकरविरचितरसमंजरीपिंजरितस्वीयापरकीयासामान्यादिनायिकाभेदेषु विबुधैरपि दुरधिगमार्थबोधेषु रासिकजनानिरासितहृदयखेदेषु ज्ञातयौवनाज्ञातयौवनाप्रतिपादकश्लोकद्वये चमत्कारार्थकल्पनया स कवि रेव मश्रावि । अज्ञातयौवना यथा ।

नीरात्तार मुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुरनेत्रयोः
श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति ॥
शैवालांकुरशंकया शशिमुखी रोमावलिं प्रोंछति
श्रांतास्मीति मुहुः सखी माविदितश्रोणीभरा पृच्छति ॥ २२१ ॥

अत्र नेत्रोत्पलं श्रोत्रे लग्न मित्यनुभवविरोधा दसंगतार्थस्य स्फुरदिति विशेषणे न सार्थकता ।

ज्ञातयौवना यथा ।
स्वयंभूः शंभु रंभोजलोचने त्वत्पयोधरः ॥
नखेन कस्य धन्यस्य चंद्रचूडो भविष्यति ॥ २२२ ॥

अत्र तया यौवनं कथं ज्ञात मित्याक्षेपे द्योतकपदाभावात् बहिर्लापिकाप्रकारेण वा निगूढव्यापाराभिप्रायेण वा तया तूष्णीं स्थित मित्यनेनैव ज्ञातयौवनात्वं प्रतिपादितं । ज्ञाते बुभुत्साभावात् । तत स्तेन कविना च सत्कारार्थद्वयमेवमाकर्ण्यैवं वर्णितं ।

लिप्सत्यर्थं कविता यद्यपि भवतः प्रियेव सामान्या ॥
चित्रं नायकभूषण तथा तव भवति सा मान्या ॥ २२३ ॥

ततो भाषाकवयोप्यहमहमिकया समस्या ह्यददु स्तासामपि पूरणं संस्कृतसंदर्भे लिखितु मयुक्त मिति प्रकरणप्रसंगा दग्रे भाविष्यति । राजा एवमादीन् संस्कृतभाषासमस्याचमत्कारानाकर्ण्य स्वगत मेव माचिंतयत् । अहो सर्वातिशायिनी कवित्वशक्ति रस्य दृश्यते । अयमेवास्माकं शश्वत्कीर्त्तिकर्ता भविष्यति । तर्हि सर्वप्रकारेणायं प्राणवत्परिपाल्योस्माभि रिति बाल्यवयस्थ मपि स्थविरबुद्धिशालिनं कृष्णमूर्त्ति मिव स्वधमरक्षणार्थं कर्णरथारूढां कुंति मिवांगुलीभिः पंचभिःपांडवैः परिवृतां भीमसेनापसारितैकचक्रवर्तिसाध्वसां च कर्णजपसर्पदर्पनिर्वापकशकुंतेशाचंचुकुंतायितचंचुचंचुरां नानारत्नखनीं लेखनीं धारयंतं सकलकलालंकारमंडितं रघुनाथपंडितं पुरः समाहूय तत्कर्णे किमपि निर्णिक्त मुक्तवान् । तत स्तं कवीश्वरवरं विविधवस्त्रालंकारसुगंधतांबूलादिपारितोषकैः परितुष्टं विधाय सायंकरदीपिकाधरसहस्रोद्भासितसभामंडपे बंदीजनजयनिनदानंदितहृदयारविंदः पूर्वपर्वतमस्तकात् पूर्णेंदु रिवोदतिष्ठत् । ततः साय-

तनविधिं समाप्य गायननर्त्तनादिविविधभेदबोधकैः कतिपयाप्तजनैः सहाभ्यंतरसभामध्यासीनं तस्य कवीश्वरस्यैवोत्तरदेशवेशशालिनो वास्तव्यपट्टनमन्ववायं चापृच्छत् । ततो नरपते र्बहिश्चर इव प्राणो भांडागारोपवनकुंजरतुरंगनटनर्त्तकशालापालकपरिजनाध्यक्षो धनद इव जनवेतनादानदक्षः सकललोकविख्यातसख्यः सखोपंडित स्तत्रैवं प्रत्युत्तरयांचकार । स्वामिन् अय मिदानीं कविकर्मकुर्वाणों दृष्टः स्पष्ट मेतस्य पिता मार्केडेयाहिवंतादिसप्तपर्वताध्यक्षता मविरतं वितन्यमानो गंभीरराय इत्याभिधाप्रसिद्धः स्वामिभिः कदाचिन्नयनपथं नीतो भविष्यति । एतस्यापि महद्भाग्य मिदानीं यतः सकलमहीमंडलाखंडलेन महाराजेनात्मीयजनमध्ये गणितः । ततो लोलिंबकर्मकरोल्लंबौ रघुनाथलक्ष्मणौ रघुनाथलक्ष्मणाविव परस्परोपमेयविहितसंरभावप्यस्य श्रीमद्दत्तोनागनाथपंडितैः सह संबंधसख्यं आचख्यतुः । राजा किमुच्यते तर्हि अयं अस्माकमेव विद्यते इत्यवोचत् । तत स्तदास्थानमंडपकांडपटनिकटदत्तपट्टकुटिकधाटिकः कंटककणपुटतटं रटनपटुघटिकाष्टक मवादयत् । तत स्तेभ्यः सभास्तारेभ्य स्तांबूलं दापयित्वांतःपुर मगमत् ॥ श्रीः ॥

॥ इति श्रीमज्जयरामकविविरचिते राधामाधवविलासे चंपूकाव्ये राजदर्शनसमस्यापूरणं नाम षष्ठोल्लासः ॥ ६ ॥

सप्तमोल्लासः

प्रात स्तत्सभागगनविभावसुदधिमधुघृतलाजापुष्पाक्षतोदुंबराश्वत्थमुक्तामणिछत्रदूर्वांकुराशादर्शकन्याध्वजाष्टापदाक्षा नृपः श्रीतरु भद्रपीठानि सस्यानि मच्छा हया हंसचाषौ वृषः केसरी दक्षिणावर्त्तशंखांबुसिद्धार्थका रोचना स्वस्तिकं तोरणं कीचका वेणवः ।

वरुणमधुमदाक्तगंडो गजः तोयलंबोंबुदः पूर्णकुंभोद्रि रिंद्रः फलान्यामभांसं सितं चामरं गौः सवत्सांगना पुत्रिणी मानुषं वर्धमानं नराणां सहस्रं प्रयुक्तानि यानानि धन्वंतरि र्वामनो ब्राह्मणो भूमि रभ्युद्धता सिद्ध मन्त्र वराह श्च तोयोत्थितः ।

त्रिनयनमधुसूदनस्कंदपद्मासना लोकपालाः सुराः खं दिशोग्निः सरांसि स्रवंत्यो मखा मारुतो ज्योतिषं धर्मशास्त्रामृतं वालखिल्यादयो वेदवाक्यं निधिः कौस्तुभः कांचनं माणिभद्रः प्रियंगुःप्रमोदो वचामोदकौ ।

दिति रदिति ररुंधति बुद्धिसाविग्युमाकाशगंगा शची देवसेना सुधा शांतिलक्ष्म्याक्षमाला सरस्वत्यलंस्वस्तिशब्दो वषट्कार ॐकारपुण्याह-धर्मक्रिया श्चैतदष्टोत्तरं मंगलानां शतं दर्शनात् स्पर्शनात् कीर्तना च्चाशु-भानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिशत्युत्तमां ॥ २२४ ॥

इति विश्वनाथभट्टभाणितं प्रातःस्मरणं आकर्ण्य उदतिष्टत् । ततो घृत-तैलभृतरजतकनकभाजनद्वयभाषाभूषितभुजद्वयो द्विज स्तस्य भूभुजः रक्तराजीवजीवकृन्नयनराजीवराजितं वदनेंदुबिंबं कविभिः संपूर्णनिशाक-रेण तुलनीयं किंचित्स्पर्शित मिति स्नापयितुकाम मिव तस्मिन् बिंबयां-बभूव । ततो विततसहस्त्ररश्मा वपि हिमकरकररुचिरतरछाये अछाछ-मछकछपचित्रातिरस्करिण्यापटीवस्त्राविस्तीर्णास्तरणे नवगजवाहितेति नव-गजीनामधेयधारके सकलमहीपालदूतैः पूर्वमध्यासिते अनेकक्षत्रियकुल-संकुले नक्षत्रनाथसनाथछत्रछायांतरितकायः वेत्रलताधरशतसमुत्सारित-दूरजनपदसमुदायैः ललितकरकमलकलितकरवालकोटिविन्यासेनागमनेन च वसुंधराचरणशरणी मिवाश्वासयन् आस्थानमंडपे पंडितकविमंडलीमंडितो-द्दंडजनदंडवत्प्रतितांडव मवलोक्यानंतानुकरणकोविदभुजधृतभूभारभारा-तिशयेनेव व्यापितदिगन्तरैः नरसिंहावतारै रिव स्तंभाविर्भावितशरीरै मृगराजै रुह्यमानासने स धरणीपाकशासनः समुपविशति स्म । अत्रांत-रेपि द्विजराजेपि महीसुराणां निजतपःपीयूषदानेन प्रभां करोतीति प्रभा-कराभिधान मादधानः गुरु रस्य धराणिपुरंदरस्य स्वस्य चरणतीर्थामृत-वर्षेण नरपतिजनपदजनितपुण्यशस्यान्यतिशयेन संवर्द्धयामास । राजा पुरतो गत्वा वहुमानपुरःसरं समानीय स्वस्य वर्षपौरोहित्यं यथापूर्वं कार-यामास । तथा तेपु प्रभाकरभट्टगुरुवर्येषु स्वस्य पौरोहित्यं च विधिवच्चा-लयत्सु सत्सु केचन तिरुचनापल्ली मल्लीनाथान्वयजातपंडिताः कटकवासेन मासमेकं निरंतरप्रयाणप्रसंगा दलब्धराजदर्शना स्तं कविकर्मकोविदमिति निवेदयामासुः । भोः कवीश्वरा एकं पद्यं अस्मद्विषये विधाय दीयते चेत् तेन प्रभाकरगुरुः संतोषं प्राप्य राजदर्शन मस्माकं करिष्यति । तत स्तेभ्यः श्लोकद्वयं विधायादात् । यथा ।

विकास माप्नोति सहस्त्रपत्रं प्रभाकरो यत्र न तत्र चित्रं ॥
तदद्य चित्रं प्रविलोक्यते यद्द्वित्राणि पत्राणि यथातथैव ॥२२५॥
आकर्णय नयवचनं वदनं द्विजराज ते द्विजा मुख्याः ॥
तान्न विचालय सहसा ये तव महसा गमिष्यता मरं ॥ २२६ ॥

॥ श्रीः ॥ ॥ इतिश्रीजयरामकविरचिते राधामाधवविलासे चंपूकाव्ये राजसभावर्णनं नाम सप्तमोल्लासः

अष्टमोल्लासः

पुनरपरस्मिन् दिवसे यथापूर्व मुपविशति सति राजनि शस्त्रमार्जक तैलधावितां रत्नखचितमुष्टिमंजुलां पार्श्ववर्तिभृत्यपाणिगृहीतां कृपाणिका मवलोकितुं विकोशां कुर्वाणे सति स कवि र्वर्णयामास ।

यथामति मया विभो तव कृपाणिकायाः स्तुतिं
विधाय विनिगच्छते सदसि सत्कवीनां पुरः ॥
परीक्षणविचक्षणक्षितितलैकसंरक्षण
क्षणं ललितलक्षणश्रवण मत्र संदीयतां ॥ २२७ ॥

राजा सादरं तच्छ्रुतवान् । यथा ।

नृप तव कृपाणिकेयं दृढतरकरपीडनेन संभ्रांता ।
अपहृतकोशा भृत्यै र्निपतति परिधृत्य वैरिणां कंठे ॥ २२८ ॥

नृप तव कृपाणिकायाः प्रायः सा...नी छाया ॥
अनया निकृत्तशत्रू ननुकृंतति सापि तत्र पत्रस्थान् ॥ २२९ ॥
हस्तोदितो विचित्रः शाहमहीपाल खड्गमेघ स्ते ॥
वर्षति यत्र हि धारां कुरुते तत्रैव जीवजीवनाभावं ॥ २३० ॥
आश्चर्यं तव शाहक्षितीश दृष्टं कृपाणजलदस्य ॥
वृष्टिं विनैव कुरुते य स्तृणसृष्टिं प्रतीपरदनेषु ॥ २३१ ॥
अवलोकितं श्रुतं वा कैरपि चलनं जलस्य जलपुरतः ॥
नृप तव कृपाणनीराद् गच्छति नीरं परस्य वदनस्थं ॥ २३२ ॥
कृष्णा कापि कृपाणी राजन्नाजौ विलक्षला जयति ॥
हरति पररक्तवस्त्रं स्वीयेनाच्छाद्य कालेन ॥ २३३ ॥
श्रीमान् महाप्रयागः पुष्करकलिता कालिंदजा यस्मिन् ॥
भूभृन्मौलिषु ललिता सूते चित्रं सरस्वतीं गंगां ॥ २३४ ॥
अलमलमधुना शाहक्षितीश युद्धे कृपाणनुति र्भियः ॥
तृणमप्यरिदंतधृतं विलोक्य निलयान्निःसरति ॥ २३५ ॥

एवमादीन्यन्येषामपि महाकवीनां खड्गवर्णनान्याकर्ण्य किमपि विविदिषु रिवान्यत्राकृष्टदृष्टि रभवत् । तावन्नर्त्तनशिक्षाविचक्षणं धावनचतुरं तुरग मारुह्याश्वसादी सविनय मेव मवादीत् । महाराज महानेतस्य जवः संपादितः केनाप्यश्वेनानेन साकं धावितुं न शक्यते । तावद्राजान माभिमुखीकृत्य स कवि स्तदश्ववर्णनं श्रावयामास ।

शाहराज तवाश्वोयं जवाधिक्ये सुशिक्षितः ॥
तथैव वैरितुरगैः पश्चादेव विमुच्यते ॥ २३६ ॥

राजा तदश्ववर्णन माकर्ण्यैवमवदत् । कवे त्वं अमुमश्वं आरुह्य खड्गं चैमं बधान विजययात्रासमये मया सहैव स्थेयं । ततः प्रस्थानदुंदुभि रभवत् । तद् दुंदुभिवर्णनं गोपाचलीयभाषाविहितमिति संस्कृते न लिखितं । ततः सेनासन्नाहः समजायत । तं विलोक्य वर्णयामास ।

मच्छद्वयेन सेना तव मीनाक्षी विलक्षणा जयति ॥
स्वीयोरजोविशेषं रचयति परेषु सात्त्विकं भावं ॥ २३७ ॥

तावच्छत्रुभि र्लोकालोक मप्युल्लंघ्य गतामिति चारा महाराज मुपगम्य कथयामासुः । स कवि स्त मुदंत माकर्ण्य वर्णयामास । यथा ।

न विधेयो नृप शाह त्वया स्वदुर्गे प्रतापविश्वासो ॥
लोकालोकात्परतः प्रभया रिपवः पलायिता स्तेन ॥ २३८ ॥

ततो राजा मृगयाव्याजाद् गव्यूतिमात्रं यात्रा मकरोत् । तत्र मार्गकाननेष्वाकर्णविततााननशुनकै रुद्घाटितनेत्रापिधानकोज्जृंभिततरक्षुशार्दूलगंधैः कुंजरबृंहितैः स्तुरंगहेषारवैश्च तुरंगकोलाहलै र्विद्रावितवनमाहिषमृगवराहखड्गाच्छभल्लभल्लकगोमायुशशमर्कटकसमूहानुधावमानविकटघोटवाटाविटपिविटपटकंटकाकृष्टशिरोवेष्टनपटपाटनेन भीषणभटावलोकमाना अतिभीतपटुजालगतकालमृगशृंगसंकर्षणतया च नीलांबरपरिकलितकलेवरतया च हलेन यमुनाजलकर्षणसंकर्षण मनुकुर्वाणेन मृगयुना निवेदितमृगः निजवहनपरिश्रांतवैनतेयाय विष्वक्सेन इव श्येनाय दत्तपंचशावलंबः ससंभ्रमं बंभ्रमित्वा यावदायात्यत्रांतरे रात्रिमुखमभवत् । तावदेकस्मिन् प्रदेशे पर्वतदरीदरीदृश्यमानं खद्योतवद् विद्योतकुशलं किमपि तृणविशेष मपश्यत् । स कविस्तृणं वर्णयामास । यथा ।

तव प्रतापेन जितं यदेतत् । तेजो रिपूणां कुशकाशवृत्ति ॥
खद्योतवत् तद्यवसे निशायां । विद्योतते शाह इति प्रतीमः॥२३९॥

शाहसैनिकजनेन दुर्जनाः । कंदरांतरचराश्च मारिताः ॥
तत्र गाढतमसःप्रशांतये । दीपितं तृण मिदं विलोक्यते ॥२४०॥

तत इतस्ततः परावृत्य प्रस्थानमंडप मगमत् । तदनु कतिपयदिवसैः श्रावणपौर्णमास्यां रक्षाबंधनोत्सवाय सर्वेप्याजग्मुः । तत्र रक्षाबंधनभूषितं राजभुजभुजंगं(वर्णयामास)

शेषादप्यधिकतरं तव भुजभुजंगेन पंचशीर्षेण ॥
विधृता स्थिरेति हर्षाद्वर्षासु किल निबध्यते रक्षा ॥ २४१ ॥

निजामशाहसहितं धृतं राजन्यकं करे ॥
मन्ये रक्षापदेशेन तस्य छत्रं विराजते ॥ २४२ ॥

वर्षासु गतपर्णानि पंकजानि रमाकरं ॥
मन्ये रक्षापदेशेन सेवंते देव ते करं ॥ २४३ ॥

अथ कदाचित् समुद्रतीरपर्वतवासिभि र्द्विषद्भिः कटकमार्गावरोधं विधाय स्थीयत इति श्रुत्वा राज्ञा तेषा मुपरि प्रेषिताऽपूर्वा सेना तद्रिपुशिरांसि सहस्रश आनीय निवेदयामास । राजा प्रतिग्रामं वृक्षेषु तानि बंधनीयानीत्यादिदेश । तत्र

विश्वामित्रादधिकं चित्रं तव शाह विश्वमित्रत्वं ॥
यद्रिपुमस्तकनिकरै स्तरवः सर्वेपि नारिकेरंति ॥ २४४ ॥

तत स्तस्मिन् प्रसंगे सर्वैरपि महाकविभि र्महाराजकीर्त्तिवर्णन मकारि । तत्रानेन कविनाप्येवमुक्तं ।

लोकत्रयापणेस्मिन् कीर्त्या तव शाह पश्यतोहरया ॥
सौवर्णालंकारा दर्शनमात्रेण रौप्यतां नीताः ॥ २४५ ॥

एवं कियत्यपि समये दक्षिणदेशप्रेषितः सेनापतिः पुरंदराख्यं महापर्वतं अमित्रेभ्यः सगृह्य तन्मस्तके स्वभृत्यान्निधाय राजानं कथयामास । यथा ।

पौरंदरं यः पदमात्र मिच्छं श्चकार धर्मांबरराजसेवां ॥
ततोधिकं त्वां नृप शाह मन्ये तन्मौलिसंस्थापितभृत्यवर्गं ॥२४६॥

ततः कतिपयदिवसै र्विद्यानगरकनकगिरिग्रहणं विधाय तत्रत्यो नृपतिः पलाय्य यमगुडाख्यं पर्वत माश्रित्य तिष्ठतीति कथयितुं सैनिकाः समाययुः । ततो राज्ञा रामेण हनुमानिव प्रेषितपूर्वो भीमरायाख्यो दूतः सत्वरं प्रथम मागत्य तत्रत्य मुदंतं अकथयत् । स कवि स्तदेवं श्लोकसंदर्भेणोत्तरप्रत्युत्तर मुत्तरयांचकार । यथा ।

नरपति रय मागतोऽस्ति दातुं कनकगिरेः कनकं धरासुरेभ्यः ॥
परिहर सहसा किरातसंगं भव भव तत्पदपद्मरागपीठं ॥ २४७ ॥

गिरि रुवाच

न्हेपितोस्ति सनलोपि यन्मया पश्य तस्य कविनापि वर्णितं ॥
स्वर्णमल्पमपि लभ्यमस्ति ते गच्छ रे न कुरु साहसं वृथा ॥ २४८ ॥

स नलो न भवामि यस्त्वया हृतगर्वः खलु खर्वतां गतः ॥
अनलोस्मि महान् प्रतापजो नृपशाहध्वजमारुतेरितः ॥ २४९ ॥

ततो लोकोक्तिः ।

बहुविधयजनानि यस्य हेतोः क्रकचवधं विबुधै रनुष्ठितानि ॥
कनकगिरिरयं प्रतापयंत्रै र्हतपरिधिः सुलभोभवज्जनानां ॥ २५० ॥

वितरति कनकं यद्ध्मातमात्रांतरःसन् कनकगिरिरिदानीं दृश्यतेसौ जनेन॥
परकृत मसहत्वा दागतोसौ नलः किं कलहमिह विधातुं त्वत्प्रतापानलेन ॥
॥ २५१ ॥

नलप्रतापानलयो र्नियुद्धे मन्ये जितः पूर्वपदाभिधानं ॥
पलायनं वाभ्यासितुं निलीन स्तवारिनारीजठरे जवेन ॥ २५२ ॥
मन्ये प्रतापः कुशलो न केवलं राजन् कृपाणोपि तवास्ति तादृशः ॥
येनाक्षतोसा वुडुविस्तवाहितो नीतः शरीरेण यमालयं प्रति ॥२५३॥

ततः कस्मिंश्चिद्दिवसे खड्गविद्याविशारदा वाकंटखेटकाभ्या मुभावप्यावृत्तौ कृत्रिम मयुध्येतां । तत उभाभ्यामपि खड्ग मुत्सृज्य बाहुयुद्धं चक्रे । इतः सदसि पंडितद्वयं शास्त्रचर्चायां लौकिक माश्रित्य पटदानेना युध्यत । राजा सास्मितं कवि मपश्यत् । स कवि र्विदूषकविहितोपहास मिति राज्ञः स्मितेन निश्चित्योद्गारयामास ।

नियुद्धगालियुद्धाभ्यां शूरो वा पंडितो गुरुः ॥
इति पृष्टः कवि र्ब्रूते भट्टाद् भट इति स्फुटं ॥ २५४ ॥

ततः केनचित् कविना गोवर्द्धनाचार्यकृत मार्याप्रबंधं स राजवर्योऽश्रावि । तत्र राज्ञोनुरागं विज्ञाय तद्रीत्या कानिचित् पद्यान्यनेनापि कविना विरचितानि । यथा ।

हिंसा माभूदिति चेत् सुंदर सर्वज्ञ गम्यतां कूपात् ॥
जल माहर्त्तु बाला वालकगलबंधनं तनुते ॥ २५५ ॥
संमार्ज्य भुव मपूर्वा भूषयति रंगमालया बाला ॥
उप्तं तया नु मन्ये मन्मथदेहोद्भवं भस्म ॥ २५६ ॥
दीपे तैलक्षेपव्याजेन तथाऽदार्शि यद्वदनं ॥
तत्कुरुते मम कदनं मानससदनांधकारेपि ॥ २५७ ॥
उदयति ननु हिमभानौ मुकुलति सकलं कमलवनं सुभ्रु ॥
तव वदनेन मदीयं विकसति नेत्रद्वयं चित्रं ॥ २५८ ॥
उपपतिमुपगंतुमना न मनागपि गमनसमय मुपलेभे ॥
किमपि मिषेण मृगाक्षी जागरयति यामिकं दिवसे ॥ २५९ ॥

कृतमप्यकृतं कृत्वा किंचित् जघनांतराळ मुपवसनं ॥
तक्रं विक्रीणीते गोपी दुग्धमिव विदाधेषु ॥ २६० ॥
कार्यव्यापृत एषः स्नुषाजन स्तव किमंब सच्चरिते ॥
नहि नहि सुताजनोयं तत् श्वश्रूभाग्यमधिकं ॥ २६१ ॥

एवमेकस्मिन् दिवसे पटमंडपस्थितो राजा राकारजनीकरं सकलंकं विलोक्य वर्णयत इत्यादिदेश । स कविः ।

एकेन लक्षणेन हि लक्षित इंदु र्विनिंद्यते विश्वैः ॥
द्वात्रिंशल्लक्षणकं शाहनृप त्वां स्तुवंति तच्चित्रं ॥ २५२ ॥
सकलकलावाननिशं कविबुधगुरुभिवद्दर्शनानंदी ॥
मृगपतिचिह्नितवाहः क्षितिपतिः शास्तु चित्रचंद्रोयं ॥ २६३ ॥

अथ कदाचित् कोशाधिकारिणा प्रत्यहं दीयमाने वराहे केनचित् प्रतिबंधेन द्वित्रिदिनं न दीयमाने सति तमुद्दिश्यैवमुक्तवान् ।
काव्याटवीं पर्यटत स्त्वदीयां कवे र्मृगेंद्रस्य गजेंद्रलाभः ॥
तस्या मकस्मान् मम शाह कस्मान्नित्यं वराहोप्यतिदुर्लभोभूत् ॥२६४॥
ततः कस्मिंश्चित् प्रावृट्समये दुर्दिन मुद्दिश्य स कवि रेवं वर्णयति स्म ।

यस्यां मच्छकलाधरः स्फुट इनः श्रीमानपंकावनी
सानंदं निगदंति मंजुलगिरं भूदेवहंसा इमे ॥
वृष्टिः स्वर्णमयी भवत्यविरतं पद्मावनं जीवनं
चित्रा प्रावृडियं सभा विजयते श्रीशाहराजं स्तव ॥ २६५ ॥

॥ श्रीः ॥ इतिश्रीमज्जयरामकविविरचिते राधामाधवविलासे चंपूकाव्ये राजरीतिवर्णनं नामाष्टमोल्लासः ॥ ८ ॥

नवमोल्लासः

ततः कतिपयदिवसै र्युवराज्यराज्यभारार्णवनौकर्णधारो वसिष्ठ इव वसिष्ठकर्मानुष्ठानवरिष्ठो व्यास इव वेदवर्णविवरणनिपुणो वाल्मीकि रिव कविकर्मानंदितहृदयः सकलशास्त्रार्थतत्वज्ञानसंपन्नो विपन्नजनाभयदानविहितकारुण्योग्रणी रग्निहोत्रकुशलानांपरदार परद्रव्यपरद्रोहपरा ङ्मुख इति

पवित्रतया गंगयाप्याधारभूतयावृत इत्याधाराधेययो रभेदे गंगाधर इति विख्यातनामधेयोमात्यो बभूव । तेन कदाचित् श्रीमच्छिवरायवदनारविंदा देतदीयराजदर्शनादिप्रसंग माकर्ण्य तूर्णं मद्दर्शनायानेय इत्यवादीत् । तत स्तैः कारितदर्शनः स कवि र्नवीनामात्यपदवीगरीयस स्तस्य मुद्राम-वलोक्य श्लोकेनैकेन वर्णयामास । यथा ।

महाराजार्णवोत्पन्न एकः पूर्णकलाधरः ॥
मौलौ गंगाधरस्येव श्रीभरो यस्य राजते ॥ २६६ ॥

ततः स सचिववर स्तदुत्तमश्लोकस्य स्वकीयसमुद्रवलयांकितवसुंधरा-शासनमुद्रा मासनायोपकल्पयामास । तत स्तद्गंगाधरपंडितवरस्य तास्मिन् कवीश्वरे भूयान् पक्षपातः समजायत । ततः कतिपयदिवसै श्चंद्रग्रहण-समये तेनैकराजेन द्विजराजाय गजराजो दानजललुलितकरो दानजललु-लितकरेणादायि तद्वर्णयति कविः ।

उदयाचलराहुनाशिते द्विजराजे यशसा विराजितः ॥
अकरोदपरं गजोपरि द्विजराजं भुवनैकभूपतिः ॥ २६७ ॥

ततः कतिपयदिवसै स्तेन युवराजधुरंधरेणाभिनवकालिदासकविता-लालित्यशालिधारापरिवृढापरावतारेण देशभाषाश्लेषकाव्यलक्षणभाषण-विचक्षणेन प्रचंडपंडितमंडलीपुंडरीकचंडभानुना द्वादशभाषाविरचितराधा-माधवविलासशुश्रूषुणा स कवि र्बहुमानपुरःसरमाहूय सरसहासरसदरविक-सितवदनारविंदं स प्रवंधः श्रवणपथातिथितां नीतः । ततः केनचित् कविना नृपसन्निधौ प्राचीनमेवैकं पद्य मपाठि ।

गुरु रेकः कवि रेकः सदसि मघोनः कलाधरोप्येकः ॥
अद्भुत मत्र सभायां गुरवः कवयः कलाधराः सर्वे ॥ २६८ ॥

तत्रानेन कविनोत्तरार्द्ध मेवं विधाय कृष्णभट्टाविदूषकमुखेन स युवराजः श्रावितः । यथा ।

अद्भुत मत्र सभाया मेते बह्वः क्षमापति स्त्वेकः ॥ २६९ ॥

ततः कस्मिंश्चिद्दिवसे बघेलनृपतेः कवीश्वरवरेण राजसन्निधौ स्वकीय-नरपते रौदार्य मेव मुदीर्णं ।

अघे लघुतरारंभो बघेल मुपसर्पति ॥
पुत्रवान् धनवां श्चैव जायते चारुज स्तथा ॥ २७० ॥

अत्रानेन कविनोत्तरार्द्धयमकं ॥

\+ + + + + + + + + +॥

\+ + + + + + + + + ॥ २७१ ॥

तत स्तस्मै सकलकविकुलश्लाघनीयाय स्वकीयकर्णभूषणादिनानालंकार- वस्त्रभूषिताय पारितोषिकव्याजेन एकमेवाद्वितियं ब्रह्मेति उपासनया एकोजनार्दनपंडित मिवानुकुर्वाणं हरिहरभेदभावनाराहिततया हरिहर- दिवसोपवासानिरंतरं हरिहरकथाश्रवणान्नदानाविख्यातवैभवं मनोहरशरीर- विभवतया नारायणतनुसंभव मादधानं जनार्दनपंडितं प्रतिवर्षं वराह- शतसहस्रकं देयमित्यादिदेश । ततः कतिपयदिवसैः सवाईमहाराजेति तं युवराजधुरंधरं पितुरप्यधिकतरं वसुंधरायां जयंतं जनकमिव जनकस्य जनपदपालकं जनो जानाति स्म । स कवि स्तेन राज्ञा स्वकीयाज्ञापालन- प्रतिज्ञाशालिने दिनमाणिमाणि रिव रमणीयगुणविशेषतया सकलजन- करग्रहणकुशलाय द्विजराजकार्यकोविदतया निजपरिपोषककमलाकरकोशी- करणनिपुणाय उत्तमकर्मानुष्ठानजनितयशोधनलुब्धाय यशवंतरायनाम्ने राजकार्याकार्यकरजनकर्मनिरीक्षणविचक्षणाय मंत्रिमुख्यायैवमाख्यातं । अयं कवीश्वरः सर्वविषये समृद्धिभाग् भवति तथा भवद्भि र्भवितव्यं ॥

॥ श्रीः ॥

॥ इति श्रीमज्जयरामकविविरचिते राधामाधवविलासे युवराज्यावाप्ति र्नाम नवमोल्लासः ॥ ९ ॥

दशमोल्लासः

॥ श्रीः ॥

तदनु स कवि स्तेन सवाईमहाराजेन, सर्वाभीष्टप्रदायके, कैलासशैल- प्रतिमल्लशृंगमंडले, यः संततविततशीतभयेनेव प्रावृताभ्रशुभ्रकंबलः , यं अनंतस्तंभ इत्यवलोकयति लोकः , येन जगद्गुरुप्येककंदरस्थापितः , यस्मै परमगुरवे विद्याधरधराधराधरायांतेवासिनः सर्वे पर्वता श्चरणप्रणता इव दृश्यंते , यस्माज्जह्नो रिवोदरात् संक्रांतपूर्वा भागीरथी संक्रांतिदिवस एव निःसरति , यस्य तीर्थजलान्निमज्जनाद् द्विजन्मादि रेकवारमपि जन्म नाप्नोति , यस्मिन्नारूढजननयनस्याधःस्थिता अन्ये पर्वताः कुंजरंति ,

कुंजरा अप्युंदुरंति , भिल्लादयोपि पिपीलिकायंते , कणादकपिलागस्त्यामि-
त्रमुद्गलपराशरादिविविधतीर्थजलोक्षणमात्रदूरीकृतसकलजनकल्मषे , क्ष्माम-
डामरादतिराहित्यमहितमहितमहीविलासे , यतिजनानियतसेवितकंदरशत-
गर्भमंदिरे, कंठीरवशार्दूलाच्छभल्लभल्लूकाध्यासितदरीपरीसरसरीसृपौकसा-
कनिर्मोकभीषणाधित्यकाधिष्ठितमहर्षिगणे , कमलकुवलयललितदळकल्लोल-
वेल्लितकलहंसकारंडकचक्रवाकबककूजितकमनीयकासारसहस्रोपशोभिते ,
वलीमुखवल्गितपल्लवलास्यकल्पतरुतुल्यमहीरुहसंकुलालये , बकुलमालती-
पाटलकेतकीकुसुमविकाससौरभोद्भासितोपवनपवने , श्रीशैलशकलाभिधेये
ककुदचलवरे तस्मि न्निंद्रादिकवृंदारकवृंदवंदितचरणारविंदयुगलः , सेवा-
समयसमुत्सुकभुजगराजफणामाणिक्यमयूखमंडितमडपमंडलः , मंगलनी-
राजनसमयसमागतसरससंगीतनाट्यविद्याविशारदरंभोर्वशिप्रमुखदेवांगना-
संदोहसंदेहदवारविलासिनीनिचयसंसेवितनानादिगंतवास्तव्यनरेंद्रावि—-
रचितैककदिवसोत्सवसमुचितकिरीटादिभूषणसंचयः , अंगवंगकलिंगमाग-
धमहाराष्ट्रादिदेशेभ्यः प्रार्थनया समागतनरनारीसमूहसमानीतवैडूर्य-
वज्रगारुडनीलपद्मरागप्रवालमौक्तिकादिकमणिनिचयोपहारसमुचितपदपद्म-
पर्यंतभागः , पंचामृताभिषेकसमयसमीक्षककरसंख्याविद्वणनिगादितचतु-
र्वेदघोषपूरितगर्भमंदिरः , प्रतिदिनविद्वज्जनपठिततत्तत्कालसमुचितमहाभा-
रतादिपुराणकथाप्रसंगशोभितसन्निधिदेशः , श्रीमच्छिवगंगाधरेश्वरो वर्त्तते।
तत्सन्निधौ सारासारविचारपाराशरीयनारायणसूरिसम्मतमहाभारतपाराय-
णप्रयोजनव्याजात् श्रीमद्गंगाधरस्वर्णांबिकावर्णन मेवं कर्त्तु मादिष्टः । तत्र
तेन कविना सकलसमृद्धिशालिना पुष्टाः स्वकीया गावः भगवदभिषेकार्थ
मिव पद्यामृतानि दुग्धाः । तानि पद्यामृतानि संस्कृतसंदर्भे लिखितु मयुक्त
मिति प्रकरणप्रसंगादग्रे लिख्यंते । तत स्तेन कविना महाभारतपारायणं
कुर्वता पुराणपुरुषवचनादित्याकर्णितं । अहो त्यदेतत् स्थलं महारोगकृद्
भवति । अत्र दैवाद् विपन्नस्य जनस्यार्द्धांगमेव गच्छति । स च जरासंध
इव विगतार्द्धांगया निर्जरया कयाचिदुपसंयुज्यते । पुन स्तच्छरीरं रज्जुभि
रिव महाभुजगै र्विनिर्बध्यते । तद्भुजंगमसंगमादिव कालकूटं तत्कंठे स्फुटता
मेति । पुन स्तच्छरीरं गलगतगरलज्वालाकुलभालैकदेशं मौलौ जलमाव-
हति । पुनरपि तद्विग्रहः जलकुंभान्मुनितरु रिव शिंबीजटाजालप्रतिपच्चंद्र-
कोरककलितमौलिभागः समुज्जृंभते । पुन स्तच्छरीरं विगतजीवभावतया
अपहृतवस्त्र मिव दिगंबरत्वं प्राप्य, अयं च भूतोद्भूतमहाभूतावेशितं पिशाचैः
सह भस्मलुलितकलेवरतया स्मशान एव परिधमतीत्याकर्ण्य , भीतेनैव
क्षणं स्थित्वा स्वागत मेवं विचारयितु प्रचक्रमे । अहो निंद्यतरस्यैतच्छरी-

रस्यैतादृशी चेद्गति स्तर्हि समीचीनमेव । परंतु तस्य कंठगतं गरलं यत् तदेवैक मसह्य मित्यनुमीयते । तदर्थमेकं रसायन मुपकल्पनीय मिति निश्चित्य तेन कविधुरंधरेण जरामरणभयराहितशरीरं विधित्सुना श्रीमद्राधामाधवविलासाख्यसंस्कृतचंपूकाव्यरसायनं तादिदानी माभिनिर्मितं । यद्गरुडेनाकुंठगतिना वैकुंठपीठादानीत ममरतरुमूल मनंतभोगपरिभावितबलाभिरामगुणगरिष्ठं , यस्य नामाप्येकवारमप्याकर्णितं चेत् सर्वेपि शरीरभवरोगाः पलाय्यैव गच्छंति , यत्संशोधितांतःकरणकलुषभावतया संसेव्यमान मतिसुखदं, यस्यार्द्धमात्रयापि माता पुत्र इव त्रिभुवनं संजीविष्यते इत्येतत् शास्त्रानुभवसिद्धं , यत् श्रीमद्धरिवंशसाहितमहाभारतश्रवणसंतुष्टश्रीमच्छिवगंगाधरेश्वरश्लाघांदोलितमौलिसमुचलनललितकल्लोलगंगा—जलप्रवाहसहस्रेणेव वाग्विलासेन पूरितं, तत्सुवर्णघटितचंपूगर्भोल्लासितरसमधुरिमधुरंधुरं एतादिदानीं भवता श्रावितं । ततः पुनरपि स रसिकजनसमाज स्तं प्रबंधपाठकं पप्रच्छ । अहो प्रबंधपाठका भवतां प्रसादादसौ संस्कृतराधामाधवविलास श्चतुर्विधपुरुषार्थफलदायकोस्माकमपि संवृत्तः । तथैव द्वादशभाषाविरचितराधामाधवविलासः श्रीमन्महाराजेन भवन्मुखांभोजाद् यद्वत् श्रुतः तद्वदस्माकमपि श्रोतुं मानस मुत्कंठते तर्हि सोपि गेयो भवति भवद्भिरिति । ततः स प्रबंधपाठक स्तमेव पूर्वकथानुसंधानेन तं प्रबंधं तेभ्यः श्रावयामास । प्रबंधपाठक उवाच । यथा ।

\+ + + + + + +

\+ + + + + + +

ततः कदाचिज्जू जगाद्विजयार्थं प्रस्थितः स सवाईमहाराजः मणिमयमंडितसिंहासने स्वकीयप्रतिबिंबमिव सर्वावयवसारूप्यतां धारयंतं शाहराजनयनद्वयमिव वामदक्षिणभापःपवादानिराकरणाय भ्रुकुटिछलां तुला मध्यारूढं अद्वितीयस्यैकराजस्यैष एव द्वितीयता माकलयंतं महाकुलसमुद्भवमपि नकुलरूपविभवशोभमानं माधवमिव मधोः शत्रुघ्नमिव रघुनाथस्य सकलकलाकुशलेभ्यः श्रीमद्विश्वनाथज्योतिर्विद्भ्याभ्यस्तसमस्तविद्याकलापं नरषट्कशरीरबलप्रतिमल्लतया ज्योतिष्ठमिति नरषकट्साजेठिमल्लनाधिष्ठितपार्श्वभागं तथाहि व्यायामे धनुराकर्षणे चललक्ष्यभेदने कुंजरारोहणे नृत्यचतुरतुरंगाशिक्षायां काव्यनाटकाख्यायिकेतिहाससंगीतशास्त्रनानादेशभाषापरिज्ञाने वीणामृदंगवादनाविषये गायने पुराणाकर्णने विनये गुरुजनसेवने चात्यंतंकुशलं कोयाजिराजाभिधानं युवराजं विधाय निजपदपीठाधिदैवतसपर्यार्थमिवोपकल्पितवान् । ततः स कदाचित् तेन सवाईमहाराजानुजेन गुणिजनगीततत्कविकृतचंपूचमत्कारचंद्रचकोरेण महाराजदत्तसमस्याप्रक-

रणं शृण्वता विकुंठितकंठीरवकंठरवेणापि कलकंठकंठमंजुलं निजपूर्वज-नृत्यशालामालानायकमणिरमणीयगुणगरीयसीमिति नायिकानामोपशो-भितां चतुर्भुजकृष्णगोपालेन नटनायकचतुरस्त्रगायननर्त्तनादिसुलूनेरिनड-नेरिवर्द्धमानतिरुमुरूरीठमूरूहावभावतंडभेदभ्रमरीसंवत्रयरेखामुद्राप्रमाण—नोद्रनीह्वैलगुंडलिचित्रविचित्रचिंदध्वाडधरध्रुवपदप्रस्तारविस्तारितनामा-वलीलालित्यविलोकनसंतुष्टतरधरणिपुरंदरवरलब्धैकक्षोणीपालतिलकपति—परिचर्यावशीकरणगतामिवोर्वशीं सौविद्लशतसंवृतमणिमयमंडपरंगभूपरि-सरतांडवलास्यपांडित्यनटनटीमुकुटकोटिमणिमंजरीकिरणपिंजरणं चरणयो रपरमंजीरभ्रमतां आदधानां पितुरप्यधिकतरं निजगुरुं सेवमानां निजां तनूजा मिव मन्वाना राजानिर्देशेनेदं चंपूकाव्यं पाठयंत स्ते कवीश्वराः साविनयं समाहूय प्रत्युत्थानादिनानामानपुरःसर मिति पृष्टाः । कुत्र स्थीयते, किं क्रियते, किं वा पाठ्यते, किं चेदानीं पठ्यते, किमित्यत्र नागम्यते इति । कवयः । भवद्भि र्यथा स्थापिता स्तथा तिष्ठामः । तथापि । प्रातःस्नानं संध्याहोमदेवार्चन मध्यापनं च विधाय पंचदशघटि-कानंतरं पंचदशप्रकरणानि कानिचित् पठित्वा तन्मननपुरःसरं राजनिर्दि-ष्टनर्त्तनशालाबालिकाः पाठ्यंते । कुमारीनर्त्तनाध्यापन मतिकठिनं भवंत स्तदपि जानंति । कविः ।

ब्रह्मणापि निजकल्पकोटिभिः शक्यते न कविकर्म निर्मितुं ॥
कारुकैरपि न किं विधीयते दारुयोषिदपि चारुनर्त्तकी ॥ २७२ ॥

ततो महाभारतनित्यपुराणाकर्णनानंतरं गुणिजनगायनप्रसंगे पुनर-प्येव मवदन् । श्रीमन्महाराजेन भवद्भिरचितचंपूमध्ये संस्कृतसमस्यायां दीयमानायां अन्येपि कवयोपि समस्यां ददु र्वा नेति । कविः । एकवदन—कुमार राजकुमार सम्यगालोचित मुच्यते । श्रूयताम् । श्रीमन्महाराजेन संस्कृतसमस्यापूरण माकर्ण्य भाषासमस्यापूरणावधानार्थं संज्ञापिताः शतशो भाषाकवयो वयमप्येकां समस्यां ददाम इत्यहमहमिकया भाषा-कवित्वकरण मतिकठिन मिति स्वगतं विचिंत्य साटोपं विकटवर्णघटन-पटु इद मापेतुः । स कवि स्तानित्थ मुत्तरयांचकार ।

संस्कृतसिंहे गर्जति गच्छति गहनाद्व्रज इवेंदुशब्दः ॥
शाखामृग इव भाषां निलीय शाखांतरे वसति ॥ २७३ ॥

तत स्ते तिरस्कृता इव सरोषं समस्यां ददुः । तत्र परकृतकाव्योल्लास-नोल्लासितवेदव्यासा रघुनाथव्यासा ह्यनुप्रासालंकारालंकरणविभीषणस्थापन यशःसमुल्लासितसर्वाशाः प्रथममिद माशंसुः । एवं तेन कविना प्रोच्यमाने

स राजकुमारः पुनरप्येव मवदत् । अहो श्रीमन्महाराजेन श्रीमत्सत्राई-महाराजेन च द्वादशभाषाविरचितराधामाधवविलासः श्रवणपथं नीतः तत्रापि भूयांस श्चमत्कारा वर्तंते इत्यस्माभि राकर्णित मिदानीं गायकै र्गायनरीत्या स प्रबंधोपि गीयते तर्हि सोपि भाषासमस्याप्रकरणानंतरं भूयादित्यादिदेश । तत स्तदानीं तेन कवीश्वरेण । तावेव त्रिम्मलवेंकट-नायकौ गायकौ सप्रेमप्रेरितौ यदगायतां तदेवास्माभि रभ्यस्त मिदानीं गीयते श्रोतव्यं ॥ श्रीः ॥

॥ इति श्रीमज्जयरामकवीश्वरविरचिते राधामाधवविलासे चंपूकाव्ये राजनीतिवर्णनं नाम दशमोल्लासः ॥ १० ॥

एकादश उल्लासः

ततः स रासिकजनसमाज स्तस्मात् प्रबंधगायकादामूलचूलं संस्कृत-राधामाधवविलासं श्रुत्वा पुनरप्येवं पप्रच्छ । अहो प्रबंधपाठका स्तेन राजकुमारेण संस्कृतराधामाधवविलासश्रवणानंतरं यदश्रावि तत्सर्वमादितो वयं श्रावणीयाः । श्रूयतां । ततः स राजकुमार स्तं कवीश्वरं भाषासम-स्य प्रकरणं कथनीयमित्युक्तवान् । कविः ।

(१)

॥ रघुनाथव्यासो यथा ॥

॥ बैरनकी वधू फिरे बैरनके बनमे ॥

मालामकरंद सुव साहेब बलि बंड तुव दापहि सो कांपे तंहा कोन रहे रनमे ॥
राजानके राजा तुव बाजा उन सह्यो जात धाकतु है साहिजहां तहां मनमे ॥
बाजत कर्णाटक भाजन कर्णाटुक बाटनमें कांगडें हाटक सेतनमे ॥

बालमकी बाट लखें वारबार बावरिसी बैरनकी वधू फिरे बैरनके बनमे॥१॥

(२)

चंदनभाखागहनके ग्रीवखमरुतुमुर ज्ञात ॥
रघुनंदनकवि त्यौं कही बिखमसमस्या भांत ॥

जथा ।

॥ नौद्रुमके नवपल्लव राते ॥

वारिजलोचनि बालनवोढजु
खेलति ही कहु ख्यालके नांतें ॥
कान्ह अचानक आन गही
कर छुवत छातिन्ह कामके माते ॥
चौंकिगरि द्रिगचंचलतार
निकौं लभें भौंर मनों फहराते ॥
हात नचावत बातन यौं मनो
नौद्रुमके नवपल्लव राते ॥ २ ॥

(३)

ठाकुर चतुर दसों दधके सोहु न कोहु न लेत ।
वर्णौं साहेब साहे यौं अर्थसमस्या देत ॥
चारि चरण जमक करि करो सवय्या एक ।
ज्यामें नरपति साहे कों वर्णों कछुक विसेख ॥

सो जथा ।

साहेब तों सम कोन अहें ।
सूरजु सूरज उपर ताप तपो हैं ॥
कौनु कहुं अब तेरे मुकाबल ।
काबल ते कारभार लयो है ॥
बांधि जमद्धर साहें तें माजकु ।
साहे तमाजकु भैजु भयो है ॥
साहिजु हि कर लेत फिरंग ।
फिरंगिनकों फिर रंग गयो है ॥ ३ ॥

(४)

तब कवि लछिराम कहि ऐसे ही नृप साहि ॥
फूलि तिलोकमों फैलि है सो कीर्तन बरनो काहि ॥

जथा ।

साहेब तेरीय कीर्त्ति पौन सों गौनके अधिकता तें लरी है ।
न्याव कुंदा फिरे तिरिभौनमों ता पर शंकर नीति करी है ॥
पडन लियो पवनासन लीलिवो कीरती वंद त्यौं सीर धरी है ।
जोन्ह दुकूल दयो बहूमोल सो फुलि तिलोकमौं फैलि परी है॥४॥

(५)

शामगुसाईयों कहि अंबा ते सहाये ॥
अर्थचित्र कछु कवि कहो ज्या पर रीझे साहे ॥

जथा ।

तैं तरवार गही करवारिज च्यारि दिसा अरिराजु भागे ।
वैरिवधु वैंचढीं गढकूं सो खडि रह नेन तमों नहि जागे ॥
चंद बच्यो उन चंदमुखी बिच बंद हि चंद विधुंतुद आगे ।
शाह बली तैं बाहुनको जसु राहु ससी वस राहन लागे ॥ ५ ॥

(६)

तब ठाकुर शिवदास तयौं कहत समस्या हतं ।
बह कबिकोविद दरबरकागजपर लिखि लेत ॥

जथा ।

मालमकरंद सुव साहे तेरे वैरनकी बंदरके बंद परी कंदरिमों सुंदरी ॥
कोमलकमलहूतकुद्मालिनी भाजभाज साज पर सोय गई रोयरोय कै घरी
वनचर आयसुंगे तालफल जानि कुच बिंबफलविभ्रसों ओंठ मूठमों धरी
दारिके बीज जानि दांत गहे दांतानिसों औरऔर भांत भातकी विपात्ति गात कों करी ॥ ६ ॥

(७)

भाखाकाननकेहरी तब कवि केहरिनाम ॥
एक ठोर नृप साहेको वरनो गुन जसधाम ॥

जथा ।

बाडवमो तायो रवि खारे सिंधुपे उजरो थें तेरे तेजु तरनिकिं कला उन छूपि है ।

तैसे जस लेस हुकि उपमा न सुधा पावे वार डारि सुर धुनि ज्यों
कामधेनु दुही है ॥
तेरे गुनगानिबे कें विधिना विधु ये मेरु करि तारा मुकताहल माल
मानो गहि है ।
साहे गुन जसधाम गम थक्यो अष्ट ज्याम याते कहे जयराम तेरे
संम तू ही है ॥ ७ ॥

(८)

विविध समस्या सुनत तब साहे भये संतुष्ट ॥
भाषा संस्कृत सब कवि तांहां वा कवि पर भये रुष्ट ॥
दुसरे दिन काबितिलक तहां तवको पाछे थापी ॥
आगे बैठ्यो जाय कहिं कालिदास हों आपी ॥
अधिकाइ यह जानिके कूर कविनको काम ॥
नृपति साहेको देखि मुखयौं कहि कवि जयराम ॥
आजहि यो मेहमनि हो बैठा आंगुज्याये ॥
कालिदास तुम होहगे हम हु जानत आहे ॥
दुसरे दिन सब कविनि मिलि एसो कियो विचार ॥
बैठककी खलबल करें सो कवि देख्यो दिन च्यार ॥
ता पर कवि यह कवितकी पढि गहिं दियो नृपढाव ॥
तब तें कवि जयराम भय प्रसिद्ध दस दिज नाव ॥

यथा ।

जेति मही महाराज गही तुम खग जोर और देश देखे जेते साय-
रके धरा में ।
तेति तेति भाखा सीखि डारि दयि दूर भीखि आश्रित सो आय
रखो साहे तेरे डेरा में ॥
भट पावे तीन स भाट पावे सात स अवरज देखता हुं आजलग
मेरा में ॥
भट कहे भाटनमे भाट कहे भटनमें एसो भयो जयराम लीन मन
रामे ॥ ८ ॥

(९)

एक दिन नरपती साहे कहिं गंग हि सो होत ।
तो बरनत एसो कछु जैस कपोतके पोत ॥

जथा ।

चंड कुवंड गहे नृप साहेब कानलो तानि हने अरिके गन ।
वीरु गिरे जिरेह पाहिरे जहर कि मनोलहरे सो नरे रन ॥
पैठ गये सर बख्तरमों फरफोंरिके वाहर यौव निकरे तन ।
कानि पुरातन डारि भुवंगन वाहर आवन काटे मनोफन ॥ ९ ॥

(१०)

गुरु नारायनभट्ट कहि साहिजहा काहि वात ॥
साहे ज्यो मेरो होत है तो मे हों बाके हात ॥

सो जथा

जगदीश विरंचिकु पुछत है कहो शिष्टि रची रखे कोन कहां ।
कर जेरि कही जयराम विरंच्ये तिरिलोक जहां के तहां ॥
सासि वो रवि पूरब पश्चिम लौं तुम सोय रहो सिरसिंधु महा ।
अरु उत्तर दछन रछन को इत साहजु है उत साहिजहां ॥ १० ॥

(११)

एक समे नृपमकुटमानि यौ कहि मजालिसमाहि ।
उदय अस्त रवि चंद कौउ भांखा वरन्यो नाहि ॥
रसमंजरि ज्यौं भानुकर लागत भइ विकास ।
भाखा कबि सब वाहिको बदलो करत प्रकास ॥
अथ नायका एक यह भाखावस्त्र अनेक ॥
त्यौं हम कल्पित अर्थ पर हम ही करत विशेख ॥

सो जथा ।

पुरनचंदजु सुरजसों जयराम विराजत संध्यसमे ।
विधुवर्णनकें विधि शाहे सुनोहे हेंपे याहि सुनोजु बुऱ्हंजसमे ॥
अब चालिसी आई किधों बिधिको भयो हायनपंचकके सामे ॥
जग स्वर्धुनि डोरिको जोरि विलोकत नाक लगाय नमों मनोंचसमें ॥११॥

साहेब तेज ओ कीर्त्ति बढोत्तर लेत विधी कविं कोवि बोलत ।
यातें मनों जयराम विरांचि नरायनका कर काटि केरोतल ॥
पुरन वंदओ सुरतुलापुट दाडि सुवर्णनदी कर ढोलत ।
मेरु हिमाचल ढेर किये यह वाके दिवानिशि तोल तोलत ॥१२॥

पूरवपछम काढ लपेटि है देवनदी तरतंतु दिगंतर ।
पूरनचंद कठोरिके बिंब कलंक नहीं यह रंग लयो कर ॥
साहेब शाहाजिके गुनि लायक मांझसे रागविराग सुंदर ।
यौं प्रति वार सवारतु है करतार मनो जरतारके अंबर ॥ १३ ॥
मैन महीपति भौन विजैन महूरत तूरत या हि घरी है ।
गौन समे द्विजकूजित यो जयराम कहे जय राम करी है ।
साझ वनी सुगुनायसवासन तारकहार गरे पहरी है ।
चंद दही कर थार भरी बिंब अंक हरि हरि दुव धरी है ॥१४॥
चंदनहींयह गैनमहामुनि फाटिकलिंग किधो सुधरो है ।
सांजके राग चन्हायके मेखल कुंकुमचंदनलेप करो है ।
वापर यो जयरामतरायन मालतिफूल यो फैल परो है ॥ १५ ॥
चंदनहींयह नंदके नंद खकानन गाय चरावे नरायन ।
कोनु सुनी यह दानव कंस के चानुरमुष्टि कहें निडरायन ।
साजकी लालिय तालिम भू पर खेलत है बलदेवनरायन ॥ १६ ॥
पूरन चंड उदो जयराम चलो रवि अस्त हि सोहत सोउ ।
मैनमहीपति भौंवविजै है ये देत बिदा बिधि सो बिधि तोंउ ॥
अंशुकजालयो लोल दुशाल दयो बर अंबर जोरिके कोउ ।
खालि धरो यह पान कोंदनसो हाटकसंपुटके पुट दोउ ॥ १७ ॥
संध्यजे राग वसंधर सों यो सुधारत काम कमान कमंगर ।
के नभमंडल लोहे कीटाल उजालत मस्क लेसो सिकिलीकर ॥
साई सों साजन वोढ लठि दुलडी सीपडी बिवीमे तनकी बर ।
कें जयराम वन्यो व्योमकेसके भाल हुतास ओ बालनिशाकर १८
अंबरतालमों बालससी बनसी अटक्यो मनो मी है निश्चल ।
कें उडुमंडल फुल किडालनिवावन बाके सो आकुसको फल ॥
बालक भैनको नैन लगो जनि नाहरको नख बांध्यो गलस्थल ।
पूजो अनंतनरायन फले सो तामें लख्यो एक केतकिको दल॥१९॥

(१२)

कोपि ।

॥ हम्यो तमको हिह भानसों इतो है ॥

अथोसौ ।

चक्र निशाकर इंदरजालिक खेल धयो ।
खकरंडक माझ कबूतरकोपर काम महीप मुकाम भयो ॥

मकराकृति केत झलंके + + + + भलस्कर ।
संध्य जलांजलिकें जयराम ये रूपे कसी पवनी विधिके कर॥२०॥

तारा मालती बलको नभ बीच बोयो कंद ।
आलबाल जल जिमि गयो हिमसों अधो वंद ॥ २१॥

बालक चौथिके चंदकी चार कला मिलि रेखकी ।
तिरिप लेत मनो गिर परी फाटिक मुद्रा रुद्रकी ॥ २२ ॥

पुष्करबीज गजइंद्रको पाय गह्यो नभनक्र ।
वयमोचन अधचंदसे आध गह्यो हरिचक्र ॥ २३ ॥

नभ सबसी लेटो पकरी मदनजुद्ध भये चारच् ।
अरधचंदके छंदसो बीनी दीनि नारक् ॥ २४ ॥

उपमा चौथिके चंदकी सब कवि लेय लूट ।
सेंवटकों हम पायि नभनालवृंतकी मूठ ॥ २५ ॥

तारा खेतमु खातु है तिमिरकाकको वृंद ।
उहको हाकान मैनकी गोफन आधो चंद ॥ २६ ॥

(१३)

एक दिना नृप साहे करी वैरिकरिन पर मार ।
बर कुंजर सन्मुख रह्यो सो तोयो निज तरवार ॥

सो जथा ।

राजनके सरजा नृप साहे महाबलबीराकिरीटके मंडन ।
चंड गह्यो कर तें करवाल कत्यो अरिके करिको कट खंडन ॥
फैल परे मुकताहल ता परि कुंडलिसी करिसुंडके दंडन ।
मानहु बंबि समीप समेटि लेय बैठि सापनि आपने अंडन ॥२७॥

तिहारी तरवार अरिवारनविदारन पछयके पछपर पबिसी परति है ।
कोउ कहे तोरो करभुवंगम जीव मानों कोउ कहे गरल अरिजीवन
हरति है ॥
कोउ करनालिनकी अलीनकी माल कहें मेरे जानि अम्रितके लहरि
धरति है ।
साहे बलविक्रम तुं मारतु है जाहिजाहि ताहिताहि मन्मरमों अमार
करति है ॥ २८ ॥

(१४)

एक भाट नृप दरसकों करत घरघर जात्र ।
वह मिलाय हाथ दयो सो करुनामय महापात्र ।।

सो जथा ।

प्रातसुलांतलों देत अघातन हातनि तें विधिकें निधि वारे ।
वीचवीच छनतें छन दायति पंडितमंडालि है मनो तारे ।।
मालके नंदन दुःखनिकंदन तें हरिचंदनके व्रतधारे ।
एक चुकोरजु हेरत ताहि को प्याव पिख मयूखनिहारे ।। २९ ।।
देखो बलायन साहेब यो जिसकी बानि पीनु खवानि सही है ।
वाहिकों तुरस नाक करु बर्णन काहेको और के नैह नही है ।।
निश्चय सो जिययों यहि जान अचानक कंचन नखानिल ही है ।
का कमि है तिनको धनकी जिन्हकी नृप साहजु वाह गही है।। ३०।।

(१५)

आयो यक पुनि गयंद कवि साहे चढायो घोर ।
गैंद चल्यो सुनि घोरपर पऱ्यो सहरमों सोर ।।
पुनि आयो यक सुधार कवि नाच कहायो जैन ।
मागत घोरे अकके सो झेर करी नृप दैन ।।

सो जथा ।

देत हो दान निसान बजायके दान हि कैंनु मेरु ढहा है ।
तेरे इ दान जहान जियो यह दान हि कें जलसिंधु बहा है ।।
भालके लाल न्यहाल किये गुनि दे दर हाल जिन्हें जो चहा है ।।
बालन लायि है वारन दे तव याहिके वार जुवार कहा है ।।३१।।

(१६)

ता पर थोरे यि वैस वैस को थाट द्वारकादास ।
वाहि दयो नृप सहज हि ऐसो घोरो खास ।।

सो जथा ।

एक खुरी तें फिरे पुरि सात भरकत नेक परकत पाती ।
वागके लेत ले पौनकि पागजु छूवत नाहि मनोछिति ताती ।।
लोक कहे रविके रथकों मनों आन दयो उन्ह सात को साती
।। ३२ ।।

(१७)

एक समें द्विज सहलसो टहल फिरावे रात ।
वोट वाधके हूं न की देस आपनी जात ॥
बेदु नही गुनवाद नही बकवादउ नहीं सवे विधिउनें ।
ऐसेउ कैसेउ पालतु है गुनसों पुनि इनें ॥
कौ लौंकहू जिन्हकों भयो पूरन एक दुसालउ पोट कहुं नें ।
साहेब साहजु साह जवाहें तों देत दुसाल आपोढकहूनें ॥ ३३ ॥

(१८)

कासीवासी देव अरु सेस व्यास उपनाव ।
बरिखासन ले जात है अपने आपने गांव ॥ ४० ॥

सो जथा ।

दव कहे दिवके बरिखासनयो धनधान जहान कहीं हे ।
शेसु कहे र विना धरनी करनीय तुह्मारी कछु नहिं सोहे ॥
यौं जयराम विवादु करें तब व्यासकु पुछतु है बर को है ।
व्यासु कहे रे कहा बरिखासन यो बरिखास न साहेबको है ॥३४॥

(१९)

अपने अरु परदेसके बरखासानिक हजार ।
करतें घटापट राजगुरुपद भाकरके द्वार ॥ ॥

सो जथा ।

साहेब शाह सुनो एक बात अचर्ज सो मानतु है मन मेरो ।
तैं निजधर्म ते धर्म–सिबि–हरिचंद–पुरु–जनकादिक फेरो ॥
एसो गुनोदधि सौर दयानिधि वा तुजमों तरत मन हेरो ।
या डरतें जियमधरको निजकों परकों बरखासन तेरो ॥ ३५ ॥

(२०)

एक बडो बलभद्रकवी रह्यो साहेके साथ ।
उहू गज नृपके प्रीतिको ले न लगायो हात ॥

सो जथा ।

जयराम जयेत समेत वसे ग्रह वस्थ किये सिव ते सरजा ।
गजदान हि देत कहिं तुम्ह यौं कवि जौं जस चाहे सा ले घर जा ॥

काहुं येक गुनि जगु गनेसु गह्यो सो भयो भयभीत रह्यो रलजा ।
टक्यो गलदाम लियें निजधाम सो देरि वहर ओर गिरिजा ॥३६॥

(२१)

वीस सहस्र असुवार बर मीरजुमिलाके संग ।
जंग करत रनरंगमो उन्हयो पायो भंग ॥
सो जथा ।
जो बरडे उभराड चढे पुनि याकों न ने कलयो किन्ह आगै ।
सो न लडो न अडो न खडो विडो ऐसो बिडो चढि जातु है भागै ॥
तौ हि लॉ जुंबुक कचु सो गाजत जौ लौं नहि सरजा अरि जागो ।
लोक लख्यो बढ्यो दूम शाह कहे हातुमलाके पिछो जम लागो ॥३७॥
मिरका मेहरि कहे मे हरसों गुतिकोट तजे अरु भाज उठाउठ ।
उमडयो दल साहमहीपतिको पह सूझत नाहिं धों आखे गयां फूट ॥
भभरायि कहें अब आजु कहींयो जहां को तहां अब ले गोह मैं लूट ।
जुमला करु दे जुमलाकरिके परिके अरु पापन गाय कहें छूट ॥ ३८ ॥
वे पीर मीर फकीर भयो बजिर्कार करें परु जाय मसींदे ।
मेरि कह्या अब देरि कहो रहुवारि भये कहुं काटि कसींदे ॥
वैरिके अब खैर नहिं यह मैर मातिव साहे रसींदे ।
भागनको जुमला अब पागको पेचकसे जानि पेशकसी दे ॥ ३९ ॥

॥ घनछरी ॥

जेत जेती मेहरसो मेहरिने बाते करी तामे मीरजुमलाने बात एको न करी ।
बाको फलु लाजत भाजत भिजाजतु है कहताहै जयराम भई जोर फकरी ॥
दूम चढयो बादलसोदल लीये शाह बली जान कहा पावतु है टाफसियो मकरी ।
सकर्रा बन गलिंगलींज करीं है जहां तहां पकरे गोम कदर्थज बाध मनों बकरी ॥ ४० ॥

॥ श्लोक ॥

तव विदुषक तेथें फोडुनी आड फांटा ।
कविस म्हणे करा हो श्लोक ऐसा मऱ्हाटा ॥

श्रवण करुनि राजीं हांसतें तोंड केलें।
म्हणुनि कविवरें हें निंद्य ही वर्णियेलें ॥ ४१ ॥
तजुन भरवसा हो सर्व ही संगतीचा ।
मनिं धरि जुमला तो उंच उत्संग तीचा ॥
बहुत कठिण किल्ला वेंघळा तो गुतीचा ।
तिसहित जणु तेणें भक्षिला हो गु तीचा ॥ ४२ ॥

गडांत मिर जूमला सकलिकीं जही कोंडिला ।
उदंड रण मांडिला परि रुका न त्याणें दिल्हा ॥
प्रचंडबल देखिला नृपति शाहजी भोंसला ।
मनांत बहु लासला मग भयें च केला सला ॥ ४३ ॥

(२२)

॥ दोहा ॥

रायलु विद्यानैरको भाजो सांपरु लंघ ।
देखत नरपति साहको सैन सज्यो चतुरंग ॥

सो जथा ।

दोखियत नैननानि सोयि वै न बोलतु है सुनो साहे मकरंद जंत-
कलरनकी ।
बेडर कहावते सो सब ही डर न लागे डारत तुरंग पौन पात
मानोधनकी ॥
मर्द सुखलाल देखे जर्द मुख भई सब गई भो मिलाय डारी फौज
दुरजनकी ॥ ४४ ॥
भारी भारी सुसूरनिको भयो चकचूर ।
तहं तेरे मुखनूर चढयो होत खनाखन कीर ॥ ४५ ॥
वैरिनके घर हरबर परी जब महाबलीमकरंद बाजा तेरे बाजे हैं ।
नाहर कहावतें सो सयार हिं भये सब जाहिराने देखियत साजनानि
साजे हैं ॥
अजुध्याके जुद्ध डारो कपिलाके कापि हारो औरु विद्यानैरछात्रिजातको
न लाजे हैं ।
हातिनके पाय तार रोदी डारे छाटे छाटे छाटे मोटे मोटे गोट देखी कोट
तजि भाजे है ॥ ४६ ॥

(२३)

अपने अपने देस गुनी करत साहेकी बात ।
दाना ग्यान गुन जान यह सब नृपसों अधिकात ॥

सो जथा ।

सुनियतु है करन बलि भोज वो करन साहे समसाताको मनता कोहि करतु है ।
सील ओ सुकृत वंस उनमे न एको अंस सिसोदिया अवतंस साहजु धरतु है ॥
जयराम पुज्यो हरताते यह पायो वर ज्याको नत उच कर दारिदु हरतु है ।
आटो ज्याक जाम बांध्ये ठाट नटनटी करे नाट ज्याके भटभाटनको हाट सो भरतु है ॥ ४७ ॥
नव खंडमंडलमे फिरे कबि पंडित हो अपुरब देख्यो तुम कौन तेर काह जी ।
गुनि कहें सुनिये जी कंचन मोचु निजमपुन्यवंत दुनीमांझ करें जाकि चाह जी ॥
पूरबमो परिमल उत्तरमो रागरंग जाहज यछाह देखी सिंधु बीज राह जी ।
गोळकुंडा पटन वो देव सोहे सिरिरंग दख्खनमो वाजा ओर राजा देखे शाहजी ॥ ४८ ॥
दानी देव राजा भये जा जा जा देव ऐसे साहे महाराजा तो सौ औरनको भयो है ।
पूज्यो हिल्ह संभु मनो आवरन अंभ ही सो कीरतिके तंबु एसो जंबुदीप-छयो है ॥
कौ लोंक हें जयराम ज्याको ऐसो जसुधाम जहातहां ज्याके नाम ढयो है ।
करनातहानौल कहा करनोलकोजु करनाटुक धुनुक जिनकर नाद्धिकल-यो है ॥ ४९ ॥
कहा लागि कहो बात गुन मन भयो गात दे बे ही को दित सो देख्यो जाको हातु है ।

ये एसो महाराजा साहे साहेनको बात साहे ताते जयरामकबि जीसन
आघात है ॥
खलक अच भोरे कविमो तिलक एसो तिलकको जामा पेधि हाथि चढ
जात है ।
आदलसाहे महन्मद कहि भाई अपनो साहे दिलगिन्क्यौ हे तव कहो
शामाजि सावतराय ॥ ५० ॥

रेखता

अकल चुराई मेरी कमकल पिठारेने महाबली महाराजा दिलगीर करे है ।
जिन्हे सब दुनीये के गर्नीम सब काटि काढे जाके सात सत्तर हजार
स्वार खरे है ॥
दौड ज्या शाम निमा शामलेग पुहच वहा साफ दिल कहता हुं मुसाफ-
सिर धरें हैं ॥
अफजलकु ट+पा जितें दिइ थि मुजे बाजि साहिजिके जोर मुझे साहि-
जहा डरे हैं ॥ ५१ ॥
हद नाही मुगलोकी सरहद धरे पावगावकी भिंनी बनके आखो भिन
साकी हैं ।
और सब जमींदार मार कर रघार किये सहतके लियें जै उडत बन
माखी है ॥
हिक्मते सब जाने दुश्मनकों जेर रआने मुझको मी बहुत माने दिल
इसका पाखी है ।
ऐसी आमखास बीच बातें करे बादसाहे मेरी सब बादशाही शाहजीने
राखि है ॥ ५२ ॥
महाराजा मालजीके ताले देखो आल पाल लाल ऐसा खुदायताला
खुबीन दे बाजा है ।
जानता है गुन कदर बकसता है सब सदर और यिस्के नजर आयें क्या
जग्देव जाजा है ।
ज्याके बेटे ज्वान् ज्वान् औतार जैसे रामका जिन्हका दान देखि देव दइव-
तभी लाजा है ।
सैतबंधरामेसरसो कहे रूमशाम ताई साहेनको साहे महाराजनको रा है
॥ ५३ ॥

विजापुरबादसाह बाते करे बारबार कर रे वजीरहे पैं करनाटकु नायो है ।
यैसी जब सुनी बात दातनसो आठइ सिकसिकै बर कमान खुमान तुहिं
धायो है ॥
मालमकरंदनंद दुवनत्रिन दावनल तेरो जस दस दिस निदि सिस गाहै ।
पिन्गोडा खलास करि सलाहसो किल्ला यह तेरे यखलास यखलासखान
पायो है ॥ ५४ ॥
कर्नाटुक मध्यो सिंधु हिंदुपति पातशाह पिनगोडा गठविव करि मानो
रयी है ।
काठे बर रतन सो तन हि मोजत न राखि दुसमनको बिंखु द पिंडख
मुनि लयी है ।
सात सिंध सेवट लो खेवट जहाज बिन किरतिये तेरी पैरि पारावार
छयी है ।
सबसो संगति हेरिविथ गीत उगति मेरि सो चातुकी चोप तेरीचेरी आन
भयी है ॥ ५५ ॥

(२४)

करका तब यह बात परकू बि वह वीयो प्रकास ।
अल्लीखाना गुनिजन वह गायो साहेब पास ॥

सो जथा ।

चढो साहे दल--भारि अल्लगगडको हृदय करनाटिको बठत भडको ॥धृ०॥
हडबडत गडपाल दडबड हिं जाय धर कहत दरबारकोद्धार अको ।
जित हि तित घरि करि बंद किय बीज अरि पंछि पुनि गिरिदरिन जात
फडको ॥
सखत तख्ते सिडी जोडि करि तोडि सब यौरि लागत जबर जंग
धडको ॥१॥
जैसे जगदीश दसससिको घीसकर डारो जिम बारि रये झाड थढको
त्यो हि रे गोड तुव पीनगाडो अबे घटिकमों उखाडि हैं पैडज-
डंको ॥ २ ॥
ज्यो लो यह प्रबलबल अटल सरजा वली करत नहि कुहरको लहर
कडको ।

तोलो जयराम कहे वामनजी सरन हो चरन गहू मूढ जनि हाहे
लडको ॥ ५६ ॥

(२५)

कागज पर तारीज यह एक बरसको दान ।
साहे दयो गुनि खलकको सो जानत सकल जहान ॥

सो यथा ।

साहेब साहे चिरंजीवय तु रहू पुत्रकलत्रसु कापि मुनीके ।
या जुगके जनको तुम हो नृपधर्म करे अरु कर्म मुनीके ।
कौ लोक हौं तुमसे तुम ही जसु फैलि रहो जस चंद मुनीके ।
और नरेसकि जेति दुनी उन्हको दुनि दान हे तेरे गुनीके ॥५७॥

(२६)

रामानुज भाखाकवि नाव रहे रघूनंद ।
साथ कियो जयरामके व्यालभूपकुलंचद ॥

जथा ।

रामको बान हे बानि तिहारि कहे जयराम नष्टरिं टरत्तु हे ।
मोहि कियो रघुनंद बराबरि सो अब आरको और बस्तु हे ॥
साटि पिछारि हे साथ लयी दगळा अगळा उपताप धरेतु हे ।
सीतको भीत दु बोलत हो तो त्रिसिंध भये फिरि मोसु लरतु हैं ॥५८॥
जानि निसा परकीय बधू रवि ताहि दि मातें मनावन लागो ।
पाछे परोयि फिरो तिरिभोन कहे जयराम दिवा दिवानिशि जागो
एक दिना धोम नाय लयी सो हिमगम ही रुतमो रुतु मागो ।
गर्भ तो माढोयि बाढन लोगो सो ढढोइ टेढो वजात हे भागो ॥५९॥
राति वो घौस धारोस करे कछु सोप रहे न हि काम चह्यो हैं ।
जाडेकी जोर जगी जब जामिनि अंबर आधि करें चिलियो हैं ॥
हात छुवा वनवात करे कछु प्रात लोगत हि सीत मह्यो है ।
यौ मनो बात सर जेरु भयो विष्णु शे कुचकोशेकु चापि रह्यो हे ॥६०॥

(२७)

दख्खनमाखा एक कवि नाव दियौ जदुराज ।
सब कविकोबिदहंसमों सोहु जैसो दुराज ॥

साहजकी बिनती सुनो साहेब रुस्तु शिरोमनि हो नृपमालके ।
या जुगमो तुमसे न परीछक जानत हो गुन काचके तालके ॥
पाछे सुबर्नके बित्त रह्यो अरु चामचे दाम भये सब लालके ॥६१॥

(२८)

संताजी नृप साहे निज हात । सो जथा ।

साहेबके सुव संताजिनें करि पारथसो निजसार तुलासी ।
आगल राह बराहने दौरि कै घोर हन्ये चल्यो मानि खलासी ॥
डारि तुरंग हनी सो तो कोंधि गई घनमो चपलासी ।
माहि द्विधा करि ज्यौं ककरी निकरी सुरभान ते भानुकलासी ॥६२॥

(२९)

आवो फागुनमास तब देत परसपर गारि ।
कबिकोबिद यह बिघ रची सो गुनिजन गावे धमारि ॥

सो जथा ।

खेलत साहे महीपति होरी ।
बिबिध बसन आभूखन पहरे बनिता बनि एक गोरी ॥ धृ ॥
चंद्रबदनि म्रिगनयनि छबीली बैस हुवी किअति घोरी ।
मानो बस भयि नंदलालको राधा गोपकिशोरि ॥
बाजे पटह कर जटित पिचकारि छिरकत हे चखचोरी ’
मानो हस्त कनक चरन सो बर खमुतु है घनघोरि ॥ ६३ ॥
चंदन खोर छुरी एक कुच सो करत रंग भकसोरी ।
मानो मेरउगम ते सुरसुरि बिंदु पाति पौरि
कहत सहेलिं खेल लाल संग लज्जा तजत नौवैरि ।
रसीक रसीली रसमसे रसमो माजत नृपमुखरोरि
कामकला पर बीन अप नृप भावति है अतिभौरी ।
बरनत कबि जयराम वसंत हि जुगजुग जिवो यह जोरी ॥६४॥

प्यारी कौन सुजानकी ।
सो रहु सहसहुती अतिसुंदर कान्हां कुं जौ विखभानकी ॥ धृ ॥
लखेत्त फाग पियरागरंग सो बनकबनी सुरतानकी ।
ताल फखावज बाजत लय सो वली वलीहु यह गानकी ॥

कुवुच उत्तंग रंग के छिरके चहपह जों गजदानकी ।
मानो मैन मैदान धरि है मर जादा चौगानकी ॥
रूप अनूप बनी नखसिख लोथकिं माति कबितगुमानकी ।
कवि जयराम वाम यह बरनी भावति साहि खुमानकी ॥६५॥

छनकमें अनगा जगावा हो । चितवनि तनक यह नारीकी ॥ धृ ॥
सरिगमपंचमनिगमसो गावत नाचत गति लह चारीकी रंगमो कुसुमकी ।
अरि दारिजु तारनि राति उजारी सोहत अभिनय विबिध दिखावत छूटनि
हस्तक तारिकी ॥
अपर हार छुरत मोर तिनको तन पर जोति जगत सारीकी ।
सिरटि पारो और कमरज कसको काछ थटनि नटधारिकी ॥
कवि जयराम कहत हम समझी मुसक निमे यह वारिकी ।
साहेब साहे खुमान सुजान सोवन कमनीया कियारिकी ॥ ६६ ॥

(३०)

श्लोक

तयानंतरें दुर्गठाकूर आला । महाराष्ट्रभाषा च बोलों निवाला ॥
म्हणे शाहवा कल्पवृक्षा उदारा । कवी थोर हा यास भाषा आपरा ॥
महाराष्ट्रभाषेन यांचा सवाया । मला देववा लोक उल्लासवाया ॥
मनातील ही अर्ज आभासवाया । कवी हा सवाया करी हांसवाया ॥

यथा ।

साहेबजी मज देवविलें प्रतिमासेक पावेंक होन हो भीसें ।
ते पडताहेत साठेक न्यारि तें फार परंतु महत्व न दीसे ॥
दे मज एक नवा जिन वाजि नवाजिलेंसें खलकांत दिसे ।
जंबुद्विपाधिपअवूदसा निजतंबुपुढें जो दणाणित हिंसे ॥ ६७ ॥

तया नंतर पालकी आणि वाजी । तया लागि देऊन राजा नवाजी ॥
म्हणे तो मला एक आणीक द्यावें । जयानें जगीं कल्पपर्यंत ज्यावें ॥
छंद सत्तावीस यें दिव्यरत्नें । बाराभाषायुक्त तुझ्या गुणानें ॥
ऐसी माला या कवीनें करावी । ते म्या माझे कंठदेशीं धरावी ॥

कवी लागि त्या प्रेरिलें तैं नृपानें । स्वहस्तें पटी दीधली खास पानें ॥
प्रसंगीं पुढें जें जसें होत गेलें । महाराष्ट्रभाषासवायें च केलें ॥

(३१)

ओवी

रणीं वैरीयांचा कुंजर । चालोनि आला पर्वतपरी थोर ॥
रायें त्याचें तोडिलें शीर । तरवारेनें येक घायें ॥

यथा ।

मेरूचिं ही शिखरें (पाडि) अवलीलनें जो निजदंतउक्यानें ।
तो अरिवारण त्वा तरवारेनें तोडिला ह्मणोन एक धक्यानें ॥
मुंड तुटोन पडे पर तें धड भडभड रक्त वमे भभक्यानें ।
ततकाल वेताल तें ने हो कसा कीं जसा मुखमुक्तमसका कसक्यानें॥६८॥
अद्भुत देखोन जाति पलोन तुझे दुसमान खुमानवरिष्ठा ।
कोण्हिक कोणपरक्त सुसिक्त सिरीं करिकंधर घे तें गरिष्ठा ॥
मुंड घुसे तो भुसुंड तिली मग सुंड विराजे त्या पोटिलपुष्टा ।
जाणों तुम्ही ते अरिमरणास हो केलि रणांत गणेशप्रतिष्ठा ॥ ६९ ॥
डावुनियां बिरुदें बिरदायित शाह् करीं धरि दुर्धर भाला ।
वायुजवी मग वाजि उछालिता वैरि हि तो अतिसान्निध आला ॥
जेवि सुपर्ण प्रसर्पो न सर्पे तसा अणिनें फाणि तो रणि ह्याला ।
सक्त हि बक्तर फोडुनिया फलजाल जसा झष अर्ध निघाला ॥ ७० ॥

(३२)

वैरिवधू पलतां भिलि पुसति कां वो तुम्हास पराभव जाला ।
एरि म्हणे नृप शाहाजिनें फरमाविलिया वो पति वरि ह्याला ॥
या कारितां पलतें जिव घेउन बाइ तुम्ही उदरीं मज घाला ।
वीरभटीं तुंगभद्रे तटीं तगटीध्वज तो तगटित आला ॥ ७१ ॥
भिल्लि हि त्या भयभीत म्हणेत वनीं वस वो भिलडिचेन वेशें ।
स्वर्ण तुझें अवघें त्यज काढुन अहेस कालि पातिचे अपयेशें ॥
राजस लाज तजीं अण जी वरि वर्त्तवों आमचियां उपदेसें ।
सिंधुतटीं करि पर्णकुटी तगटी तजुनी रगटीं जुनिं नेसे ॥ ७२ ॥

(३३)

दोहा

राजा हो नृप शाहजी यवन करावे बाद ।
होजिब विधिसिं बोलिला ऐसा द्विजसंवाद ॥

यथा ।

व्यापिली हे अवनी यवनीं मुण वैदिक वाक सिणोन निजेली ।
या वरि साहेबकीर्त्तिची मूर्त्ति च आपली हे जीव हेजिब केली ॥
शाहजिराजे व बादशाह असि वृत्ति करू विधिसंनिधि गेली ।
पत्रशशांक सिका वरि अंक करून जगत्रयि दाखउं नेली ॥ ७३ ॥

(३४)

हास्यरसदोहा

ऐसें कवित्व (परिसुणु) सिकति मुलें विसतीस ।
राजासि हें बोलिला त्यां माधिल एक शिष्य ॥

श्रीनृपचक्रचूडामाणि साहेब देवविलें बकसीस जें घोडें ।
दुपुटीहुन संपुट तोखटि मानि तें भार बहू जिनखोडें ॥
कालवे देखोन कालवतें मन चाले च ना पडतें मग कोडें ।
बारागिरी सटकारसें दे थटकारोन चाले वयाचें हि थोडें घोडें ॥७४॥

(३५)

अरब इराखाखिचे आले सत्तावीस ।
राजा त्यांतिल घे ऐसें म्हणत कवीस ॥

कवि यथा ।

बोर निले जरदे मुसकी हय वारिधिवारि तरोन जे आले ।
दे यक त्यांतून चारु विचारुन मारुत मागें तजून जो चाले ॥
रोटि असे खुर गोटिसे आंग जो लोटिल्या पोटिचें पाणि न हाले ।
मंडालिने हें भूमंडलकुंडलि गुंडि जसा कर्नाटक बोले ॥ ७५ ॥
सर्व घरेंत फिरेत गुणि जयराम म्हणे धरणी हिअ वांकित ।
तो कृपणैकशिरोमाणि ते नृप आधि बरी वरि वस्तु ते फाकित ॥
श्रीनृपशाह तुम्हांस ते याचुन सानलिया हय हात्तिस झांकित ।
ते क्षणि हो भय मातुनिया हय मान गजानन आनन झांकित ॥ ७६

(३६)

अनुष्टुप् श्लोक

दुजा बटु नृपालासी वाटेस पटु बोलिला ।
रिता घोडा नफेऱ्याचा बसाया ज्यास किं दिल्हा ॥

दाटें झाटें खडे कांटे कटकें घाट वेंघतां ।
फेऱ्याचे मार्गि हा घोडा नफेयाचा बरा नव्हे ॥ ॥ ७७ ॥

(३७)

कितेका दिसां त्यांत एका मुलासी । नृपे लाविला वाद त्या यादवासी ।
सभा सर्व हांसे असा श्लोक केला । तुरा मोतियांचा दिल्हा त्या मुलाला ॥

श्लोक ।

वदतसे यदुराज अर्भका । न करि तूं बडबड जंबुका ॥
देयिन तुज प्रति असा धका । हगहगों भरसील भूमि कां ॥७८॥

(३८)

युधिष्ठिर विक्रम शालिवाहन शक । त्याहूनी महाराजा किर्त्तिनें अधिक ।
ऐसें बोलिला मूल एक । त्या मुलां माझारि ॥

यथा ।

युधिष्ठिर नांव अनन्वित हें परि देव म्हणे न शिरीं च धरूं ।
अण विक्रम शालियवाहन ही असमु शिणताहेत कीर्त्ति करूं ॥
परि रेवेचें तीर उलंधि च ना विजयश्री तया उभया करूं ।
अवतार तूं शाह तुझा महिमा शक हो असके न सकेत करूं ॥७९॥

(३९)

हेमंत रुतु येका मुलें । वारण म्हणोन वर्णिलें ॥
तें महाराजें श्रवण केलें । हस्ती त्यास पैं दिधला ॥

यथा ।

हेमंत नव्हे अहिमन्मथवारण यासि ऐरावण तो हि न जोडे ।
हा सुटला गमतो जयराम दिशापतिदंति पुढें ये तो मोडे ॥
यणें चयें कमलें सुरगाळि वर्षतसे करसीकर थोडें ।
यास बुजोन च कीं पळताहेंत तातडिनें रविचे रथघोडे ॥८०॥

(४०)

तवें कवीचा धाकटा लेंक । त्याणें वर्णिला परिधिगत शशांक ॥
तें आयकोन कवतुक । महाराजा करतुसे ॥

चत्वरअंतरिं अंबर घालुन कामजुवारिजु खेलतो खासा ।
यक्ष सुरासर रक्ष चराचर लोक विळोकिति सर्व तमासा ॥
तारगणें मुगतापण दाऊन जिंति जगत्त्रय लाऊन झासा ।
लावियला परिधींत सुधानिधि कांस्या मधें तेणें फेरुन फांसा॥८१॥

(४१)

हेमंतीं रवितेज क्षीण । होतसे त्यास काय कारण ॥
गंगा चंद्र तारकागण । एक ठायिं वर्णिले ॥

छायेस ठेउनयां रविसेवेस गेलि निशा रस सिद्ध कराया ।
देखोन हीन रवि सेवन लागलिसे दुरदूर फिराया ॥
हाणे निशा तिस कोपें कुटी कुटली चूर तारतती प्रचुरा या ।
छायापथीं दिसते बसिली ते शशिशकली रसशेष भराया ॥ ८२ ॥

(४२)

आतां सत्तावीस यें दिव्यछंदें । बाराभाषायुक्त केलीं विनोदें ॥
तें यें लोकीं विनोदें आयकावी । देशोदेशीं या प्रकारें च गावीं ॥
करलितवहलार्धतंडुला स्त । धरणितले कविकुंजरा श्चरंति ॥
अहमपि च पिपीलिकेव तस्मिन् । गलितकणान् कलयन्नलं भवानि ॥८३॥

(४३)

॥ श्रीः ॥

गणपतिचरणस्मरण करि अर वाणीको बंद ।
द्वादशभाखा कहत जों नृपति काहेको छंद ॥
पहिलें दाक्षिणदेशकवि करितो वर्णन जाण ।
प्राकृतभाषा ते च हे जाणति सुकल सुजाण ॥

छंद पद्मवती

कांता हे दक्षिण म्हणत विचक्षण जे लक्षुन नृप शाह वरी ।
जो रणभटदुर्धर अरिभयंकर अतिसुंदर जनतापहरी ॥
तो बहुबल राजा ऐसी भाजा अति वोज करीं धरी तवरीं ॥
तो वर्णिन आतां हयगजदाता अवदात निजकीर्त्ति करी ॥ ८४ ॥

भुजंगप्रयाग

महीच्या महेंद्रा मधे मुख्य राणा । बलीपास त्याचें कुळीं जन्म जाणा ॥
तयाचे कुळीं मालभूपाल झाला । जयानें जलें शंभु संपूर्ण केला ॥ ८५ ॥
तयाची असे मुख्य राणी उमाई । उमा त्यतें ऊपमा देउं काई ॥
गुणोत्कर्ष गाता जिच्या नंदनाचे । कवींचे जिवीं थोर आनंद नाचे॥८६॥
जसी सागरातें मिळे ताम्रपर्णी । तये संगमीं होति मोतें सुवर्णी ॥
तसा त्याजपासून राजा शाहाजी। असे जन्मला लोचनीं तो पहा जी ॥८७॥
महाराज हा कोटिलक्षैकपाली । जया लागि हो तुष्टलासे कपाली ॥
जयातें च लीही जयाचे कपालीं । म्हणोनी सदा वंदिजे लोकपालीं ॥८८॥
समुद्रान्त रक्षी धरा एकचापें । परा लागि संतापवी जो प्रतापें ॥
शकांची जरी ऊपमा देवुं याला । शिरीं त्यांचिये दोष एकैक आला ॥८९॥
रणीं पर्वताचे परी जो चळे ना । तथा कीर्त्ति लोकत्रयीं आकळे ना ॥
नगारे तुरें वाजती रम्यराती । ध्वनीनें मनीं कंपती ते अराती ॥ ९० ॥
प्रयाणीं रवी धूलिधारीं दिसे ना । पडे गांव दीढेकसी रुंद सेना ॥
सदा वैरियांचीं शिरें जो समेटी । सदा भांडवी मत्तमातंग जेठी ॥
सदा फारधी फौज बांधोन खेळे । सदा नीववी कामिनीचित्तडोळे ॥९१॥
सदा ब्रह्मचर्चा करी पंडितांसीं । सदा दे समस्या कवीकोविदांसी ॥
सदा आइके भाटपाहाटगाणीं । सदा शुद्धदेशीय वैकारगाणी ॥ ९२ ॥
कधी बोलवी सारिका रक्तरावें । कधिं नृत्यशालांतरी सौख्य पावे ॥
कधीं याग आरंभवी विप्रहस्तीं । कधीं शोविजे कार्यभारीं समस्तीं ॥९३॥
कधीं मानभावास भेटीस आणी । तयांचें शिरीं वंदि तो पायपाणी ॥
अशक्तें अनाथें जनीं अंधपंगें । तयां लागि दे अन्नवस्त्रें प्रसंगें ॥ ९४ ॥
सदा सर्वदा जे सदा धर्म जे जे । करूनि दिल्हे एकएकांस जे जे ।
सदा पूजवी सर्व ही ज्योतिर्लिंगें । त्रिकाळीं पुजा विप्र गाती षडंगें॥९५॥
जसी चंपकेंशी खुले फुलजाई । भली शोभली ज्यास जाया जिजाई ॥
जिचे कीर्त्तिचा चवु जंबुद्विपाळा । करी साउली माउलीसी मुळाला॥९६॥
अहो सर्वसाम्राज्यलक्ष्मी जयाची । तसी दूसरी श्री महाराजयाची ॥
जिणें निर्मिलीसे असी एक पोहे । जिच्या नित्यदानोदकीं विश्व पोहे॥९७
टिकेचा धणी लेंक ज्याचा शिवाजी । करी तो चहुं पातशाहाशी वाजी ॥
तयाला रणा माजि हें एक माने । अरी जैं गला घालुनी ये कमाने ॥९८
तया धाकटा कृष्ण जैसा बलाचा । उपेंद्रा परी बंधु आखंडलाचा ॥
शशी नित्यसंपूर्ण सोलां कलांचा । तसा एकराजा महीमंडलाचा ॥९९॥

असा हा शहाराज विश्वेश आहे । गणाधीश हा एकभूपाल पाहे ॥
प्रभापाणि नारायण श्रीतुकाई । असी पूजिलया ये भवा हेतु काई १००
देव बोलति जगीं जनमावें । शाहराज मग तूज नमावें ॥
हे तुझी स्थिति न ये जनकासी । तूं चि ये कलयुगीं जन-कासी ॥ १०१॥
महादेवदेवीं च शेवा जयाची । सदा होतसे लब्धि याला जयाची ॥
सख्या तो पदद्वंद त्याचे नमा गे । म्हणे कामिनी आणिखी मी न मागें॥
त्वरेनें तयांच्या वन्था शाहरा जा । मनांतून आणा घरा शाहराजा॥ १०२

दोहा

ऐसा राजा शहाजी कनककलानिधि जाण ।
परधनवनिता ये विखीं ज्यास असे हो आण ॥

(४४)

श्रोते म्हणती भला भला दुसरी भाषा बोल ।
शव्द तुझे वहु चांगले श्रवणमनोहर खोल ॥
वक्ता विनवी श्रोतयां तुम्ही मकरंदमिलिंद ।
पुनरपि आतां आयका उत्तरभाषाछंद ॥

॥ ॐ ॥

आयो उत्तरदेसतें घाटमपुरको भाट ।
उन्ह गजमदसों देश लो कीनी चहपह वाट ॥

अरिल्

नाव सुबुधिराव है जाको । वाकों साहे कइक दिन राखो ॥
जा दिन वाहि विदा करि दीनो । ता दिन यह कछु वर्णन कीनो ॥
आयुखमान भये किमिराना । गढ चित्रोड उदयपुर थाना ॥
पायो छत्रसींघासन वाना । अरिल् सवय्या कावित बखाना ॥ १०३॥
इंद भयो सब हींदुनको अरु आयुखमानयो छत्र कियो है ।
ज्यो हि गोवर्धन कृष्ण धऱ्यो तर गोकुल वो कुल लोक जियो है ॥
साहे खुमानको दान कहा विधिकै सैं कयो निधि मोल लियो है ।
कारनियाको कह्यो करतारनें सींसोदियें कुल सीसो दीसो दियो है ॥ १०४

कुंडलिया

सह जिही वाको दान यह दीनो साहे नरेस ।
तकि तकिं लज्जित जित तित पूछत भूप असेस ॥ १०५ ॥
पूछत भूप असेस मंगतके आगें आवहि ।
अति आदर गहिहात रात निजनग्रवसावहि ॥ १०६ ॥
अति आदर गहि हात विविध विधि धावें खरच हीं ।
पुनि पनार नहि प्रात जात तकोसक पर सहज कीहीं ॥१०७॥
मत्त मतंगज वाजिकि राजि वोस सज्ज समेत जमाते लियेतें ।
हेम लखल्लाखि पालखिमो लख्यो दग्विानि सों गुनि अखिर्नाये तें ।
पुच्छत भादकुं आवेरके नर दान लयो गुन कौन किये तें ।
भाट कहें नृप साह दियो रे सिसोदियो देत आसीस दीये ते ॥ १०८ ॥

(४५)

अरिल्

भूपति कांयों कहें ढुंढरी । आम्रा छा मे धर्ती षारी ॥
माल्रतणय षाहजा राणा । येषो दानम्हे वाको जाणा ॥
राजा और दुनीजा खावें । इतरो षाह गुणीजन पावें ॥
मात्तो हत्ती देख्यां पागा । राजा आप पूछवा लागा ॥ १०९ ॥

घनाछरी

कोठाषो पधान्या राजषहरथें रहोला आजा थोरला फौज कायों दीषे छेसु जाणारी ।
हुवे जी महाराजा षाहजीरा भाट छा म्हें राजगड चित्रोड कुलजात राणीरी॥
जाणाछा षाहाराज राणाजिरो भाई छे जी पुनी चें म्हें तिरंदाजी जिसडी खाणखाणारी ।
आंबेररो पति नित भाटां लारि वातो करि पाछें कहें खवर लीजे यहरा घाषदाणारी ॥११०॥

(४६)

दोहा

संपति देख्या भाट करि पूरब करि सब भाट
जाच न आवें साहें को विद्या को करि घाट ॥ १११ ॥

(४७)

छंद नरीद । पूर्वी ।

पूरब घास वास अकबरपुर याक कर्बास आया ।
काब करी सुवास बिकसित मजरीका गुन गावा ॥
ध्वार करीक बाप सबक पर न कंचन भूखन दीनें ।
साहेब साहजी सहज पहविध मंगत आसीसु लीने ॥ ११२ ॥

घनछरि

सुनियत है मेहरि हमार कवितिलक वा घालतें हैं कि जन्माकें पारक तों हावा हैं ।
याक संग पलकि याक ध्वार द्वार स्वार याक पुनिया कहति याक छ्राट अस् छावा है ॥
घाखत हो पतिबिपति सब गई भाज असदानु मेरें पूतकौ न घास पावा है।
मालमकरंदनंद साहे महाराज दीन जहे करिजस दसदि गावा है ॥ ११३॥

छंद तोटका

भट्ट अखे गुण कावुद लेहुण । साहे नरेसुर दख्खणदैसुण ॥
+ + + + + + + + + ॥
+ + + + + + + + + + ॥
देसुण असि ल्लाहोर शाहर + + । विच्च रह हकु मंगत अजुगल्ल तहां॥ ११४॥

(४८)

चौबोला ।

शाह महीसुर फौजें चले महामंडलदानचक्र हले ।
गढ मढ ढप्प ढब ढुहले बैसे खमठ दिपिट्ठि मले ॥
रुद्ररूपभूपजस तज सुं चन्नु सुभन्नुकिते ।
बिक्रम कसिवीसे उसीनर सीसोदियें ईस जित्ति लिते ॥ ११५ ॥

घनछरी

व्य + देहां असीहुण दख्खणदे उमराव शाहजेहा राजा सुणहि कन सुहांदा है ।

मंगत जोंमत्तेम तेहाथी हीदा दानु दे दाट वकपुल्ला जसु जेहा पुणि महा
न्यादा है ॥
दह वी हजार स्वार चढ दे हांतिम दे नाल पह त्यां वेवीह त्रीहल
रल्लहुन स्वांदा है।
विच्च जिथें जंगलदेश घरवा दे सिंध लीनों उछे घडि शाहर है शाहरहा
जादा है ॥ ११६ ॥

(४९)

चौबोला

हिंदुस्थानी भाट बखानी सो यह वानी खलक सूनें।
पूरव पश्चिम उत्तर दछन खानखवानहु सीस धुनें ॥
बर्गी बक्सर ठट्ठा भइक्कर बागुल काबल भूप बडे ।
साहेब साहाजिके दरबारमें चौकी पहरा देत खडे ॥
कोइ खडे हात जोडे कोई आयें दौडें कोई पैआरें झाड धरें ।
कोई लिये पिकदानी कोई लियें पानीं कोई शिर छत्रकि छाहें करें।
कोई पेत्रकस ल्यावें बंद कहावें किं रंगोरुं हाल लियें ।
कोई कोई जस गावें कोई चुप खावें कोई कहें जुगुजुगु साहि जियें॥११७

(५०)

दोहा पारसी

नविसंदे अल्ला मकस्द् दिल् हम् चूं गुफ्ता ।
जैंकसुंदे मये जान् मन् खलसू खर्दनू मफ्ता ॥ ११८॥

धनछरी

बिविनूजाने मन् वातूफरोषी दुकनू दुरोद् दख्खन् साहि महाराज् अस् ।
गर्भे अफताब् साये महताब् कमते लुकमान् पेश् दो न हं चकस् ॥
ताले मेवायद् कि मुलाकात् सुदे तुरा रथाहद्दाद् फील् अस्प् हुन् सद्
पंज् शश् ।
कवि हाल् शबीयार् फिकिर् बुगुजारहन् रायउमराव् नौकरी नकुन् पस्
॥११९॥

छंद चर्चरी

उम्दे आदम् वातत्फरो शूई जूद् आमद् दर् दखन् ।
पेशूरा जे गुफ्त हम् चूं सिकम्माया पुरबुकुन् ॥

फील् आस्फां शुतुर् गाबा बिदेहू विश्नौ यक् शकुन् ।
ऊरा नौकई कर्द् साहे बमे रिहद् हरदाहो जहुन् ।। १२० ॥

(५१)

दोहा

एक गुनी गुजारतनों आव्हीं करी बखाण ।
साभलि बलि नृपमौलिमाणि रीझ्या साह सुजाण ॥

छंद शंभु

महिमंडल फर्तो अर्थ घणा जण जाणो छों ।
मनमा छे जेहु कहिजो तेहुं तत्तकवित्व बखाणो छो ॥
गुणिना छो आकर रूप दिवाकर सेष थक्यो छ गावानें ।
मण शाहनरेश्वर एको ईश्वर बीजो छैं नहि थावाने ॥ १२१ ॥

घनाछरी

आखो दाढो रुडी पठे जवा माटे केटलाक नलरामनाम लेई पामवेद गाय छे ।
वलि जेव्हां त्येव्हां द्विज बीजी वारराज लेवा कासि भरि कावडोने सेत-बंध जाय छे ॥
केटलाक रोटला ऊनाखी साधे हट्ट जोग खट्ट चक्र भेदवानें मोटुं ना कषाय छें ।
अम्हे आणिं जाणु दुःख जाय सर्वत्रंस भुकतेहुं सुख शाहराजमुख देख्या थाय छे ॥१२२॥

छंद मदनहरा

वंसावलि जाणे कवित बखाणें रीझे राणे राव घणे घणु सरल भणे ।
एको गुजराती पाम्यो हाती तृण हयजाती पदक गलेसुहु त्रिमिर दले ॥
वलि कुंडल वीरा मुद्री हीरा पटका चीरा जरि जामो जगमग जामों ।
बेहुं करकंकण वेमण कंच हतो अकिंचन गाम गयो सुखि घणोइ थयो ॥ १२३ ॥

(५२)

सोरठा

विनती असे तुम पास् मि मोरिर ना भाट शौं ।
शाह झणी तुम हास् बगलाणान्हा बोल ले ॥

अरिल्

महाराज आइक तुम् शास् ठाकुर ।
आम्हना राउल तुम्हना चाकुर ॥
निजामसाउ बहिरी हाते धर्वा ।
वागुल म्हणि का बगला कर्वा ॥
जा तुम धाकें डोंकर धर्त्तेस् ।
त्या वरि चालि कस्या तुम कर्त्तेस् ॥
आम् काय कार्निल पाशों फिर्जेस् ।
तुम् अम् सोइरा अस् कोटि कर्जेस् ॥
आन् हि पारधि रवि बाझाणि ।
विनती कर्त्तेस् आम्हना धणी ॥ १२४ ॥

चौपय्या

आम् शौ तुम्हना तुम्ह धाणि आम्हना झणि झणि मुडि हौ जागा ।
ज्वाचि चाकरी लय्इजेस् नोबति देंइजेस् नाहि तरि कर्त्तेस् नागा ॥
जठेजठे धाडतेस् तठेतठे जायतेस् कान्हा नाहि कर्जेत् हेवा ।
महाराज् आईक् महादेव् साइक् भारिवसि कर्जेस् सेवा ॥ १२५ ॥

घनछरी

शा तुन्हा कर्णान् धूधकार आयकिनि बागुलनी रानि म्हणे आत काय कर्वे।
दादलाल सांगे आत नाद्वान गई गोटि बाधि लपि जाति अरे झणि जाय गर्वे ॥
दाढि मिसी बोडि डोये येनिया घालि पाडि डोले काजल रेघा काटी रूप बायकोन धर्वे ।
जव्हल कान्हीं हटकी ते म्हणस् आम् बटकी माथें लेइ घट त्याहें गोट पानि भर्वें ॥ १२५॥

(५३)

दोहा

वर्गी मंतयौं कहे बले साहेके वस्त्वा + + + + ।
जिन्ह बस लाय हात धरि पातशाहकों तरतें ॥ १२६ ॥

(५४)

छंद लक्ष्मीधर

मालामकरंदका देख फर्जंद यो ।
आज इसू राजमे मर्द गाजी ग्रही मस्त ध्याधीब जो॥
द्वार जिसके खडे ॥
पाखरां सौं कसे ॥
स्वार पछी वसे ॥
खालु कर्णे सजें ॥
खुब बाजें वजें ॥
माहियां दोहलें ॥
मोर्तवे सल् झले ॥
गर्द ऐसी उडे ॥
चांद सूरज बुडे ॥
फौज बांधे चडे ॥
सब जमी खल भाले ॥
मोगलां शक धरे ॥
रूमशामी डरे
बाज जैसा बुडे ॥
दुश्मनांकूं लुटे ॥
सिर धरे जोर ॥
जासो न पावे सजा ॥
है खुदाका वली ॥
साहि सर्जा वली ॥ १२७ ॥

(५५)

दोहा

भाषागलु वेला अयतु । कंनड दोलेंगें हेला ।
मोदलराय अहेलिदा । अदु हेघने केलु ॥

घनछरी

एल एल केलि स्वामि शाहराज धालिवंत इल्ल सुन्नंनिंद काद मुंद एन माडवा ।

राजवेल्ल विद कोट्टु हेंडू मक्क कोडि काद हिंदमुंद नोडि ब्याड गाड +ड वोडवा ॥
इगि म्हागि होगि लारे बंद मात माड बेकु शिवलिंग कट्टि कोंडु जंगमवेश हिडवा ।
हिंग जूज माडि काद कोरान दे भिक्षा अंता हेलि हेलि महाराय दंडियल्ला विडवा ॥ १२८ ॥

चौबोला

आनी विष्णु विष्ट कुड्री कुंद्वरी कुड्लिके तको वंद कोणा ।
घंटा शंख त्रिशूल गलु तक्का लिमयि हंच बुद्धि कंप मणा ॥
मत्ते कंप करे अरवि होत्तको लिदद्रयाकू कुडु कोण म्याले
दारु केलिद्रे हेलि गुरुधर्मन मनडवु होद्रु तुकाले ॥ १२९ ॥

(५६)

अरिल्

कंनड मात तिलतदे निनगे । हौद अया बर्त्तदे निनगे ॥
वंद मात केलथने + + हेलो । तिलतदे हिंग हेलु हेनकेलो॥ १३०॥
काल गलु मुरितु नम्म आणा । कोटागेब्बराय बंद कोणा ।
छली बहाल हदे तंगी । धर्म माडि कडि वंद अंगी ॥ १३१॥

(५७)

कुंडलिया

गायो उत्तरदेसको द्वै गुनि अति अभिराम ।
नाम एकको लालमनि दुसरो है घनशाम ॥
वात अचंभो एक यह जंत्र सजे को ठाट ।
चित्रचना के दारि मह चित्रचनाकेदारि मह ॥
चित्रचना केदारि वारन साट लिखि ल्यायो ।
जंत्र सज्यो जह ठाट राग मारुत वुरि गायो ॥

झूलणा

घंघाम्रिदि घनशाम बंबम्रिदि वात कही छंछाम्रिदि छंद पुनिए एक गायो ।
मंमम्रिदि मत्तगज हंहाम्रिदि हेमहय तंतम्रिदि ताहि घरि दान पायो ॥
जंजाम्रिदि जंत्र अरु चिंचिम्रिदि चित्र पुनि नंनाम्रिदि नृप साहे करि सिखायो।

कंकम्रिदि कवि माहें जंजम्रिदि जंयराम यंयम्रिदि यह भात पठि दिखायो
॥ १३२ ॥

(५८)

दोहा

द्वै वह वात पर अरु अमृतध्वनि यक छंद ।
मनमों कवि जयरामके पठन होत आनंद ॥
जंत्र सज्यो नृप साहे जगकल्यानहिके ठाट ।
उपजत नित सिरिराग तह भयौ विसंभर भाट ॥
अद्धखना पर कोटि गज लिखतें कोन विशेख ।
दसवीस कगज साहजी दये तिलक पर देख ॥

छंद हृदयंगम ।

सोजू पूर्व तिलकदान जले गयो । भादोमाह बिसंभर त्याग अब हीं लयो॥
ऐसे और अनंत नरोत्तमउ पायके । हरि हां हां भाइ देसोदेस गये साहे-
सुजस गायके ॥ १३३ ॥

(५९)

अमृतध्वनि

अब सुनिये आवह है नृपति साहेको जामे किनी दुंदुभिधुनिसों
अरि रायल मारि सब फत्ते ॥
नृपबल सज्जे चलत जब करनातनका वजाय हरबर घरघर करत अरिसो
धुंधुधुनि सुनि साहे ॥

धुंधुंधुनि हुव कंप गहि भुव
डुल्लइ मनोधुव चंप्यौ फनिपति
झंपौ इतरवि अंधं करनानिरुंधं ।
यजसोकंध चटत गिरिंदं
सुरवरसिंधू खलभल फंदे
जलचर रुंदे अचल निचाल्लिय॥१३४ ॥

नृप बल निकरत हयगजपतितर सैन सजे चतुरंग ।
नृपवर तरकस वांधिके करि तहां करकस जंग ॥

जंजंजंगं करन तुरंगं
चढि रनरंगं लहि अरिभंगं
कियरत बंबं विलपि कालिंगं
दवरत तिलंगं भजि जिम गंगं
जलनि मतंगं प्रविख तरंगं
तटवर लंघे निकरत ॥
अरिदल फटि दहवद्दहुब
किंनो नरघमसा हरहर खत कर
डौलियें दौरे ताजि सजमस
दौरत्त वहर दुद्द दुवल बल
दुंदुम लद्द द्विरदके कृत्ति तरद
उद्धत भैरव आविःकृत रौरव
भुक्के फेरव तौरे दखर दंत
कटकट कट्टत विकट झपट्टत
उलटि लटघट अरिदल ॥ १३५ ॥

जित तित रुहिरको पूर तहा भूम भयि विभछा ।
ढालें तरकस तरत सब सोहें कछप मछा ॥

मछछल हरि गछ जलधिसों
पुछ च्छंटं निचि पंछछय हुवे
मत्ताद्विरदके कुंभस्थल फटि
मुक्ता रुहिर सूक्ता बदरके
विभ्रम भ्रमरिसि भिल्लिय जल मह
दुल्लिय तजितजि चल्लिय जित तित ॥ १३६ ॥

(६०)

कलसा

अदभुत नरपति साहे दोसि तुव प्रबल बाहुबल ।
भज्जत जिततित भीत अतिससामिति समितशत्रुदल ॥ १३७ ॥
कहुं कवंध नटबंध गहत घायलन घुमत रन ।
नाचत भुत वेताळ अरि चौसट जोगिनिगन ॥ १३८ ॥
मेद मास वस दसन दहन पीन पीन ठोर हि तकत ।
चंडघंट करिघट करि तह घुंट घुटंघुंट तिरकत ॥ १३९ ॥

(६१)

संस्कृत मधुना कथ्यते । वृत्तवृत्तं त्वमवेहि ॥
कविकोविदाचिंतामणे । क्षणक्षण मवधानं देहि ॥
चंडीपर्वतपुरतो मार्कंडेयोस्ति पर्वतो विपुलः ॥
तत्रोद्भवेन [तेन] जयरामेणात्र किं लब्धं ॥
द्वादशभाषाभि रिदं छंदो विनिधाय पायिताः स्म वयं ।
तेनैवोक्तं सर्वं संस्कृतमध्ये तदेव विज्ञेयं ॥

छंद नाराच

विलोक्यतां महीयते मया ⏑–⏑–⏑– ।
भवद्यशोनुवर्णनाय कोस्ति भूतले कविः ॥
तथाप्यनेकभाषया कृत स्तव स्तवो मया ।
स एष भूपते त्वया दयालुना निशम्यतां ॥
गुरुद्वयाय मे गयाप्रयागकाशिकांबिका--
विलोकनं यथा तथा विभो विधीयतां त्वया ॥ १४० ॥
समरधीर नृपरवीर महीमंडलराजित ।
गुणनिधान बहुदानमानगर्वितजनपूजित ॥
कामरुचिरगुणधाम नामदूरीकृतरिपुकुल ।
कुशिकगोत्र सुकलत्रपुत्र चित्रितजनसंकुल ॥
धरणिपुरंदर शाहनरेश्वर विज्ञापन माकर्णय ।
वृद्धतरौ मम मातापितरौ काशीनगरं प्रापय ॥ १४१ ॥

(६२)

श्लोक

गुर्वर्थ मित्थं कविकोविदेन । विज्ञापितः शाहनृपः किमाह ॥
चित्तेप्सितं वित्तमिदं गृहाण । गच्छाशु काशीपुर मित्युवाच ॥१४२॥

(६३)

दोहा

द्वादशभाषाललित शाहनरेश्वरानें ।
आकर्णिलें मग म्हणे मृदुलस्वरानें ॥
ऐसे सिकोन कवि जे मजला पहाती ।
त्या लागि देइन धुरंधर मस्त हाती ॥ १४३ ॥

कांताधरामृतसमुद्रतरंगगोडा ।
उत्कींस या त्रिभुवनांत नसेल जोडा ॥
हें काव्य जाण नृप त्यांज पुढें च सोडा ।
घ्या पालखीपदक मंदिल वेच घोडा ॥
॥ इति श्रीजयरामकृतचंपूः समाप्ता ॥
॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

॥ इदं पुस्तकं लक्ष्मणसूनो मनोहराख्यपौराणिकस्य ॥

टीप १

प्रस्तुत चंपू छापतांना, कान्हा, मात्रा, अनुस्वार, अनुनासिक, अक्षरलोप व अक्षराधिक्य इत्यादिविषयक दुरुस्त्या मूळपाठांत जेथें अत्यंत अपरिहार्य दिसल्या तेथेंच तेवढ्या केल्या आहेत. कानडी, फारसी, बख्तर, ढुंढार वगैरे भाषांतील पद्यें जशीं पोथींत लिहिलीं आहेत तशीं च बहुतेक दिलीं आहेत. मूळ पोथीची नकल करतांना नकलकारानें भाषानभिज्ञत्वा स्तव किंवा मूल-पुस्तकस्थापपाठत्वा स्तव जे दुरुस्त न करतां येतलि असे अक्षरसमूह उतरले ते जसे चे तसे छापले आहेत. प्रत्यंतराला आणीक पोथ्या मिळत तों पर्यंत वाट पाहिली असती, तर जास्त असांदिग्ध पाठ देतां येते. परंतु, ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याच्या आतुरतेनें प्रत्यंतरपोथ्यांच्या लब्धीची वाट पहात बसून काल-हरण करणें इष्ट दिसलें नाहीं.

टीप २

राधामाधवविलासचंपू या ग्रंथाची छापलि संहिता राजवाडे यांच्या संग्रहीं असलेल्या हस्तलिखित प्रतीशीं ताडून पाहिली त्यावरून र्‍हस्वदीर्घ, काना मात्रा वगैरे अवश्यक दुरुस्त करून अस्सल बरहुकूम ग्रंथ छापला गेला आहे.

भाद्रपद शु. १ शके १८४४ — दत्तात्रय विष्णु आपटे

राधामाधवविलासचंपूची ५६ पृष्ठांची (पैकीं ७ वें गहाळ) मूळ हस्तलि-खित पोथी पाहिली व ती छापील प्रतीशीं ताडून पाहिली. काना मात्रा व गलित पदादि चुक्या दुरुस्त करून पोथी मुळास धरून छापिली आहे.

श्रावण वद्य ३० — दत्तो वामन पोतदार